



STUDIA
ROSSICA
GEDANENSIA

8/2021



*Pamięci
Profesora Jana Wawrzyńczyka*

Studia Rossica Gedanensia

8

Redakcja / Редакция / Edited by
Zbigniew Kaźmierczyk, Katarzyna Wojan

REDAKTOR NACZELNY / ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР / EDITOR-IN-CHIEF

dr hab. Katarzyna Wojan, prof. UG (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

ZASTĘPCY REDAKTORA NACZELNEGO / ЗАМЕСТИТЕЛИ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА / DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

dr hab. Zbigniew Kaźmierczyk, prof. UG (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

dr hab. Żanna Śladkiewicz, prof. UG (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY / РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ / EDITORIAL BOARD

dr Ewa Konefał (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – sekretarz / секретарь / secretary

dr Siarhei Padsasonny (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland) – redaktor / редактор / editor

dr Aneta Lica (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor językowy, język polski / языковой редактор, польский язык / language editor, Polish

dr Tatiana Kopac (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor językowy, język rosyjski / языковой редактор, русский язык / language editor, Russian

mgr Marta Noińska (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor językowy, język angielski / языковой редактор, английский язык / language editor, English

dr hab. Leszek Szymański, prof. UZ (Uniwersytet Zielonogórski, Polska / Зеленогурский университет, Польша / University of Zielona Góra, Poland) – redaktor językowy, język angielski / языковой редактор, английский язык / editorial assistant, language editor, English

mgr Karolina Rudnicka (Wielądek) (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor statystyczny, redaktor strony internetowej / статистический редактор, редактор веб-сайта / statistical editor, Website editor

Projekt graficzny okładki / Графический дизайн обложки / Cover design: Maksymilian Biniakiewicz
Na okładce: fragment obrazu *Nad wiecznym pokojem* Izaaka Lewitana (1894), płótno, olej, 150 x 206 cm, Galeria Trietiaowska, Moskwa (Rosja) / На обложке: фрагмент картины *Nad wiecznym pokojem* Исаака Левитана (1894), холст, масло, 150 x 206 cm, Третьяковская галерея, Москва (Россия) / On the cover: a detail of the painting *Above the Eternal Tranquility* by Isaak Levitan (1894), oil on canvas 150 x 206 cm, Tretyakov Gallery, Moscow (Russia)

[Domena publiczna / Общественное достояние / Public domain]

Skład i łamanie w systemie InDesign / Набор и вёрстка текста в программе Индизайн / Computer-aided composition and typesetting in the system InDesign: Maksymilian Biniakiewicz

ISSN 2392-3644 (online); ISSN 2449-6715 (print)

Wszystkie artykuły w „Studia Rossica Gedanensia” (SRG) wydawane są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe. / All articles in „Studia Rossica Gedanensia” (SRG) are published on Creative Common licence CC BY-SA 4.0



Autorzy zgadzają się na warunki niniejszej informacji o prawach autorskich, która będzie miała zastosowanie do publikacji w tym czasopiśmie. / The authors agree to the terms of this Copyright Notice, which will apply to this submission if and when it is published by this journal.

Copyright © 2021 SRG and Authors

Publikacja sfinansowana ze środków na utrzymanie potencjału badawczego Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Gdańskiego, dotacji Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza – Oddział Gdański – pochodzącej od prywatnych donatorów. / Публикация финансируется за счет средств, выделенных на поддержание исследовательского потенциала Филологического факультета Гданьского университета, и средств Литературного общества имени Адама Мицкевича (отделение Гданьск), полученных от частных дарителей. / This publication was financially supported with the research potential funds of the Faculty of Philology, University of Gdańsk, and a donation by the Gdańsk Division of the Adam Mickiewicz Literary Society, coming from private donor's contributions.

ADRES REDAKCJI / АДРЕС РЕДАКЦИИ / EDITORIAL BOARD OFFICE
Redakcja *Studia Rossica Gedanensia*, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Gdański
ul. Wita Stwosza 51, PL 80-308 Gdańsk, Poland
Tel. / Phone +48 58 523 31 65
E-mail: katarzyna.wojan@ug.edu.pl; zanna.sladkiewicz@ug.edu.pl

DRUK I OPRAWA / ПЕЧАТЬ И ПЕРЕПЛЁТ / PRINTING AND BINDING
Zakład Poligrafii / Printing Plant, Uniwersytet Gdański / University of Gdańsk
ul. Armii Krajowej 119/121, PL 81-824 Sopot, Poland
Tel. / Phone +48 58 523 14 49; +48 58 523 13 50; Fax: +48 58 551 05 32

Czasopismo naukowe gdańskich rusycystów. Podejmuje zagadnienia związane z językiem, literaturą i kulturą Rosji, a także komparatystyką. Ukazuje się raz w roku w wersji elektronicznej i drukowanej. Wersją referencyjną jest wersja elektroniczna. Do druku przyjmowane są teksty w języku polskim, rosyjskim i angielskim. Redakcja zastrzega sobie prawo redagowania tekstów. Wszystkie prace nadesłane do redakcji są poddawane anonimowej procedurze recenzyjnej. Prace należy przesyłać zgodnie z *Wytycznymi dla autorów* umieszczonymi na stronie internetowej naszego rocznika.

Научный журнал гданьских русистов. Поднимает вопросы, связанные с языком, литературой и культурой России, а также компаративистикой. Выходит один раз в год в электронной и печатной версии. Базовой является электронная версия. К печати принимаются тексты на польском, русском и английском языках. Редакция оставляет за собой право редактировать тексты. Все работы, полученные редакцией, подвергаются анонимному рецензированию. Работы должны быть представлены в соответствии с *Правилами для авторов*, размещенными на сайте нашего ежегодника.

A periodical published by scholars in Russian studies in Gdańsk dedicated to issues connected with the Russian language, literature and culture, as well as with comparative studies. The journal is issued once a year. *Studia Rossica Gedanensia* is published in print and online. The online version is the primary one. Articles in Polish, Russian and English are accepted. The Editorial Board reserves the right to have the texts edited. Each paper submitted to the Editorial Board is subject to an anonymous review process. Papers are to be submitted in accordance with the *Guidelines for Authors* listed on the periodical's website.

Uniwersyteckie Czasopisma Naukowe / Academic Scientific Journals
<https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/srg/index>

CZASOPISMO REFEROWANE I INDEKSOWANE W BAZACH / ИНДЕКСИРОВАНИЕ И РЕФЕРИРОВАНИЕ ИЗДАНИЯ В БАЗАХ ДАННЫХ / ABSTRACTED AND INDEXED BY THE INTERNATIONAL DATABASES

ARIANTA (Naukowe i Branżowe Polskie Czasopisma Elektroniczne)
BazHum (Baza Humanistyczna)
Baza Wiedzy Uniwersytetu Gdańskiego
Brill: Linguistic Bibliography
CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities)
CEON Biblioteka Nauki (Centrum Otwartej Nauki, Interdyscyplinarne Centrum Modelowania Matematycznego i Komputerowego, Uniwersytet Warszawski)
EBSCO Publishing
ERIH Plus (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences)
eLIBRARY.RU (Научная электронная библиотека)
Google Scholar Citations
Index Copernicus International – ICI Journals Master List
INFONA (Portal Komunikacji Naukowej)
MOST Wiedzy (Multidyscyplinarny Otwarty System Transferu Wiedzy)
PBN/POL-Index (Polska Bibliografia Naukowa / Polish Scholarly Bibliography)
Semantic Scholar
The Norwegian Register for Scientific Journals, Series and Publishers
WorldCat OCLC

UNIwersytet Gdański • Wydział Filologiczny
Гданьский университет • Филологический факультет
University of Gdańsk • Faculty of Languages

Studia Rossica Gedanensia

ROCZNIK / ЕЖЕГОДНИК / ANNUAL

8

Redakcja / Редакция / Edited by
Zbigniew Kaźmierczyk, Katarzyna Wojan



Tom wydany we współpracy
z Towarzystwem Literackim imienia Adama Mickiewicza –
Oddziałem Gdańskim



Gdańsk 2021

Dr hab. Marcelina Grabska (prof. em., Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – przewodnicząca / chair

Prof. dr hab. Franciszek Apanowicz (prof. em., Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

Prof. dr hab. Valentina N. Avramova / проф. д.ф.н. Валентина Н. Аврамова (Uniwersytet Konstantyna Preslawskiego w Szumen, Bułgaria / Шуменский университет имени Епископа Константина Преславского, Болгария / University of Shumen Episkop Konstantin Preslavski, Bulgaria)

Prof. dr hab., dr h.c. UMK Andrzej Bogusławski (prof. em., Uniwersytet Warszawski; Akademia Umiejętności, Polska / Варшавский университет; Польская академия знаний, Польша / University of Warsaw, Polish Academy of Arts and Sciences, Poland)

Prof. dr hab. Nadezhda S. Bratchikova / проф. д.ф.н. Надежда С. Братчикова (Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M.W. Łomonosowa, Rosja / Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Россия / Lomonosov Moscow State University, Russia)

Dr hab. Volodymyr V. Dubichynsky / д.ф.н. Владимир В. Дубичинский (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland)

Prof. dr hab. Ivan A. Esaulov / проф. д.ф.н. Иван А. Есаулов (Instytut Literacki im A.M. Gorkiego w Moskwie, Rosja / Литературный институт имени А.М. Горького, г. Москва, Россия / Maxim Gorky Literature Institute in Moscow, Russia)

Prof. dr hab. Tatyana M. Grigoryeva / проф. д.ф.н. Татьяна М. Григорьева (Sybirski Uniwersytet Federalny w Krasnojarsku, Rosja / Сибирский федеральный университет, г. Красноярск, Россия / Siberian Federal University in Krasnoyarsk, Russia)

Dr Ihar L. Karplau / к.ф.н. Игорь Л. Копылов (Instytut Językoznawstwa, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Mińsk, Białoruś / Институт языкознания, Национальная академия наук Беларуси, г. Минск, Беларусь / Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Belarus in Minsk, Belarus)

Dr hab. Hubert Łaskiewicz, prof. KUL (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska / Католический университет Люблина имени Иоанна Павла II, Польша / John Paul II Catholic University of Lublin, Poland)

Prof. dr hab. Ludmiła Łucwicz (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland)

Prof. dr hab. Valentina A. Maslova / проф. д.ф.н. Валентина А. Маслова (Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Białoruś / Витебский государственный университет имени П.М. Машерова, Россия / Vitebsk State University named after P.M. Masherov, Belarus)

Prof. dr hab. Valery M. Mokienko / проф. д.ф.н. Валерий М. Мокиенко (Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja / Санкт-Петербургский государственный университет, Россия / Saint Petersburg State University, Russia)

Prof. dr hab. Aleksandr V. Motorin / проф. д.ф.н. Александр В. Моторин (Państwowy Uniwersytet Nowogrodzki im. Jarosława Mądrego, Rosja / Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого, Россия / Yaroslav-the-Wise Novgorod State University, Russia)

Prof. dr hab. Zbigniew Opacki (prof. em., Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

Doc. dr Ludmiła V. Rychkova / доц. к.ф.н. Людмила В. Рычкова (Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Białoruś / Гродненский государственный университет имени Янки Купалы / Yanka Kupala Grodno State University, Belarus)

Prof. dr hab. Tatyana E. Shapovalova / проф. д.ф.н. Татьяна Е. Шаповалова (Państwowy Regionalny Uniwersytet Moskiewski, Rosja / Московский государственный областной университет, Россия / Moscow State Regional University, Russia)

Prof. dr hab. Dorota Urbanek (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland)

Prof. dr hab. Jan Wawrzyńczyk (prof. em., Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland)

Prof. dr hab. Georgy V. Vekshin / проф. д.ф.н. Георгий В. Векшин (Moskiewski Państwowy Uniwersytet Wydawniczo-Poligraficzny im. Iwana Fiodorowa, Rosja / Московский государственный университет печати имени Ивана Фёдорова, Россия / Moscow State University of Printing Arts of Ivan Fedorov, Russia)

Prof. dr hab. Bogusław Żyłko (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Polska / Гуманитарно-экономическая академия, Польша / University of Humanities and Economics in Lodz, Poland)

RECENZENCI / РЕЦЕНЗЕНТЫ / REVIEWERS

Prof. dr hab. Anna Bednarczyk (Uniwersytet Łódzki, Polska / Лодзинский университет, Польша / University of Lodz, Poland)

Dr hab. Ewa Bialek (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska / Университет Марии Кюри-Скłodовской, Люблин, Россия / Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland)

Doc. dr Elena Bilyutenko / доц. к.ф.н. Елене Билютенко (Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Białoruś / Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, Беларусь / Yanka Kupala Grodno State University, Belarus)

Dr hab. Jolanta Brzykcy, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Университет Николая Коперника в Торуня, Польша / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

Dr hab. Halina Chodurska (prof. em., Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Polska / Педагогический университет имени Комисси народного образования в Кракове, Россия / Pedagogical University in Cracow, Poland)

Dr hab. Magdalena Dąbrowska, prof. UW (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Россия / University of Warsaw, Poland)

Dr hab. Anna Kościółek, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Университет Николая Коперника в Торуня, Польша / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

Prof. dr hab. Lev E. Krishtapovich / проф. д. филос. н. Лев Е. Криштапович (Białoruski Uniwersytet Kultury i Sztuki, Mińsk, Białoruś / Белорусский государственный университет культуры и искусств, г. Минск, Беларусь / Belarusian State University of Culture and Arts, Minsk, Belarus)

Doc. dr hab. Valentina G. Kulpiņa / доц. д.ф.н. Валентина Г. Кульпина (Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M. W. Łomonosowa, Rosja / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Россия / Lomonosov Moscow State University, Russia)

Dr hab. Przemysław Łozowski, prof. UMCS (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska / Университет Марии Кюри-Скłodовской, Люблин, Россия / Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland)

Prof. dr hab. Vladimir F. Martynov / проф. д. культ. н. Владимир Ф. Мартынов (Instytut Nauk Współczesnych im. A.M. Shirokova w Mińsku, Białoruś / Институт современных знаний имени А.М. Широкова, г. Минск, Беларусь / Institute of Modern Knowledge, Minsk, Belarus)

Doc. dr Inessa I. Morozova / доц. к.ф.н. Инесса И. Морозова (Instytut Filozofii Narodowej Akademii Nauk Białorusi, Mińsk, Białoruś / Институт философии Национальной академии наук Беларуси, г. Минск, Беларусь / Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus)

Doc. dr Natalya G. Muzychenko / доц. к.ф.н. Наталья Г. Музыченко (Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Białoruś / Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, Беларусь / Yanka Kupala Grodno State University, Belarus)

Dr hab. Grzegorz Ojcewicz, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / Варминьско-Мазурский университет в Ольштыне / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

Prof. dr hab. Georgy S. Prokhorov / проф. д.ф.н. Георгий С. Прохоров (Państwowy Uniwersytet Społeczno-Humanistyczny w Kołomnie, Rosja / Государственный социально-гуманитарный университет, г. Коломна, Россия / Moscow Region State Institute of Humanities and Social Studies in Kolomna, Russia)

Prof. dr hab. Tatyana I. Radomska / проф. д.ф.н. Татьяна И. Радомская (Rosyjski Państwowy Uniwersytet im. A.N. Kosygina, Moskwa, Rosja / Российский государственный университет имени А.Н. Косыгина, г. Москва, Россия / Russian State University named after A.N. Kosygin, Moscow, Russia)

Doc. dr Tatyana P. Sidorova / доц. к.ф.н. Татьяна П. Сидорова (Białoruski Uniwersytet Państwowy, Białoruś / Белорусский государственный университет, Беларусь / Belarusian State University, Belarus)

Dr hab. Jan Sosnowski, prof. UŁ (Uniwersytet Łódzki, Polska / Лодзинский университет, Польша / University of Lodz, Poland)

Prof. dr hab. Marek Stachowski (Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska / Ягеллонский университет, Краков, Польша / Jagiellonian University in Kraków, Poland)

Dr hab. Tadeusz Sucharski, prof. AP (Akademia Pomorska w Słupsku, Polska / Поморская академия в Слупске, Польша / Pomeranian University in Słupsk, Poland)

Prof. dr hab. Tatyana M. Shkapenko / проф. д.ф.н. Татьяна М. Шкапенко (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta, Kaliningrad, Rosja / Балтийский федеральный университет имени Иммануила Канта, Калининград, Россия / Immanuel Kant Baltic Federal University, Kaliningrad, Russia)

Doc. dr Mariya M. Voinova-Strekha / доц. к.ф.н. Мария М. Воинова-Стреха (Miński Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny, Białoruś / Минский государственный лингвистический университет, Беларусь / Minsk State Linguistic University, Belarus)

Prof. dr hab. Wasilij Szczukin (Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska / Ягеллонский университет, Краков, Польша / Jagiellonian University in Kraków, Poland)

SPIS TREŚCI / СОДЕРЖАНИЕ

OD REDAKTORÓW / ОТ РЕДАКТОРОВ	19
STUDIA I ARTYKUŁY / ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАТЬИ JĘZYKOZNAWSTWO / ЯЗЫКОЗНАНИЕ	
KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK ROZWAŻANIA NAD GENEZĄ DWÓCH ROSYJSKICH ORNITONIMÓW: ROS. КУКША ORAZ ПОЖЖА 'SÓJKA SYBERYJSKA, <i>PERISOREUS INFAUSTUS</i> L.)	27
DANIEL DZIENISIEWICZ AKTY PODZIĘKOWANIA W TREŚCI POLSKO- I ROSYJSKOJĘZYZNYCH WIADOMOŚCI PRZESYŁANYCH NA KARTACH POCZTOWYCH	47
PIOTR J. MICHAŁOWSKI STRUKTURA LEKSYKONU TERMINOLOGICZNEGO A KONSTRUOWANIE TERMINOGRAFICZNE	66
PRZEKŁADOZNAWSTWO / ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ	
ANNA SZCZĘSNY EKLEZJONIMY JAKO PROBLEM PRZEKŁADOWY (NA MATERIALE JĘZYKA ROSYJSKIEGO I POLSKIEGO)	79
LITERATUROZNAWSTWO / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ	
MAGDALENA DĄBROWSKA ARTYKUŁ PIOTRA WIAZIEMSKIEGO O <i>DIERŻAWINIE</i> I JEGO POLSKI PRZEKŁAD	97
MARIJA MIХНОВЕЦ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ОБРАЗОВ ПРОВИНЦИИ, КОЛОНИИ, ПОГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЙ И ОКРАИН РОССИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДОСТОЕВСКОГО	107
ИНЕССА МОРОЗОВА РУССКИЙ ПРЕДЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ: К.Н. ЛЕОНТЬЕВ	121
GRZEGORZ OJCEWICZ GIEORGIJ EFRON O SOBIE: DWA WYZNANIA – DWIE ŻYWE RANY. NA PODSTAWIE <i>DZIENNIKÓW</i> AUTORA Z 1941 ROKU	132
SIARHEI PADSASONNY МОТИВ МОЛЧАНИЯ В ПОВЕСТИ <i>КРОТКАЯ</i> Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО	151
ИВАН СМІРНОВ ИВАН БУНИН – МЕДИАТОР НЕПРИМИРИМЫХ СТОРОН	165

FILIP ŚWIERCZYŃSKI TRANSFIGURACJE LABIRYNTU. ABSURD W POETYCE FRANZA KAFKI I NIKOŁAJA GOGOLA	175
МАКСИМ ФЕДОРОВ ПОЛЬСКО-СОВЕТСКАЯ ВОЙНА 1920 Г. И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЕМЬЯНА БЕДНОГО	205
FILOLOGIA ŚLEDZCA / СЛЕДСТВЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ	
GRZEGORZ OJCEWICZ TAJEMNICA ZAGINIĘCIA CZERWONOARMISTY GIEORGIJA EFRONA (1925–1944)	217
FILOZOFIA I KULTUROLOGIA / ФИЛОСОФИЯ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ	
СВЕТЛАНА ДОРОНИНА ИСТОКИ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ДЕТСТВЕ: ОНТО-ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	253
ВАЛЕРИЙ МАКСИМОВИЧ СОЦИОГУМАНИТАРНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ТРАНЗИТИВНОГО ОБЩЕСТВА	267
ВИКТОР ОДИНОЧЕНКО В. СОЛОВЬЕВ О Ф. НИЦШЕ: ПРОБЛЕМА «СМЕРТИ БОГА»	280
МИХАИЛ ШАТЕРНИК МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ПРЕДМЕТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРОГРАММЫ ФИЛОСОФСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ДИСКУРСА	287
HISTORIA SZTUKI / ИСТОРИЯ ИСКУССТВ	
EWA MOSTOWICZ-KARCIAK ALBUM KRÓLESTWO POLSKIE WYDANY W ROSYJSKIEJ SERII MALOWNICZA ROSJA. ZJAWISKO HISTORYZMU W SZTUCE KSIĄŻKI	297
PRZEKŁAD / ПЕРЕВОД	
GUSTAW SZPET PRZEDMOWA (PRZEŁOŻYŁ BOGUSŁAW ŻYŁKO)	319
RECENZJE, OMÓWIENIA I POLEMIKI / РЕЦЕНЗИИ, ОБСУЖДЕНИЯ И ПОЛЕМИКА	
MAGDALENA DĄBROWSKA CZYTANIE KLASYKÓW WEDŁUG ITALA CALVINA (Italo Calvino, <i>Po co czytać klasyków</i> , przekład, przypisy i posłowie Anna Wasilewska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2020, 335 ss.)	331
MAGDALENA DĄBROWSKA EUROPA WSCHODNIA JAKO PROJEKT (Larry Wolff, <i>Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia</i> . Przekład Tomasz Bieroń. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020, 647 ss.)	339
TADEUSZ SUCHARSKI FILOLOG – DETEKTYW Grzegorz Ojcewicz, <i>Wstęp do filologii śledczej. Wybór tekstów z lat 2008–2020</i> (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2021, 560 ss.)	347

KRONIKA / ХРОНИКА

NEKROLOGI I WSPOMNIENIA / НЕКРОЛОГИ И ВОСПОМИНАНИЯ

KATARZYNA WOJAN

ODSZEDŁ PROFESOR JAN WAWRZYŃCZYK –
 KORYFEUSZ I REFORMATOR POLSKIEGO SŁOWNIKARSTWA 359

PIOTR WIERZCHOŃ

KRÓL CHRONOLOGIZACJI POLSKIEJ
 (O Janie Wawrzyńczyku tylko w jednej sprawie [i też niepełnie, ale przynajmniej
 z uwzględnieniem w 10 punktach tego, co tam jest najważniejsze]) 382

TETYANA KOSMEDA

HALYNA BILOVUS

ПРОФЕССОР МИХАИЛ АЛЕКСЕЕНКО – УЧИТЕЛЬ, УЧЕНЫЙ,
 ОРГАНИЗАТОР НАУКИ (19 X 1942 – 14 XI 2020) 390

SPRAWOZDANIA NAUKOWE / НАУЧНЫЕ ОТЧЁТЫ

VOLODYMYR DUBICHYNSKYI

MAGDALENA DĄBROWSKA

O LEKSIKOLOGII I LEKSIKOGRAFII W WARSZAWSKIM UNIWERSYTECIE
 (XV Międzynarodowa konferencja *Sovremennye problemy leksykografii LEX-2021*.
 Warszawski uniwersytet. Kafedra rusystyki. Warszawa, 20–21.05.2021 r.) 401

O AUTORACH / ОБ АВТОРАХ 406

CONTENS

FROM THE EDITORS	21
STUDIES AND ARTICLES	
LINGUISTICS	
KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK THOUGHTS ON THE ORIGIN OF TWO RUSSIAN ORNITHONYMS: RUSS. <i>КЫКІІІА</i> AND <i>ПОЖКА</i> 'SIBERIAN JAY, <i>PERISOREUS INFAUSTUS</i> L.)	27
DANIEL DZIENISIEWICZ SPEECH ACTS OF THANKING IN POLISH AND RUSSIAN POSTCARD MESSAGES	47
PIOTR J. MICHAŁOWSKI THE STRUCTURE OF A TERMINOLOGICAL LEXICON AND TERMINOGRAPHIC CONSTRUCTION	66
PRZEKŁADOZNAWSTWO / TRANSLATION STUDIES	
ANNA SZCZĘŚNY ECCLESIONYMS AS A TRANSLATION PROBLEM (BASED ON RUSSIAN AND POLISH MATERIALS)	79
LITERARY STUDIES	
MAGDALENA DĄBROWSKA PYOTR VYAZEMSKY'S ARTICLE <i>ON DERZHAVIN</i> AND ITS POLISH TRANSLATION.....	97
MARIA MIKHOVETS THE DIFFERENTIATION OF THE IMAGES OF THE PROVINCE, COLONY, BORDER, TERRITORIES AND OUTSKIRTS OF RUSSIA IN DOSTOEVSKY'S WORKS	107
INESSA MOROZOVA RUSSIAN PRE-EXISTENTIALISM: K.N. LEONTYEV	121
GRZEGORZ OJCEWICZ GEORGY EFRON ABOUT HIMSELF: TWO CONFESSIONS – TWO OPEN WOUNDS. ON THE BASIS OF HIS 1941 <i>DIARIES</i>	132
SIARHEI PADSASONNY THE MOTIF OF SILENCE IN THE SHORT STORY <i>A GENTLE CREATURE</i> BY FYODOR DOSTOEVSKY	151
IVAN SMIRNOV IVAN BUNIN AS A MEDIATOR OF IRRECONCILABLE PARTIES	165

FILIP ŚWIERCZYŃSKI

THE TRANSFIGURATIONS OF THE LABYRINTH.

ABSURDITY IN THE POETICS OF FRANZ KAFKA AND NIKOLAI GOGOL 175

MAKSIM FEDOROV

THE POLISH-SOVIET WAR OF 1920 AND ITS REFLECTION

IN THE WORKS OF DEMYAN BEDNY 205

INVESTIGATIVE PHILOLOGY

GRZEGORZ OJCEWICZ

THE MYSTERIOUS DISAPPEARANCE OF GEORGY EFRON,

A RED ARMY SOLDIER (1925–1944) 217

PHILOSOPHY AND CULTUROLOGY

SVETLANA DORONINA

THE ORIGINS OF MODERN IDEAS ABOUT CHILDHOOD:

ONTOLOGICAL AND EPISTEMOLOGICAL ASPECTS 253

VALERIJ MAXIMOVICH

SOCIO-HUMANITARIAN DIMENSION OF CULTURE TRANSFORMATION

IN A TRANSITIVE SOCIETY 267

VIKTOR ODINOSHENKO

V. SOLOVYOV ABOUT F. NIETZSCHE: THE PROBLEM OF THE “DEATH OF GOD” 280

MIKHAIL SHATERNIK

METHODOLOGICAL AND SUBJECT FEATURES OF THE RUSSIAN-LANGUAGE PROGRAM

FOR THE PHILOSOPHICAL RESEARCH OF DISCOURSE 287

HISTORY OF ART

EWA MOSTOWICZ-KAPCIAK

THE ALBUM *THE KINGDOM OF POLAND* RELEASED IN THE RUSSIAN SERIES*PICTURESQUE RUSSIA. THE PHENOMENON OF ECLECTICISM*

IN 19TH-CENTURY BOOK ART 297

TRANSLATION

GUSTAW SZPET

INTRODUCTION (TRANSL. BY BOGUSŁAW ŻYŁKO) 319

REVIEWS, OVERVIEWS AND POLEMICS

MAGDALENA DĄBROWSKA

READING THE CLASSICS ACCORDING TO ITALO CALVINO

(Italo Calvino, *Why Read the Classics?* Transl. by Anna Wasilewska, Warszawa:

Państwowy Instytut Wydawniczy, 2020, P. 335) 331

MAGDALENA DĄBROWSKA

EASTERN EUROPE AS A PROJECT

(Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.*

Transl. by Tomasz Bieroń, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020, P. 647) 339

TADEUSZ SUCHARSKI

PHILOLOGIST – DETECTIVE

(Grzegorz Ojcewicz, *An introduction to investigative philology. A selection of texts from 2008–2020.*

Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2021, P. 560) 347

CHRONICLE

OBITUARIES AND REMINISCENCES

KATARZYNA WOJAN

PROFESSOR JAN WAWRZYŃCZYK – A CORYPHEUS AND REFORMER

OF POLISH LEXICOGRAPHY – HAS PASSED AWAY 359

PIOTR WIERZCHOŃ

THE KING OF POLISH CHRONOLOGIZATION

(On Jan Wawrzyńczyk in one case only [and also incompletely, but at least summarizing
in 10 points what most important there is]) 382

TETYANA KOSMEDA

HALYNA BILOVUS

PROFESSOR MIKHAIL ALEXSEENKO – A TEACHER, SCHOLAR,

SCIENCE ORGANIZER (19 X 1942 – 14 XI 2020) 390

SCIENTIFIC REPORTS

VOLODYMYR DUBICHYNSKYI

MAGDALENA DĄBROWSKA

ON LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY AT THE UNIVERSITY OF WARSAW

(15th International Scientific Conference *The Modern Problems of Lexicography LEX-2021.*

University of Warsaw. Institute of Russian Studies. Warsaw, 20–21.05.2021) 401

ABOUT THE AUTHORS 406

OD REDAKTORÓW

„Studia Rossica Gedanensia” w ósmym tomie mieszczą dwadzieścia pięć tekstów autorów polskich i zagranicznych (z ośrodków naukowych Białorusi, Rosji, Ukrainy). Wyrazem kilkuletniej, zacieśnionej współpracy z badaczami z Instytutu Filozofii Narodowej Akademii Nauk Białorusi są publikacje z zakresu szeroko pojętej kultury intelektualnej autorstwa Swietłany Doroniny, Walerego Maksimowicza, Inessy Morozowej i Michaiła Szaternika.

Po raz kolejny na naszych łamach wyniki swych archiwalnych kwerend prezentuje Maksim Fiodorow, pracownik Działu Rękopisów Instytutu Literatury Światowej im. Maksima Gorkiego Rosyjskiej Akademii Nauk, który tym razem na przykładzie utworów Demiana Biednego przedstawia – niewolne od kontrowersji – literackie odzwierciedlenia trudnych stosunków radziecko-polskich czasu wojny polsko-bolszewickiej.

Magdalena Dąbrowska przedstawia artykuł Piotra Wiaziemskiego *O Dzierżawinie* jako interesujący aneks do *Rysu historycznego literatury rosyjskiej* Nikołaja Grecza, wydanego w przekładzie i opracowaniu Samuela Bogumiła Lindego. W kolejnych artykułach recenzyjnych, w porządku historii literatury jako historii idei oraz autorów i dzieł literackich, prezentuje książki *Wynalezienie Europy Wschodniej* Larry’ego Wolffa i *Po co czytać klasyków* Itala Calvina.

Studium porównawcze Filipa Świerczyńskiego zawiera rozwinięcie i dopełnienie debiutanckich badań w zakresie technik narracyjnych Kafki i Gogola. Autor ukazuje niedostrzeżone dotąd na gruncie polskiego literaturoznawstwa wpływy gogolowskich inspiracji Kafki.

Analizę wybranych motywów w twórczości Fiodora Dostojewskiego kontynuują jego młodzi badacze – Sjarhei Padsasonny i Maria Michnowiec. O egzystencjalnych motywach Konstantyna Leontjewa pisze Inessa Morozowa, zaś twórczość Iwana Bunina z punktu widzenia mediacji rozpatruje Iwan Smirnow.

Stale miejsce w naszym periodyku znajdują oryginalne prace z obszaru filologii śledczej. W niniejszym tomie Grzegorz Ojcewicz proponuje czytelnikom dyptyk poświęcony osobie Gieorgija Efrona, syna Mariny Cwietajewej. W pierwszej – literaturoznawczej – części publikacji badacz ujawnia „wiecznie żywe rany w psychice młodego chłopaka” uobecnione w ego-dokumentach młodego Efrona, w drugiej zaś – filologiczno-śledczej – podejmuje próbę rozwikłania zagadki tajemniczego zniknięcia i śmierci czerwonoarmisty.

Życzliwej uwadze czytelników polecamy również szkic Ewy Mostowiak-Kapciak z zakresu historii sztuki książki, prezentujący albumowe dzieło *Królestwo Polskie* wydane w rosyjskiej serii „Malownicza Rosja” przez Towarzystwo Maurycego Wolffa.

Z radością publikujemy *Przedmowę* do znanej, nietłumaczonej na język polski, monografii Gustawa Szpeta *Введение в этническую психологию* (1927) [Wstęp do psychologii etnicznej] w przekładzie Bogusława Żyłki. Tym samym stajemy się pierwszym w Polsce pismem udostępniającym wstęp do książki tego wybitnego filozofa fenomenologa (jednego z pierwszych w Rosji).

Dział językoznawczy otwiera artykuł Krzysztofa T. Witczaka, zawierający dociekania etymologiczne na temat starych ornitonimów rosyjskich; prowadzone penetracje sięgają języków ugrofińskich. Praca niesie istotne konkluzje naukowe. W tej części periodyku znalazła się też językoznawcza analiza konfrontatywna aktów podziękowania w korespondencji pocztówkowej dokonana przez Daniela Dzienisiewicza. Własne rozwiązania metodologiczne w zakresie konstruowania terminograficznego proponuje Piotr J. Michałowski.

Z praktyki przekładowej godny polecenia jest opis analityczny polskich i rosyjskich eklezjonimów w perspektywie onomastyki. Tekst nadesłała Anna Szcześniey.

Do kroniki minionego roku, spośród wielu wydarzeń naukowych, wybraliśmy relację z międzynarodowej konferencji leksykograficznej LEX-2021, która odbyła się maju w Katedrze Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Zbigniew Kaźmierczyk
Katarzyna Wojan

FROM THE EDITORS

The eighth volume of "Studia Rossica Gedanensia" includes twenty-five texts by Polish and foreign (from Belarusian, Russian and Ukrainian research institutions) authors. Papers related to broadly understood intellectual culture by Svetlana Doronina, Valerij Maksimovich, Inessa Morozova and Mihhail Shaternik are the fruits of several years of strict cooperation with scholars from the Institute of Philosophy of the Belarusian National Academy of Sciences.

Once again, Maksim Fedorov, of the Manuscript Department, Maksim Gorky Institute of World Literature, Russian Academy of Sciences, presents the results of his archive queries. This time, he uses Demyan Bedny's works to present – not free from controversy - literary reflections of the difficult Soviet-Polish relations during the Polish-Soviet War.

Magdalena Dąbrowska's paper presents an interesting discussion of Pyotr Vyazemsky's article "On Derzhavin" - an appendix to the "Historical background of the Russian literature" by Nikolay Gretschn, translated and edited by Samuel Bogumił Linde. In her subsequent review articles, Dąbrowska shows the value of the books: "Inventing Eastern Europe..." by Larry Wolff and "Why Read the Classics?" by Italo Calvino in the order of the history of ideas as well as the authors' and literary works.

Filip Świerczyński's comparative study develops and complements the debut research in the field of narrative techniques of Kafka and Gogol. The author shows the influences of Kafka's Gogolian inspirations, which have not been noticed in Polish literary studies so far.

Siarhei Padsasonny and Maria Michnowiec continue an analysis of selected motifs in Fyodor Dostoyevsky's works. Inessa Morozov writes about Konstantin Leontiev's existential motifs, and Ivan Smirnov considers the works by Ivan Bunin from the mediation perspective.

Original works in the field of investigative philology find a permanent place in our journal. In this volume, Grzegorz Ojcewicz offers the readers a diptych devoted to Georgy Efron, a son of Marina Tsvetaeva. In the first - literary - part of the publication, the researcher reveals "gaping wounds in the boy's psyche" present in young Efron's ego-documents; and in the second – investigative philology – part he attempts to solve the puzzle of the mysterious disappearance and death of the Red Army soldier.

We also recommend to the readers Ewa Mostowiak-Kapciak's sketch on the history of book art, presenting the album "The Kingdom of Poland", published in the series "Picturesque Russia" by the Maurycy Wolff Society.

We are happy to publish *The Preface* to the well-known, not translated into Polish, monograph by Gustaw Szpet entitled “Введение в этническую психологию (1927) [Introduction to ethnic psychology]” translated by Bogusław Żyłka. Thus, we have become the first journal in Poland to provide an introduction to this outstanding historian’s of philosophy book.

The linguistics section opens with Krzysztof T. Witczak’s article containing etymological inquiries about old Russian ornithonyms. The conducted penetrations reach the Finno-Ugric languages. The work carries important scientific conclusions. This section of the journal also includes Daniel Dzienisiewicz’s contrastive linguistic analysis of the acts of gratitude in postcard correspondence. Additionally, Piotr J. Michałowski proposes his own methodological solutions in the field of terminographic construction.

Regarding translation practice, we would like to recommend an analytical account of Polish and Russian eclesionyms from the onomastic perspective. The text has been sent in by Anna Szczęsny.

For the past year chronicle, out of numerous scientific events, we have chosen a report from the international lexicographic conference LEX-2021, which was held at the Department of Russian Studies, University of Warsaw in May 2021.

Zbigniew Kaźmierczyk
Katarzyna Wojan

STUDIA I ARTYKUŁY
ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАТЬИ
STUDIES AND ARTICLES

JEZYKOZNAWSTWO
ЯЗЫКОЗНАНИЕ
LINGUISTICS

Article No. 245

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.01>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and K. Witczak¹

Citation:

Witczak, K. T. (2021). Rozważania nad genezą dwóch rosyjskich ornitonimów (ros. *кукиша* oraz *ронжа* ‘sójka syberyjska’). *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 27–46. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.01>



ROZWAŻANIA NAD GENEZĄ DWÓCH ROSYJSKICH ORNITONIMÓW: *КУКИША* ORAZ *РОНЖА* ‘SÓJKA SYBERYJSKA, *PERISOREUS INFAUSTUS* L.’²

KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK

Uniwersytet Łódzki / University of Lodz

Wydział Filologiczny / Faculty of Philology

Katedra Filologii Klasycznej / Chair of Classical Philology

ul. Pomorska 171/173, PL-90-126 Łódź, Polska / Pomorska St. 171/173, PL-90-126 Łódź, Poland

Corresponding Author e-mail: krzysztof.witczak@uni.lodz.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-974X>

(nadesłano / received 5.10.2021; zaakceptowano / accepted 22.10.2021)

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

² Artykuł jest częścią projektu badawczego pt. *Prehistoryczne kontakty indoeuropejsko-uralskie*, finansowanego w ramach funduszu naukowego Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego. Autor składa podziękowania Katarzynie Wojan (UG) za zachętę do nadesłania niniejszego artykułu do czasopisma „*Studia Rossica Gedanensia*“, a także Markowi Majerowi (UŁ), Iwanowi Petrowowi (UŁ), Mikołajowi Rychle (UG) oraz Romanowi Sacharowowi (UŁ) za sprawdzenie zarówno tytułów i streszczeń obcojęzycznych, jak i poprawności słów kluczowych. Wyraża także ogromną wdzięczność anonimowym recenzentom za konieczne poprawki, użyteczne uwagi, wartościowe sugestie oraz uzupełnienia bibliograficzne.

Abstract

Thoughts on the Origin of Two Russian Ornithonyms: *кукша* and *ронжа* ‘Siberian jay, *Perisoreus infaustus* L.’

The article discusses two Russian terms for ‘Siberian jay’, *кукша* and *ронжа*, which seem to be foreign borrowings. The Siberian jay (*Perisoreus infaustus* L.) is a small bird belonging to the family Corvidae with a widespread distribution in the coniferous forests of Northern Eurasia. It can be suggested that the Russians borrowed both ornithonyms from Finno-Ugric tribes, who much earlier settled in Eastern Europe. The Russian noun *кукша* could be borrowed not only from the Permian language (cf. Zyrrian *kukša* ‘Siberian jay’), but also from a Balto-Finnic language (e.g. Karelian *kuukšo* ‘id.’). There is no doubt that these Finno-Ugric nouns go back to Uralic **kokši* ‘Siberian jay (or spotted nutcracker)’, with close cognates in the Samoyed languages (cf. Proto-Samoyed **käsârä* ‘spotted nutcracker, *Nucifraga caryocatactes* L.’). The origin of Russ. *ронжа*. dial. *роньжа* f. ‘Siberian jay’ is less transparent. Most researchers assume a borrowing from a Baltic source. Ornithonyms recorded in the East Baltic languages (e.g. Lithuanian *rąšis*, Latvian *ruozis* ‘spotted nutcracker, *Nucifraga caryocatactes* L.’ < **ranšis* / **ranžis*) display a different meaning, as well as an unusual variation of stops (*voiceless consonant* vs. *voiced consonant*), which could have developed under the influence of Finno-Ugric languages. Indeed, a close equivalent can be found in the Mari language (e.g. West Mari *ronyžž* ‘spotted nutcracker’). The Balto-Finnic languages display a different variant **närši* (metathesized to or from **ränši*) in the sense of ‘jay’ as well as a noun **räšni* denoting ‘woodpecker’. Presumably Russ. *ронжа*. dial. *роньжа* ‘Siberian jay’ represents a loanword borrowed from an extinct Finno-Ugric language, e.g. Meryanic, Muromian or Meshcherian.

Keywords: bird names, Finno-Ugric loanwords, language contacts, Russian.

Резюме

Размышления о происхождении двух русских орнитонимов: *кукша* и *ронжа* «кукша, *Perisoreus infaustus* L.»

В статье рассматриваются два русских названия птицы *Perisoreus infaustus* L., *кукша* и *ронжа*, которые, по всей видимости, являются иностранными заимствованиями. Кукша – небольшая птица из семейства врановых (*Corvidae*), широко распространенная в хвойных лесах Северной Евразии. Можно предположить, что русские заимствовали оба орнитонима у финно-угорских народов, которые гораздо раньше расселились в Восточной Европе. Русское слово *кукша* могло быть заимствовано как из какого-либо из пермских языков (ср. коми *kukša*), так и из одного из прибалтийско-финских языков (например, из карельского *kuukšo*). Однако нет сомнений в том, что оба финно-угорских названия восходят к уральскому архетипу **kokši* ‘кукша, *Perisoreus infaustus* L.’, а близкие эквиваленты в самодийских языках имеют другое значение ‘кедровка, ореховка, *Nucifraga caryocatactes* L.’ (ср. прасам. **käsârä*). Происхождение рус-

ского термина *ронжа*, *роньжа* менее прозрачно. Большинство исследователей предполагают заимствование из балтийского источника. Восточно-балтийские орнитонимы (лит. *rąšis*, лат. *ruozis* ‘ореховка’ < **ranšis* / **ranžis*) свидетельствуют не только о другом значении, но и о необычной вариации голоса (глухой согласный vs. звонкий согласный), которая, возможно, возникла под влиянием финно-угорских языков. Действительно, близкий аналог можно найти в марийском языке (ср. горномар. *ронгыж* ‘ореховка’). Однако следует подчеркнуть, что в западно-финских языках существует другой (созданный метатезой) вариант **närši* (< **ränši*) со значением ‘сойка’ и существительное **rāšni* со значением ‘дятел’. Предположительно русск. *ронжа* происходит из несохранившегося финно-угорского языка, например, мерийского, муромского или мещерского.

Ключевые слова: названия птиц, финно-угорские заимствования, языковые контакты, русский язык.

1. Wprowadzenie

Sójka syberyjska, zwana również sójką złowrogą (*Perisoreus infaustus* L., syn. *Garrulus infaustus* L., dawniej *Cractes infaustus*; Strutyński 1972: 14), jest bliską krewniaczką sójki zwyczajnej (*Garrulus glandarius* L.), wyglądem i wielkością bardzo ją przypomina. Nie ma jednak niebieskiego upierzenia na skrzydłach. Na jej skrzydłach i ogonie dominuje kolor cynamonowoczerwony (Sauer 1996: 268; Alderton 2008: 330). Sójka syberyjska jest nieco mniejsza od sójki zwyczajnej: długość jej ciała osiąga maksymalnie 31 cm, podczas gdy sójka zwyczajna dochodzi do 34 cm (Alderton 2008: 327, 330).

W przeciwieństwie do sójki zwyczajnej, która występuje w całej niemal Europie, wyjąwszy Islandię, północne rejony Irlandii, Szkocji, Skandynawii i Rosji, zasięg sójki syberyjskiej ogranicza się zasadniczo do gęstej tajgi i do północnej strefy lasów brzo-zowych (Černý 1975: 240; Sauer 1996: 268). Spotyka się ją bardzo często w Skandynawii, w niektórych krajach nadbałtyckich i w północnej Rosji. W Polsce sójka syberyjska pojawia się rzadko.

2. Ros. *кукуша* ‘sójka syberyjska’

Wyraz *кукуша* f. ‘sójka syberyjska, sójka złowroga, *Perisoreus infaustus*, syn. *Garrulus infaustus*’ (Vasmer 1986: II: 408) nieczęsto pojawia się w normatywnych słownikach literackiego języka rosyjskiego³, ale jest bardzo dobrze zdomowiony w lek-

³ Wyraz *кукуша* f. ‘птица *Corvus infaustus* (*garrulus*), сойка, ронжа’ pojawia się w słowniku wielokoruskim Vladimira Dala (Dal’ 1881: 215). Również siedemnastotomowy *Словарь современного русского литературного языка* rejestruje leksem *кукуша* f. ‘леśny ptak z rzędu wróblowych / лесная птица из отряда воробьиных’ (Babkin, Sorokin 1956: 1807). To samo czyni 30-tomowa *Большая Советская Энциклопедия* (wydana w latach 1969–1978) oraz *Советский Энциклопедический Словарь* (1979), jak o tym zwięźle informuje *Сводный словарь современной русской лексики* (Rogoznikova 1991: I 523). Z drugiej jednak strony apelatywu *кукуша* nie odnotowują inne (z reguły



Il. 1. Sójka syberyjska (*Perisoreus infaustus* L.) występująca w gminie Kittilä (północna Finlandia).
Fot. Estormiz (10.03.2007)

Źródło: pl.wikipedia.pl (domena publiczna)

syce dialektalnej. Warto omówić żywotność i dystrybucję tego terminu, nawet jeśli nie wszyscy użytkownicy języka rosyjskiego są zaznajomieni z tym terminem, jak i z samym desygnatem, czyli ptakiem występującym pospolicie w tajdze.

2.1. Wyraz *күкша*, mający metrykę sięgającą XVIII stulecia (Sorokin 2000: 70), jest zaświadczony w wielu gwarach języka rosyjskiego (m.in. w gwarze tobolskiej, jeni-sejskiej, irkuckiej, kołymskiej, permskiej, pieczorskiej, południowouralskiej, uralskiej) w sensie ‘nazwa różnych leśnych ptaków, zwłaszcza sójki i jemiołuszki / название различных лесных птиц (обычно сойки и свиристея)’, także w znaczeniu metaforycznym ‘niechlujnie ubrana kobieta / неопрятно одетая женщина’ (Dal’ 1881: 215; Filin, Sorokoletov 1980: 49; Anikin 2000: 316). Funkcjonuje on w typowo ludowych zwrotach, por. ros. dial. (kołymskie) *күкша-икроед* ‘o człowieku bardzo lubiącym jeść ikrę’ (Filin, Sorokoletov 1980: 49).

jednotomowe) słowniki współczesnego języka rosyjskiego (Evgen’eva 1981–1984; Ożegov, Švedova 1997; Tihonov 2001; Kuznecov 2003), co może oznaczać (ale bynajmniej nie musi), że redaktorzy tych opracowań uznają ten ornitonym za regionalizm. Na ten fakt słusznie zwraca uwagę jeden z anonimowych recenzentów.

Omawiany wyraz rosyjski wykazuje szereg wariantów fonetycznych, np.

2.2. W dialekcie ural skim języka rosyjskiego (gwara świerdłowska) zarejestrowano rzadki wariant *кѹкса* f. ‘nazwa różnych leśnych ptaków, najczęściej sójki’ (Filin, Sorokoletov 1980: 44), który mógł powstać poprzez kontaminację z rodzimym apelatywem *кѹкса* ‘płaksa’ < psł. **kuksa* ‘ts.’ (Anikin 2000: 316).

2.3. W literaturze przedmiotu odnotowano metatetyczny wariant *кѹшка* f. ‘ptak, żywiący się owocami drzew iglastych [sójka?] / птица, которая питается плодами хвойных деревьев [сойка?]’, poświadczony w dwóch gwarach języka rosyjskiego: tobołskiej oraz tiumeńskiej (Filin, Sorokoletov 1980: 196; Anikin 2000: 340). Nie da się wykluczyć, że obserwowana metateza (*кѹкша* > *кѹшка*) mogła być spowodowana fałszywym nawiązaniem do innego dźwiękonaśladowczego ornitonimu ros. *кукѹшка* f. ‘kukułka zwyczajna, *Cuculus canorus* L.’. Trzeba w tym miejscu uwzględnić, że podobną metatezę obserwujemy w języku fińskim, por. fi. dial. *kuusko* ‘sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.’ obok fi. *kuukso* ‘jakiś ptak (wielkości sójki) / ein Vogel (von der Größe des Eichelhähers)’.

2.4. Ros. gw. (ołonieckie, pietrozawodzkie) *кукуи́ак* m. ‘sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.’ (Filin, Sorokoletov 1980: 50; Vasmer 1986–1987: II: 408). Przypuszcza się, że ten termin gwarowy zapożyczono z języka saamskiego (lapońskiego), jako że w tym języku występuje odpowiedni apelatyw rozszerzony przyrostkiem *-ak, por. lap. (lule) *kuouhsak*, (płn.) *guovsák*, (płd.) *guoksag* ‘sójka syberyjska’ (Kalima 1927: 26–27; Vasmer 1986–1987: II: 408)⁴.

2.5. W gwarze archangielskiej jest używany apelatyw *кукуи́арь* m. ‘jakiś ptak’ (Filin, Sorokoletov 1980: 50). Nie ma pewności, czy derywacja nastąpiła na gruncie języka rosyjskiego, czy też powyższa nazwa gwarowa powielił jakiś nieznan apelatyw ugrofiński.

2.6. Ros. gw. (rejon chołmogorski w obwodzie archangielskim) *кукуиеньга* f. ‘barwny ptak większy od szpaka z silnym dziobem, który lata stadnie / пестрая птица величиной больше скворца с сильным клювом; летают стайкой’ (Filin, Sorokoletov 1980: 50). Opis doskonale pasuje do sójki syberyjskiej (długość ciała 25–31 cm; masa 72–101 g), która jest barwniejsza i większa od szpaka zwyczajnego osiągającego rozmiary 19–22 cm i masę ciała ok. 60–100 g. Forma gwarowa wydaje się powielać jakiś niezachowany zachodniofiński wyraz, który był pokrewny fi. *kuusanka*, dial. *ku-*

⁴ Odmienne stanowisko wyraża drugi z anonimowych recenzentów, który wątpi w możliwość zapożyczenia saamskiego w rejonie ołonieckim i pietrozawodzkiem. Należy jednak podkreślić, że w XVII stuleciu po tzw. pokoju stołbowski (1617), w wyniku którego Szwecja zajęła Karelię, nastąpił masowy eksodus tamtejszej ludności, zwłaszcza wyznającej religię prawosławną, na południe na teren północnej Rosji. Wśród emigrantów mogli być także Saamowie kolscy, którzy w średniowieczu przyjęli prawosławie. Przypomnijmy, że Karelia już w XII wieku wchodziła w skład Republiki Nowogrodzkiej, a w XIII stuleciu większość jej mieszkańców została schryścianizowana w obrządku prawosławnym (formalnie nastąpiło to w 1227 r.). Oczywiście, można założyć, że apelatyw saamski trafił na południe na pośrednictwem Karelów. Teoretycznie nie da się wykluczyć ewentualności, że forma męska *кукуи́ак* została urobiona na gruncie języka rosyjskiego od zapożyczonego wcześniej apelatywu *кѹкша* za pomocą słowiańskiego przyrostka *-akъ (Sławski 2011: 65), por. czes. *mišák* ‘samiec myszy’, słoweń. *myšák* ‘ts.’ < psł. **myšakъ* m. ‘samiec myszy; mysie potomstwo, także ‘mysie odchody; zwierzę szarego koloru itp.’ < psł. **myšьb* f. ‘mysz’ (Trubačev 1994: 55).

uhanka ‘sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.’ (< bfi. **kuukšanka*). Miejscowość Chołmogory (ros. *Холмогóры*, fi. *Kalmotäki*) była dawną osadą Czudzi zawołockiej (strus. *заволочская Чудь*). Wolno zatem przypuszczać, że wyraz ros. *кукушеньга* może oddawać lokalną (czudzką) formę **kuukšeńga*.

Geneza nazwy *күкша*, podobnie jak ros. *күкышка* f. ‘kukułka zwyczajna, *Cuculus canorus* L.’, wydaje się onomatopeiczna. Według niektórych badaczy, rosyjski ornitonim *күкша* pochodzi od charakterystycznego dźwięku “kuuk kuuk” wydawanego przez sówkę syberyjską w trakcie godów⁵. Inna grupa badaczy nie kwestionuje wprawdzie onomatopeicznego charakteru nazwy, ale uznaje rosyjski ornitonim za dawne zapożyczenie przejęte z języków ugrofińskich (Vasmer 1986–1987: II: 408; Anikin 2000: 316). Zwykle wskazuje się dwa możliwe źródła zapożyczenia:

- (1) języki permskie, np. kperm. *kukša* ‘sójka’ (Kalima 1927: 26)⁶.
- (2) języki bałtyckofińskie, np. kar. *kuukšo* ‘sójka syberyjska’, lud. *kukšoi* ‘jakiś leśny ptak’ (Kalima 1927: 26–27; Vasmer 1986–1987: II: 408; Anikin 2000: 316).

Szerokie rozpowszechnienie rosyjskiego wyrazu *күкша* w gwarach północnych, połączone z występowaniem licznych wariacji tego apelatywu (np. *кукушák*, *кукушеньга*) przejętych, jak się wydaje, z języka Saamów i z wymarłego języka Czudzi zawołockiej, pozwala sądzić, że Słowianie wschodni zapożyczali ugrofiński apelatyw **kokši* ‘sójka syberyjska’ wielokrotnie i niezależnie na różnych obszarach ich terytorialnej ekspansji, czyli np. od Saamów (zob. 2.4), Karelów, jak i od innych wymarłych ludów ugrofińskich (zob. 2.6). Do gwary tomskiej języka rosyjskiego wtargnęło też kolejne zapożyczenie, tym razem przejęte ze źródła samojedzkiego (zob. 3.3). Ta obserwacja potwierdza tezę, że w przypadku uralskiego ornitonimu **kokši* mamy do czynienia z wielokrotnym zapożyczeniem tego samego leksemu do lokalnych gwar języka rosyjskiego.

3. Ugrofiński ornitonim **kokši* ‘sójka syberyjska’

Po omówieniu podstawowych kwestii związanych z rosyjskim ornitonimem *күкша* chciałbym teraz przedstawić ugrofiński materiał leksykalny, który dokumentuje wiele spokrewnionych ze sobą nazw sówki syberyjskiej (*Perisoreus infaustus* L.):

3.1. Fi. *kuukso* ‘jakiś ptak (wielkości sówki) / ein Vogel (von der Größe des Eichelhähers)’, *kuusanka*, dial. *kuuhanka*, *kuuhkainen*, *kuukkainen*, *kuuksikas*, *kuusko* ‘sójka

⁵ Ornitolog Walter Černý (1975: 240) wyraźnie podkreśla charakterystyczny głos sówki syberyjskiej: “Voice: loud ‘kook, kook’ and ‘chair’ calls”. Podobną informację dotyczącą wydawanego przez sówkę syberyjską okrzyku można odnaleźć na stronie rosyjskiej wikipedii: „Название *кукуша* происходит от издаваемого птицей крика, похожего на глухой звук «куук», за который, по всей видимости, и получила своё название”, zob. <https://ru.wikipedia.org/wiki/кукуша> (dostęp: 14.10.2021).

⁶ Max Vasmer (1986–1987: II: 408) odrzuca permską genezę rosyjskiego ornitonimu *күкша* i wyraża przekonanie, że kperm. *kukša* ‘sójka zwyczajna’ zapożyczono z języka rosyjskiego („само заимств. из русск.”). Istotnie, regularna forma prapermska powinna prawdopodobnie brzmieć albo **kiž*, albo **kišk*. Do takiego wniosku skłania m.in. rozwój fp. **kuusi* ‘dwadzieścia’ > pperm. **kiž* ‘ts.’, por. udm. *kiž*, zyr. *kiž* ‘20’ (Sammallahti 1988: 531). W danym przypadku mamy zatem do czynienia z zapożyczeniem zwrotnym (ugrofinizmem powrotnym, zaświadczone w języku komi-permiackim).

syberyjska, *Perisoreus infaustus* L. / Unglückshäher, *Garrulus infaustus*, *kuukkeli* 'sójka syberyjska / the bird *Cractes infaustus*'; kar. *kuukšo* 'sójka syberyjska', lud. *kukšoi* 'jakiś leśny ptak / ein Waldvogel'; lap. (pfn.) *guovsâk* 'sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.', (pfd.) *guoksag* 'ts.'; (lu.) *kuouhsak* 'sójka syberyjska / Unglückshäher', (sk., not.) *küusek* 'ts.' (< plap. **kōwsēkə*); czer. (zach.mar.) *kâpšälē* 'sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L. / Holzhäher', dial. wsch.mar. (Urżum) *kupšülö*, *kupšüle-kaik* 'sójka zwyczajna / Holzhäher' (por. czer. *kaik* 'ptak'); (Małmyż) *kukšulo* 'kraska zwyczajna, *Coracias garrulus* L. / Mandelkrähe' < ugrofi. **koksi* 'sójka syberyjska' (Collinder 1977: 49; Rédei 1986–1988: 172–173).

Pierwotne znaczenie 'sójka syberyjska' doskonale zachowało się w językach saamskich (lapońskich) i bałtyckofinńskich. W językach wołżańskich (a konkretnie w języku czeremiskim) analizowany termin ugrofiński odnosi się do sójki zwyczajnej lub kraski zwyczajnej.

Należy zauważyć, że samojedzkie odpowiedniki ugrofińskiej nazwy sójki syberyjskiej pokazują odmienne znaczenie 'orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.⁷, np.

3.2. Selk. (dial. taski) *qāsīrā* [dawniej zapisano jako *kaasera*] 'orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L. / Nußhäher', (dial. turuchański) *qāsəra* 'orzechówka zwyczajna / кедровка; Nußkracker, *Nucifraga*'; kam. *qāzāra*, *kazəra* 'orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L. / Nußhäher', *kāzōra* 'ts.'; mat. *kaisrae* 'orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L. / the bird *Corvus caryocatactes* L.'; karag. *gaeschira* 'orzechówka zwyczajna' < psam. **kāsārā* 'orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.' (Janhunen 1977: 65; Helimsky 1997: 275, No. 474)⁸.

Samojedzki ornitonim za pośrednictwem języka kamasyjskiego lub selkupskiego trafił do gwary tomskiej języka rosyjskiego:

3.3. Ros. gw. (zarejestrowane w obwodzie tomskim) *kázapa* f. 'orzechówka zwyczajna / птица *Nucifraga caryocatactes* L., сем. вороновых; кедровка, ореховка' (Filin, Sorokoletov 1977: 311) < psam. **kāsārā* 'orzechówka zwyczajna', por. selk. *qāsīrā*, *qāsəra* 'ts.' (Anikin 2000: 234).

Chociaż wyrazy selkupskie demonstrują interwokaliczne [s] w przytoczonych nazwach orzechówki zwyczajnej (por. 3.3), Anikin jednoznacznie opowiada się za selkupską genezą rosyjskiego ornitonimu, wskazując dodatkowo na fakt, że orzechówka była totemowym ptakiem jednego z odłamów selkupskich. Warto jednak zwrócić

⁷ Karoly Rédei (1986–1988: 173) sumiennie stwierdza, iż przynależność samojedzkich słów do tego gniazda leksykalnego budzi wątpliwości, jako że nieznaną jest pierwotna spółgłoska śródgłosowa („Die Zugehörigkeit der sam. Wörter ist fraglich, da ihr ursprünglich inlautender Konsonant nicht bekannt ist”). Należy jednak podkreślić, że uralskie grupy konsonantyczne typu **kś* uległy regularnemu uproszczeniu w prąjęzyku samojedzkim, a sugerowana zmiana ur. **kś* > psam. **s* uchodzi za wysoce prawdopodobną. Można się natomiast zgodzić, że geneza samojedzkiego przyrostka *-*rā* nie została dotychczas należycie rozpoznana.

⁸ Juha Janhunen (1977: 65) nawiązuje samojedzki ornitonim oznaczający 'orzechówkę zwyczajną' do rdzenia psam. **kāsā* 'kora drzewa / Baumrinde', por. ngan. *kasu*; jen. *sésa*; selk. *qāsi*, *qazi*, *qozi* 'ts.'; kam. *qāzā* 'ts.' (< ur. *kočkə* 'bark, bast / Bast, Baumrinde', cf. fi. *kosku* 'gruba kora drzewa'). Za taką derywacją opowiada się też Anikin (2000: 234), chociaż Janhunen nie objaśnił semantycznych aspektów proponowanej etymologii. Co orzechówka ma wspólnego z korą drzewa?

uwagę, że udźwięcznienie spółgłoski [s] > [z], uwidocznione w rosyjskim ornitonimie *kázapa*, zostało doskonale udokumentowane w leksyce języka kamasyjskiego, używanego do drugiej połowy XX wieku⁹ w południowych rejonach Kraju Krasnojarskiego i we wschodnich rejonach obecnego Obwodu Tomskiego, por. kam. *kāzāra* ‘orzechówka zwyczajna / Nusshäher, кедровка’ (Donner 1944: 27), *kāzōra* ‘nutbreaker, *Nucifraga caryocatactes* L.’ (Collinder 1977: 49), *kazâra* ‘Nußhäher’ (Rédei 1986–1988: 172). Nie ulega zatem wątpliwości, że mamy tu do czynienia z zapożyczeniem kamasyjskim funkcjonującym w gwarze tomskiej języka rosyjskiego, a nie z domniemanym zapożyczeniem selkupskim.

Zdaniem ugrofinistów (Collinder 1977: 49; Larsson 1981: 28; Rédei 1986–1988: 172–173), cytowane uprzednio wyrazy uralskie zostały odziedziczone po wspólnocie uralskiej. Sprowadzają się one do jednolitej praformy ur. **koksi* (gen. **kokšen*) ‘jakiś ptak wielkości sójki’, zwłaszcza ‘sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.’ (w językach ugrofińskich) lub ‘orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.’ (w językach samojedzkich). Powyższa opozycja semantyczna musiała się ukształtować wkrótce po podziale dawnej wspólnoty uralskiej na grupę samojedzką i ugrofińską¹⁰. Trudno jednoznacznie orzec, które znaczenie jest oryginalne, jakie plemiona uralskie (Ugrofinowie czy Samojedzi?) zachowały pierwotny sens, a jakie wprowadziły semantyczną innowację. Wyraz samojedzki wykazuje wyłącznie formę morfologicznie przekształconą (derywowaną), co teoretycznie mogłoby sugerować, że Samojedzi podczas inwazji na wschód (na terytoria zauralskie) wprowadzili innowację semantyczną. Niestety, tej hipotezy badawczej nie da się zweryfikować. Należy zatem pozostać przy ogólniejszym znaczeniu (np. ‘jakiś ptak krukowaty wielkości sójki’) postulowanym dla rekonstruowanego terminu uralskiego **koksi* (gen. sg. **kokšen*)¹¹.

4. Litewski ornitonim *kėkštas* ‘sójka’

Termin semantycznie i fonologicznie zbieżny z wyliczonymi uprzednio terminami ugrofińskimi oraz z ros. *кыкуша* ‘sójka syberyjska’ występuje także w językach wschodniobałtyckich, por.

4.1. Lit. *kėkštas*, *kėkštys* m. ‘sójka zwyczajna / Eichelhäher’, przen. ‘mały, zmizerniały człowiek lub zwierzę’, żm. *kiekštas* m. ‘sójka’.

Należy zaznaczyć, że litewski termin może odnosić się do różnych gatunków sójki, w tym także sójki syberyjskiej, która dość rzadko pojawia się na obszarze dzisiejszej Li-

⁹ Ostatnia rodzima użytkowniczka języka kamasyjskiego Kławdia Płotnikowa zmarła w 1989 roku w wieku 94 lat we wsi Abałakowo (rejon sajański Kraju Krasnojarskiego). Od tej pory język kamasyjski (sajan-samojedzki) został oficjalnie uznany za wymarły.

¹⁰ Wielu ugrofinistów zakłada, że ludy prasamojedzkie oddzieliły się od przodków Ugrofinów już w czwartym tysiącleciu p.n.e. Zestawienie rozmaitych poglądów badawczych dotyczących datowania rozpadu wspólnoty prauralskiej przystępnie prezentuje Katarzyna Wojan (2016: 22–23, tab. 1).

¹¹ Rédei (1986–1988: 172) rekonstruuje uralski archetyp w formie **kokše* i proponuje następującą rekonstrukcję pierwotnego znaczenia: ‘eine Art Vogel (Häher?)’. Innymi słowy, etymolog węgierski sugeruje (ze znakiem zapytania), że znaczenie ‘sójka syberyjska’, dominujące w językach ugrofińskich, jest – jego zdaniem – oryginalne.

twy, por. litewskie nazwy naukowe: *eurazinis kėkštas* ‘sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L., *sibirinis kėkštas* m. ‘sójka syberyjska, sójka złowroga, *Perisoreus infaustus* L.

Niektórzy badacze wypowiadają pogląd, że litewski ornitonim *kėkštas*, *kėkštys* ma charakter onomatopeiczny, naśladujący jakoby głos ptaka (Fraenkel 1960: 235–236), inni z kolei sądzą, że omawiana nazwa nie wykazuje jasnej genezy i nie posiada przekonującej etymologii („Niejasne”, zob. Smoczyński 2007: 271; 2021: 664; „Unclear”, zob. Smoczyński 2018: 516).

Wydaje się, że litewski ornitonim *kėkštas* powinien być uznany za zapożyczenie z nieznanego (substratowego?) źródła ugrofińskiego, przy czym człon początkowy *kėkš-* mógłby reprezentować wariant z wokalizmem przednim **kōökš* [kø:kʃ]¹² (por. kar. *kuukšo* ‘sójka syberyjska’, lud. *kuukšoi* ‘jakiś leśny ptak’, fi. *kuukso* ‘jakiś ptak wielkości sójki’, dial. *kuusko* ‘sójka syberyjska’), będący silnie zasymilowanym kontynuantem ugrofińskiego apelatywu **kokši* (gen. **kokšen*) ‘sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L., natomiast człon końcowy, czyli *-tas*, kontynuuje jakiś dodatkowy element (np. uralski przyrostek **-ta*¹³ lub ewentualnie **-da*). Należy zaznaczyć, że języki ugrofińskie wykazują liczne derywaty utworzone od archetypu uralskiego **kokši* za pomocą rozmaitych przyrostków (cf. fi. *kuus-anka*, *kuuhk-ainen*, *kuuksi-kas*, *kuukke-li*¹⁴, *kuuks-o* itd.), podczas gdy w językach samojezdycznych, najwcześniej wyodrębnionych spośród rodziny uralskiej, poświadczony jest wyłącznie jednolity derywat **käsârä* przyjmujący nieco odmienny sens ‘orzeczkówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.'. Można z powodzeniem przyjąć, że praforma samojezdka **käsârä* sprowadza się ostatecznie do uralskiego archetypu **kokši-da*. Na obecność podobnego archetypu na gruncie ugrofińskim wydaje się wskazywać lit. *kėkštas* m. ‘sójka’ (< **kōökš^o-ta* < **kōkšita* < **kokšida* ‘sójka syberyjska’).

Wyrazy wschodniobałtyckie oznaczające ‘sójkę’ wydają się reprezentować prastare zapożyczenia z nieznanego ugrofińskiego substratu. Mogą być one istotnym uzupełnieniem do rekonstrukcji uralskiego archetypu **kokšida* (← ur. **kokši*) ‘jakiś ptak krurowaty wielkości sójki, zwł. sójka syberyjska, orzeczkówka zwyczajna’.

¹² W niektórych językach uralskich znaczną rolę odgrywa tzw. harmonia samogłosek (ang. *vowel harmony*), wywołana asymilacją samogłosek na odległość (w dwu kolejnych sylabach).

¹³ Przyrostek **-ta-*, który można także wyodrębnić także w staropruskim ornitonimie *cracto* f. ‘dzięcioł czarny’ (vs. lit. *krākė* f. ‘ts.’), mógł być z powodzeniem zapożyczony wraz z ugrofińskimi nazwami dzikich ptaków, por. mordw. (erz.) *keřgata* ‘dzięcioł czarny / Schwarzspecht’ vs. mordw. (moks.) *kärgä* ‘ts.’ < ugrofi. **kärki* (gen. *kärken*) ‘gat. dzięcioła / eine Art Specht; Picus’ (Rédei 1986–1988: 652). Ten sam przyrostek dostrzegamy także w mordwińskiej nazwie innego gatunku dzięcioła, por. mordw. (erz.) *šekšata*, *čekšata*, (moks.) *šäkšata* ‘dzięcioł zielony / Buntspecht’ wobec mordw. (moks.) *šäkšan* (sufiks **-an*), mordw. (erz.) *šekšej*, (moks.) *šäkši* ‘dzięcioł zielony’ (przyrostek **-ej*, który występuje w apelatywie zyr. [dial. udorski] *čakčej* ‘drozd / дрозд’) < fp. **čäčkä* / **čäkčä* ‘gatunek ptaka / eine Art Vogel’ (Rédei 1986–1988: 620).

¹⁴ Należy uwzględnić, że fi. dial. *kuukkeli* ‘sójka syberyjska’ ma dokładny odpowiednik w języku czeremiskim, por. zach.mar. *kəpšəl’ə* ‘sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.’ (< fp. **kuukšili*). Można założyć następujący wywód: fi. dial. *kuukkeli* ‘sójka syberyjska’ < **kuuhkeli* < **kuuškeli* < bfi. **kuukše-li* < fp. **kuukšili* < ugrofi. **kokši* ‘id.’.

5. Ros. *рѡнжа* f. ‘sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.’

Słowo *рѡнжа*, odnotowane po raz pierwszy w XVIII wieku, zysało po pewnym czasie status terminu literackiego (Dal’ 1882: 103) i z tego powodu zostało umieszczone w dwunastym tomie współczesnego słownika rosyjskiego języka literackiego jako oficjalnie uznany synonim apelatywu *кѡкуша* ‘sójka syberyjska’: *рѡнжа* ж. „лесная птица сем. врановых; то же, что кукша” (Felicyna, Šmeleva 1961: 2457). Omawiany ornitonim trafił także do pięciu innych renomowanych wydawnictw encyklopedycznych lub leksykograficznych wydanych w XX wieku (m.in. Ušakov 1939), co skwapliwie odnotowano w literaturze przedmiotu (Rogożnikova 1991: II: 365). Wyraz *рѡнжа*, rzadziej *рѡньжа*, podobnie jak synonimiczny termin *кѡкуша*, występuje w wielu gwarach języka rosyjskiego, gdzie jednak prezentuje niecodzienną dyspersję semantyczną, która może być spowodowana różnymi czynnikami. Przedstawmy krok po kroku dostępny materiał gwarowy.

5.1. Ros. (dial. północne; także w gwarze tobolskiej) *рѡнжа* f. ‘sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L. / птица *Garrulus infaustus*, сев. лесная воронка’ (Preobrażenskij 1958: 933); ‘sójka syberyjska / кедровка’ (Sorokoletov, Kuznecova 2001: 176), ‘птица *Garrulus infaustus*’, jako przekleństwo w okolicy miasta Czerepowiec (Vasmer 1950–1958 II: 535; Vasmer 1986–1987: III: 500–501), gw. *рѡньжа* ‘sójka / птица сойка’ (Sadtredinova 1993: 94; Anikin 2000: 466; Sorokoletov, Kuznecova 2001: 176).

5.2. W gwarach nowogrodzkiej i wołogodzkiej zapisano wariant z odmiennym akcentem, tj. *ронжá* f. ‘sójka syberyjska’ (Sorokoletov, Kuznecova 2001: 176).

5.3. Znaczenie ‘sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.’ występuje w gwarze wołogodzkiej, krasnojarskiej i amurskiej (Sorokoletov, Kuznecova 2001: 176).

5.4. W gwarze nowosybirskiej (okolice miasta Suzun) pojawia się ornitonim *рѡньжа* w znaczeniu ‘kraska zwyczajna, *Coracias garullus* L. / сизоворонка’ (Sorokoletov, Kuznecova 2001: 176). Rosyjski poeta i pisarz Borys Pasternak (1890–1960), laureat literackiej nagrody Nobla z roku 1958, w powieści *Doktor Żywago*, napisanej w roku 1954, lecz wydanej po raz pierwszy w roku 1957, wymienia gwarowy („uralski”) apelatyw rosyjski *рѡньжа* w tym właśnie znaczeniu¹⁵.

5.5. W gwarze rizańskiej (w okolicy miasta Kasimowa, zwanego dawniej Gorodcem Mieszczorskim) rosyjski ornitonim *рѡнжа* funkcjonuje w relatywnie rzadkim sensie ‘dzięcioł czarny, *Dryocopus martius* L.’ (Sorokoletov, Kuznecova 2001: 176)¹⁶. Wydaje się, że termin ros. *рѡнжа* w powyższym znaczeniu może być niezależnym zapożyczeniem przejętym od użytkowników wymarłego ugrofińskiego języka mieszczerskiego (należącego do ugrupowania wołżańskiego), który niegdyś był używany w okolicy Gorodca Mieszczorskiego.

¹⁵ „Он (= Вася Брыкин) поднял голову, посмотрел на синее горло и серо-голубую грудь сизоворонки и зачарованно прошептал вслух: «Роньжа», её уральское имя” (Pasternak 2004: 203). W polskim przekładzie (dokonanym przez Ewę Rojewską-Olejarczuk) ten fragment brzmi następująco: „Chłopiec podniósł głowę, popatrzył na granatowe podgardle i szaroniebieską pierś kraski i w zachwycie wyszeptał głośno jej uralską nazwę: »ronża»” (Pasternak 1990: 258).

¹⁶ Por. też łot. *ruoze* f. ‘dzięcioł / дятел’ (Preobrażenskij 1958: 933).

5.6. W gwarach nowogrodzkiej i wołogodzkiej zanotowano zbliżone warianty *рѣнжа, ренжа́, рѣнжа* f. ‘sójka / птица сойка’ (Sorokoletov, Kuznecova 2001: 64).

5.7. W permskiej gwarze języka rosyjskiego wyraz *рѣнжа* f. przyjmuje nietypowy sens ‘samica krzyżodzioba świerkowego, *Loxia curvirostra* / самка клеста’ (w okolicy Solikamska), a w innym miejscu (koło miasta Czusowoj) ten sam leksem oznacza dużego ptaka drapieżnego z rodziny jastrzębiowatych, konkretnie ‘myszołowa zwyczajnego, *Buteo buteo* L. / канюк, сарыч’).

Chciałbym także zwrócić uwagę na inny rosyjski ornitonim, który być może jest powiązany z poprzednimi (por. zwłaszcza 5.4):

5.8. Regionalizm *пакшá* f. ‘kraska zwyczajna, *Coracias garrulus* L. / сивограк’ został odnotowany w gwarach rizańskich i smoleńskich (Sorokoletov, Kuznecova 2000: 92). Już Kazimieras Buga (1959: 535) podkreślał, że ros. *рѣнжа* kojarzy się z łot. *ruoze* f. ‘orzecówka zwyczajna’, podczas gdy ros. *пакшá* przypomina do złudzenia litewski ornitonim *rąšė* f. ‘orzecówka zwyczajna’. Wyrazy te nie mogą być prapokrewne, zatem językoznawca litewski stawia słuszne pytanie: „Кто и у кого заимствовал?”

Omówiwszy pokrótce rosyjski materiał gwarowy przystępuję do rozważań nad pochodzeniem i genezą prezentowanego tu gniazda leksykalnego.

Rosyjski ornitonim *рѣнжа* f. ‘sójka syberyjska’ uchodzi dość powszechnie za zapożyczenie bałtyckie (Preobrażenskij 1958: 933; Buga 1959: 535; Laučūte 1982: 90; Vasmer 1987: III: 500–501; Anikin 2000: 466). Badacze przywołują następujące formy wschodniobałtyckie, tj. lit. *rąšis* f. ‘orzecówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L. / ореховка’ (< **ranšis*) oraz łot. *ruozis* f. ‘orzecówka, *Nucifraga caryocatactes* L.’ (< **ranžis*), *ruoze* f. ‘dzięcioł / дятел’ (Preobrażenskij 1958: 933). Niektórzy z językoznawców (m.in. Janis Endzelins) dopuszczali z powodów geograficznych pośrednictwo języków fińskopermskich, które – zdaniem Vasmera (1986–1987: III: 501) i Anikina (2000: 466) – nie zostało do tej pory wykazane¹⁷. Istnienie form ugrofińskich, zbieżnych fonetycznie i semantycznie z apelatywami bałtyckimi, wcale nie musi uchodzić za domniemane. Na stronach wikipedii umieszczono apelatyw czeremiski (poświadczony w dialekcie zachodniomaryjskim) *ронгыж* [ronɣəʒ], także *ронгыж-кек* [ronɣəʒ-kek] ‘orzecówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.’ (termin *кек* w języku czeremiskim oznacza ‘ptaka’)¹⁸. Względy fonologiczne jasno dokumentują, że czeremiski (zachodniomaryjski) leksem *ронгыж* [ronɣəʒ] ‘orzecówka’ nie mógł być przejęty ani z języków bałtyckich, ani z języka rosyjskiego. Ewentualnej hipotezie o zapożyczeniu zachodniomaryjskiego apelatywu z języka rosyjskiego sprzeciwia się wystarczająco rozbieżna semantyka (‘orzecówka zwyczajna’ w języku czeremiskim, litewskim i ło-

¹⁷ Janis Endzelins sugerował ugrofińskie pochodzenie terminu ros. *рѣнжа* ‘sójka syberyjska’: „Das r. (nördl.) dial. *рѣнжа* „corvus glandarius” dürfte aus geografischen Gründen eher finnischen, als baltischen (...) Ursprungs sein” (Müllenbach, Endzelins 1927–1929: 586). W publikacjach naukowych dominuje sceptyczne stanowisko w stosunku do stanowiska łotewskiego badacza. Przytoczę dwie najbardziej spektakularne wypowiedzi: „Предполагаемое Эндзелином (...) по географическим соображениям фин. посредство до сих пор не удалось доказать” (Vasmer 1986–1987: III: 501); „Считается балт. заимств., ср. лит. *rąšis* ‘ореховка’ (< **ranšis*), с допущением п.-фин. посредства, которое, однако, пока не уточнено” (Anikin 2000: 466).

¹⁸ Zob. [https://mrj.wikipedia.org/wiki/Ронгыж_\(кек\)](https://mrj.wikipedia.org/wiki/Ронгыж_(кек)) (dostęp: 30.09.2021).

tewskim, natomiast ‘sójka syberyjska’ w języku rosyjskim). Autor niniejszej rozprawki nie dysponuje dostępem do dialektalnych słowników języków wołańskich i permskich rodziny uralskiej. Zwraca jednak uwagę, że stosowny termin, który mógłby być zapożyczony do języka rosyjskiego, a także do języków wschodniobałtyckich, istotnie funkcjonuje w niektórych językach fińskopermskich. Należałoby zatem sprawdzić, czy w innych dialektach języka czeremiskiego istnieje wyraz pokrewny, czy jakiś odpowiednik można wyróżnić w dwóch podstawowych dialektach języka mordwińskiego, tj. erziańskim i mokszańskim.

6. Bałtycki materiał leksykalny

Rozpowszechniona w świecie nauki hipoteza o zapożyczeniu rosyjskiego wyrazu *рѡнжа* ‘sójka syberyjska’ ze źródła bałtyckiego wymaga krótkiego przedyskutowania stosownych ornitonimów bałtyckich. Bałtycki materiał leksykalny prezentuje się następująco:

6.1. Lit. *rąšis* f., także *rąšė*, *rąžė* f. ‘orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L. / кедровка пестрая, ореховка’, rzadziej *ranšis* (Miežinis) ‘jemiołuszka, *Bombycilla garrulus* L.’ (< **ranšis*), gw. *rėnšis*, *rėšis*, *rėšė* ‘orzechówka zwyczajna’ (< **renšis*) (Bug 1959: 535; Fraenkel 1962: 701; Smoczyński 2021: 1385); łot. *ruozis* ‘orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L. / Tannenhäher, Nusshäher, Nusspeiser’, także ‘grubodziób zwyczajny, *Coccothraustes coccothraustes* L. / Kernbeisser, Steinbeisser, Dick schnabel, *Coccothraustes vulgaris* Pallas’, ‘gatunek wróbla / eine Art Sperling’, ‘dzięcioł / Specht’ (Müllench, Endzelins 1927–1929: 586) (< **ranžis*); łot. *ruoze* f. f. ‘dzięcioł / дятел’ (Preobraženskij 1958: 933) lub ‘orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.’ (Laučūte 1982: 90) (< **ranžē*). W językach zachodniobałtyckich nie pojawia się żaden odpowiednik wschodniobałtyckich formacji. Dodać można, że łotewski termin *labības ruozis* (dosłownie ‘zbożowa orzechówka’) oznacza innego ptaka średniej wielkości z rodziny krukowatych, mianowicie ‘kraskę zwyczajną, *Coracias garrulus* L. [= Mandelkrähe, *Garrulus coracias*]’ (Müllench, Endzelins 1927–1929: 586).

Należy odnotować, że wyrazy wschodniobałtyckie nie dają się sprowadzić do jednolitej praformy bałtyckiej, a jedynie do dwóch alternatywnych wariantów: **ranšis* / **ranžis* oraz **ranšē* / **ranžē*¹⁹, co jednoznacznie przemawia za obcym pochodzeniem tego ornitonimu.

Obserwowana wariacja spółgłosek bezdźwięcznych *š/s oraz dźwięcznych *ž/z nie może być objaśniona na gruncie bałtyckim jako zjawisko fonetyczne w pełni regularne. Uważa się, że tego typu alternacja wskazuje na wpływy ugrofińskie, jak mogą o tym świadczyć następujące zestawienia:

¹⁹ Zaznaczmy przy okazji, że August Leskien (1891: 236) próbował wywieść lit. *rąšis* ‘orzechówka zwyczajna / Tannenhäher’ z archetypu prabałtyckiego **ranžis* („richtig ist *rąžis*”), ale tego typu wywód pozostaje w całkowitej niezgodzie z rozwojem fonologicznym spółgłosek prabałtyckich w języku litewskim. Wojciech Smoczyński (2021: 1383) przytacza litewski wariant gwarowy *rąžė* (= lit. *rąšė*) f. ‘orzechówka zwyczajna.’

6.2. Łot. *pāšļi* ‘magiczne sztuczki, czary, zabobony’, *pāšļinieks* ‘zamawiacz, czarownik, magik’, *pāšļuot(ies)* ‘czarować, czynić bzdury’ vs. łot. *bāšļi* ‘środek magiczny’, *bāzlis* ‘czarownik’, *bāšļuot(ies)* ‘czarować, czynić magię’ (Kiparski 1968: 77);

6.3. Łot. *sustarenes, sustrenes* ‘porzeczeki’ vs. łot. *zusteri, zustrenes* ‘(czerwone i czarne) porzeczeki / Johannisbeeren (*Ribes rubrum* & *Ribes nigrum*)’ (Kiparsky 1968: 87), por. fi. *siestar* ‘czarna porzeczka’, est. *sõster* ‘porzeczka’, liw. *zuštər, zuštriņ, suštriņ* ‘czarna porzeczka’ (Kiparsky 1968: 94) < fw. *čzkčžtrž ‘porzeczka / Johannisbeere, *Ribes*’ (Rédei 1986–1988: 615–616).

6.4. Łot. *sāpaciņi* ‘botki / Stiefelchen’ vs. łot. *zābagi, zābaki* ‘buty z cholewami’ (Kiparsky 1968: 86), por. fi. *saapas* ‘but z cholewą / Stiefel’, est. *saabas*, liw. *sōpkəz, zāpkas* ‘ts.’ (Kiparsky 1968: 94).

6.5. Łot. *pusa* ‘brzuch; małe zwierzę z dużym brzuchem / Bauch; kleines Tier mit großem Bauch’ vs. łot. *puza* ‘brzuch’, *buza* ‘brzuszek dziecka / Bauch eines Kindes’ (Kiparski 1968: 81), por. est. *punts* ‘brzuchaty / dickbäuchig’ (Kiparsky 1968: 93);

6.6. Łot. *sāris* ‘wyspa, ostrów (na rzece) / Insel, Holm’ vs. łot. *zāris* ‘wyspa’ (Kiparsky 1968: 88), cf. fi. *saari* ‘wyspa’, est. *saar* ‘ts.’, liw. *sōr* ‘bruzda na polu kartofli / Furche im Kartoffelfeld’ (Kiparsky 1968: 94).

Wydaje się, że litewska i łotewska nazwa orzechówki zwyczajnej (np. lit. *rąšis*, łot. *ruozis* ‘*Nucifraga caryocatactes* L.’), zawierająca wariację typu *š/s vs. ž/z, musiała być zapożyczona z jakiegoś źródła ugrofińskiego, por. czer. (dial. zachodniomaryjski) *ронгыж* [ronγəž] ‘orzechówka zwyczajna’. Poniżej spróbujemy przedyskutować dane ugrofińskie, zwłaszcza zachodniofińskie fakty leksykalne.

7. Ugrofiński materiał leksykalny

Najbliżej w stosunku do wschodniobałtyckich nazw orzechówki zwyczajnej (*Nucifraga caryocatactes* L.) oraz rosyjskiej nazwy sójki syberyjskiej (ros. płn. *рѡнжа* f. ‘sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.) wydaje się stać czeremiski ornitonim *ронгыж* [ronγəž] ‘orzechówka zwyczajna’, realnie poświadczony w dialekcie zachodniomaryjskim. Języki bałtyckie, używane nad Morzem Bałtyckim, pozostają obecnie w znacznym oddaleniu od języków wołżańskich (tj. języka mordwińskiego i czere-miskiego). Bałtowie sąsiadują natomiast z ludami zachodniofińskimi, zwanymi też inaczej bałtyckofińskimi. Z tego powodu warto w pierwszej kolejności omówić zachodniofiński materiał leksykalny związany z nazwami sójki zwyczajnej (*Garrulus glandarius* L.), sójki syberyjskiej (*Perisoreus infaustus* L.) i kraski zwyczajnej (*Coracias garrulus* L.), a nawet dzięcioła zielonego (*Picus viridis* L.). Oto zachodniofiński (bałtyckofiński) materiał leksykalny:

7.1. Fi. *nārhi* (gen. sg. *nārhen*) ‘sójka’, zazwyczaj występujące w złożeniach, które wyodrębiono poniżej: *paskanārhi* ‘sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.’ (zob. 7.2), *sittanārhi* ‘ts.’ (zob. 7.3), *sininārhi* ‘kraska zwyczajna, *Coracias garrulus* L.’ (zob. 7.5); ołon. *nārhi* ‘sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius*’; kar. **nārhi* w ornitonimie *sininārhi* ‘kraska zwyczajna, *Coracias garrulus* L.’ (zob. 7.5); wot. *nāri* (gen. sg. *nāre*) ‘sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.; dzięcioł zielony, *Picus viridis* L. / pasknäär; rāhn’ (por. 7.6); ing. *nāri* ‘sójka’, w złożeniu *sittanāri* ‘sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius*

L. (zob. 7.3); lud. *närhi* 'sójka', *närüöi* 'gatunek ptaka, sójka zwyczajna / mingi lind, pasknäär', także *paskenärhi* 'European jay, *Garrulus glandarius*' (zob. 7.2); weps. *näriž* 'sójka', także *sitnäriž* 'sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius*' (zob. 7.3); est. **näär* (gen. sg. **nääri*) 'sójka' występuje wyłącznie w złożeniach *pasknäär* 'sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.' (zob. 7.2), *laanenäär* 'sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.' (zob. 7.4), *sininäär* 'blue jay / modrosójka błękitna, *Cyanocitta cristata* L.', dial. 'kraska zwyczajna' (zob. 7.5). Wszystkie te zachodniofińskie apelatwyw sprowadzają się do archetypu (bfi.) **närši* 'sójka / jay'. Nie można wykluczyć ewentualności, że zachodniofińska forma **närši* 'sójka' na skutek metatezy spółgłosek (**n - r > *r - n*) otrzymała alternatywny wariant **ränši* 'sójka zwyczajna; orzechówka zwyczajna'. Owa prowizorycznie zrekonstruowana forma mogła trafić do języków bałtyckich (por. lit. *rąšis* 'orzechówka', łot. *ruozis* 'ts.') jako prastare (substratowe?) zapożyczenie ugrofińskie.

7.2. Bfi. **pačka-närši* 'sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.', pierwotnie 'srająca sójka': fi. *paskanärhi* 'sójka', lud. *paskenärhi* 'ts. '; est. *pasknäär* 'sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.'. W pierwszym komponencie wyrazu złożonego łatwo można odnaleźć leksemy podstawowe: fi. *paska* 'gówno, brud', est. *pask* 'cienkie odchody, brud' < ugrofi. **pačka* / **pučka* 'gówno', vb. 'srać' (Rédei 1986–1988: 396–397).

7.3. Bfi. **sitta-närši* 'sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.', oryginalnie 'srająca sójka': fi. *sittanärhi* 'sójka'; ing. *sittanäri* 'ts. '; weps. *sitnäriž* 'ts.'. Pierwszy człon złożenia sprowadza się do fi. dial. *sitta* 'kał, brud, plwocina', *sittu-* 'wydalać kał, wypróżniać się, brudzić się', est. *sitt*, gen. *sita* 'odchody, brud, gówno, obornik; nic, bagatela', *siita-* 'użyźniać (z pomocą obornika)' < fp. **sitta* 'brud / dirt' (Sammallahti 1988: 553) < ur. **sitta* 'brud, kał, odchody, gówno', vb. 'wypróżniać się, srać' (Rédei 1986–1988: 444).

7.4. Bfi. **lamte-närši* 'sójka syberyjska, *Perisoreus infaustus* L.', dosłownie 'leśna sójka': est. *laanenäär* 'sójka syberyjska'. W języku estońskim apelatwyw *laas* (gen. *laane*), będący pierwszym komponentem wyrazu złożonego, oznacza 'gęsty las liściasty na podmokłym gruncie; wilgotny, gęsty zagajnik; bagienny las, pustkowie' (= fi. *lansi*, gen. *lannen* 'nizina', adi. 'niski') < bfi. **lamti* < ur. **lamti* 'nizina / Tiefland', adi. 'niski, głęboki / niedrig, tief' (Rédei 1986–1988: 235).

7.5. Bfi. **sine-närši* 'kraska zwyczajna, *Coracias garrulus* L.', dosłownie 'niebieska sójka': fi. *sininärihi* 'kraska'; kar. *sininärihi* 'ts. '; est. *sininäär* 'modrosójka błękitna, *Cyanocitta cristata* L.', dial. 'kraska zwyczajna'²⁰.

7.6. Bfi. **ränši* : **närši* 'dzięcioł zielony, *Picus viridis* L. / Buntspecht': (1) fi. *rähni*, *röhni*, *rähmi* 'dzięcioł zielony, *Picus viridis* L. '; est. *rähn* 'dzięcioł, zwłaszcza dzięcioł zielony / Specht, Buntspecht'²¹; (2) wot. *näri* (gen. sg. *näre*) 'sójka zwyczajna, dzięcioł zielony / pasknäär; rähn'. W języku wotyckim nastąpiła zapewne kontaminacja dwóch odrębnych terminów określających dwa różne gatunki ptaków. W języku fińskim i es-

²⁰ Do literackiego języka estońskiego wprowadzono odmienny leksem *sini-raag* 'kraska zwyczajna', będący częściową kalką językową przejętą z niem. *Blauracke* 'ts. '

²¹ W estońskim języku występuje także alternatywny ornitonim *meltsas* 'dzięcioł zielony', który pozostaje w oczywistej relacji w stosunku do lit. *meletà* f. 'dzięcioł zielony / green woodpecker, *Picus viridis* L.', dial. *lemetà*, *malatà* oraz *molatà* f. 'id.' (Smoczyński 2018: 778–779; 2021: 994–995), a także do stprus. *melato* f. 'dzięcioł zielony, gl. grunespecht [= niem. Grünspecht]' (Euler 1985: 95; Hinze 1996–1997: 163; Błażek 1998: 14). Termin estoński wydaje się zapożyczeniem ze źródła bałtyckiego.

tońskim do dnia dzisiejszego zachowała się pierwotna odrębność pomiędzy bfi. **räšni* ‘dzięcioł zielony’ oraz bfi. **närši* ‘sójka’ (zob. 7.1).

7.7. Bfi. **šäškä* ‘sójka’ (< fp. **čäčkä* ‘eine Art Vogel’; Rédei 1986–1988: 620); est. *ähk* (gen. *ähd*) ‘sójka / Häher’, *tamme-ähk* ‘sójka, sójka zwyczajna, sójka żołądziówka, *Garrulus glandarius* L. / Eichenhäher, Holzhäher’ (dosłownie ‘dębowa sójka’, por. est. *tamm* ‘dąb’). Ten sam apelatyw estoński wchodzi w skład nazwy złożonej *pähke-ähk* ‘orzeczkówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.’ (zob. 8.3),

8. Orzechówka zwyczajna jako ptak krukowaty spokrewniony z sówką

Liczne języki europejskie kojarzą orzechówkę zwyczajną z jej bliską kuzynką –sówką zwyczajną. Poniżej przedstawiam jedynie wybrane przykłady dokumentujące tego rodzaju skojarzenie:

8.1. Niem. *Nußhäher* ‘orzeczkówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.’ jest utworzona od apelatywu *Häher* ‘sójka’ (por. też niem. *Eichelhäher*, *Holzhäher* ‘sójka zwyczajna’) i oznacza dosłownie ‘orzechową sówkę’.

8.2. Niemiecki ornitonim *Tannenhäher* ‘orzeczkówka zwyczajna’ jest wyrazem złożonym oznaczającym ‘jodłową sówkę’, por. niem. *Tanne* ‘jodła, *Abies* Miller’ i niem. *Häher* ‘sójka’.

8.3. Est. *pähke-ähk* ‘orzeczkówka zwyczajna’ jest złożeniem zawierającym w pierwszym członie apelatyw est. *pähke* ‘orzech’ (< fp. **päški* ‘orzech / nut’; Sammallahti 1988: 553), w drugim zaś ornitonim est. *ähk* (gen. *ähd*) ‘sójka / Häher’ (< bfi. **šäškä* ‘ts.’ < fp. **čäčkä* ‘jakiś gatunek ptaka’; Rédei 1986–1988: 620; zob. 7.7). Teoretycznie, estońska nazwa orzechówki może być uznana za kalkę językową naśladującą wyraz niemiecki *Nußhäher* (dosłownie ‘orzechowa sójka’; por. 8.1).

8.4. Fi. *pähkina-hakki* ‘orzeczkówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.’ ma prawdopodobnie analogiczną genezę, jak wyraz estoński (8.3) i niemiecki (8.1).

8.5. Węgierski termin *fenyőszajkó* ‘orzeczkówka zwyczajna’ oznacza dosłownie ‘sosnową sówkę’, cf. węg. *fenyő* ‘sosna, *Pinus* L.’ oraz węg. *szajkó* ‘sójka zwyczajna, *Garrulus glandarius* L.’.

8.6. Łot. *krēķis* m. ‘orzeczkówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L. / der Tannenhäher oder Nusshäher’ (Müllenbach, Endzelins 1925–1927: 275) pozostaje w ewidentnej relacji z pokrewną formą dialektalną (łatygolską) *krāķis* m. ‘sójka zwyczajna / Eichelhäher, *Garrulus glandarius* L.’ (Müllenbach, Endzelins 1925–1927: 266).

Analizowane wyżej wyrazy łotewsko-łatygolskie (8.6) wydają się pozostawać w relacji z lit. *krāķė* f. ‘dzięcioł czarny / Schwarzspecht’ (Krupas 1962: 406; Hinze 1996–97: 153) oraz stprus. *cracto* f. ‘dzięcioł czarny / Schwarzspecht, *Dryocopus martius* L.’²².

²² Wojciech Smoczyński (2021: 755) nie objaśnia genezy słowa lit. *krāķė* f. ‘dzięcioł czarny, *Dryocopus martius* L.’ i nie dostrzega nawet staropruskiego odpowiednika (stprus. *cracto* EV 744 ‘dzięcioł czarny, gl. swarczspecht [= Schwarzspecht]’; zob. Toporov 1984: 153–154; Hinze 1996–1997: 152–153; Błażek 1998: 13), podobnie jak nie wymienia odmiennych semantycznie form łotewsko-łatygalskich (zob. 8.6). Stwierdza jedynie: „Bez etymologii. Może dźwiękonaśladowcze”. Wymienione w moim artykule (zob. 8.7) formy ugrofińskie (np. fi. *kärki* ‘dzięcioł’, est. *kärg* ‘dzięcioł czarny’ itd.), sprowadzające się do ugrofińskiej praformy **kärki* (: **kärke*-) ‘dzięcioł czarny’, nie pozostawiają wą-

Jeżeli powyższe zestawienie jest poprawne i sprowadza się do archetypu pbałt. **krak-*, to prawdopodobnym źródłem dla tych wszystkich wyrazów bałtyckich mógłby być jakiś zaginiony język ugrofiński, dokumentujący bardzo rzadką na gruncie ugrofińskim metatezę *CVrC > *CrVC-, por.

8.7. Fi. *kärki* (gen. *kärjen*) ‘dzięcioł zielony / Specht; *Picus viridis*’, *palokärki* ‘dzięcioł czarny / Schwarzspecht’; kar. *kärgi*, *palokärgi*, *mustukärgi* ‘dzięcioł czarny, *Dryocopus martius* L.’; est. *kärg* (gen. *käru*) ‘dzięcioł czarny / Schwarzspecht, *Dryocopus martius* L.’; lap. *kiergi* ‘dzięcioł czarny’; mordw. (erz.) *keřgata*, (moksz.) *kärgä* ‘dzięcioł czarny’; czer. *kepze*, *kerye* ‘dzięcioł czarny’; udm. *кыр*, *кјр* ‘dzięcioł czarny’; zyr. *кыр*, *кјр* ‘dzięcioł’ (< pperm. **kür* ‘dzięcioł’); chant. (dial. kazymiński) *kär* ‘dzięcioł czarny’, (dial. wachijski) *kēräm* ‘dzięcioł, dzięcioł czarny / Specht, Schwarzspecht’, (dial. niziamiński) *kārāp* ‘dzięcioł czarny’; wog. (dial. soswijski) *kar* ‘dzięcioł’, (dial. dolnokondyjski) *kārāp* ‘dzięcioł czarny’, (dial. środkowokondyjski) *karkarēka* ‘dzięcioł’ (< ugrofi. **kärki*, gen. **kärken* ‘dzięcioł / Specht, *Picus* L.’, zwłaszcza ‘dzięcioł czarny, *Dryocopus martius* L. / Schwarzspecht’) (Lytkin, Guläev 1970: 153; Rédei 1986–1988: 652).

8.8. Janusz Strutyński (1972: 14) wynotował z dostępnej literatury przedmiotu liczne przykłady kojarzące orzechówkę zwyczajną z sójką zwyczajną, m.in. nazwę *sójka orzechówka* (Kluk 1779: 293, nr 192, s.v. *soyka orzechowka*; Taczanowski 1882: 390), która potencjalnie może polegać na przyswojeniu niemieckiego ornitonimu *Nußhäher* (zob. 8.1).

8.9. Godne odnotowania są także alternatywne polskie nazwy orzechówki zwyczajnej (*Nucifraga caryocatactes* L.), niektóre potwierdzone w gwarach polskich, m.in. *sójka czarna* na Podhalu (Wrześniowski 1885: 6; Karłowicz 1907: 191); *sójka halna* na Podhalu (Wrześniowski 1885: 21; Majewski 1889: 401; Karłowicz 1907: 191; Strutyński 1972: 14); *sójka ruska* na Lubelszczyźnie (Łopaciński 1899: 886; Karłowicz 1907: 191; Strutyński 1972: 14); *sójka turecka* w Galicji (Zawadzki 1840: 51, nr 44; Taczanowski 1882: 390; Majewski 1889: 401; Strutyński 1972: 14).

Powyższe przykłady (7.1–7.7; 8.1–8.7) jasno pokazują, że znaczenia ‘sójka zwyczajna’, ‘sójka syberyjska’, ‘orzechówka zwyczajna’, ‘kraska zwyczajna’, ‘dzięcioł czarny’, wyodrębnione przy analizie rosyjskiego ornitonimu *рѡнжа* vel *рѡньжа* (zob. 5.1–5.8), pojawiają się także w językach bałtyckich i ugrofińskich.

9. Podsumowanie

W artykule omówiłem dwie rosyjskie nazwy sójki syberyjskiej (*Perisoreus infautus* L.), *кукуша* oraz *рѡнжа*. Uznałem je za zapożyczenia obcojęzyczne przejęte od ludów ugrofińskich, które stanowią najstarszą rozpoznawalną warstwę ludnościową w Europie wschodniej. Analiza dostępnego materiału leksykalnego doprowadziła do następujących konkluzji:

9.1. Rosyjski apelatyw *кукуша* mógł być zapożyczony wielokrotnie na poszczególnych obszarach terytorialnej ekspansji Słowian wschodnich, zarówno z jakiegoś języka zachodniofińskiego (por. kar. *kuukšo*, lud. *kuukšoi* ‘ts.’), jak i z języka saamskiego

pliwości, że Białowieża pozyskała te słowa w dobie prehistorycznej na skutek intensywnych kontaktów z ludami ugrofińskimi.

(lapońskiego), por. ros. gw. *кыкуи́ак* m. ‘sójka syberyjska’ ← lap. (lu.) *kuouhsak* ‘ts.’. Nie ulega jednak wątpliwości, że wyszczególnione nazwy ugrofińskie sprowadzają się do archetypu uralskiego **koksí* ‘sójka syberyjska (lub orzechówka zwyczajna)’, przy czym jedynie odpowiedniki występujące w językach samojedzkich prezentują alternatywny sens (por. psam. **käsârä* ‘orzechówka zwyczajna, *Nucifraga caryocatactes* L.’, skąd zapożyczono także ros. gw. *кáзара* f. ‘ts.’).

9.2. Geneza terminu ros. *рóнжа* / *рóньжа* f. ‘sójka syberyjska’ jest mniej przejrzyista. Większość badaczy zakłada zapożyczenie ze źródła bałtyckiego. Ornitonimy zarejestrowane w językach wschodniobałtyckich (lit. *rąšis*, łot. *ruozis* ‘orzechówka, *Nucifraga caryocatactes* L.’ < **ranšis* / **ranžis*) poświadczają nie tylko inny sens, lecz także niezwykłą wariację co do dźwięczności (spółgłoska bezdźwięczna vs. spółgłoska dźwięczna), która mogła się rozwinąć jedynie pod wpływem języków ugrofińskich. Istotnie, bliski odpowiednik można wykryć w języku czeremiskim (por. zach. mar. *ронгыж* ‘orzechówka zwyczajna’). Należy jednak podkreślić, że języki zachodniofińskie pokazują odmienny (powstały przez metatezę) wariant **närši* (obok **ränši*) w znaczeniu ‘sójka’, a nadto podobny brzmieniowo apelatyw **rāšni* w sensie ‘dzieciół zielony’. Przypuszczalnie ros. *рóнжа* f. ‘sójka syberyjska’ pochodzi z niezachowanego języka ugrofińskiego, np. meriańskiego lub muromskiego, podczas gdy ros. gw. *рóнжа* w znaczeniu ‘dzieciół czarny, *Dryocopus martius* L.’, odnotowane w pobliżu Kasimowa (czyli dawnego Gorodca Mieszczorskiego), może reprezentować ślad po wymarłym języku mieszczerskim.

Skróty językowe

adi. – przymiotnik (adiectivum); bfi. – bałtyckofiński (zachodniofiński); chant. – chantyjski (ostiacki); czer. – czeremiski (dialekty: wsch.-mar. – wschodniomaryjski; zach.-mar. – zachodniomaryjski); dial. – dialektalny; est. – estoński; f. – rodzaj żeński (genus femininum); fi. – fiński; fp. – fińsko-permski; fw. – fińsko-wołżański; gen. – dopełniacz (genetivus); gw. – gwarowy; ing. – ingryjski (iżorski); jen. – jeniecki (jenisej-samojedzki); kam. – kamasyjski (sajan-samojedzki); kar. – karelski; karag. – karagaski; kperm. – komi-permiacki; lap. – lapoński lub saamski (dialekty: lu. – lule; not. – notozerski; pfn. – północnosaamski; pfd. – południwosaamski; sk. – skolt); lit. – litewski; liw. – liwski; lud. – ludyjski; łot. – łotewski; m. – rodzaj męski (genus masculinum); mat. – matorski; mordw. – mordwiński (dialekty: erz. – erzański; moks. – mokszański); ngan. – nganasański (tawgi-samojedzki); niem. – niemiecki; ołon. – ołoniecki; pbałt. – prabałtycki; plap. – pralapoński; pperm. – prapermski; psam. – prasamojedzki; psł. – prasłowiański; ros. – rosyjski; selk. – selkupski; sg. – liczba pojedyncza (singularis); stprus. – staropruski; strus. – staroruski; udm. – udmurcki (wotiacki); ugrofi. – ugrofiński; ur. – uralski; vb. – czasownik; weps. – wepski; węg. – węgierski; wog. – wogulski (mansyjski); wot. – wotycki (wocki); zyr. – zyriański; źm. – źmudzki.

Bibliografia / References

Alderton, D. (2008). *Encyclopedia of European Birds*. Bath: Parragon.

- Anikin, A.E. (2000). *Ėtimologičeskij slovar' russkih dialektov Sibiri*. Moskva, Novosibirsk: Nauka [Аникин, А.Е. (2000). *Этимологический словарь русских диалектов Сибири*. Москва–Новосибирск: Наука].
- Babkin, A.M., Sorokin, Ū.S. (Red.) (1956). *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo ŗzyka*. T. 5. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR [Бабкин, А.М., Сорокин. Ю.С. (Ред.) (1956). *Словарь современного русского литературного языка*. Т. 5. Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР].
- Blaŷek, V. (1998). *Old Prussian bird names*. W: Smoczyński, W. (Red.). *Colloquium Pruthenicum Secundum. Papers from the Second International Conference on Old Prussian held in Mogilany near Kraków, October 3rd–6th, 1996*. Kraków: Universitas: 7–23.
- Buga, K. (1959). *Rinktiniai raštai*. T. 2. Vilnius: Valstybinė.
- Černý, W. (1975). *A Field Guide in Colour to Birds*. London: Octopus Books.
- Collinder, B. (1977). *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Dal', V. (1881, 1882). *Tolkovoj slovar' ŷivago velikoruskago ŗzyka Vladimira Dalā*. T. 2, 4. Sankt-Peterburg – Moskva: M.O. Vol'f [Даль, В. (1881, 1882). *Толковый Словарь живаго великорусскаго языка Владимира Даля*. Т. 2, 4. Санкт-Петербург – Москва: М.О. Вольф].
- Donner, K. (1944). *Katassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Euler, W. (1985). Tiernamen im Altpreuŷischen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 48(1): 84–98.
- Evgeněva, A.P. (Red.) (1981–1984). *Slovar' russkogo ŗzyka v četyrěh tomah*. Vol. 1–4. Moskva: Izdatel'stvo „Russkij ŗzyk“ [Евгеньева, А.П. (Ред.) (1981–1984). *Словарь русского языка в четырёх томах*. Т. 1–4. Москва: Издательство «Русский язык»].
- Felicyna, V.P., Ŗmeleva, I.N. (Red.) (1961). *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo ŗzyka*. Vol. 12. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR [Фелицына, В.П., Шмелева, И.Н. (Ред.) (1961). *Словарь современного русского литературного языка*. Т. 12. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР].
- Filin, F.P., Sorokoletov, F.P. (Red.) (1977; 1980). *Slovar' russkih narodnyh govorov*. Вып. 12, 16. Leningrad: Nauka [Филин, Ф.П., Сороколетов, Ф.П. (Ред.) (1977; 1980). *Словарь русских народных говоров*. Вып. 12, 16. Ленинград: Наука].
- Fraenkel, E. (1960–1962). *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. B. 1–2. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Helimsky, E. (1997). *Die matorische Sprache. Wörterzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte*. Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- Hinze, F. (1996–1997). Die altpreuŷischen Bezeichnungen der Wild-Аvifauna und des Hausflügels. *Linguistica Baltica*, 5–6: 145–181.
- Janhunel, J. (1977). *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kalima, J. (1919). *Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kalima, J. (1927). Syrjānische Lehngut im Russischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen*, 18(1): 1–56.
- Karłowicz, J. (1907). *Słownik gwar polskich*. T. 5. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Kiparsky, V. (1968). Slavische und baltische b/p-Fälle. *Scando-Slavica*, 14: 73–97.
- Kluk, K. (1779). *Zwierzāt domowych i dzikich, osobliwie krajowych historyi naturalney poczātki i gospodarstwo*. T. 2: *O pastwie*. Warszawa: Drukarnia Ojców Pijarów.

- Kuznecov, S.A. (Red.) (2003). *Boľšoj tolkovoj slovar' russkogo ŕzyka*. Sankt-Peterburg: „Norint” [Кузнецов, С.А. (Ред.) (2003). *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: «Норинт»].
- Larsson, L.-G. (1981). Three Baltic Loanwords in Fennic. *Acta Universitatis Upsaliensis. Acta Societatis Linguisticae Upsaliensis*, Nova Series 3(2). Uppsala: Almqvist & Wiksell: 17–55.
- Laućute, Ū.A. (1982). *Slovar' baltizmov v slavŕnskikh ŕzykah*. Leningrad: Nauka [Лауцюте, Ю.А. (1982). *Словарь балтизмов в славянских языках*. Ленинград: Наука].
- Leskien, A. (1891). *Bildung der Nomina im Litauischen*. Leipzig: S. Hirzel.
- Lytkin, V.I., Gulŕev, E.S. (1970). *Kratkij ŕtimologičeskij slovar' komi ŕzyka*. Moskva: Nauka [Лыткин, В.И., Гуляев, Е.С. (1970). *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва: Наука].
- Łopaciŕski, H. (1899). Przyczynki do nowego słownika jŕzyka polskiego. *Prace Filologiczne*, 5: 681–976.
- Majewski, E. (1889). *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*. Warszawa: Księgarnia Teodora Paprockiego i S-ki.
- Mŕllenbach, K., Endzelins, J. (1925–1927). *Latviešu valodas vŕrdnīca / Lettisch-Deutsches Wŕrterbuch*. Bd. 2. Rīgŕ: Lettische Kulturfond.
- Mŕllenbach, K., Endzelins, J. (1927–1929). *Latviešu valodas vŕrdnīca / Lettisch-Deutsches Wŕrterbuch*. B. 3. Rīgŕ: Lettische Kulturfond.
- Oŕzegov, S.I., Ŗvedova, N.Ū. (1997). *Tolkovij slovar' russkogo ŕzyka*. 4-oe Izd. Moskva: Azbukovnik [Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. (1997). *Толковый словарь русского языка*. 4-ое изд. Москва: Азбуковник].
- Pasternak, B. (1990). *Doktor Ŗywago*. Przełozyla E. Rojewska-Olejarczuk. Warszawa: Paŕnstwowy Instytut Wydawniczy.
- Pasternak, B. (2004). *Polnoe sobranie soćinienij s priloženiami*. T. 4. *Doktor Ŗivago. Roman*. Moskva: Slovo [Пастернак, Б. (2004). *Полное собрание сочинений с приложениями*. Т. 4. *Доктор Живаго. Роман*. Москва: Слово].
- Preobraŕzenskij, A.G. (1958). *Œtimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej [Преображенский А.Г. (1958). *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей].
- Rŕedei, K. (1986–1988). *Uralisches etymologisches Wŕrterbuch*. Bd. 1. Budapest: Akadŕmiai Kiadŕ.
- Rogoŕnikova, R.P. (Red.) (1991). *Svodnyj slovar' sovremennoj russkoj leksiki*. T. 1–2. Moskva: Izdatel'stvo „Russkij ŕzyk” [Рогожникова, Р.П. (Ред.) (1991). *Сводный словарь современной русской лексики*. Т. 1–2. Москва: Издательство «Русский язык»].
- Sadretdinova, G.A. (Red.) (1993). *Slovar' russkikh staroŕilćeskikh govorov Srednego Priirtyŕŕŕ*. Vol. 3. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta [Садретдинова, Г.А. (Ред.) (1993). *Словарь русских старожильческих говоров Среднего Прииртышья*. Т. 3. Томск: Издательство Томского университета].
- Sammallahti, P. (1988). *Historical Phonology of the Uralic Languages with special Reference to Samoyed, Ugric and Permian*. In: Sinor, D. (Ed.). *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influence*. Leiden–New York–Kŕbenhavn–Kŕln: E.J. Brill: 478–554.
- Sauer, F. (1996). *Ptaki ładowe. Leksykon przyrodniczy*. Przekład i adaptacja E. Turyn i B. Urbaŕska. Warszawa: GeoCenter International.
- Sławski, F. (2011). *Słowotwŕrstwo, słownictwo i etymologia słowiaŕska*. Krakŕw: Polska Akademia Umiejŕtnoŕci.
- Smoczyŕski, W. (2007). *Słownik etymologiczny jŕzyka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileŕski.
- Smoczyŕski, W. (2018). *Lithuanian Etymological Dictionary*. Vol. 1–5. Berlin: Peter Lang.

- Sorokin, Ū.S. (Red.) (2000). *Slovar' russkogo āzyka XVIII veka*. Вып. 11. Sankt-Peterburg: Nauka [Сорокин, Ю.С. (Ред.) (2000). *Словарь русского языка XVIII века*. Вып. 11. Санкт-Петербург: Наука].
- Sorokoletov, F.P., Kuznecova, O.D. (Red.) (2000–2001). *Slovar' russkikh narodnykh govorov*. Вып. 34–35. Sankt-Peterburg: Nauka [Сороколетов, Ф.П., Кузнецова, О.Д. (Ред.) (2000–2001). *Словарь русских народных говоров*. Вып. 34–35. Санкт-Петербург: Наука].
- Strutyński, J. (1972). *Polskie nazwy ptaków krajowych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Taczanowski, W. (1882). *Ptaki krajowe*. T. 1. Kraków: Akademia Umiejętności w Krakowie.
- Tihonov, A.N. (Red.) (2001). *Kompleksnyj slovar' russkogo āzyka*. Moskva: Izdatel'stvo „Russkij āzyk” [Тихонов, А.Н. (Ред.) (2001). *Комплексный словарь русского языка*. Москва: Издательство «Русский язык»].
- Toporov, V.N. (1984). *Prusskij āzyk. Slovar'*. T. K–L. Moskva: Nauka [Топоров, В.Н. (1984). *Прусский язык. Словарь*. Т. K–L. Москва: Наука].
- Trubačev, O.N. (Red.) (1994). *Ėtimologičeskij slovar' slavānskikh āzykov*. T. 21. Moskva: Nauka [Трубачев, О.Н. (Ред.) (1994). *Этимологический словарь славянских языков*. Т. 21. Москва: Наука].
- Ušakov, D.N. (Red.) (1939). *Tolkovyj slovar' russkogo āzyka*. T. 3. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannykh i nacional'nykh slovarej [Ушаков, Д.Н. (Ред.) (1939). *Толковый словарь русского языка*. Т. 3. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей].
- Vasmer, M. (1950–1958). *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Vasmer, M. (1986–1987). *Ėtimologičeskij slovar' russkogo āzyka*. T. 1–4. Moskva: Progress [Фасмер, М. (1986–1987). *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1–4. Москва: Прогресс].
- Wojan, K. (2016). *Język fiński w teorii i praktyce*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Wrześniowski, A. (1885). *Spis wyrazów podhalskich*. Kraków: Drukarnia W.L. Anczyca i Spółki.
- Zawadzki, A. (1840). *Fauna der galizisch-bukowinisch Wirbelthiere*. Stuttgart: C. Schweizerbarts Verlagshandlung.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Кукша*. (Online) <https://ru.wikipedia.org/wiki/кукша> (dostęp: 14.10.2021).
- Ронгыж (кек)*. (Online) [https://mrj.wikipedia.org/wiki/Ронгыж_\(кек\)](https://mrj.wikipedia.org/wiki/Ронгыж_(кек)) (dostęp: 30.09.2021).
- Smoczyński, W. (2021). *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Na prawach rękopisu. Data utworzenia pliku: 29.09.2021. (Online) <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf> (dostęp 30.09.2021).

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 246

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.02>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and D. Dzienisiewicz¹

Citation:

Dzienisiewicz, D. (2021). Akty podziękowania w treści polsko- i rosyjskojęzycznych wiadomości przesyłanych na kartach pocztowych. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 47–65. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.02>



AKTY PODZIĘKOWANIA W TREŚCI POLSKO- I ROSYJSKOJĘZycznych WIADOMOŚCI PRZESYŁANYCH NA KARTACH POCZTOWYCH

DANIEL DZIENISIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu / Adam Mickiewicz University

Wydział Neofilologii / Faculty of Modern Languages and Literatures

Instytut Etnolingwistyki / Institute of Ethnolinguistics

Al. Niepodległości 4, PL-61-874 Poznań, Polska / Al. Niepodległości 4, PL-61-874 Poznań, Poland

Corresponding Author e-mail: dzenis@amu.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0400-5143>

(nadesłano / received 5.09.2021; zaakceptowano / accepted 10.09.2021)

Abstract

Speech acts of thanking in Polish and Russian postcard messages

The purpose of this article is to analyze speech acts of thanking used in Polish and Russian postcard messages. The paper addresses several aspects of speech acts of thanking: 1) their location in message structure, 2) their formal and pragmatic characteristics, 3) speech acts co-constituting thanking formulas, and 4) actions making speakers perform acts of thanking. The analysis leads to the conclusion that the form and/or content of speech acts of thanking might be determined by the national culture, the

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

gender of interaction participants, the type of relationship between them and the medium by which they are sent.

Keywords: thanking, Polish, Russian, postcards, pragmatics, speech acts.

Резюме

Речевые акты благодарности в текстах, написанных на открытках на польском и русском языках

Целью данной статьи является анализ речевых актов благодарности, почерпнутых из текстов, написанных на открытках на польском и русском языках. Исследование касается нескольких аспектов речевых актов благодарности, т. е. 1) их места в структуре текста, 2) их формальных и прагмалингвистических характеристик, 3) других речевых актов, входящих в состав формул благодарности, а также 4) каузаторов благодарности. Проведенный анализ приводит к выводу, что влияние на форму и/или содержание речевых актов благодарности могут оказывать: национальная культура, пол партнеров интеракции, отношения между адресантами и адресатами, а также носитель, через который передаются сообщения.

Ключевые слова: речевые акты благодарности, польский язык, русский язык, открытки, прагмалингвистика, речевые акты.

Wprowadzenie

Akty podziękowania w badaniach językoznawczych

Początki zainteresowania problematyką podziękowań wśród lingwistów sięgają fundamentalnych prac z zakresu pragmatyki językowej i teorii aktów mowy, w których podjęte zostały pierwsze próby sklasyfikowania aktów mownych. John L. Austin zaliczył podziękowania oraz inne akty etykietalne do grupy behawitywów (ang. *behabitives*), tj. aktów wyrażających postawę nadawcy i usprawniających komunikację między partnerami (Austin 1962: 150–163). Podobnie problem ten ujmował John R. Searle, włączając podziękowania w skład wyodrębnionej przez siebie klasy ekspresywów (ang. *expressives*), tj. aktów mowy, za pomocą których komunikowany jest stan psychiczny nadawcy odnośnie do konkretnej sytuacji (Searle 1969: 65–67).

Podziękowania były również przedmiotem badań Anny Wierzbickiej, która swego czasu zaproponowała następującą eksplikację omawianego tu aktu mowy: „wiem że zrobiłeś dla mnie coś dobrego / mówię: czuję dla ciebie coś dobrego z tego powodu / mówię to bo chcę żeby ci było przyjemnie” (Wierzbicka 1983: 130). Zbliżone stanowisko reprezentuje Ewa Masłowska, która wskazuje, że za pomocą performatywu *dziękuję* nadawca okazuje pozytywne emocje w stosunku do adresata (wdzięczność, zadowolenie, radość)², odbiorca zaś powinien odczuwać zadowolenie z urzeczywistnienia

² Podobną optykę przyjmuje Kazimierz Ożóg, wszelako zwraca przy tym uwagę na fakt, że pozy-

pragnień nadawcy (Masłowska 1991: 82). Również Natalia I. Formanowskaja, pisząc o rosyjskojęzycznych aktach podziękowania, stwierdza, że wyrażają one wdzięczność za przysługę oraz przejawia się w nich przyjazne usposobienie i szacunek do odbiorcy (Formanovskaâ 2002: 118). Z kolei Neil R. Norrick – w przeciwieństwie do przywołanych wcześniej badaczy – uważa, że podziękowania nie są reakcją na uczynienie czegoś dobrego dla nadawcy, lecz na działanie, które przynosi mu korzyść³. Dlatego też badacz utrzymuje, że nadawca aktu, wypowiadając go, nie mówi, iż odczuwa w stosunku do adresata coś dobrego, ale że odczuwa wdzięczność⁴ (Norrick 1978: 285).

Najwięcej uwagi polskim podziękowaniom poświęcili w swoich pracach Małgorzata Marcjanik oraz Kazimierz Ożóg. Marcjanik zalicza podziękowania do grupy aktów grzecznościowych, tj. wyrażen językowych, których mówiącemu „w konkretnych sytuacjach mówienia nie wypada nie użyć” (Marcjanik 1993: 375–376). Badaczka twierdzi, że akty podziękowania nigdy nie inicjują interakcji werbalnej, lecz mają charakter reaktywny. Autorka zauważa, że są to jedne z najczęściej spotykanych aktów grzecznościowych we współczesnej mówionej odmianie języka polskiego⁵, jednak ze względu na dużą różnorodność wywołujących je bodźców cechują się one niejednorodną mocą illokucyjną, gdyż poza funkcją podziękowania mogą pełnić także m.in. funkcję uprzejmego zakończenia rozmowy bądź odmowy⁶ (Marcjanik 2000: 191). Marcjanik wyodrębnia dwie podstawowe funkcje komunikacyjne aktów podziękowania we współczesnej polszczyźnie:

A. «Mówię, że jestem ci wdzięczny za zrobienie dla mnie X + mówię, że wiem, że zrobić tego nie musiałeś»;

B. «Mówię, że jestem ci wdzięczny za zrobienie dla mnie X + mówię, że ani ty nie mogłeś zachować się inaczej, ani ja, dziękując, nie mogę zachować się inaczej» (Marcjanik 2000: 192).

W przypadku aktów typu A nadawca zdaje sobie sprawę, że partner uczynił dla niego coś, co wykraczało poza jego obowiązki grzecznościowe regulowane normami obyczajowymi. Tego rodzaju działania są traktowane przez nadawców jako czynności wykonywane z wyboru i mogą zostać sparafrazowane za pomocą aktu *Wdzięczny ci jestem za...* Z kolei akty typu B mają wyłącznie charakter grzecznościowy: są one postrzegane – zarówno przez nadawców, jak i przez adresatów – jako akty podejmowane nie z wyboru, lecz z obowiązku i nie mogą zostać sparafrazowane za pomocą aktu *Wdzięczny ci jestem za...* (Marcjanik 2000: 192, 199, 214).

tywne uczucia wyrażane przez nadawcę aktu podziękowania bywają często dyktowane przez konwencję grzecznościową i nie muszą być szczerze (Ożóg 1990: 36).

³ Konceptualizację podziękowania jako reakcji na przynoszącą korzyść przysługę proponuje także rosyjska badaczka Swietłana S. Krajeva (Kraeva 2013: 106).

⁴ Szerszy komentarz do poglądów N. R. Norricka przedstawia Małgorzata Marcjanik (2001: 111, 121).

⁵ Sąd ten formułuje także Ożóg (1990: 36). Lingwista zalicza akty podziękowania do grupy pierwszorzędnych zwrotów grzecznościowych, tj. wypowiedzi istotnych z perspektywy komunikacyjnej (Ożóg 1990: 57).

⁶ Obszerny katalog funkcji pełnionych przez performatyw *dziękuję* prezentuje Jaśmina Puchała (2012: 319).

Również rosyjskojęzyczne podziękowania zaliczane są do grona aktów grzecznościowych – czynią tak m.in. Jelena A. Ziemskaja i Swietłana S. Krajewa (Zemskaâ 197: 218–233; Kraeva 2014: 60). Na temat podziękowań wypowiedziała się także Marina J. Głowinskaja, charakteryzując je jako reakcję na przysługę, której brak może być odebrany przez partnera jako niedocenienie jego starań i wywołać uczucie przykrości (Głowinskaâ 1993: 208–209). Anna G. Bierdnikowa zaproponowała natomiast typologię wypowiedzi ze znaczeniem wdzięczności w języku rosyjskim, dzieląc je na: 1) bezpośrednie i pośrednie, 2) umotywowane i nieumotywowane, 3) werbalne i niewerbalne, 4) podziękowania o charakterze osobistym i publicznym, 5) podziękowania kierowane do ludzi i do wyższych sił (Berdnikova 2005). Ugruntował się także podział rosyjskojęzycznych aktów podziękowania na konwencjonalne, tj. takie, które wyrażane są za pomocą szablonowych formuł i z reguły nie są replikowane, oraz „istotne” (ros. *no cyučestwy*), tj. takie, które wymagają dodatkowej odpowiedzi na mowne zachowanie nadawcy. Z uwagi na swoją moc illokucyjną akty podziękowania są również dzielone na szczerze, formalne i fałszywe (Anchimiuk 2020: 177). S.S. Krajewa dokonała bardziej rozbudowanej klasyfikacji aktów podziękowania ze względu na ich przedmiot, wyodrębniając podziękowania będące reakcją na: 1) propozycję, 2) oznakę zainteresowania, 3) troskę o nadawcę, 4) informację i 5) przysługę (Kraeva 2013: 106). Z kolei Ałła A. Akiszyna i Natalia I. Formanovskaja zajmowały się formalnymi aspektami rosyjskojęzycznych aktów podziękowania. Autorki te wskazują, że najczęściej odtwarzanymi szablonami są *спасибо* oraz *большое спасибо*, jak również bardziej rozbudowane konstrukcje, m.in.: *спасибо (вам, тебе) + за + rzeczownik* w formie biernika; *спасибо (вам, тебе) за то, что...; благодарю (вас, тебя) + за + rzeczownik* w formie biernika (Akišina, Formanovskaâ 1978: 162–164).

Polsko- i rosyjskojęzyczne akty podziękowania były też przedmiotem analiz kontrastywnych. Anna Rudyk dokonała formalnojęzykowego porównania performatywów *dziękuję* i *благодарю* oraz partykuły *спасибо*. Badaczka doszła m.in. do wniosku, że performatyw *dziękuję* i partykuła *спасибо* wykazują podobne właściwości składniowe, tj. mogą być autonomicznymi wypowiedziami, konotować formę biernika z przyimkiem *за / за* określającą przedmiot podziękowania, konotować formę celownika zaimka określającą adresata, a także łączyć się ze zdaniem podrzędnym dopełnieniowym (Rudyk 2016: 86). Jaśmina Puchała koncentrowała się w swoich badaniach na bodźcach aktów podziękowania. Autorka zauważa, że nie zawsze odpowiadają one sobie w porównywanych kulturach: o ile bowiem zarówno w Polsce, jak i w Rosji powszechnie dziękuje się za prezent, pomoc, gratulacje i życzenia, to w przeciwieństwie do Polaków w codziennych sytuacjach komunikacyjnych Rosjanie nie dziękują za niewielkie gesty. Badaczka tłumaczy to zjawisko faktem, że w wielu wypadkach podziękowania nie są postrzegane przez Rosjan jako obligatoryjne⁷ i rzadko mają charakter prymarnie grzecznościowy, ponieważ służą przede wszystkim wyróżnieniu interlokutora (Puchała 2012: 320–322).

⁷ W tej kwestii zob. także pracę: Zemskaâ 2004: 599.

Przedmiot i cel badań

Charakterystyka materiału badawczego

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie charakterystyki oraz porównanie aktów podziękowania zaobserwowanych w treści polsko- i rosyjskojęzycznych wiadomości przesyłanych na kartach pocztowych w drugiej połowie XX wieku. Specyfika tekstu pocztówkowego, z jednej strony wykazującego podobieństwo do listu, z drugiej zaś – określanego mianem tekstu minimalnego (Marcjanik 2013: 88) – skłania nas do zbadania właściwości konstytuujących go aktów mowy (m.in. aktów podziękowania) w celu późniejszego sporządzenia jego całościowego opisu gatunkowego⁸. Wiadomości przesyłane na kartach pocztowych nie doczekały się bowiem dotąd analiz genologicznych zarówno dla oddzielnych języków, jak i w ujęciu kontrastywnym polsko-rosyjskim⁹. W kontekście zamierzonych badań perspektywa porównawcza jawi się jako szczególnie interesująca ze względu na jej walor językowo-kulturowy. Jak bowiem zauważa badacz rosyjsko- i chińskojęzycznych aktów podziękowania: „Благодарность, играющая существенную роль в поддержании вежливых отношений между участниками коммуникации, несмотря на универсальность, имеет яркую культурную специфику (...)” (Bo 2014: 158). Twierdzenie o kulturowym „nasyceniu” aktów mowy nie odnosi się jednak wyłącznie do podziękowań – wszak uobecnione zarówno w pojedynczych aktach, jak i przenikające całe wypowiedzi charakterystyczne cechy określonych wspólnot językowo-kulturowych najwyraźniej ujawniają się właśnie w momencie ich zestawienia.

Prezentowana analiza objęła 245 aktów podziękowania w języku polskim oraz 90 aktów podziękowania w języku rosyjskim, zaczerpniętych z kilku tysięcy wiadomości napisanych na kartach pocztowych¹⁰. Oglądowi poddane zostały różne rodzaje pocztówek, m.in. kartki okolicznościowe, widokówki wysłane z wakacji oraz karty z zaproszeniami. W celu przeprowadzenia możliwie dogłębnych badań skoncentrowaliśmy nasze dociekania na kilku aspektach aktów podziękowania, tj.:

- 1) ich lokalizacji w strukturze wiadomości,
- 2) ich cech formalno- i pragmatycznójęzykowych,
- 3) innych aktów mowy wchodzących wraz z nimi w skład formuł dziękczynnych oraz
- 4) wywołujących je bodźców.

⁸ Rozważania zaprezentowane w niniejszym tekście stanowią kontynuację dotychczasowych badań nad polskimi i rosyjskimi tekstami pocztówkowymi, przede wszystkim dotyczących aktów życzeń (zob. prace: Dzienisiewicz, Wierzchoń 2017; Dzienisiewicz 2020; Dzienisiewicz 2021).

⁹ Pragniemy podkreślić, że mowa tu o wiadomościach zamieszczanych na pocztówkach, ujmowanych całościowo, gdyż jednostkowe akty mowy współkonstituujące ich treść, jak pozdrowienia i życzenia, były już przedmiotem pojedynczych artykułów naukowych (zob. Furgalska, Warchala 1982; Filip 2007).

¹⁰ Rozbieżności ilościowe między polsko- i rosyjskojęzycznym materiałem są wynikiem większej dostępności polskich pocztówek (więcej o pozyskiwaniu kart pocztowych, tworzeniu korpusu i jego charakterystyce zob. w artykule Wierzchoń, Dzienisiewicz 2017 oraz w rozprawie Dzienisiewicz 2021), jak również faktu, że akty podziękowania są częściej spotykane w polskojęzycznej korespondencji. Wydaje się jednak, iż mimo znaczących różnic liczba rosyjskojęzycznych aktów jest wystarczająca do przeprowadzenia miarodajnych analiz.

W analizach uwzględnione zostały niektóre czynniki socjolingwistyczne mogące wpływać na treść podziękowań, takie jak płeć partnerów i łączące ich stosunki¹¹.

Akty podziękowania w polsko- i rosyjskojęzycznych wiadomościach przesyłanych na kartach pocztowych

Lokalizacja aktów podziękowania w strukturze wiadomości

Obserwacja tekstów przesyłanych na kartach pocztowych pozwala skonstatować, że akty podziękowania z reguły nie stanowią ich centralnego elementu, którym – w zależności od typu kartki – są akty życzeń, pozdrowień bądź zaproszeń. Mimo to znacząca liczba poddanych oglądowi polskojęzycznych aktów podziękowania (ok. 38% materiału) znajduje się w pozycji inicjalnej w stosunku do całości tekstu i jest poprzedzona wyłącznie zwrotem adresatywnym. Ze względu na swoje usytuowanie podziękowanie staje się w tym przypadku ośrodkiem tekstu, niejako akcentując reaktywną funkcję, którą ten pełni w korespondencyjnym dialogu. Zob. np.:

Kochani!

Serdeczne dzięki za miłe życzenia. Na razie pogodę mamy znośną, zobaczymy co będzie dalej. Pokój obok mnie będzie czekał na Was w sierpniu. Stasięku, jak zdrowie?

Całujemy

Halina i Jacek

P.S. Obiad jadamy u p. Stochowej – Gaździna w tym roku nie gotuje¹².

Stosunkowo często akt podziękowania umieszczany jest również w postscriptum (łącznie ok. 25% materiału), zob. np.:

Pozdrowienia ze stolicy zasyła Marysia.

P.S. **Dziękuję za kartkę**, niedawno wróciłam z lasu i obecnie jadę do Chorwacji na dwa tygodnie. Mam nadzieję, że przyjedziesz na „opłatek” w grudniu. Staszek zawsze organizuje spotkanie przed św. Bożego Narodzenia.

Ściskam Cię, Marysia

Inne lokalizacje spotyka się rzadziej. Niekiedy akty podziękowania następują po formule adresatywnej i akcie informującym o aktualnych wydarzeniach z życia nadawcy (ok. 7%) bądź rozpoczynają całą wiadomość (ok. 7%). Poza tym mogą one następować po inicjalnym akcie pozdrowień (ok. 4%), po zwrocie adresatywnym, akcie pozdrowień i akcie informującym o wydarzeniach z życia nadawcy (ok. 2%), a także po zwrocie adresatywnym i akcie pozdrowień (ok. 2%). W nielicznych wiadomościach akty podziękowania sytuowane są zaś w prepozycji bądź postpozycji do podpisu kończącego wiadomość¹³ (ok. 1,5%).

¹¹ Ze względu na masowy sposób gromadzenia pocztówek, analiza treści wiadomości zazwyczaj nie pozwala na jednoznaczne ustalenie innych, potencjalnie relewantnych danych socjolingwistycznych, takich jak wiek, wykształcenie czy status społeczny uczestników aktu komunikacji.

¹² Tu i dalej cytowane teksty są przytaczane w niezmienionej formie w stosunku do oryginalnych zapisów.

¹³ W ostatnim przypadku pełnią one de facto funkcję postscriptum.

Natomiast w strukturze rosyjskojęzycznych tekstów akt podziękowania występuje zwykle jako trzeci z kolei po formule adresatywnej i akcie życzeń (ok. 47%)¹⁴. Zob. np.:

Дорогая Оксаночка!

Сердечно поздравляем вас с праздником 1е Мая! От души желаем вам крепкого здоровья, счастья и весеннего настроения!

Благодарим за поздравления. Крепко целуем. Вера и Дима.

Niekiedy jest on także umieszczany po inicjalnym zwrocie adresatywnym (ok. 15%) – na ogół wówczas następuje po nim akt życzeń lub akt pytania, zob. np.:

Здравствуй Оля!

Спасибо за новогоднее поздравление. Очень тронут! Разреши горячо поздравить тебя с Новым 1969 годом и пожелать тебе больших успехов в делах, крепкого здоровья, много счастья и радости.

До свидания. Ваня

Z kolei częściej niż w polskojęzycznych tekstach spotykane jest usytuowanie aktu podziękowania w części terminalnej wiadomości – z reguły w prepozycji bądź postpozycji do podpisu¹⁵ (ok. 13%). Zob. np.:

Лариса Григорьевна!

Прими сердечные поздравления с новым 1984 годом, пожелания доброго здоровья, успехов и счастья.

с/п. Таня. **спасибо за фотки**

Natomiast około 8% wiadomości jest konstruowanych według schematu: zwrot adresatywny, akt życzeń, akt informujący o wydarzeniach z życia nadawcy, akt podziękowania. Niemal 3% tekstów ma z kolei następującą strukturę: formuła adresatywna, akt informujący o wydarzeniach z życia nadawcy, akt podziękowania. Inne konfiguracje aktów mowy są spotykane incydentalnie.

Z powyższego przeglądu wynika, że w wiadomościach pisanych w obu językach – w zależności od aktualnych potrzeb komunikacyjnych – akty podziękowania mogą zajmować w strukturze wiadomości zarówno pozycję (niemal) ośrodkową, jak i marginalną, peryferyjną, np. w treści dopisku lub w pre- i postpozycji do podpisu.

Formalno- i pragmatycznojęzykowa charakterystyka aktów podziękowania

Z pragmatyngwistycznego punktu widzenia polsko- i rosyjskojęzyczne akty podziękowania mogą zostać podzielone za Małgorzatą Marcjanik na dwie grupy, tj. akty typu A oraz akty typu B. Pierwszy typ obejmuje podziękowania za przysługi, których wyświadczanie nie należy do obowiązków grzecznościowych adresata – zob. np. po-

¹⁴ Sytuacja ta jest spowodowana faktem, że korpus rosyjskojęzycznych wiadomości obejmuje głównie karty okolicznościowe, których ośrodkiem jest przeważnie akt życzeń.

¹⁵ Należy w tym miejscu odnotować, że w przeciwieństwie do wiadomości polskojęzycznych rosyjskojęzyczne akty podziękowania umieszczane po podpisie są bardzo rzadko opatrywane skrótowcem *PS* bądź jego wariantami graficznymi.

dziękowania za przesłanie leków oraz pieniędzy: *Leki otrzymałam, za które pięknie dziękuję; огромное спасибо за покупки*. Natomiast do aktów typu B, tj. aktów czyniących zadość obyczajowi, można zaliczyć m.in. podziękowania za życzenia bądź pozdrowienia – zob. np.: *Serdecznie dziękuję za pozdrowienia; Большое спасибо за поздравление*.

Niezależnie od rodzaju aktu (A bądź B) zarówno polsko-, jak i rosyjskojęzyczne akty podziękowania konstytuujące materiał badawczy są bezwyjątkowo aktami bezpośrednimi, tj. w ich formie występuje rdzeń *-dzięk-* / *-dzięcz-* (w języku polskim) albo zawierają partykułę *спасибо*, performatyw *благодарю* i krótką formę przymiotnika *благодарный* (w języku rosyjskim). W polskojęzycznych tekstach bezpośrednie akty podziękowania są najczęściej werbalizowane za pomocą performatywu *dziękuję* lub *dzięki* oraz poprzez nazwanie przedmiotu podziękowania w dopełnieniu według modelu: *dziękuję / dzięki*¹⁶ (+ forma adresatywna¹⁷) + *za co* (107¹⁸), zob. np.: *Dziękuję za kartkę i ciepłe słowa; Dziękuję Ci Mamo za kartkę; Dzięki za zaproszenie*. Ponadto zaobserwowano jeden bezpośredni akt podziękowania, który został wyrażony za pomocą zwrotu *jestem wdzięczny* + *za co*, zob.: *Wdzięczna jestem p. dr. za wyręczenie mnie w zakupach*. Z kolei w materiale rosyjskojęzycznym największą frekwencją cechują się akty tworzone według schematu: *спасибо* (+ forma adresatywna¹⁹) + *za* (28), zob. np.: *Спасибо за подарок; Спасибо тебе за весь труд; Спасибо за такие теплые пожелания*. Dwukrotnie rzadziej spotyka się akty z czasownikiem performatywnym *благодарю* o strukturze: *благодарю* (+ forma adresatywna) + *za* (14), zob. np.: *Благодарю за заботу и внимание к моим детям*.

¹⁶ Jak zauważa Marcjanik, akty w formie *dziękuję* są uniwersalnym sposobem wyrażania podziękowań, ponieważ ich zastosowanie jest możliwe bez względu na rodzaj kontaktu. Poufała forma *dzięki* jest zaś z reguły używana w kontaktach nieoficjalnych przez partnerów młodych, którzy są ze sobą na „ty” (Marcjanik 2000: 205–206). Należy odnotować, że w badanym materiale forma *dzięki* jest praktycznie nieobecna w aktach kierowanych do członków rodziny nadawcy. Zabieg ten ma przypuszczalnie na celu okazanie szacunku partnerowi i jest charakterystyczny dla relacji asymetrycznych w kulturach o dużym dystansie władzy.

¹⁷ Formy adresatywne występują przede wszystkim w podziękowaniach wymienianych między kobietami połączonymi stosunkami koleżeńskimi. Cechują się one dużą uczuciowością, która przejawia się w stosowaniu takich określeń, jak *najkochańsza, kochana, najmiłsza*, zob. np.: *Kochanej Eluni i Wiesi dziękuję za pamięć i kartkę*. Obserwacja ta potwierdza tezę o większej grzeczności językowej kobiet w porównaniu z mężczyznami (w sprawie częstszego użycia form grzecznościowych przez kobiety w języku polskim zob. m.in. prace: Ożóg 1990; Mazan 1994), a także – na płaszczyźnie cech psychicznych – ich większej dbałości o dobre relacje międzyludzkie (przywoływane w dalszej części artykułu cechy psychiczne kobiet i mężczyzn zaczerpnięto z pracy Walesa 2014).

¹⁸ Tu i dalej w nawiasach podano liczbę aktów podziękowania występujących w materiale w przytaczanej formie.

¹⁹ Podobnie jak ma to miejsce w języku polskim, w rosyjskojęzycznych aktach formuły adresatywne spotyka się głównie w korespondencji prowadzonej przez kobiety, podczas gdy męskie podziękowania są z reguły bezosobowe. W komunikacji w gronie rodzinnym oraz między współpracownikami dominuje grzecznościowa forma *Вы*, świadcząca o dużym dystansie władzy występującym się w kulturze rosyjskiej w kontaktach z rodzicami, opiekunami i przełożonymi.

Należy zauważyć, że aktom podziękowania w języku polskim często towarzyszą dodatnio wartościujące modyfikatory przysłówkowe, m.in. takie jak: *bardzo, serdecznie, uprzejmie, ogromnie i najmocniej*. Jak wskazują badacze (Marcjanik 2000: 205; Ożóg 1990: 37–38), formy te miały pierwotnie na celu intensyfikację mocy illokucyjnej aktów podziękowania i świadczyły o dążeniu nadawców do ich powodzenia, jednak z powodu zbyt częstego stosowania stały się utartymi szablonami²⁰. W materiale badawczym zaobserwowano następujące formy aktów zawierających modyfikatory przysłówkowe:

- 1) *bardzo + dziękuję* (+ forma adresatywna) + za co (60), zob. np.: *Bardzo dziękuję za pamięć, czyli karteczkę²¹ życzeniową i widokówki*;
- 2) *serdecznie + dziękuję* (+ forma adresatywna) + za co (24), zob. np.: *Serdecznie dziękuję za pamięć i życzenia*;
- 3) *bardzo + serdecznie + dziękuję* (+ forma adresatywna) + za co (4), zob. np.: *Bardzo serdecznie dziękuję Wam za kartkę z życzeniami*;
- 4) *dziękuję + pięknie* + za co (3), zob. np.: *Dziękuję pięknie za zdjęcie; Leki otrzymałam, za które pięknie dziękuję*;
- 5) *najmocniej + dziękuję* + za co (1), zob.: *Najmocniej dziękuję za pamięć o mnie!*;
- 6) *ogromnie* + forma adresatywna + *dziękuję* + za co (1), zob.: *ogromnie Ci dziękuję za list, za dobre słowa (...)*;
- 7) *dziękuję + uprzejmie* + za co (1), zob.: *Dziękuję uprzejmie za życzenia świąteczne*;
- 8) *strasznie + dziękuję* + za co (1), zob.: *Strasznie dziękuję za kartkę*;
- 9) *śnieżnie + dziękuję* + za co (1), zob.: *śnieżnie dziękuję za kartkę z gór²²*.

Ponadto odnotowano nieliczne przypadki łączenia grzecznościowej przydawki przymiotnej *serdecznie* z rzeczownikiem *dzięki* w aktach o strukturze: *serdeczne + dzięki* + za co (2), zob. np.: *Serdeczne dzięki za miłe życzenia*.

Również w rosyjskojęzycznych aktach podziękowania partykuła *спасибо* często poprzedzana bywa przydawkami przymiotnymi *большое* oraz *огромное*. Akty te przybierają następującą formę:

- 1) *большое* (+ forma adresatywna) + *спасибо* + za (15), zob. np.: *Большое спасибо за твоё письмо*.
- 2) *огромное* (+ forma adresatywna) + *спасибо* + za (4), zob. np.: *Огромное спасибо за честный, добросовестный труд на любом посту, за доброту и веселый нрав*.

²⁰ O zaniku funkcji wzmacniającej modyfikatorów przysłówkowych w języku polskim może świadczyć fakt, że występują one nie tylko w aktach typu A, lecz również w grzecznościowych aktach typu B, np.: *Serdecznie dziękuję za życzenia imieninowe*. Na formę przeanalizowanych przez nas aktów nie wpływa także płeć partnerów, ponieważ modyfikatory są w równej mierze stosowane przez kobiety i mężczyzn.

²¹ Na marginesie warto odnotować, że zdrobnienia są używane wyłącznie przez kobiety w aktach kierowanych do innych kobiet, zob. np.: *Jeszcze raz pragnę Pani podziękować za pieniążki; Dziękuję b. za liścik*. Fakt ten odpowiada twierdzeniu, iż są one typowo kobiecym środkiem ekspresji pozytywnej (Handke 2008: 165).

²² Użycie przysłówka *śnieżnie*, nawiązującego do zimowego pobytu adresata w górach, stanowi jednostkowy przykład kreatywnej modyfikacji szablonowych modyfikatorów stosowanych w aktach podziękowania.

Czasownik performatywny *благодарю* jest zaś okazjonalnie wzmacniany przysłówkiem *сердечно* w aktach tworzonych według schematu: *сердечно* + *благодарю* (+ forma adresatywna) + *за* (2), zob. np.: *Письмо я твое получила, за которое сердечно благодарю*. Również dwukrotnie w funkcji orzecznika zastosowano krótką formę przymiotnika *благодарный* z modyfikatorem przysłówkowym *очень*, zob. np.: *Мы очень благодарны Вам за воспитание сына*.

Tak jak ma to miejsce w polskojęzycznych aktach podziękowania zawierających intensyfikatory grzeczności, rosyjskojęzyczne akty z modyfikatorami przymiotnikowymi i przysłówkowymi są spotykane zarówno w aktach typu A, jak i w aktach typu B. Ten stan nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie, czy (bądź w jakim stopniu) modyfikatory te są pragmatycznie „puste”²³. Ponadto w tekstach pisanych w obu językach czasownikowi performatywnemu *дankuję* oraz partykule *спасибо* towarzyszy niekiedy sygnał powtórzenia *jeszcze raz* (10) / *еще раз* (3), zob. np.: *jeszcze raz serdeczne dzięki za rodzinne i miłe przyjęcie i gościnność dla Turysty; Еще раз спасибо за Ваше гостеприимство и заботы о Изопе*. Powtórzenie aktu ma na celu zwiększenie jego mocy illokucyjnej oraz przypisanie większej rangi przedmiotowi podziękowania.

Interesującym zarówno od strony formalnej, jak i pragmatycznej językowej rodzajem aktów są także zdania informujące o otrzymaniu określonego dobra od adresatów, po których następuje podziękowanie właściwe. Z reguły jest ono umieszczane po przecinku lub po myślniku i przybiera formę (*bardzo*) *дankuję* (7) / (*большое*) *спасибо* (+ forma adresatywna) (19²⁴), zob. np.: *Bilet z legitymacją otrzymałam, dziękuję; Письмо ваше получила – спасибо вам*. Czasami polskojęzyczne akty podziękowania bywają umieszczane po zaimku przymiotnym *który* (4), zob. np.: *Paczkę i resztę otrzymałam, za którą serdecznie dziękuję*.

W kilku wypadkach polskojęzyczne podziękowania werbalizowane są także za pomocą wyrażenia z *podziękowaniem* / *podziękowania* + *za* co (6). Akty w tej formie z reguły nie są autonomiczne i stanowią uzupełnienie wypowiedzi prymarnie pełniącej inną funkcję komunikacyjną (np. informacyjną), zob. np.: *Najmilszej Koleżance zwracam przyznaną mi przez pomyłkę w Gdyni nagrodę – z podziękowaniem za wielką dobroć i tyle okazywanej mi życzliwości; Andrzejowi śliczne podziękowania za poniesione trudy (...)*. W rosyjskojęzycznych tekstach tego rodzaju konstrukcji nie odnotowano.

Rzadziej aniżeli wyżej omówione typy spotyka się rozbudowane akty podziękowania. Powszechnie uznawane są one za grzeczniejsze i bardziej oficjalne (por. Ożóg 1990: 38), znajdują również zastosowanie w sytuacjach, gdy nadawca uważa, że zwiększone podziękowanie mogłoby zostać uznane za niewystarczające w stosunku do zasługi partnera (Marcjanik 2000: 207). Do tej grupy można odnieść akty, w których bodziec

²³ Należy przy tym zauważyć, że w przeciwieństwie do polskojęzycznych aktów, w których nie można wskazać na wyspecjalizowanie intensyfikatorów ze względu na płeć, rosyjskie przydawki przymiotne i modyfikatory przysłówkowe częściej występują w tekstach pisanych przez kobiety. Obserwacja ta zdaje się potwierdzać tezę o częstszym użyciu rosyjskich aktów grzecznościowych przez kobiety oraz ich większej ekspresji językowej (więcej na ten temat zob. w pracy Zemskaa, Kitajgorod-skaa, Rozanova 1993).

²⁴ Jak wskazują przytoczone wartości liczbowe, akty w tej formie znacznie częściej występują w wiadomościach rosyjskojęzycznych.

podziękowania werbalizowany jest za pomocą wypowiedzenia złożonego podrzędnie *dziękuję, że (3) / спасибо, что (1)*, zob. np.: *Dziękuję Ci, że mimo tego smutku i kłopotów znalazłaś chwilę czasu, by napisać do mnie; Спасибо, что не забываешь*. Do rozbudowanych aktów podziękowania można zaliczyć również konstrukcje performatywne zawierające polskie czasowniki *chcę, przyjmij, składam, spieszę (5)* oraz rosyjski czasownik *примите (1)*, zob. np.: *Po pierwsze chcę najmocniej podziękować za wszystko (...); Примите нашу благодарность за то внимание, которое вы проявили в день их золотой свадьбы*. Niewielka liczba rozbudowanych aktów podziękowania w badanym materiale skłania do wyciągnięcia wniosku, że komunikacja prowadzona za pośrednictwem pocztówek jest w zasadzie pozbawiona znamion oficjalności.

Poza omówionymi dotąd rodzajami aktów podziękowania można niekiedy zaobserwować akty niezawierające określenia przyczyny wdzięczności²⁵, zazwyczaj stanowiące element formuły kończącej wiadomość. W polskojęzycznych tekstach przybierają one wyłącznie formę performatywu *dziękuję (2)*, zob.: *Całuję serdecznie i dziękuję; Dziękuję*. Odnotowano także wyrażenie *podziękowanie + skąd (2)*, zob.: *podziękowanie z sanatorium w Łądku Zdroju przesyła Cz. Karłowicz; (...) podziękowanie z pobytu w uroczej Krynicy-Zdroju*. Natomiast w rosyjskojęzycznych wiadomościach akty te występują w następujących postaciach: *Благодарим Вас и поздравляем с окончанием учебного курса; С чувством благодарности*.

Akty towarzyszące aktom podziękowania w strukturze formuł dziękczynnych

Jak zauważa Marcjanik (2000: 199), akty podziękowania wraz z bezpośrednio sąsiadującymi z nimi aktami mowy mogą konstytuować dłuższe wypowiedzi określane mianem formuł dziękczynnych. W rozpatrywanych przez nas polskojęzycznych wiadomościach zaobserwowaliśmy akty mowy towarzyszące aktom podziękowania, które pełnią następujące funkcje komunikacyjne:

- 1) akty dodatnio wartościujące przedmiot podziękowania (10), zob. np.: *Jeszcze raz pragnę Pani podziękować za pieniądze. **Dzięki nim mogłam sobie dokupić książki, które są mi potrzebne do szkoły***²⁶;
- 2) akty mówiące o czasie otrzymania przedmiotu podziękowania, np. listu, pieniędzy, kartki (10), zob. np.: *Wczoraj otrzymałam od Ciebie list – bardzo dziękuję;*
- 3) akty mówiące o radości wywołanej przez przedmiot podziękowania (9), zob. np.: *Bardzo dziękuję za życzenia – **sprawiły mi wielką radość, że ktoś jeszcze pamięta;***

²⁵ Przypuszczalnie jest ona znana wyłącznie partnerom interakcji.

²⁶ Warto odnotować, że funkcja dodatniego wartościowania przedmiotu podziękowania jest w 26 przypadkach realizowana za pomocą przymiotników określających ów przedmiot, zob. np.: *Bardzo dziękuję za piękne życzenia; dziękuję za śliczną kartkę*. Środki te są stosowane przede wszystkim kobiety w kontaktach z innymi kobietami, z którymi łączy je więź rodzinna lub koleżeńska. Z kolei dodatnie wartościowanie, które jest okazjonalnie spotykane w tekstach autorstwa mężczyzn, koncentruje się na sprawach zawodowych, zob. np.: *Serdecznie dziękuję za sprawne załatwienie mojej pracy*. Zabieg ten odzwierciedla męską tendencję do kompetencji i profesjonalizmu.

- 4) akty dodatkowo wartościujące adresata podziękowania (4), zob. np.: *Dziękuję bardzo za zdjęcia, które przypomniały i będą przypominać wspaniałe wakacje spędzone w tak miłym gronie;*
- 5) akty przeproszenia (4), zob. np.: *Dziękuję za list i proszę wybaczyć, że nie mogłam być w Gdańsku na umówioną godz.;*
- 6) akty mówiące o zamierzeniu bądź zobowiązaniu nadawcy podziękowania względem adresata (4), zob. np.: *Dziękuję za kartkę, po powrocie do domu napiszę list;*
- 7) akty zaproszenia (2), zob. np.: (...) *dziękujemy Wam za uroczyste przyjęcie oraz serdecznie zapraszamy w Bieszczady. Prosimy przyjechać jeszcze w lipcu;*
- 8) akty wyrażające troskę nadawcy podziękowania o adresata (2), zob. np.: *Dziękuję za pozdrowienia dostałam dzisiaj, tj. 10.8, dwie kartki. Już się martwiłam co z Wami;*
- 9) akt mówiący o miłym zaskoczeniu nadawcy podziękowania (1), zob.: *Bardzo dziękuję za podaną kartkę, naprawdę zdziwiła mnie ona, ale b. się ucieszyłem że pamiętasz o mnie;*
- 10) akt wyolbrzymiający zasługi adresata podziękowania (1), zob.: *Dziękuję Ci, że mimo tego smutku i kłopotów znalazłaś chwilę czasu, by napisać do mnie;*
- 11) akt błogosławieństwa (1), zob.: *Dziękuję wam serdecznie za kilka godzin spędzonych w ZACNYM DOMU. Niech go Bóg wspomaga w jego dalszych poczynaniach;*
- 12) akt prośby (1), zob.: *Bardzo dziękuję za przesłanie wynagrodzenia. Proszę również wysłać za sierpień;*
- 13) akt pożegnania (1), zob.: *Dziękujemy za kartkę, do widzenia w domu;*
- 14) akt mówiący o niezrealizowanym zamiarze nadawcy podziękowania (1), zob.: *Dzięki za pieniądze, właśnie miałam pisać co się dzieje;*
- 15) akt mówiący o rewanżu (1), zob.: *Bardzo Ci dziękuję za piękne „sukiennice”, za które szybko Ci odpisuje.*

Z kolei w bezpośrednim otoczeniu aktów podziękowania występujących w rosyjskojęzycznych tekstach zaobserwowano:

- 1) akty dodatkowo wartościujące przedmiot podziękowania (4), zob. np.: *Дорогая Тамара Петровна, галочки я получила. Большое вам спасибо, очень понравилась (...);*
- 2) akty mówiące o otrzymaniu przedmiotu podziękowania przez nadawców (4), zob. np.: *получил от вас поздравительную открытку, большое спасибо;*
- 3) akty przeproszenia (4), zob. np.: *Большое спасибо Бори за обертки. Извини, что сразу не написала;*
- 4) akty dodatkowo wartościujące adresata podziękowania (3), zob. np.: *Я сердечно благодарю Вас за внимание и заботу. Вы настоящий, очень милый человек!²⁷;*
- 5) akty życzeń (2), zob. np.: *Благодарим Вас за новогодние поздравления и выражаем наши добрые пожелания!;*

²⁷ Tak jak ma to miejsce w aktach podziękowania w języku polskim, dodatkowo wartościowanie jest niekiedy – choć zdecydowanie rzadziej niż w polskojęzycznych tekstach – wyrażane za pomocą przydawek przymiotnych, zob.: *Огромное спасибо за честный, добросовестный труд на любом посту, за доброту и веселый нрав; Спасибо Вам за большую заботу о нас.*

- 6) akt mówiący o wzruszeniu wywołanym przez przedmiot podziękowania (1), zob.: *Спасибо за новогоднее поздравление. Очень тронут!*;
- 7) akt gratulacji (1), zob.: *Благодарим Вас и поздравляем с окончанием учебного курса;*
- 8) akt wyolbrzymiający zasługi adresata podziękowania (1), zob.: (...) *мы не можем наблагодарить вас за ваше гостеприимство. Большое вам спасибо!*;
- 9) akt mówiący o czasie otrzymania przedmiotu podziękowania (1), zob.: *Спасибо за поздравление, его получили 5/X/76;*
- 10) akt mówiący o zamierzeniu nadawcy podziękowania (1), zob.: *Спасибо за приглашение, будет возможность приеду;*
- 11) akt mówiący o aktualnej sytuacji życiowej nadawcy podziękowania (1), zob.: *Очень благодарна Вам за весточки, живу одна;*
- 12) akt mówiący o wdzięczności nadawcy podziękowań (1), zob.: *Большое Вам спасибо за ремешок. Я весьма Вам признателен;*
- 13) akt przyznania racji adresatowi, współodczuwania z adresatem (1), zob.: *Спасибо за телеграмму, ее содержание, смысл, который от души разделяю с Вами;*
- 14) akt mówiący, że nadawca podziękowania nie potrzebuje niczego więcej (1), zob.: *Большое спасибо за чудесный подарок. Больше нам ничего не надо.*

Powyższa lista ukazuje dużą różnorodność pragmatycznego „otoczenia” aktów podziękowania w obu językach. Można zaobserwować między nimi wiele podobieństw, np. związanych z obecnością aktów dodatnio wartościujących adresata i przedmiot podziękowania, aktów mówiących o czasie otrzymania przedmiotu podziękowania, aktów mówiących o radości wywołanej przez przedmiot podziękowania czy aktów przeproszenia. Główne różnice dotyczą natomiast polskojęzycznych aktów wyrażających radość w reakcji na bodziec podziękowania, które nie występują w rosyjskojęzycznych wiadomościach, jak również treści aktów mówiących o otrzymaniu przedmiotu podziękowania. W polskojęzycznych tekstach nadawca zwykle bowiem informuje odbiorcę o czasie jego otrzymania, podczas gdy Rosjanie poprzestają na stwierdzeniu, iż przedmiot, za który dziękują, do nich dotarł.

Należy także zauważyć, iż liczne akty grzecznościowe usytuowane w bezpośrednim sąsiedztwie aktów podziękowania, jak również dodatnio wartościująca leksyka, najczęściej spotykane są w wypowiedziach kobiet. Spostrzeżenie to pozytywnie weryfikuje wyniki dotychczasowych badań, głoszących, że kobiety sięgają po akty etykietałne częściej niż mężczyźni, wykazują większą tendencję do formułowania pozytywnych ocen oraz chętniej stosują leksykę emocjonalno-wartościującą (Zemskaâ, Kitajgorodskaâ, Rozanova 1993; Handke 2008). Ponadto warto odnotować, że w polskojęzycznych wiadomościach występują akty wyrażające troskę o adresata będącego członkiem rodziny nadawcy, pośrednio wskazujące na istotną rolę, którą Polacy przypisują rodzinie²⁸. Podobny zabieg, mający na celu dodatnio wartościowanie działań członków rodziny nadawców, można zaobserwować w dwóch rosyjskojęzycznych wiado-

²⁸ Obserwacja ta koresponduje z wynikami sondażu CBOS dotyczącego znaczenia i rozumienia rodziny, w którym szczęście rodzinne uplasowało się na pierwszym miejscu w rankingu wartości deklarowanych przez Polaków (CBOS 2019).

mościach, w których powtórzenie aktu podziękowania służy zwiększeniu jego mocy illokucyjnej²⁹.

Bodźce wywołujące akty podziękowania

Rozpatrywane akty podziękowania podzielił na sześć kategorii ze względu na rodzaj wywołujących je bodźców:

- 1) **podziękowania za oznaki pamięci i zainteresowania**, np. za przesłanie pocztówki, listu, życzeń, pozdrowień, za kontakt telefoniczny (76,5% / 64,9%³⁰);
- 2) **podziękowania za dobra materialne**, np. za pieniądze, prezenty, buty, książkę, żywność, kartki na cukier (10,6% / 13,8%);
- 3) **podziękowania za konkretne działania**, np. za opiekę podczas choroby, odbiór dokumentów, pomoc w pracach ogrodowych, ułatwienie przyjazdu, wychowywanie dziecka, nauczanie matematyki, organizację spotkania weteranów (6,1% / 9,6%);
- 4) **podziękowania za czas spędzony z adresatami**, np. za wspólny wyjazd i gościnność (3,8% / 2,1%);
- 5) **podziękowania za wsparcie**, np. za dobroć, ciepło, życzliwość, słowa otuchy (1,7% / 4,3%);
- 6) **podziękowania o niesprecyzowanym przedmiocie** („za wszystko”) (1,4% / 5,3%).

Przedstawione wyżej dane pokazują, że jedynie kategorie 2 i 3 odnoszą się do aktów podziękowania typu A, tj. aktów, których adresat wyświadczył nadawcy przysługę nienależącą do jego obowiązków grzecznościowych. Kategorie te obejmują zbliżoną liczbę polsko- i rosyjskojęzycznych aktów, stanowiących odpowiednio ok. 17% oraz 23% wszystkich rozpatrywanych wypowiedzi. Pozostałe akty, zgrupowane w kategoriach 1, 4, 5 i 6, można określić mianem aktów typu B, tj. wypowiedzi o wyłącznej funkcji grzecznościowej.

Ilościowe wypełnienie poszczególnych kategorii wykazuje niewielkie rozbieżności w badanych językach. Wśród rosyjskojęzycznych aktów większy udział mają podziękowania za dobra materialne, konkretne działania i wsparcie, a także podziękowania o treści ogólnej, podczas gdy w grupie polskojęzycznych aktów częściej spotykane są podziękowania dotyczące oznak pamięci i czasu spędzonego z adresatami. Obserwacja ta prowadzi do wniosku, że Polacy uwydatniają czysto grzecznościowy aspekt podziękowań, zaś Rosjanie w większym stopniu koncentrują się na uczynkach partnerów interakcji. Sąd ten koresponduje z przytaczanym wcześniej spostrzeżeniem Jaśminy Puchały, głoszącym, że podziękowania mają dla Polaków głównie charakter etykietalny, podczas gdy Rosjanie pragną wyróżnić w nich rozmówcę ze względu na wyświadczone przez niego przysługi. Wydaje się również, że przypisywanie przez Rosjan większej wagi wzajemnej pomocy i wsparciu może być przejawem charakterystycznego dla kultury rosyjskiej myślenia w kategoriach kolektywnych.

²⁹ Zob.: (...) *мы не можем наблагодарить вас за ваше гостеприимство. Большое вам спасибо!; Большое Вам спасибо за ремешок. Я весьма Вам признателен.*

³⁰ W nawiasach podano udział procentowy każdej kategorii odpowiednio w polsko- i rosyjskojęzycznym materiale.

Warto dokonać także dokładniejszego przeglądu bodźców zakwalifikowanych do poszczególnych kategorii. I tak, akty zaliczone do kategorii 1 wykazują w porównywanych językach duże podobieństwo, ich istotę stanowi bowiem wdzięczność za utrzymywanie kontaktów w formie korespondencji, zob. np.: *Bardzo dziękuję za życzenia i pamięć Państwa; Письмо и открытку получила, спасибо*. Z kolei kategoria 2 grupuje akty podziękowania za przekazanie dóbr o charakterze materialno-bytowym, m.in. pieniędzy, żywności, ubrań, leków, kartek na produkty żywnościowe i wynagrodzenia, jak również dóbr użytkowych, takich jak czasopismo, książka, reportaż, bilet, legitymacja czy znaczki pocztowe. Należy podkreślić, że zarówno w polsko-, jak i w rosyjskojęzycznych wiadomościach akty będące reakcją na zaspokojenie potrzeb bytowych występują głównie w korespondencji prowadzonej w gronie kobiet połączonych więzami rodzinnymi. Zjawisko to odzwierciedla charakterystyczny dla kobiet altruizm i wspólnotowość, przejawiające się w skłonności do okazywania pomocy w kręgu najbliższych osób – zob. np.: *Bardzo dziękujemy Ci za pieniądze, które otrzymaliśmy. Nawet nie wiesz, jak się ucieszyłam; Спасибо Вам за продукты. Мы ими живем до сих пор*. Mimo niewielkiej liczby aktów, które zostały przesłane w męskim gronie, można zauważyć, że mężczyźni zwykle dziękują za dobra związane z pracą zawodową, zob. np.: *Благодарю за поздравления и полученное мною Ваше фото и схемы пути 238 инженерно-саперного батальона*.

Kategoria 3 obejmuje zaś akty będące reakcją na przysługi. W polskojęzycznych tekstach dotyczą one przede wszystkim różnych form pomocy, np. opieki podczas choroby, przynoszenia zakupów, opieki nad dzieckiem, pilnowania babci i wykonywania prac ogrodowych. Wymienione działania są z reguły przedmiotem aktów autorstwa kobiet kierowanych do innych kobiet, która to tendencja odzwierciedla takie kobiece cechy, jak troskliwość, altruizm i zdolność do poświęcania się dla innych – zob. np.: *Dziękuję bardzo Cioci za pomoc w pilnowaniu Babci; Wdzięczna jestem p. dr. za wyręczenie mnie w zakupach*. Ponadto część polskojęzycznych aktów odnosi się do sfery zawodowej i jest realizowana przez partnerów połączonych relacją pracowniczą³¹ – można w tym miejscu przywołać podziękowania za organizację wyjazdu szkoleniowego, udzielenie informacji o reorganizacji w firmie, znalezienie pracy czy zorganizowanie wczasów. Wśród nadawców oraz odbiorców tych aktów dominują mężczyźni, który to fakt odpowiada twierdzeniu psychologów o męskiej koncentracji na sprawach zawodowych oraz orientacji na działanie – zob. np.: *Dziękuję za załatwienie wczasów Tobie i p. Krysi; Bardzo dziękuję za informację o reorganizacji*. Polskojęzyczne podziękowania za przysługi, które są realizowane w gronie osób połączonych więziami rodzinnymi, świadczą zaś o silnym poczuciu wewnątrzrodzinnej solidarności, zob. np.: *Tacie jeszcze raz dziękuję za opiekę podczas choroby*. Natomiast Rosjanie – w przeciwieństwie

³¹ Warto zauważyć, że akty podziękowania przekazywane między współpracownikami ujawniają specyficzną naturę stosunków pracowniczych, wyrażającą się w nastawieniu na uzyskanie od partnerów konkretnych dóbr lub przysług. Inną interesującą właściwością aktów kierowanych do współpracowników jest obecność dodatnio wartościującej leksyki, która nadaje podziękowaniom cechy pochlebstw mogących mieć na celu zapewnienie większej przychylności partnera (np. przełożonego) wobec nadawcy, zob. np.: *Serdeczne pozdrowienie z Zakopanego, wraz z podziękowaniem za świetnie zorganizowany objazd szkoleniowy (...)*.

do Polaków – nie dziękują za pomoc w pracy bądź w opiece nad innymi osobami. Poza tym nie mają oni w zwyczaju precyzyjnie nazywać wyświadczonych im przysług w aktach kierowanych do współpracowników, tak jak to czynią Polacy. Warto jednak podkreślić, że – podobnie jak Polacy – Rosjanie dziękują współpracownikom za działanie, nie zaś np. za okazywanie zainteresowania, zob. np.: *Спасибо тебе за весь труд; Огромное спасибо за честный, добросовестный труд на любом посту, за доброту и веселый нрав*. Przedmiot podziękowań konkretyzowany jest jedynie w nielicznych aktach adresowanych do nauczycielek, zob. np.: *Благодарим Вас за терпение к нашим детям, за спокойствие, за уверенность (...)*. Tego rodzaju aktów stanowiących świadectwo szacunku do pedagogów nie zaobserwowano w polskojęzycznym materiale. Ponadto w rosyjskojęzycznych aktach znajduje odzwierciedlenie typowa dla Rosjan cześć oddawana weteranom II wojny światowej, zob.: *Благодарю за активность и душевность в организации встречи ветеранов дивизии в отделе в ваших краях*. Natomiast w skład kategorii 4 w obu grupach wchodzi podziękowania będące reakcją na gościnność odbiorców oraz spędzony z nimi czas, zob. np.: *Дziękuję za miłe chwile w sierpniu u Was; Еще раз спасибо за Вашу гостеприимство (...)*. Również zawartość kategorii 5 jest zbliżona w porównywanych językach. Przedmiotem tych aktów są dobroć, życzliwość, zainteresowanie sprawami nadawcy i moralne wsparcie. Należy zauważyć, że zarówno w polsko-, jak i w rosyjskojęzycznym materiale takie podziękowania są składane niemal wyłącznie przez kobiety innym kobietom. Praktyka ta odzwierciedla kobiecą tendencję do okazywania wsparcia emocjonalnego w przyjaźni – zob. np.: *Najmilszej Koleżance zwracam przyznaną mi przez pomyłkę w Gdyni nagrodę – z podziękowaniem za wielką dobroć i tyle okazywanej mi życzliwości; Спасибо Вам за Ваше изумительно доброе сердце, за огромную моральную поддержку и за всё*. Brak aktów o analogicznej treści w korespondencji prowadzonej przez mężczyzn może natomiast wynikać z ich mniejszej emocjonalności. Z kolei akty podziękowania o niesprecyzowanym przedmiocie („za wszystko”), zgromadzone w kategorii 6, są częściej spotykane w wiadomościach autorstwa mężczyzn. Tendencja ta może wynikać z faktu, że w sferze kontaktów międzyludzkich mężczyźni są na ogół bardziej zdystansowani od kobiet, co sprawia, że przywiązują oni mniejszą wagę do precyzyjnego informowania partnerów o przyczynie podziękowań i preferują bardziej skondensowane komunikaty. Zob. np.: *Serdecznie dziękuję za wszystko; Огромное Вам спасибо за всё*.

Wnioski

Zaprezentowana w artykule charakterystyka aktów podziękowania występujących w treści wiadomości przesyłanych na kartach pocztowych prowadzi do kilku wniosków natury ogólnej. Po pierwsze, przeprowadzona analiza pokazuje, że zarówno polsko-, jak i rosyjskojęzyczne akty cechuje lakoniczność i szablonowa forma językowa, a kreatywne modyfikacje utartych formuł stanowią rzadkość. Ten stan rzeczy wiąże się z charakterem pocztówki, która powszechnie postrzegana jest jako swoisty „znak pamięci”: niewielki format tego medium wpływa bowiem na objętość i treść przekaza-

zywanych za jego pośrednictwem komunikatów, czego rezultatem jest m.in. tendencja do składania zwięzłych podziękowań o funkcji prymarnie grzecznościowej.

W przeważającej mierze lapidarnej treści akty te ujawniają szereg interesujących właściwości. Poczynione obserwacje dowiodły, że przejawiają się w nich niektóre charakterystyczne cechy obu kultur narodowych, np. duży dystans władzy (właściwy zarówno społeczeństwu rosyjskiemu, jak i – w nieco mniejszym stopniu – polskiemu) oraz rosyjski kolektywizm³². Znaczący wpływ na treść aktów podziękowania w obu językach wywiera również płeć partnerów interakcji. Wykazano, że akty autorstwa kobiet są na ogół grzeczniejsze niż ich męskie odpowiedniki. Kobiety stosują większą liczbę zdrobnień, form adresatywnych i modyfikatorów oraz częściej obudowują akty podziękowania innymi aktami o funkcji grzecznościowej. Ponadto na gruncie obu języków rozpatrywane akty mogą wykazywać zróżnicowanie w zależności od rodzaju stosunków łączących nadawcę i adresata: akty przesyłane w gronie rodzinnym i koleżeńskim z reguły odznaczają się większą uprzejmością i emocjonalnością, podczas gdy przedmiotem aktów kierowanych do współpracowników są głównie przysługi wyświadczane na gruncie zawodowym.

Ostatnia refleksja, jaka nasuwa się po przeanalizowaniu zgromadzonych tekstów, dotyczy reaktywnej natury aktów podziękowania w kontekście szerszego tła korespondencji prowadzonej w obu językach za pośrednictwem kart pocztowych. Otóż reaktywność podziękowań sprawia, że nadają one wiadomościom, w których występują, charakter dialogowy, upodabniając je tym samym do listu. List bowiem, jak zauważa Katarzyna Sicińska:

(...) nosi silne znamiona dialogowości (...). Ważną rolę odgrywają w nim wszelkie zachowania językowe umożliwiające skuteczny i korzystny przebieg komunikacji interpersonalnej, a więc przede wszystkim zachowania grzecznościowe, podporządkowane normom typu obyczajowego, usankcjonowane przez wiele nieformalnych presji społecznych, podlegające kryterium stosowności (...) (Sicińska 2020: 164).

Spostrzeżenie to nie jest nowe – wszak już Stefania Skwarczyńska w swojej *Teorii listu* utrzymywała, że adresat jest w pewnym sensie „współautorem” listownej wiadomości (Skwarczyńska 2006: 88; por. Całek 2019: 87). Odpowiednią ilustracją powyższej koncepcji wydają się być właśnie podziękowania, które nawiązują do poprzedzającej je w czasie wypowiedzi bądź działania adresata, tym samym niejako podkreślając jego „wkład” w treść przekazywanego komunikatu. W świetle teorii Skwarczyńskiej podziękowania jawią się zatem jako akty o stosunkowo doniosłym znaczeniu: ich obecność w treści tekstów pocztówkowych stanowi bowiem świadectwo leżącej u podstaw epistolografii kompetencji społecznej, odpowiadającej dwudziestowiecznym normom komunikacji międzyludzkiej.

³² Więcej o koncepcji wymiarów kultur narodowych zob. w pracach Geerta Hofstede (np. Hofstede, Hofstede 2007) oraz na stronie internetowej <https://www.hofstede-insights.com/> (dostęp: 19.08.2021).

Bibliografia / References

- Akišina, A.A., Formanovskaâ, N.I. (1978). *Russkij rečevoj ètiket (Posobie dlâ studentov inostrancev)*. Moskva: Russkij âzyk [Акишина, А.А., Формановская, Н.И. (1978). *Русский речевой этикет (Пособие для студентов иностранцев)*. Москва: Русский язык].
- Anchimiuk, O. (2020). *Rečevoj ètiket v proizvedeniâh russkoj literatury XIX veka*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymsztoku [Anchimiuk, O. (2020). *Речевой этикет в произведениях русской литературы XIX века*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymsztoku].
- Austin, J.L. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
- Berdnikova, A.G. (2005). *Rečevoj žanr blagodarnosti: kognitivnyj i semantiko-pragmatičeskij aspekt* (avtoref. dis. kand. filol. nauk). Novosibirsk [Бердникова, А.Г. (2005). *Речевой жанр благодарности: когнитивный и семантико-прагматический аспекты* (автореф. дис. канд. филол. наук). Новосибирск].
- Bo, U. (2014). *Rečevoj žanr blagodarnosti v russkom âzyke (v sopostavlenii s kitajskim)*. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seria 9. Filologija*, 3: 158–167 [Бо, У. (2014). *Речевой жанр благодарности в русском языке (в сопоставлении с китайским)*. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*, 3: 158–167].
- Całek, A. (2019). *Nowa teoria listu*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Dzienisiewicz, D. (2020). *Czy zdrowie, szczęście i pomyślność stanowią podstawowe składniki formuł życzeń „bez względu na okazję”?*. W: Wojan, K. (Red.). *Wokół pewnego cytatu*. Warszawa: BEL Studio: 87–98.
- Dzienisiewicz, D. (2021). *Językowy obraz wartości w polsko- i rosyjskojęzycznych aktach życzeń przesyłanych na kartach pocztowych*. Niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. UAM dr. hab. Piotra Nowaka. Poznań: Wydział Neofilologii Uniwersytetu imienia Adama Mickiewicza.
- Dzienisiewicz, D., Wierchoń, P. (2017). *Z prac nad korpusem polsko- oraz rosyjskojęzycznych wiadomości przesyłanych na kartach pocztowych w drugiej połowie XX wieku. Zagadnienia transkrypcji i anotowania*. *Napis*, 23: 277–301.
- Filip, G. (2007). *Życzenie jako gatunek tekstu*. *Stylistyka*, 16: 553–565.
- Formanovskaâ, N.I. (2002). *Russkij rečevoj ètiket: normativnyj sociokul’turnyj kontekst*. Moskva: Russkij âzyk [Формановская, Н.И. (2002). *Русский речевой этикет: нормативный социокультурный контекст*. Москва: Русский язык].
- Furgalska, A., Warchala, J. (1982). *O tekstach pozdrowień*. *Socjolingwistyka*, 4: 123–127.
- Glovinskaâ, M.Â. (1993). *Semantika glagolov reči s točki zreniâ teorii rečevykh aktov*. V: Zemskaâ, E.A. (Red.). *Russkij âzyk i ego funkcionirovanie. Kommunikativno-pragmatičeskij aspekt*. Moskva: Nauka: 158–215 [Гловинская, М.Я. (1993). *Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов*. В: Земская, Е.А. (Ред.). *Русский язык и его функционирование. Коммуникативно-прагматический аспект*. Москва: Наука: 158–215].
- Handke, K. (2008). *Socjologia języka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hofstede, G., Hofstede, G.J. (2007). *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kraeva, S.S. (2013). *Kognitivnyj i pragmatičeskij aspektы issledovaniâ vyskazyvanij s semantikoj blagodarnosti*. *Vestnik Čelâbinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija. Iskusstvovedenie*, 82: 104–109 [Краева, С.С. (2013). *Когнитивный и прагматический аспекты исследования высказываний с семантикой благодарности*. *Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение*, 82: 104–109].
- Kraeva, S.S. (2014). *Pragmatičeskie osobennosti kommunikativnyh situacij blagodarnosti*. *Perevod i sopostavitel’naâ lingvistika*, 10: 59–61 [Краева, С.С. (2014). *Прагматические особенности*

- коммуникативных ситуаций благодарности. *Перевод и сопоставительная лингвистика*, 10: 59–61].
- Marcjanik, M. (1993). Granice polskiej grzeczności językowej. *Poradnik Językowy*, 7: 375–383.
- Marcjanik, M. (2000). *Polska grzeczność językowa*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.
- Marcjanik, M. (2001). *Struktura komunikacyjna podziękowania*. W: Marcjanik, M. *W kręgu grzeczności. Wybór prac z zakresu polskiej etykiety językowej*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej: 109–121.
- Marcjanik, M. (2013). *Grzeczność w komunikacji językowej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Masłowska, E. (1991). *Proszę, dziękuję, przepraszam*. W: Anusiewicz, J., Marcjanik, M. (Red.). *Język a Kultura*. T. 6: *Polska etykieta językowa*. Wrocław: Wiedza o Kulturze: 81–88.
- Mazan, D. (1994). *Nierównouprawienie płci w etykiecie (na materiale korespondencji prywatnej)*. W: Anusiewicz, J., Handke, K. (Red.). *Język a kultura*. T. 9: *Płeć w języku i kulturze*. Wrocław: Wiedza o Kulturze: 173–179.
- Norrick, N.R. (1978). Expressive Illocutionary Acts. *Journal of Pragmatics*, 2(3): 277–291.
- Ożóg, K. (1990). *Zwroty grzecznościowe współczesnej polszczyzny mówionej (na materiale języka mówionego mieszkańców Krakowa)*. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Puchała, J. (2012). *Przepraszam, proszę, dziękuję – o polskiej i rosyjskiej etykiecie językowej. Postscriptum Polonistyczne*, 2(10): 303–325.
- Rudyk, A. (2016). Rosyjskie ekwiwalenty przekładowe performatywu *dziękuję*. *Acta Universitatis Lodziana. Folia Linguistica Rossica*, 13: 85–92.
- Searle, J. R. (1969). *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sicińska, K. (2020). Wierność, powinność, uniżoność i inne kategorie grzeczności językowej w finalnych formułach epistolarnych XVIII wieku. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 27(47): 163–183.
- Skwarczyńska, S. (2006). *Teoria listu*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Walesa, C. (2014). Różnice w zakresie religijności kobiet i mężczyzn. *Horyzonty psychologii*, 4: 45–66.
- Wierzbińska, A. (1983). *Genry mowy*. W: Dobrzyńska, T., Janus, E. (Red.). *Tekst i zdanie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich: 125–138.
- Zemskaa, E.A. (1979). *Russkaa razgovornaâ reč': lingvističeskij analiz i problemy obučenâ*. Moskva: Russkij âzyk [Земская, Е.А. (1979). *Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения*. Москва: Русский язык].
- Zemskaa, E.A. (2004). *Âzyk kak deâtel'nost'. Morfema. Slovo. Reč'*. Moskva: Âzyki slavânskoj kul'tury [Земская, Е.А. (2004). *Язык как деятельность. Морфема. Слово. Речь*. Москва: Языки славянской культуры].
- Zemskaa, E.A., Kitajgorodskaa, M.A., Rozanova, N.N. (1993). *Osobnosti mužskoj i ženskoj reči*. V: Zemskaa, E.A., Šmelev, D.N. (Red.). *Russkij âzyk v ego funkcionirovanii*. Moskva: Nauka: 90–136 [Земская, Е.А., Китайгородская, М.А., Розанова, Н.Н. (1993). *Особенности мужской и женской речи*. В: Земская, Е.А., Шмелев, Д.Н. (Ред.). *Русский язык в его функционировании*. Москва: Наука: 90–136].

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- CBOS (2019). *Komunikat z badañ nr 22/2019: Rodzina – jej znaczenie i rozumienie*. (Online) https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_022_19.PDF (dostęp: 19.08.2021).
- Hofstede-insights. (Online) <https://www.hofstede-insights.com/> (dostęp: 19.08.2021).

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 247

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.03>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and P.J. Michałowski¹

Citation:

Michałowski, P.J. (2021). Struktura leksykonu terminologicznego a konstruowanie terminograficzne.

Studia Rossica Gedanensia, 8: 66–76. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.03>



STRUKTURA LEKSYKONU TERMINOLOGICZNEGO A KONSTRUOWANIE TERMINOGRAFICZNE

PIOTR J. MICHAŁOWSKI

Uniwersytet Śląski w Katowicach / University of Silesia in Katowice

Wydział Humanistyczny / Faculty of Humanities

Instytut Językoznawstwa / Institute of Linguistics

ul. S. Grota-Roweckiego 5, PL-41-205 Sosnowiec, Polska / S. Grota-Roweckiego St. 5,

PL-41-205 Sosnowiec, Poland

Corresponding Author e-mail: petr.michalowski@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5198-5896>

(nadesłano / received 14.05.2021; zaakceptowano / accepted 20.06.2021)

Abstract

The structure of a terminological lexicon and terminographic construction

The article discusses selected parameters of the terminological lexicon's (TL) structure and their significance for the construction of terminological dictionaries and other terminographic products. The above parameters include TL as a component of the terminological macrosystem, the conceptual structure of TL, the lexical structure of TL, the onomasiological structure of TL, and the type of semantic grid. The conducted

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

analysis allows one to conclude that the degree of the terminographic relevance of certain aspects of the TL structure is heterogeneous and varies depending on the type of dictionary and other factors.

Keywords: conceptual structure, lexical structure, onomasiological structure, semantic grid, terminological dictionary, terminological lexicon.

Резюме

Структура терминологического лексикона и конструирование терминологических словарей

В статье рассматриваются избранные параметры структуры терминологического лексикона (ТЛ), а также их значение для конструирования терминологических словарей и других терминографических продуктов. К вышеупомянутым параметрам относятся: ТЛ как компонент терминологической макросистемы, концептуальная структура ТЛ, лексическая структура ТЛ, ономасиологическая структура ТЛ, тип семантической сети. Проведенный анализ позволяет сделать вывод, что степень терминографической релевантности отдельных аспектов структуры ТЛ – разная и она варьируется в зависимости от типа словаря и других факторов.

Ключевые слова: концептуальная структура, лексическая структура, ономасиологическая структура, семантическая сеть, терминологический лексикон, терминологический словарь.

Wprowadzenie

W obecnych czasach mamy do czynienia z dynamicznym rozwojem nauki i techniki oraz niebywałą intensyfikacją działalności gospodarczej. Powoduje to bezprecedensowy rozwój komunikacji zawodowej. W konsekwencji potrzeby edukacyjne społeczeństw krajów rozwiniętych i rozwijających się stale rosną. Jedną z odpowiedzi na te potrzeby są słowniki różnego typu. W związku z tym szczególnego znaczenia nabiera konstruowanie terminograficzne, rozumiane jako tworzenie słowników terminologicznych i innych produktów terminograficznych.

Niniejszy artykuł poświęcony jest wybranym aspektom struktury leksykonu terminologicznego oraz ich znaczeniu dla konstruowania produktów terminograficznych.

Zgodnie z definicją słownikową leksykon terminologiczny (LT) stanowi zbiór konwencjonalnych znaków językowych, odzwierciedlający aktualny stan branżowej wiedzy specjalistycznej w ściśle ograniczonym zakresie (Lukszyn 2005: 63). Wspomniane wyżej *ściśle ograniczenie* oznacza, że jednostki leksykalne wchodzące w skład leksykonu w przeważającej większości reprezentują jedną, konkretną dziedzinę wiedzy zawodowej lub naukowej. Nie znaczy to jednak, że pod tym względem leksykon jest w pełni homogeniczny. Każdy LT zawiera pewną liczbę znaków werbalnych reprezentujących

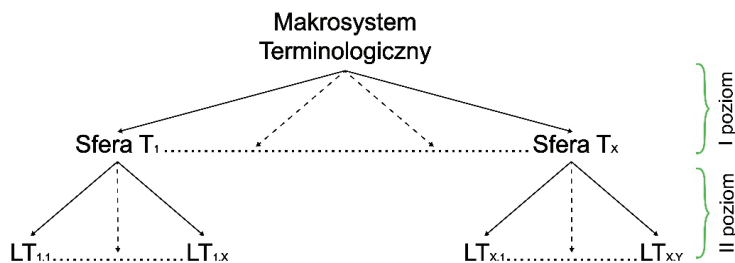
kilka pokrewnych dziedzin wiedzy oraz pewną liczbę jednostek wspólnych dla wszystkich dziedzin.

Leksykon terminologiczny (LT) jest zbiorem jednostek leksykalnych o złożonej i wielopoziomowej strukturze, której poszczególne aspekty mają bezpośredni wpływ na konstruowanie słowników terminologicznych i innych produktów terminograficznych. Opis leksykonu można sprowadzić do pięciu następujących charakterystyk:

1. Leksykon jako komponent struktury makrosystemu terminologicznego;
2. Struktura konceptualna leksykonu;
3. Struktura leksykalna leksykonu;
4. Struktura onomazjologiczna leksykonu;
5. Typ sieci semantycznej leksykonu.

LT jako komponent struktury makrosystemu terminologicznego

Zgodnie z definicją makrosystem terminologiczny to zbiór wszystkich leksykonów terminologicznych danego języka naturalnego. Makrosystem terminologiczny języka zabezpieczonego terminologicznie (np. języka polskiego, angielskiego, rosyjskiego) składa się z kilku do kilkunastu tysięcy leksykonów branżowych. Podstawową jednostką strukturalną makrosystemu jest leksykon terminologiczny. Poszczególne leksykony nie funkcjonują w izolacji, ale są powiązane ze sobą nawzajem przy pomocy bliższych i dalszych stosunków semantycznych. LT pokrewnych dziedzin wiedzy łączą się w sfery terminologiczne (ST). Sfera terminologiczna stanowi podsystem terminologiczny składający się średnio z kilku lub kilkunastu leksykonów, połączonych bezpośrednimi relacjami semantycznymi (Lukszyn, Zmarzer 2006: 53). W praktyce oznacza to, że sfera terminologiczna odpowiada dziedzinie wiedzy *sensu largo* (np. prawo), a leksykon terminologiczny odzwierciedla dziedzinę *sensu stricto* (np. prawo cywilne, prawo karne, prawo administracyjne).



Rys. 1. Struktura makrosystemu terminologicznego.

Źródło: Michałowski 2017: 22.

Na rysunku nr 1, gdzie Sfera T_1 , ..., Sfera T_x oznaczają sfery terminologiczne, a $LT_{1,1}$, ..., $LT_{x,y}$ – leksykony terminologiczne, zaprezentowano dwa najwyższe poziomy hierarchicznej struktury makrosystemu terminologicznego oraz miejsce leksykonu terminologicznego w tej strukturze.

Struktura konceptualna LT

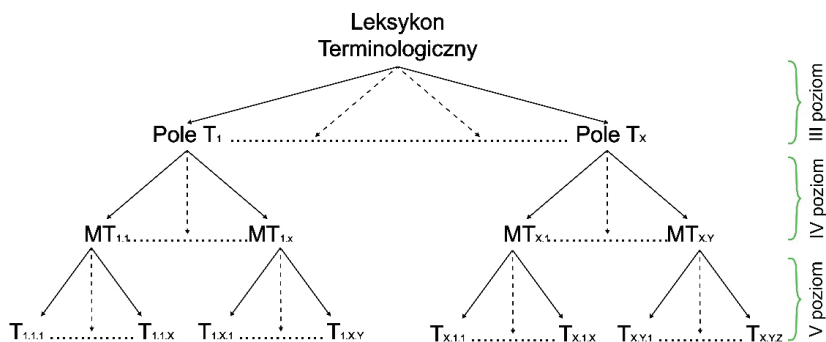
Do podstawowych modułów struktury konceptualnej leksykonu terminologicznego należą:

1. pole terminologiczne,
2. mikropole terminologiczne.

Pole terminologiczne (PT) to zbiór jednostek terminologicznych odpowiadający konkretnemu polu pojęciowemu. Innymi słowy, jest to jednolity tematycznie fragment leksykonu terminologicznego o specyficznej dla siebie strukturze (Superanskaâ, Podolskaâ, Vasilëva 1989: 110). W skład pola terminologicznego wchodzi przeciętnie od kilku do kilkunastu mikropól terminologicznych.

Mikropole terminologiczne (MT) stanowi podzbiór terminów, pomiędzy którymi zachodzą stałe, bezpośrednie relacje semantyczne. W skład mikropola wchodzi od kilku do kilkunastu jednostek (Lukszyn 2005: 115). Każdy termin znajduje w centrum określonego (własnego) MT. W praktyce można je określić poprzez zastosowanie tzw. kwadratu terminologicznego w stosunku do konkretnego terminu (Lukszyn, Zmarzer 2006: 57). Mikropole jest podstawowym elementem strukturalnym leksykonu terminologicznego.

Strukturę konceptualną leksykonu terminologicznego (czyli trzy kolejne poziomy struktury makrosystemu terminologicznego) przedstawia rysunek nr 2, gdzie Pole T_1 , ..., Pole T_x oznaczają pola terminologiczne, $MT_{1,1}$, ..., $MT_{x,y}$ – mikropola terminologiczne, a $T_{1,1,1}$, ..., $T_{x,y,z}$ – poszczególne jednostki terminologiczne².



Rys. 2. Struktura leksykonu terminologicznego.

Źródło: Michałowski 2017: 24.

Struktura leksykalna LT

Jeśli chodzi o strukturę leksykalną leksykonu terminologicznego, to w literaturze przedmiotu wymienia się od kilku do kilkunastu typów konwencjonalnych znaków językowych. Są to m.in. hemitermin, hipotermine, pretermin, prototermine, pseudotermine

² Szerzej na temat struktury leksykonu terminologicznego zob. Lukszyn, Zmarzer 2006: 53–60; Michałowski 2017: 19–57.

min, quasi-termin, termin heurystyczny, termin hipotetyczny, termin pusty, terminoid (Grinëv 1998: 28–29; Lukszyn, Zmarzer 2006: 24–25 i in.). Dla każdego LT charakterystyczny jest określony zestaw typów jednostek leksykalnych oraz ich konkretna proporcja. Należą do nich przede wszystkim znaki werbalne stanowiące rezultat poszczególnych etapów procesu terminologizacji, do których można zaliczyć terminoidy, preterminy, quasi-terminy i terminy. Określenie liczebności poszczególnych grup jednostek leksykalnych wewnątrz konkretnego leksykonu może nastręczać pewne trudności ze względu na zmienną dynamikę procesów postawiania terminów (głównie terminologizacji), co rodzi konieczność konsultacji ze specjalistami.

Struktura onomazjologiczna LT

Struktura onomazjologiczna to unikalna kompozycja typów onomazjologicznych obecnych w leksykonie oraz rozkład procentowy jednostek terminologicznych należących do poszczególnych typów. W literaturze przedmiotu opisano różne klasyfikacje onomazjologicznych typów terminów (m.in. Gerd 1996; Grinëv 1998; Lukszyn, Zmarzer 2006).

Najbardziej precyzyjna ze względu na odzwierciedlenie konceptualnej struktury terminu oraz najbardziej użyteczna z praktycznego punktu widzenia wydaje się klasyfikacja Jurija Lukszyna i Wandy Zmarzer, zgodnie z którą wyróżnia się osiem typów onomazjologicznych (Lukszyn, Zmarzer 2006: 33). Należą do nich:

1. terminy kategoriałne (konceptualne) – terminy oznaczające kategorie, np. *wiązanie peptydowe, sulfonamidy*;
2. terminy rzeczowe (konkretne) – terminy oznaczające przedmioty, np. *chromatograf gazowy, radiowysokościomierz*;
3. terminy procesywne – terminy oznaczające procesy, np. *fotosynteza, twarżelowanie*;
4. terminy proceduralne – terminy oznaczające procedury, np. *koronarografia, dziedziczenie*;
5. terminy czynności – terminy oznaczające czynności techniczne, np. *konszowanie, niwelowanie (terenu)*;
6. terminy właściwości – terminy oznaczające właściwości, np. *kwasoodporność, nierdzewność*;
7. terminy relacji – terminy oznaczające relacje i zależności, np. *mikoryza zewnętrzna, amensalizm*;
8. terminy miar – terminy oznaczające jednostki miar, np. *gram, minuta, m/s*.

Ustalenie składu zbiorów jednostek terminologicznych należących do poszczególnych typów onomazjologicznych nie jest zadaniem łatwym i wymaga konsultacji specjalistów z danej dziedziny. Każdy LT ma sobie właściwą strukturę i proporcję onomazjologiczną.

Typ sieci semantycznej LT

Identyfikacja typu sieci semantycznej leksykonu terminologicznego oznacza ustalenie zestawu aktywnych relacji semantycznych łączących komponenty leksykonu oraz intensywności ich występowania. W literaturze naukowej z dziedziny terminologii opisano wiele typów stosunków semantycznych. Różne klasyfikacje wyodrębniają od kilku do kilkunastu lub nawet ponad dwudziestu typów tych stosunków (Felber, Budin 1994: 84–101; Lukszyn, Zmarzer 2006: 111; Nikitina 1978: 22–40 i in.). Do podstawowych należałoby zaliczyć relacje:

1. rodzajowo-gatunkową, na podstawie której określa się pojęcia rodzajowe (nadrzędne) i pojęcia gatunkowe (podrzędne);
2. partytywną, na podstawie której określa się pojęcie oznaczające *całość* (nadrzędne) i pojęcie oznaczające *część* (podrzędne);
3. asocjacyjne (skojarzeniowe) – zróżnicowana grupa stosunków, na podstawie których określa się pojęcia powiązane ze sobą zależnościami, które mogą być ustalone doświadczalnie;
4. synonimii, na podstawie której określa się pojęcia posiadające jednakowe zestawy cech;
5. antonimii, na podstawie której określa się pojęcia posiadające porównywalne zestawy cech, z których co najmniej jedna jest wyraźnie przeciwstawna.

W oparciu o zestaw aktywnych relacji semantycznych można również ustalić rodzaj systemu terminologicznego. Zgodnie z normą PN-ISO 704:2012, która określa zasady i metody działalności terminologicznej, wyróżnia się trzy podstawowe rodzaje systemów pojęciowych:

1. rodzajowy, którego podstawę stanowią relacje rodzajowo-gatunkowe;
2. partytywny, którego podstawę stanowią relacje partytywne;
3. skojarzeniowy, którego podstawę stanowią relacje asocjacyjne (PN-ISO 704: 2012: 26).

W warstwie leksykalnej odpowiadają im analogiczne rodzaje systemów terminologicznych.

Jak widać, rodzaj systemu terminologicznego jest ustalany na podstawie dominującego typu stosunków semantycznych, co jest wyraźnym uogólnieniem, jeśli wziąć pod uwagę różnorodność typów relacji semantycznych, w które wstępują komponenty systemów terminologicznych (w tym LT) istniejących w rzeczywistości.

Cytowana Polska Norma odnotowuje jeszcze jeden rodzaj systemu pojęciowego – system mieszany „zbudowany na podstawie kombinacji różnych rodzajów relacji pojęciowych” (PN-ISO 704: 2012: 26), któremu w warstwie leksykalnej odpowiada analogiczny – mieszany system terminologiczny. W rzeczywistości jednak mowa jest tu o całej grupie systemów mieszanych, których podstawą są odmienne kombinacje relacji semantycznych. Stąd pojawiające się postulaty konkretyzacji pojęcia systemu mieszanego poprzez wprowadzenie jego podtypów, np. sześciu systemów kombinowanych (Michałowski 2017: 55–56), które w bardziej adekwatny sposób opisywałyby realnie istniejące systemy terminologiczne.

Biorąc pod uwagę powyższe stwierdzenia dotyczące stosunków semantycznych, należy uznać, że charakterystyka leksykonu terminologicznego poprzez określenie

typu sieci semantycznej jest znacznie bardziej dokładna niż ustalenie rodzaju systemu terminologicznego. Dokładność tej charakterystyki jest wprost proporcjonalna do liczby typów relacji wyodrębnionych w badanym leksykonie. Z terminograficznego punktu widzenia identyfikacja rodzaju systemu terminologicznego wydaje się niewystarczająca, natomiast ustalenie typu sieci semantycznej (na określonym stopniu dokładności) umożliwi skonstruowanie słownika, który w sposób adekwatny i wystarczająco szczegółowy będzie opisywał leksykon terminologiczny.

Dla potrzeb niniejszego artykułu konstruowanie terminograficzne jest rozumiane jako teoria i praktyka konstruowania słowników terminologicznych oraz innych produktów terminograficznych takich, jak bazy terminologiczne, w tym do narzędzi CAT (Szwed 2018: 165–180), elektroniczne systemy terminograficzne, aplikacje terminograficzne dla komputerów i urządzeń mobilnych itp.

W tym miejscu należałoby się zastanowić nad relewancją terminograficzną (znaczeniem dla konstruowania produktów terminograficznych) poszczególnych aspektów struktury LT.

Znaczenie miejsca LT w strukturze makrosystemu terminologicznego

W związku z tym, że w skład poszczególnych leksykonów wchodzi nie tylko terminy z jednej dziedziny wiedzy, lecz również pewna liczba jednostek wspólnych dla pokrewnych dyscyplin, czyli całej sfery terminologicznej, o czym była mowa wcześniej, granice pomiędzy poszczególnymi leksykonami nie są ostre. Taka sytuacja rodzi pewne dylematy i problemy związane z przyporządkowaniem niektórych jednostek terminologicznych do konkretnych LT. W konsekwencji powoduje ona również wątpliwości dotyczące umieszczenia bądź nieumieszczenia tych jednostek w danym słowniku terminologicznym, dlatego też aspekt ten należy uznać za relewantny terminograficznie.

Znaczenie struktury konceptualnej LT

Stopień relewancji terminograficznej struktury konceptualnej LT zależy od rodzaju słownika. Ten aspekt opisu leksykonu nabiera szczególnego znaczenia w kontekście branżowego słownika terminologicznego (BST), a także interdyscyplinarnego słownika terminologicznego (IST)³. W tego typu słownikach struktura konceptualna leksykonu powinna być odzwierciedlona. W przeciwnym wypadku będą one prezentować zniekształcony obraz opisywanej dyscypliny i odnośnego LT.

W przypadku bazowych i częściowych słowników terminologicznych stopień relewancji struktury konceptualnej jest niższy, ponieważ tego typu słowniki z założenia opisują wybrany fragment leksykonu, a ich zadaniem nie jest kompleksowa prezentacja terminologii danej dziedziny wiedzy.

Do odzwierciedlenia struktury konceptualnej leksykonu terminologicznego z założenia predestynowane są słowniki egzocentryczne (tezaury), w których termin trak-

³ Zgodnie z klasyfikacją słowników terminologicznych Zmarzer (1991) przedmiotem opisu w branżowym słowniku terminologicznym (BST) jest wybrany leksykon terminologiczny, a w interdyscyplinarnym słowniku terminologicznym (IST) – określona sfera terminologiczna.

towany jest jako komponent jednostki konceptualnej wyższego rzędu. W tego typu słownikach wiedza i słownictwo specjalistyczne opisywane są w sposób systemowy. W wyniku zastosowania techniki tezauryzowania termin jest prezentowany w odpowiednim mikropolu terminologicznym, które z kolei przedstawiane jest jako element właściwego pola terminologicznego (Michałowski 2017: 125).

Znaczenie struktury leksykalnej LT

Stopień relewancji terminograficznej struktury leksykalnej LT należałoby uznać za stosunkowo niski. Niezależnie od rodzaju konstruowanego słownika terminologicznego zbiór terminów hasłowych powinien być ustalany na podstawie frekwencji konkretnych jednostek leksykalnych w tekstach specjalistycznych z danej dziedziny wiedzy. Kryterium frekwencyjne nie może natomiast obowiązywać w stosunku do typów wyrazów konwencjonalnych. Należy zauważyć, że w przypadku, gdy te same denotaty są oznaczane w tekstach za pomocą różnych jednostek leksykalnych, w słowniku powinny znaleźć się jednostki posiadające status terminu.

Znaczenie struktury onomazjologicznej LT

Określenie struktury onomazjologicznej leksykonu jest możliwe na podstawie analizy definicji poszczególnych terminów wchodzących w jego skład. W oparciu o tego typu analizę LT chemii, fizyki i geografii⁴ można stwierdzić, że struktury onomazjologiczne tych leksykonów różnią się składem i proporcją reprezentowanych typów terminów. W tabeli nr 1 zaprezentowano procentowy rozkład terminów należących do poszczególnych typów onomazjologicznych.

Tab. 1. Typy terminów w leksykonach terminologicznych.

Typy terminów w leksykonach terminologicznych			
Typ terminu	Chemia	Fizyka	Geografia
kategorialny	31,25%	23,75%	32,5%
rzeczowy	46,25%	40%	57,5%
procesywny	17,5%	13,75%	6,25%
miar	1,25%	12,5%	1,25%
relacji	–	3,75%	1,25%
właściwości	3,75%	6,25%	1,25%

Źródło: Michałowski 2017: 115.

⁴ Tu i dalej przytaczane są rezultaty analizy LT chemii, fizyki i geografii, w ramach której przebadano sześć ograniczonych zbiorów terminów (po dwa zbiory na każdy LT). Procedurę opisano szczegółowo w pracy *Podstawy modelowania terminograficznego* (Michałowski 2017: 60–120). Wyników przedstawionych w tabelach nr 1 i 2 nie należy traktować jako ostateczne, ponieważ analiza miała na celu wstępną identyfikację struktur onomazjologicznych oraz typów sieci semantycznych badanych LT.

Stopień relewancji terminograficznej tego parametru opisu leksykonu terminologicznego wypada uznać za niski. Odzwierciedlenie proporcji onomazjologicznej nie powinno mieć znaczącego wpływu na konstruowanie produktów terminograficznych. Warto zauważyć, że zdecydowana większość ich użytkowników (poza bardzo wyspecjalizowanymi) nie byłaby w stanie efektywnie skorzystać z informacji dotyczącej onomazjologicznych typów terminów, nawet jeśli byłaby ona podana *expressis verbis*. Ewentualne różnice pomiędzy proporcją onomazjologiczną opisywanego LT a tą reprezentowaną przez słownik będą dla nich niezauważalne. Również w tym przypadku należy stwierdzić, że kryterium frekwencyjne powinno obowiązywać w stosunku do konkretnych jednostek leksykalnych niezależnie od tego, jaki typ onomazjologiczny reprezentują.

Znaczenie typu sieci semantycznej LT

Ustalenie aktywnych typów relacji semantycznych oraz intensywności ich występowania w leksykonie terminologicznym jest możliwe na podstawie analizy tekstów specjalistycznych z danej dziedziny oraz definicji terminów wchodzących w jego skład. W oparciu o tego typu analizę LT chemii, fizyki i geografii (Michałowski 2017: 60–120) można stwierdzić, że każdy z trzech leksykonów reprezentuje inny typ sieci semantycznej, choć zauważalne są również podobieństwa między nimi. W tabeli nr 2 przedstawiono procentowy rozkład terminów wstępujących w różne relacje semantyczne, który odzwierciedla intensywność występowania poszczególnych typów relacji⁵.

Tab. 2. Relacje semantyczne w leksykonach terminologicznych

Relacje semantyczne w leksykonach terminologicznych			
Typ relacji	Chemia	Fizyka	Geografia
rodzajowo-gatunkowa	93,75%	60%	73,75%
partytywna	55%	46,25%	33,75%
kontradiktoryjność	21,25%	25%	57,5%
implikacja	43,75%	32,5%	22,5%
ekwonimia	20%	8,75%	1,25%
inne asocjacje	16,25%	45%	11,25%

Źródło: Michałowski 2017: 117.

Ten parametr opisu LT ma kluczowe znaczenie dla konstruowania słowników terminologicznych, a w szczególności tezaursów. Określenie zestawu aktywnych typów relacji semantycznych oraz ich intensywności umożliwia skonstruowanie słownika, w którym poszczególne terminy traktowane są jako elementy systemu. Prezentacja

⁵ W tabeli nr 2 poza omówionymi wcześniej typami relacji semantycznych wymieniono również: 1) kontradiktoryjność, na podstawie której określa się pojęcia przeciwstawne, 2) implikację (wynikanie), na podstawie której ustala się pojęcia, z których jedno jest następstwem drugiego, 3) ekwonimie, na podstawie której określa się pełne synonimy.

stosunków semantycznych, przy pomocy których powiązane są ze sobą terminy, jest jedną z głównych cech tezauryusa. Odzwierciedlenie w słowniku sieci semantycznej opisywanego leksykonu terminologicznego oznacza przekształcenie go w swego rodzaju ciągłą przestrzeń semantyczną. Ta cecha tezauryusa umożliwia rekonstrukcję danego leksykonu terminologicznego począwszy od dowolnego miejsca w słowniku (por. Lerat 1995: 174). Należy więc stwierdzić, że typ sieci semantycznej jest parametrem o bardzo wysokim stopniu relewancji terminograficznej.

W praktyce typ sieci semantycznej ma bezpośredni wpływ na mikrostrukturę słownika i oznacza m.in. obecność lub brak konkretnych pozycji mikrotezauryusa, co w wersji elektronicznej przekłada się na zastosowanie (lub nie) linków określonego typu.

Stosunki semantyczne o najwyższym stopniu intensywności powinny być odzwierciedlone w słowniku. Zgodnie z wynikami badania, przytoczonymi w tabeli nr 2, w mikrotezaurysie słownika terminologii chemicznej powinny znaleźć się pozycje odpowiadające relacjom: 1) rodzajowo-gatunkowej, 2) partytywnej i 3) implikacji. W słowniku terminologii fizycznej mikrotezaurus powinien zawierać pozycje odpowiadające relacjom: 1) rodzajowo-gatunkowej, 2) partytywnej i 3) relacjom asocjacyjnym. Z kolei mikrotezaurus słownika terminologii geograficznej powinien zawierać pozycje odpowiadające relacjom: 1) rodzajowo-gatunkowej, 2) kontradiktoryjności i 3) partytywnej. Rozszerzenie mikrotezaurusów o kolejne typy relacji semantycznych oczywiście zwiększy dokładność opisu, jednak najważniejsze jest, żeby słownik odnotowywał relacje, których intensywność występowania w opisywanym LT jest najwyższa.

Konkluzja

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że poszczególne parametry struktury leksykonu terminologicznego mają różny stopień relewancji terminograficznej. Do parametrów o kluczowym znaczeniu dla konstruowania słowników terminologicznych należą:

1. struktura konceptualna LT,
2. LT jako komponent makrosystemu terminologicznego,
3. typ sieci semantycznej LT.

Niezależnie od tego, że pozostałe parametry struktury LT mają mniejsze znaczenie praktyczne dla tworzenia słowników, dokładna analiza leksykonu terminologicznego będącego przedmiotem opisu w projektowanym w słowniku powinna być jednym z obligatoryjnych etapów jego konstruowania.

Analiza leksykonu terminologicznego, której rezultatem jest określenie parametrów jego struktury omówionych w niniejszym artykule, sprzyja stworzeniu jego szczegółowej charakterystyki oraz umożliwia skonstruowanie produktu terminograficznego, który w sposób adekwatny (niezniekształcony) i obiektywny będzie przedstawiał obraz wybranej dziedziny wiedzy specjalistycznej i jej terminologię.

Bibliografia / References

- Felber, H., Budin, G. (1994). *Teoria i praktyka terminologii*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grinëv, S. (1998). *Istoričeskij sistematizirovannyj slovar' terminov terminovedeniâ (učebnoe posobie)*. Moskva: Moskovskij pedagogičeskij universitet [Гринев, С. (1998). *Исторический систематизированный словарь терминов терминоведения (учебное пособие)*. Москва: Московский педагогический университет].
- Lerat, P. (1995). *Les langues spécialisées*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Lukszyn, J. (2005). (Red.) *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej*. Warszawa: Katedra Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lukszyn, J., Zmarzer, W. (2006). *Teoretyczne podstawy terminologii*. Warszawa: Katedra Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Michałowski, P. (2017). *Podstawy modelowania terminograficznego*. Warszawa: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nikitina, S. (1978). *Tezaurus po teoretičeskoj i prikladnoj lingvistike (avtomatičeskaâ obrabotka teksta)*. Moskva: Nauka [Никитина, С. (1978). *Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике (автоматическая обработка текста)*. Москва: Наука].
- PN-ISO 704:2012 – *Działalność terminologiczna – Zasady i metody*. Warszawa: Polski Komitet Normalizacyjny.
- Superanskaâ, A., Podol'skaâ, N., Vasil'eva, N. (1989). *Obšaâ terminologiâ. Voprosy teorii*. Moskva: Nauka [Суперанская, А., Подольская, Н., Васильева, Н. (1989). *Общая терминология. Вопросы теории*. Москва: Наука].
- Szwed, M. (2018). Modelowanie mikro- i makrostruktury terminologicznej bazy danych w tłumaczeniu wspomaganym komputerowo. *Linguodidactica*, 22: 165–180.
- Zmarzer, W. (1991). *Leksykografia terminologiczna*. W: Grucza, F. (Red.) *Teoretyczne podstawy terminologii*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

PRZEKŁADOZNAWSTWO
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ
TRANSLATION STUDIES

Article No. 248

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.04>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and A. Szczęsny¹

Citation:

Szczęsny, A. (2021). Eklezjonimy jako problem przekładowy (na materiale języka rosyjskiego i polskiego).

Studia Rossica Gedanensia, 8: 79–93. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.04>



EKLEZJONIMY JAKO PROBLEM PRZEKŁADOWY (NA MATERIALE JĘZYKA ROSYJSKIEGO I POLSKIEGO)

ANNA SZCZĘSNY

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Instytut Lingwistyki Stosowanej / Institute of Applied Linguistics

ul. Dobra 55, PL-00-311 Warszawa, Polska / Dobra St. 55, PL-00-311 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: a.m.szczesny@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8207-9338>

(nadesłano / received 30.04.2021; zaakceptowano / accepted 26.06.2021)

Abstract

Ecclesionyms as a translation problem (based on Russian and Polish materials)

This paper discusses the difficulties related to the transmission of Russian ecclesionyms in texts translated into Polish. The author focuses on terminological issues, considering the special place of ecclesionyms and their connection with hagionyms and heortonyms. The author also cites selected divisions of ecclesionyms based on their structural and semantic properties, which might help in the selection of the most ap-

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

propriate translation techniques. The examples analyzed in the article present different solutions, primarily from the point of view of teaching translation.

Keywords: ecclesionym, hagionym, heortonym, translation technique, transcription, translation.

Резюме

Экклезионимы как переводческая проблема (на материале русского и польского языков)

В настоящей статье обсуждаются трудности передачи русских экклезионимов в текстах, переводимых на польский язык. Автор останавливается на терминологических вопросах, учитывая при этом особое место экклезионимов и их связь с агионимами и геортонимами. Приводятся также избранные классификации экклезионимов на основании их структурно-семантических свойств, которые, по мнению автора, оказывают помощь в подборе наиболее подходящих переводческих приемов.

Рассматриваемые в статье примеры представляют разные переводческие решения, прежде всего с точки зрения дидактики письменного перевода.

Ключевые слова: экклезионим, агионим, геортоним, переводческий прием, транскрипция, перевод.

Uwagi wstępne

W pierwszej części artykułu przedstawię krótko miejsce eklezjonimów w uniwersum nazw własnych z perspektywy onomastyki, ich relacje z innymi onimami, a także wybrane klasyfikacje i podejścia, które mogą być pomocne w praktyce i dydaktyce przekładu oraz w przygotowaniu opracowań leksykograficznych, dwu- lub wielojęzycznych.

Druga część to analiza wybranych przykładów eklezjonimów jako trudności przekładowych. Nazwy obiektów sakralnych zostały zaczerpnięte z tekstów o tematyce krajoznawczej i turystycznej, adresowanych do szerokiego kręgu czytelników i potencjalnie zainteresowanych odbiorców, którzy nie są rodzimymi użytkownikami języka rosyjskiego. Teksty były materiałem warsztatowym podczas moich zajęć *Podstawy przekładu pisemnego* oraz *Tłumaczenia tekstów kultury* na kierunku lingwistyka stosowana (w ILS UW).

Eklezjonimy jako obiekt badawczy – wybrane koncepcje

Eklezjonimy są różnie postrzegane przez onomastów z punktu widzenia ich miejsca wśród nazw własnych: część badaczy traktuje je jako toponimy (np. Podol'skaâ

1978: 144; Janik-Borecka 2018: 72), część – jako urbanonimy² (Handke 1998; Šmelëva 2019), jeszcze inni uznają je za podzbiór hagianimów *sensu largo* (Bugaëva 2010)³. Istotny jest ponadto ich związek z hagianimami (według autorów dzielących ujęcie Iriny Bugajowej – z hagioantroponimami)⁴, przede wszystkim z uwagi na częstą obecność imion świętych w wezwaniach obiektów sakralnych prawosławnych, katolickich i greckokatolickich. Olga Łukina (Łukina 2019: 446) ze względu na złożoność zarówno nazywanych obiektów, jak i samych nazw, postuluje wyodrębnienie tej grupy jako specyficznego przedmiotu badań:

(...) эклезионимы – особый вид внутригородских / внутрисельских названий, имеющий структурное и семантическое своеобразие, выделяющие данный класс онимов в особый класс онимных единиц со своим объектом изучения, методологией.

We wcześniejszej publikacji (Łukina 2018: 146) ta sama autorka stoi na jeszcze bardziej radykalnym stanowisku: opowiada się za autonomizacją *eklezjonimiki* jako dyscypliny, wskazując, poza przedmiotem i metodologią, również perspektywę jej rozwoju.

W polskiej onomastyce nazwy obiektów sakralnych traktowane były jako część nazewnictwa miejskiego. Kwiryna Handke (1998: 294–295) uwzględnia je, w dość skromnym zakresie, w takim właśnie kontekście w monografii zbiorowej *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, proponując podział tej części onomastykonu ze względu na lokalizację, charakter i funkcje. Autorka podkreśla powiązanie tych nazw z antroponimami za pośrednictwem nazw kongregacji, stowarzyszeń, a przede wszystkim wezwań kościołów (Handke 1998: 299). Znamienne jest to, że w *Encyklopedii* odnotowane są terminy *hagianim* i *heortonim*, natomiast *eklezjonim* – nie. Nowsze publikacje onomastyczne (Gałkowski 2018: 8) rozpatrują eklezjonimy jeszcze w innym miejscu onomastykonu: na pograniczu chrematonimii społecznościowej i ideacyjnej wśród kultonimów, przy czym zarówno termin *eklezjonim*, jak i *kultonim* opatrzone są przez Artura Gałkowskiego symbolem* oznaczającym jednostkę okazjonalną lub nieustabilizowaną (*eklezjonim* jako pożyczka z włoskiego). Sam autor zajmuje się głównie badaniem heortonimów właściwych oraz quasi-heortonimów, jednak zaproponowane podziały⁵ mogą być wykorzystane do klasyfikacji nazw obiektów sakralnych. Notabene w onomastyce rosyjskiej Olga Borisiewicz / Olga Łukina (Borisevič 2011; Borisevič 2013:

² Tatiana Szmielowa (Šmelëva 2019: 2–3) w studium przypadku podkreśla, że eklezjonimy stanowią podzbiór urbanonimów, wskazując przede wszystkim na wzajemne przenikanie się eklezjonimii i urbanonimii (poprzez włączenie kwalifikatorów toponimicznych do eklezjonimu, derywaty „odeklezjonimiczne” w hodonimii, ergonimii).

³ Autorka traktuje termin hagianim bardzo szeroko (nazwa określająca osobę lub obiekt ze znamionami świętości), a zatem jest on hiperonimiczny wobec terminów niższego rzędu (hagioantroponim, hagiotoponim, heortonim, eklezjonim, ikononim).

⁴ Por. publikację m.in. Jarosława Charkiewicza – w języku polskim (Charkiewicz 2014), Ałły Kamalowej – w języku rosyjskim (Kamalova 2018), przedstawiające strukturę hagioantroponimów prawosławnych.

⁵ Zob. Gałkowski 2020: 85 – siedem grup semantycznych heortonimów właściwych rytu łacińskiego.

163–164; Lukina 2014, 2018, 2019) opisywała eklezjonimy Białorusi w kontekście ich powiązań z heortonimami oraz z hagianimami.

Przywołane tu różne umiejscowienia eklezjonimu wśród klas nazw własnych nie są bardzo istotne dla translatoryka, natomiast ważne są ich powiązania z innymi onimami, ponieważ mogą być wskazówką w ustalaniu poziomu (głębi) ekwiwalencji uznanej.

Jeśli chodzi o badania onomastyczne, przywołam tu dwa ciekawe studia, które mogą znaleźć zastosowanie w działaniach translatorskich. Oba dotyczą procesów nazwotwórczych, choć są różnymi ujęciami. Kryterium motywacji nazwy (czysto lingwistyczne) interesuje Irinę Bugajową (Bugaëva 2010). Przedstawione przez autorkę modele transnimizacji dobrze objaśniają przyczyny złożoności semantycznej, wariantywności i wielokomponentowości eklezjonimów⁶. Z kolei Bożena Hryniewicz-Adamskich (2016: 290, 292–293, 296) opisuje onimy w nurcie tekstologii. Autorka interpretuje onimy z perspektywy intertekstualności proprialnej, czyli „onimów w onimach”, ich dialogiczności, analizując derywowane nazwy własne, w tym eklezjonimy⁷. W takim ujęciu onim jest traktowany jako skondensowany tekst, posiadający swój bagaż historyczno-kulturowy. Oba podejścia mogą być pomocne translatorykom i tłumaczom, ponieważ pokazują wzajemne relacje onimów, z elementami diachronii i sfery konotacyjnej, ważnej do zachowania w przekładzie.

Na zakończenie części pierwszej rozważań kilka słów o podziałach wewnętrznych. Warto nadmienić, że w każdym przypadku klasyfikacje dotyczą konkretnego onomastykonu lub zasobu tekstowego, nie pretendują zaś do uniwersalności. Do kryteriów strukturalnych odwołują się trzy klasyfikacje eklezjonimów rosyjskich Katarzyny M. Janik-Boreckiej (2018: 74–77), które zostały dokonane ze względu na: a) apelatyny określające typ obiektu, b) determinanty w nazwie, c) motywację nazwy (w dwóch podgrupach: pojedynczych obiektów oraz kompleksów). Autorka odnotowuje, niezależnie od odrębności rytu łańcuchowego i greckiego, wspólne podstawy klasyfikacyjne.

Klasyfikacje strukturalno-semantyczne (Lukina 2015: 101–103; 2020: 114; Bugaëva 2008: 30–31; Pidčenko⁸ 2017: 321–325) pokrywają się w kilku obszarach. Na najogólniejszym poziomie można wyróżnić następujące grupy nazw: zawierające a) hagio-

⁶ Chodzi zwłaszcza o punkty 2, 3 i 4 pokazujące „łańcuchy” transnimizacji (Bugaëva 2010):

- 1) hagioantroponim – toponim (*св. Петр – Санкт-Петербург*);
- 2) hagioantroponim – eklezjonim – hagiotoponim (*св. Илия – храм св. Илии – село Ильинское*);
- 3) teonim – heortonim – eklezjonim – hagiotoponim (*Пресвятая Богородица – праздник Введение во храм Пресвятой Богородицы – Введенский храм – улица Введенская*);
- 4) teonim – ikononim – heortonim – eklezjonim (*Божия Матери – икона Божией Матери Владимирская – Сретение Владимирской иконы Пресвятой Богородицы – храм Владимирской иконы Божией Матери в Сретенском монастыре*).

⁷ Zob. Hryniewicz-Adamskich 2016: 296. Zdaniem tej autorki wielowymiarowy charakter intertekstualizacji proprialnej można zaobserwować na przykładzie onomastykonu sakralnego: hipotekst (hagioantroponim, ikononim, teonim, heortonim) może być źródłem hipertekstów (takich jak eklezjonimy, toponimy, oikonimy, urbanonimy, chrematonimy).

⁸ Margarita Pidčenko stosuje taką właśnie klasyfikację w odniesieniu do ikononimów, będących często motywacją eklezjonimów (Pidčenko 2017: 324).

nim⁹, b) heortonim¹⁰, c) ikononim¹¹. Tatiana Szmielowa (Šmelëva 2019: 1) zaproponowała podział jeszcze bardziej uproszczony: a) eklezjonimy mieszczące hagonim (o różnym stopniu złożoności, od jednowyrazowej części proprialnej w dopełniaczu lub w formie adiektywnej – do wielowyrzazowej¹²), b) eklezjonimy zawierające nazwy ważnych pojęć chrześcijaństwa lub wydarzeń (ewangelicznych, również apokryficznych – A.S.).

Reasumując, cechami wspólnymi rosyjskich eklezjonimów wskazywanymi w różnych ujęciach, a szczególnie ważnymi dla perspektywy translatorycznej, są:

- znacząca wariantywność¹³: występowanie w tekstach różnego typu (często obok siebie, jako zamienniki synonimiczne) w wariantach oficjalnych, skrótowych, obiegowych (nieoficjalnych), które bywają niejednolite ortograficznie, jeśli chodzi o zapis wielką i małą literą (Lukina 2018: 146; 2019: 444; 113-114);
- występowanie w tekstach czy komunikatach posiadających różne dominanty funkcjonalne: począwszy od map i planów (orientacja, funkcja lokalizująca), poprzez encyklopedie i leksykony (informacja, funkcja kulturowa), przewodniki (połączenie obu funkcji) tradycyjne i dostępne online do tekstów o tematyce krajoznawczo-turystycznej¹⁴;
- złożona struktura gramatyczna i semantyczna, wielokomponentowość, relacje z innymi klasami onimów: obok apelatywu ogólnie charakteryzującego nazywany obiekt występują zwykle hagonim, heortonim lub ikononim, a poza nimi może być również komponent lokalizujący, derywowany od toponimu (Lukina 2020: 113–117; Šmelëva 2019: 1–2); ten ostatni składnik jest bardzo częsty w nazwach

⁹ Lukina (Lukina 2015: 101–103) dokonuje także kategoryzacji części proprialnej hagonimów, wyróżniając dwie podgrupy (imiona świętych męskie oraz żeńskie), a także części apelatywnej – identyfikującej „status” patrona (агиоидентификатор): stopień świętości w hierarchii, charakter działalności świętego, wyróżnik socjometryczny (wiek, odniesienie terytorialne).

¹⁰ Wewnętrzne podziały heortonimów uwzględniają zazwyczaj:

- a) święta upamiętniające Jezusa,
- b) święta upamiętniające Matkę Bożą,
- c) inne pamiątki obchodzone według kalendarza liturgicznego.

Oczywiście podziały te mogą być różne, ponadto mogą mieć zastosowanie w odniesieniu do ikononimów zawartych w eklezjonimach.

¹¹ Ostatnia z wymienionych grup ma nieostre granice, ponieważ jeśli określony typ przedstawienia ikonograficznego stał się podstawą nazwy, to niemal równocześnie nawiązuje on do konkretnego heortonimu lub hagonimu.

¹² Autorka (Šmelëva 2019: 1) wyodrębniła pięć typów elementów dodatkowych hagonimu w nazwie obiektów sakralnych Nowogrodu Wielkiego:

- a) określenie statusu/stopnia świętości,
- b) wezwanie dwóch świętych,
- c) część charakteryzująca/wyróżniająca świętego,
- d) element toponimiczny (najczęściej przymiotnikowy),
- e) przypadek unikatowy – imię greckie i jego tłumaczenie na rosyjski.

¹³ Przykład za: Lukina 2020: 114 – *Пустынский Свято-Успенский мужской монастырь* – *Пустынский мужской монастырь Успения Пресвятой Богородицы*.

¹⁴ Odnoszę się jedynie do tekstów spoza sfery stricte sakralnej, nie uwzględniam też tekstów literackich.

monastyrów, czasem staje się podstawą najbardziej frekwencyjnego eklezjonimu nieoficjalnego.

Przywołane powyżej właściwości eklezjonimów warto wziąć pod uwagę w kontekście przekładu, przede wszystkim na etapie przygotowawczym, tzn. przeglądu zasobów tekstowych (w języku wyjściowym i docelowym), wyboru spośród odpowiedników uzualnych, podejmowania decyzji co do wariantów nazw oraz technik tłumaczeniowych, zdeterminowanych ogólnymi zarysami projektu przekładowego, wiedzą i potrzebami odbiorcy tekstu w języku docelowym.

Eklezjonimy jako trudny element przekładu – analiza wybranych przykładów

Poniżej omówię kilka przykładów poszukiwania sposobów oddania eklezjonimów rosyjskich w tekście tłumaczonym na język polski, w porządku odpowiadającym uproszczonemu podziałowi Szmielowej (Šmelëva 2019: 1). Jeśli chodzi o zabiegi translatorskie, przyjmuję za punkt wyjścia triadę **tradycja / translacja / transfer**¹⁵, przy czym tradycja rozumiana jest jako zastosowanie ekwiwalentu uznanego, który prymarnie, w płaszczyźnie diachronicznej, był oczywiście efektem translacji lub transferu.

1. Eklezjonimy proste (o ograniczonej liczbie komponentów)

1.1. Eklezjonimy z hagianimem:

- *церковь (храм) апостола Андрея Первозванного,*
- *церковь Николая со Усохи (церковь Святителя и Чудотворца Николая со Усохи; Никольский храм,*
- *церковь Василия (Великого) на Горке (Васильевская церковь)*¹⁶.

Wszystkie wymienione eklezjonimy zawierają część apelatywną (*церковь, храм* – synonim o szerszym zakresie znaczeniowym), dla której właściwą techniką oddania w tekście docelowym jest tłumaczenie, czyli podanie ekwiwalentu słownikowego: *cerkiew* oraz *świątynia*. Imiona świętych wchodzące w ich skład mają swoje ekwiwalenty uznane (*Andrzej, Mikołaj, Bazyli*). Mogą im towarzyszyć odapelatywne komponenty charakteryzujące (oznaczenia kategorii świętości lub wyróżniki¹⁷ – deskryptory, agnomeny itp.), które posiadają stałe odpowiedniki (*Apostoł, Pierwszy Powołany, Cudotwórca, Wielki*). Warto zwrócić uwagę na to, że pierwszy i drugi eklezjonim mają ekwi-

¹⁵ Taki model zaproponowałam we wcześniejszych publikacjach (Szczęsny 2017: 61–78; Kozłowska, Szczęsny 2018: 151–161; Szczęsny 2019: 86–89). *Tradycja* oznacza podstawienie ekwiwalentu uznanego, *transfer* to zastosowanie transkrypcji z modyfikacją gramatyczną lub bez, lub też transliteracji; *translacja* to tłumaczenie syntagmatyczne / kalka, z adaptacją do norm języka docelowego (polskiego). Roman Lewicki (2017: 190), traktując zastosowanie ekwiwalentu uznanego jako rozwiązanie konieczne, niepodlegające dyskusji, nie włącza go w ogóle do listy technik translatorskich. W przypadku braku ekwiwalentu uznanego proponuje dwa rodzaje zabiegów translatorskich: przeniesienie oraz tłumaczenie.

¹⁶ Pierwsza nazwa oznacza budowlę we wsi Nowosiołowo, dwie kolejne świątynie w Pskowie, stonkowo niedawno wpisane na listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO.

¹⁷ Jarosław Charkiewicz (2014: 45) wyodrębnia sześć wyróżników: nominatory, deskryptory, lokalizatory, agnomeny, cognomeny, etnonimy.

walenty jako całość, ponieważ jest wiele obiektów sakralnych pod tym wezwaniem w Polsce, ukształtował się uzus, którego tłumacz nie powinien ignorować: *cerkiew (pw.) św. Andrzeja Apostoła (Pierwszego Powołanego)*¹⁸, *cerkiew (pw.) św. Mikołaja Cudotwórcy*¹⁹.

W dwóch spośród ww. przykładów obecny jest charakterystyczny dla rosyjskich eklezjonimów element toponimiczny: można go oddać za pomocą tłumaczenia lub transkrypcji. By podjąć właściwą decyzję, tłumacz powinien zasięgnąć wiedzy na temat toponimu. O ile element *на Горке* nie budzi wątpliwości i z powodzeniem można tu zastosować tłumaczenie (*na Górcze*), o tyle drugi – *со Усохи* – wymaga zapoznania się z historią miejsca²⁰ i wyboru adekwatnego rozwiązania: słowo *усоха* we współczesnym języku rosyjskim nie występuje jako apelatyw, więc najlepszą techniką będzie transkrypcja z modyfikacją fonetyczno-morfologiczną lub bez (w docelowej wersji zatem *cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy z Usochy / so Usochi*).

Dlaczego – pomimo licznych w polszczyźnie odpowiedników uznanych całych eklezjonimów – warto jednak analizować ich strukturę oraz genezę? Argumentem przemawiającym za tym, poza zwyczajowym przeszukiwaniem zasobów paralelnych i autorytatywnych źródeł, może być ostatni przykład. *Encyklopedia PWN* (online) w artykule hasłowym *Psków* podaje następujące eklezjonimy:

Wśród licznych cerkwi z XIV–XVI w. m.in.: **Wasyła z Gorki**, Kosmy i Damiana, Piotra i Pawła, Pokrowa i Rozdiestwa Bogorodicy (...) (wyróżnienie moje – AS).

Odpowiednik rosyjskiego eklezjonimu *церковь Василия на Горке* użyty w tym opisie jest efektem nieuwzględnienia ekwiwalentu uznanego imienia świętego i zastosowania nieodpowiedniej techniki, czyli transkrypcji. Prawdopodobną przyczyną jest posłużenie się analogią do egzonymu *cerkiew Wasyła Błogosławionego*²¹ (w Moskwie), odnotowanego w broszurach i uchwałach Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych. Taki zabieg może dać dobre rozwiązanie, jednak tu mamy do czynienia z poświęceniem obiektu innemu świętemu: *cerkiew* w Pskowie ma za patrona Bazylego Wielkiego, moskiewska zaś Bazylego Moskiewskiego (którego imię zostało spolszczone również w wariantcie *Wasył Błogosławiony*). Właściwym odpowiednikiem nazwy świątyni w Pskowie wydaje się zatem *cerkiew Bazylego Wielkiego na Górcze*²².

Odnosnie do powyższych przykładów zwróć uwagę na jeszcze jedną ich właściwość: wariantywność. Obok nazw oficjalnych występują skrócone lub nieoficjalne, obieguowe, najczęściej z derywatem przymiotnikowym (*Никольский храм, Васильевская церковь*), pozwalające na skuteczne odnalezienie obiektu, czyli pełniące funkcję lokalizującą. Dla takich wariantów nazw warto mieć odpowiedniki powstałe

¹⁸ Elementy fakultatywne w nawiasie, najczęstszy wariant jest ich pozbawiony, zaś wariant skrócony ma postać *cerkiew św. Andrzeja*.

¹⁹ Np. w Białymstoku, Narewie, Białowieży, Drohiczynie, Zielonej Górze, Szczecinie, Tomaszowie Mazowieckim i wielu innych miejscowościach.

²⁰ Cerkiew została wybudowana na wyschniętym bagnie – zob. <https://russia.travel/objects/282585/> (dostęp 20.04.2021).

²¹ Zob. Protokół z 94 posiedzenia KSNG w dniu 19.10.2016.

²² Por. analogiczny eklezjonim na terenie Polski – grekokatolicka *cerkiew św. Bazylego Wielkiego* w Kętrzynie.

w wyniku zastosowania transferu, czyli transkrypcji z modyfikacją (*cerkiew Nikolska, Wasiljewska*). Ostatecznie tłumacz zastosuje w tekście te eklezjonimy, które najlepiej zrealizują cel komunikacyjny przekładu i będą odpowiednie dla odbiorcy projektowanego. Można też użyć dubletów lub kilku nazw (ekwiwalentów dla różnych wariantów nazwy oryginalnej), wskazując na ich synonimię.

1.2. Eklezjonimy z innym proprium (heortonim, ikononim) lub ważnym terminem religijnym:

- *церковь Покрова в Филях (храм Покрова в Филях, Покровская церковь в Филях, Покровский храм в Филях, Церковь Покрова Пресвятой Богородицы в Филях),*
- *церковь Зачатия Святой Анны, церковь Зачатия праведной Анны что в Углу²³, Зачатьевская церковь,*
- *церковь Спаса Нерукотворного²⁴.*

Częścią proprialną wymienionych eklezjonimów jest heortonim lub ikononim. Można zauważyć analogiczne prawidłowości jak w grupie 1.1., czyli synonimiczność apelatywu (*церковь, храм*), wariantywność (nazwa oficjalna, skrócona, obiegowa), obecność komponentu toponimicznego (tu z bardzo charakterystyczną składnią *что в Углу*). Schemat postępowania tłumacza jest taki sam: w przypadku braku ekwiwalentu uznanego całości nazwy poszukuje następnie, na niższym poziomie strukturalnym, ekwiwalentu uznanego heortonimu. Tu problemy mogą być poważniejsze niż w przypadku hagonimów, a ma to związek z odmiennością obrządków łacińskiego i greckiego.

Jeśli chodzi o heortonim *Покров Пресвятой Богородицы*, to ma swój odpowiednik uznany, tłumaczony: (*święto*) *Opieki Matki Bożej*. Paradoksalnie brak korelacji liturgicznej w obu tradycjach sprzyjał utworzeniu ekwiwalentu polskiego. Podobnie jest z ikononimem *Спас Нерукотворный* – *Chrystus Nie Ręką Ludzką Uczyniony, Zbawiciel Nie Uczyniony Ludzką Ręką²⁵* (ekwiwalent uznany, tłumaczony). Trudniejszy jest eklezjonim z heortonimem *Зачатие Святой Анны*, a właściwie jego obiegowy wariant, czyli *Зачатьевский (монастырь, храм)*. Słownik dwujęzyczny autorstwa Romana Lewickiego (2002: 182) rejestruje przymiotnik *зачатьевский* jako derywat w hasle głównym *непорочное зачатие <Девы Марии>* ■ *niepokalane poczęcie <NMP>*. W definicji hasła głównego wyraźnie zaakcentowano, że chodzi o dogmat Kościoła katolickiego. Jako przykład użycia przymiotnika *зачатьевский* podano następujące zestawienie: *Зачатьевский монастырь* ■ *klasztor Niepokalanego Poczęcia <NMP>²⁶*. Ważne jest, aby tłumacz korzystający ze słownika nie ograniczył się wyłącz-

²³ Nazwa tej świątyni zmieniała się, w jej skład wchodziły różne elementy toponimiczne: «что на Востром конце» (1493), «что за Соляным рядом» (1622), «что у городской стены в углу» (1657), «что в Китай-городе на Берегу» (1677) oraz «что в Китае в Углу» (ta ostatnia nazwa wskazywała na bliskie sąsiedztwo z basztą narożną muru Kitajgorodu) – zob. strona internetowa parafii: <https://zaryadie.ru/2019/11/02/hram-zachatiya-pravednoj-anny/> (dostęp: 1.05.2021).

²⁴ Wszystkie obiekty wymienione tu z nazwy znajdują się w Moskwie, ostatni (*церковь Спаса Нерукотворного*) stanowi część pierwszego (*церковь Покрова в Филях*).

²⁵ Lub *Acheiropitos*, mandylion – zob. Smykowska 2002: 90 (z gr. *acheiropoiētos*).

²⁶ We wstępie do słownika (Lewicki 2002: 8) autor podkreślił, że siatka haseł i ich odpowiedników oraz przykładów została utworzona na podstawie analizy dwutekstów, czyli oryginałów rosyjskich

nie do owej ilustracji i by nie zastosował automatycznie przytoczonego tu ekwiwalentu przekładowego w odniesieniu do realiów kultury prawosławnej, ponieważ z punktu widzenia nauki Kościoła prawosławnego eklezjonim zawierający przymiotnik *зачатьевский* upamiętnia poczęcie przez Annę Matki Bożej²⁷. Poza tym dogmat o Niepokalanym Poczęciu uznawany jest wyłącznie w Kościele katolickim, więc „latynizowanie” eklezjonimu obrządku greckiego nie jest właściwe. Zmienne losy i zmieniające się nazwy (określające tożsamość kulturową) nieistniejącej dziś cerkwi Poczęcia św. Anny w Bohorodycy²⁸ pokazują to wyraźnie. Propozycje polskiego odpowiednika zawarte w publikacji Marka Blazy SJ, wykładowcy teologii ekumenicznej i dogmatycznej (Blaza 2018: 39–41): *Poczęcie św. Anny / Święto Poczęcia u św. Anny / Poczęcie przez św. Annę Bogurodzicy* zachowują odrębność tradycji i poprawność teologiczną, dlatego też powinny być w moim przekonaniu upowszechniane jako ekwiwalenty uznane rosyjskiego heortonimu *Зачатье* oraz eklezjonimów zawierających ten element (przy prymacie funkcji kulturowej onimu w tekście). Inną zupełnie kwestią jest znalezienie rozwiązania spełniającego funkcję lokalizującą: najlepsze wydaje się zastosowanie transferu, a mówiąc ściślej – transkrypcji z modyfikacją morfologiczną, co dałoby w efekcie odpowiednik *Зачатьевский* – *Zaczatjewski*.

2. Eklezjonimy złożone (wielokomponentowe) – nazwy monastyrów

- *Спасо-Мирожский монастырь (Спасо-Преображенский Мирожский монастырь в Пскове, Спасо-Преображенский Мирожский мужской монастырь)*,
- *Спасо-Андроников монастырь, Андроников Нерукотворного Спаса, Андроников в честь Нерукотворного Образа Спасителя мужской монастырь*.

Nazwy monastyrów w najpełniejszej, oficjalnej formie zawierają wiele składników. Część apelatywna to termin ogólny, rzeczownik (*монастырь*), czasem również dodatkowa charakterystyka w formie przymiotnikowej (*мужской, женский*). Podobnie jak w przykładach 1.1. oraz 2.2. oddawana jest w języku polskim poprzez tłumaczenie, tzn. odpowiednik słownikowy. Apelatyw *monastyr* lub *monaster* jako część eklezjonimu lepiej oddaje koloryt chrześcijaństwa obrządku wschodniego aniżeli *klasztor*, kojarzący się z tradycją łacińską. Wariant pierwszy, czyli *monastyr*, dominuje w egzoni-mach zapisanych w uchwałach i broszurach KSNG²⁹, dlatego też posługuję się właśnie nim we wszystkich przytoczonych poniżej przykładach. Część właściwa eklezjonimu

oraz ich polskich przekładów, głównie literackich – stąd pochodzi przywołany przykład w języku rosyjskim i jego odpowiednik w języku polskim.

²⁷ Gdyby poza hasłem *непорочное зачатие* w słowniku znalazło się również hasło *зачатие (св. Анны)*, obraz byłby pełniejszy.

²⁸ Zob. https://pl.linkfang.org/wiki/Cerkiew_Pocz%C4%99cia_%C5%9Bw._Anny_w_Brodzicy: 1816: kaplica unicka Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, 1892: cerkiew prawosławna Poczęcia św. Anny.

²⁹ Kwestia wyboru pomiędzy wariantem *monaster* a *monastyr* pozostaje otwarta: niewątpliwie dla tłumacza wydawnictwa Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych są autorytatywnym źródłem, natomiast w świetle opracowanej już koncepcji normatywizacji pisowni terminologii prawosławnej (Kostiuczuk, Tofiluk, Ławreszuk, Misijuk, Charkiewicz 2016: 26–28) i zaawansowanych prac nad słownikiem polskiej terminologii prawosławnej preferowanym rozwiązaniem jest *monaster*.

najczęściej jest przymiotnikowa: to derywat od toponimu (*Мирожский*), od hagonimu, zwykle imienia założyciela lub świętego związanego z monasterem (*Андроников*), oraz od wezwania głównej świątyni kompleksu (*Спасо-Преображенский*, *Спасо* w kompozycie, składnik dzierżawczy). Gdyby tłumacz, kierując się prymatem funkcji kulturowej onimu, chciał tę konfigurację znaczeń oddać w nazwie przetłumaczonej, to byłaby ona co prawda rozbudowana, ale akceptowalna: *męski monaster Przemienienia Pańskiego nad rzeką Mirożą*³⁰ (w Pskowie). Drugi z przykładów przy zastosowaniu tej samej techniki daje wersję niezbyt czytelną, jeśli chodzi o hierarchię wewnętrznych znaczeń: **monaster Zbawiciela i Andronika*. Prawdopodobnie dlatego właśnie w odniesieniu do eklezjonimów złożonych najczęściej stosuje się technikę transferu, czyli transkrypcji części proprialnej z modyfikacją morfosyntaktyczną: *monaster Spaso-Mirożski*, *monaster Spaso-Andronikowski*³¹. W obu przykładach oryginałem, wobec którego zastosowano transfer, jest skrócona, najbardziej frekwencyjna wersja eklezjonimu.

Podsumowanie

Eklezjonimy z punktu widzenia praktyki i dydaktyki przekładu są jednostkami, które mogą stanowić źródło problemów. Ich specyfikę, wzajemne relacje oraz podziały wewnętrzne opisane w pracach onomastycznych warto uwzględnić w analizie pretranslacyjnej: na etapie ustalania ekwiwalentów uznanych (respektujących tradycję) w odniesieniu do całych onimów lub ich poszczególnych komponentów, a także na etapie doboru i łączenia technik tłumaczeniowych (transferu lub translacji), również w odniesieniu do całych onimów lub ich części.

1. Kwestią nadrzędną jest decyzja tłumacza dotycząca całego projektu: czy eklezjonimy tekstu docelowego mają realizować funkcję lokalizującą, funkcję kulturową, czy w jakimś stopniu obie. Ta decyzja określi zestaw działań tłumacza – od zachowania tradycji (czyli podstawienia ekwiwalentów uznanych) do stosowania translacji (tłumaczenia syntagmatycznego / kalki) bądź transferu (transkrypcji, rzadziej transliteracji). Dążenie do jednolitości proceduralnej nie zawsze będzie do pogodzenia z konkretnymi wyborami, bowiem ekwiwalencję uznaną obserwujemy na różnych poziomach struktury eklezjonimu: hagonim jako składnik proprialny nazwy ma zazwyczaj ekwiwalent uznany, ma go też często heortonim czy ikononim, lecz tu większym problemem może być wpływ kryterium konfesyjnego czy obrządku.

2. Kolejnym krokiem tłumacza powinno być uświadomienie sobie wariantowości eklezjonimu oraz podjęcie decyzji co do jej ograniczenia bądź nie: którym wariantem (którymi wariantami) będzie się posługiwać w tekście docelowym ze względu na jego dominującą funkcję. Warto znać wszystkie, od obiegowych, nieoficjalnych do oficjalnych, ponieważ czasem tylko kompletna nazwa pozwoli zrozumieć jej genezę, odczy-

³⁰ Aby dokonać tej transformacji i zastosować okolicznik miejsca, znów należało sięgnąć do genezy przymiotnika odmiejscowego *мирожский* i historii obiektu.

³¹ Nazwy monasterów uwzględnione w wydawnictwach KSNG zostały przeniesione na grunt języka polskiego właśnie na zasadzie transkrypcji z retuszem morfosyntaktycznym (we wspomnianym już protokole m.in. *monaster Spaso-Jakowlewski*, *monaster Spaso-Jewfimijewski*).

tać znaczenia elementów składowych i ich wzajemne powiązania. Czasem konieczne będzie uzyskanie wiedzy encyklopedycznej o nazywanym obiekcie, zwłaszcza gdy badanie tekstów paralelnych oraz źródeł leksykograficznych wskazuje na brak ekwiwalentu uznanego.

3. Tłumacz powinien przeanalizować wspomniany wyżej wpływ kryterium obrządku (łacińskiego lub greckiego) w odniesieniu do:

- a) komponentu apelatywnego: istnieje stały repertuar odpowiedników słownikowych, warto rozważyć ich zakresy i relacje (np. *klasztor* a *monastyr / monaster; cerkiew, kościół* i rosyjskie *церковь, костёл*),
- b) komponentu odapelatywnego (wyróżnika, określenia kategorii świętości) w hagonimach³² (np. *первозванный* – *pierwszy powołany, преподобный* – *świętobliwy*),
- c) heortonimu jako części proprialnej: tu szczególnie widać, że nie powinno się szukać prostych analogii birtualnych (np. *Зачатьевский* – *Zaczątajewski, Poczęcia św. Anny*),
- d) ikononimu jako części proprialnej – jak w przypadku hagonimu i heortonimu.

Z opisanego schematu wynika szereg wniosków praktycznych i aplikatywnych, które współbrzmia z postulatami Łukiny (2018: 146) na temat pogłębienia badań językoznawczych eklezjonimów i prac leksykograficznych³³ oraz z badaniami Romana Razumowa i Siergieja Goriajewa uwzględniającymi perspektywę diachroniczną (Razumov, Goryayev 2019)³⁴. Pożądane byłoby stworzenie w zespołach interdyscyplinarnych nowych opracowań leksykograficznych, najlepiej stale aktualizowanych baz dostępnych online:

- list ekwiwalentów konwencjonalnych części apelatywnych i odapelatywnych (zarówno eklezjonimów, jak i hagonimów), określenie ich synonimii, zakresów;
- list ekwiwalentów uznanych hagonimów – z wariantami – na podstawie autorytatywnych źródeł, danych korpusowych, w porozumieniu ze specjalistami z wielu dyscyplin;
- list ekwiwalentów uznanych heortonimów – w wariacie pełnym, skróconym, potocznym, z określeniem zasad ich synonimii.

Docelowo warto sporządzić listy konkretnych eklezjonimów (według obiektów) lub ograniczyć się do nazw typowych, powtarzalnych lub najczęściej opisywanych

³² Zob. np. Charkiewicz 2009 – bardzo szczegółowe omówienie typologii świętych prawosławnych ze wskazaniem ekwiwalencji, w tym dyskusja na temat wieloznaczności pewnych terminów (odpowiedników rosyjskiego *блаженный*) (Charkiewicz 2009: 365–369, 374–376).

³³ Autorka podkreśla, że nie ma słowników eklezjonimów uwzględniających specyfikę ich pisowni (co skutkuje wariantowością). Zauważa ponadto, że nazwy obiektów sakralnych, opisywane przez historyków, religioznawców czy architektów, nie interesowały w dostatecznym stopniu filologów; stwierdza przy tym właściwie brak badań diachronicznych nad eklezjonimami. Poza tym Łukina uznaje za interesujące badanie nazewnictwa obiektów sakralnych wyznań niechrześcijańskich.

³⁴ Autorzy badali przykłady transonimizacji (urbanonimy pochodzące od eklezjonimów, również hagonimów i heortonimów) w przestrzeni miejskiej m.in. Jekaterynburga, Jarosławla, Rybinska w ujęciu diachronicznym, z uwzględnieniem okresu przedrewolucyjnego, porewolucyjnego oraz „renesansu” lat 90. Takie studia mogą być szczególnie przydatne dla tłumaczy tekstów o tematyce historycznej, w których wgląd w przeszłość onimów ma bardzo wielką wagę w procesie decyzyjnym.

w tekstach. Na podstawie własnych doświadczeń translatorskich oraz dydaktycznych widzę taką potrzebę, zarówno w kierunku tłumaczenia rosyjski-polski, jak i polski-rosyjski.

Bibliografia / References

- Blaza, M. SJ (2018). Matka Boża w teologii prawosławnej. *Studia Bobolanum*, 29(1): 23–45. DOI: 10.30439/SB.2018.1.2
- Borisevič, O.A. (2011). Èkklezionimy kak raznovidnost' urbanonimov v sovremennoj onomastičeskoj sisteme. *Učenyje zapiski Tavričeskogo nacional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Seriià Filologiià. Social'nyekommunikacii*, 24(63), № 4. Č. 1: 420–424 [Борисевич, О.А. (2011). Экклезионимы как разновидность урбанонимов в современной ономастической системе. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия Филология. Социальные коммуникации*, 24(63), № 4. Ч. 1: 420–424].
- Borisevič, O.A. (2013). Geortonim – èkklezionim: voprosy vzaimodejstvià. (Online) <https://lib.vsu.by/jspui/bitstream/123456789/9953/1/163-165.pdf> (dostęp: 10.04.2021) [Борисевич, О.А. (2013). Геортоним – экклезионим: вопросы взаимодействия. (Online) <https://lib.vsu.by/jspui/bitstream/123456789/9953/1/163-165.pdf> (доступ: 10.04.2021)].
- Bugaëva, I.V. (2008). Sposob nominacii ikon. *Al'manah sovremennoj nauki i obrazovanià*, 2(9). Č. 2: 29–32. (Online) <https://www.gramota.net/materials/1/2008/2-2/12.html> (dostęp: 15.04.2021) [Бугаёва, И.В. (2008). Способ номинации икон. *Альманах современной науки и образования*, 2 (9). Ч. 2. 29–32. (Online) <https://www.gramota.net/materials/1/2008/2-2/12.html> (доступ: 15.04.2021)].
- Bugaëva, I.V. (2010). *K voprosu o strukture sakral'nogo onomastikona*. (Online) <https://www.portal-slovo.ru/philology/42536.php> (dostęp: 10.04.2021) [Бугаёва, И.В. (2010). *К вопросу о структуре сакрального ономастикона* (Online) <https://www.portal-slovo.ru/philology/42536.php> (доступ: 10.04.2021)].
- Charkiewicz, J. (2009). Typologia świętych w Kościele prawosławnym: próba systematyki. *Elpis*, 11 (19–20): 323–380. (Online) https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Elpis/Elpis-r2009-t11-n19_20/Elpis-r2009-t11-n19_20-s323-380/Elpis-r2009-t11-n19_20-s323-380.pdf (dostęp: 22.04.2021).
- Charkiewicz, J. (2014). Nazewnictwo prawosławnych świętych w języku polskim. *Prace Filologiczne*, 65: 43–53.
- Gałkowski, A. (2018). Definicja i zakres chrematonimii. *Folia onomastica Croatica*, 27: 1–14. DOI: 10.21857/mwo1vcz00y.
- Gałkowski, A. (2020). Real and quasi-heortonyms as contextualized and conceptualized intercultural names. *Prace Językoznawcze*, 22 (3): 73–90. DOI: 10.31648/pj.5707.
- Handke, K. (1998). *Nazewnictwo miejskie*. W: Rzetelska-Feleszko E. (Red.). *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*. Warszawa–Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie; Instytut Języka Polskiego PAN: 283–311.
- Hryniewicz-Adamskich, B. (2016). O nekotoryh aspektah propriál'noj intertekstualizacii v svete novejših issledovanij. *Studia Rossica Posnaniensia*, 41: 289–303 [О некоторых аспектах проприальной интертекстуализации в свете новейших исследований. *Studia Rossica Posnaniensia*, 41: 289–303].
- Janik-Borecka, K. (2018). Russkie èkklezionimy (na materiale *Geografičesko-statističeskogo slovarà Rossijskoj imperii* P.P. Semënova-Tàn-Šanskogo). *Kultury Wschodniosłowiańskie – Oblicza i Dialog*, 8: 71–78 [Русские экклезионимы (на материале *Географическо-статистического словаря Российской империи* П.П. Семёнова-Тан-Шанского).

- варя Российской империи П.П. Семёнова-Тян-Шанского). *Kultury Wschodniosłowiańskie – Oblicza i Dialog*, 8: 71–78].
- Kamalova, A. (2018). Imâ svâtogo v pravoslavnoj tradicii. *Humanistica* 21, 2: 63–75. (Online) https://bazhum.muzhp.pl/media/files/humanistica_21/humanistica_21-r2018-t2/humanistica_21-r2018-t2-s63-75/humanistica_21-r2018-t2-s63-75.pdf (dostęp: 17.04.2021) [Имя святого в православной традиции. *Humanistica* 21, 2: 63–75. (Online) https://bazhum.muzhp.pl/media/files/humanistica_21/humanistica_21-r2018-t2/humanistica_21-r2018-t2-s63-75/humanistica_21-r2018-t2-s63-75.pdf (доступ: 17.04.2021)].
- Kostiuczuk, J., Tofiluk, J., Ławreszuk, M., Misijuk, W., Charkiewicz, J. (2016). *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kozłowska, Z., Szczyński, A. (2018). *Tłumaczenie pisemne na język polski. Kompendium*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lewicki, R. (2002). *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Lewicki, R. (2017). *Zagadnienia lingwistyki przekładu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Lukina, O.A. (2014). *Ėkklezionimnoe prostranstvo Belarusi*. Vitebsk: VGU im. P.M. Mašerova [Лукина, О. А. (2014). *Экклезионимное пространство Беларуси*. Витебск: ВГУ им. П.М. Машиерова].
- Lukina, O.A. (2015). Agionim – Ėkklezionim: problemy vzaimodejstviâ (na materiale nazvanij kul'tovyh sooruzenij Belarusi). *Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta*, 10: 100–104 [Лукина, О.А. (2015). Агионим – экклезионим: проблемы взаимодействия (на материале названий культовых сооружений Беларуси). *Вестник Полоцкого государственного университета*, 10: 100–104].
- Lukina, O.A. (2018). Ėkklezionimika kak nauka: predmet, istoriâ, perspektivy razvitiâ. *Učenyje zapiski UO «VGU im. P.M. Mašerova»*, 25: 143–147 [Лукина, О.А. (2018). Экклезионимика как наука: предмет, история, перспективы развития. *Ученые записки УО «ВГУ им. П.М. Машиерова»*, 25: 143–147].
- Lukina, O.A. (2019). *Svoeobrazie Ėkklezionimov kak osobyh onimnyh edinic (na materiale nazvanij kul'tovyh sooruzenij Belarusi)*. V: Vasil'ev, V.L. (Red.). *Onomastika Povolž'â. Materialy XVII Meždunarodnoj naučnoj konferencii. Velikij Novgorod (17–20 sentâbrâ 2019 goda)*. Velikij Novgorod: Novgorodskij gosudarstvennyj universitet imeni Āroslava Mudrogo. ТПК «Pečatnyj dvor»: 443–446 [Лукина, О.А. (2019). *Своеобразие экклезионимов как особьих онимных единиц (на материале названий культовых сооружений Беларуси)*. В: Васильев, В.Л. (Ред.). *Ономастика Поволжья. Материалы XVII Международной научной конференции. Великий Новгород (17–20 сентября 2019 года)*. Великий Новгород: Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого. ТПК «Печатный двор»: 443–446] DOI: 10.34680/2019.onomastics.443.
- Lukina, O.A. (2020). Strukturno-semantičeskoe svoeobrazie naimenovanij pravoslavnyh monastyrej Belarusi. *Vestnik MGLU. Seria 1: Filologijâ*, 2(105): 112–118 [Лукина О.А. (2020). Структурно-семантическое своеобразие наименований православных монастырей Беларуси. *Вестник МГЛУ. Серия 1: Филология*, 2(105): 112–118].
- Pidčenko, M. V. (2017). Struktura i funkcionirovanie ikonimov v tekstah pravoslavnoj periodiki. *Kul'tura i civilizacijâ*, 7, 2A: 320–327 [Пидченко М.В. Структура и функционирование иконимов в текстах православной периодики. *Культура и цивилизация*, 7, № 2A: 320–327].
- Podol'skaâ N.V. (1978). *Slovar' ruskoj onomastičeskoj terminologii*. Moskva: Nauka [Подольская Н.В. (1978). *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва: Наука].

- Razumov, R., Goryayev, S. (2019). Church names in the urban toponymy (on Russian materials). *Acta onomastica*, 60(1): 94–111.
- Smykowska, E. (2002). *Ikona. Mały słownik*. Warszawa: Verbinum.
- Šmelëva, T.V. (2019). Imena novgorodskih hramov v sovremennom onomastikone. *Učenyje zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogouniversiteta imeni Āroslava Mudrogo*, 2(20). (Online) <https://www.novsu.ru/file/1521418> (dostęp: 17.04.2021) [Шмелёва, Т.В. (2019). Имена новгородских храмов в современном ономастиконе. *Ученые записки Новгородского государственного университета имени Ярослава Мудрого*, 2(20). (Online) <https://www.novsu.ru/file/1521418> (дostęp: 17.04.2021)] DOI: 10.34680/2411-7951.2019.2(20).30.
- Szczęsny, A. (2017). Tradycja, tłumaczenie czy transkrypcja? O mikrotoponimach i antroponimach z perspektywy dydaktyki tłumaczenia. *Komunikacja Specjalistyczna*, 13: 61–78.
- Szczęsny, A. (2019). *Trudnosti peredači imën sobstvennyh. Mikrotoponimy v kinoperevode s točki zreniā didaktiki*. W: Muszyńska-Wolny, D., Michałowski, P., Urbanek, D. (Red.) *Język rosyjski jako obcy. Dydaktyka przekładu, słowniki i pomoce naukowe*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski: 83–98 [Трудности передачи имён собственных. Микропонимы в кинопереводе с точки зрения дидактики. W: Muszyńska-Wolny, D., Michałowski, P., Urbanek, D. (Red.) *Język rosyjski jako obcy. Dydaktyka przekładu, słowniki i pomoce naukowe*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski: 83–98].

Źródła przykładów / Sources of examples

- Cerkiew Wasyla z Gorki, sobór Przemienienia Pańskiego monastynu Spaso-Mirożskiego – (Online) <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Pskow;3964084.html> (dostęp: 20.04.2021).
- Cerkiew Wasyla Błogosławionego – *Protokół z 94 posiedzenia KSNG w dniu 19. 10. 2016* – (Online) http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/protokol_ksng/protokol_ksng-94_posiedzenie.pdf – s. 7 (dostęp: 20.04.2021)
- Cerkiew św. Mikołaja (cerkiew pw. św. Mikołaja, cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy) – (Online) <http://orthodox.bialystok.pl/pl/cms/doc/index/id/3876>, <http://soborbialystok.pl/> (dostęp: 20.04.2021).
- Cerkiew Poczęcia św. Anny (w Bohorodycy, nieistniejąca) – (Online) https://pl.linkfang.org/wiki/Cerkiew_Pocz%C4%99cia_%C5%9Bw._Anny_w_Brodzicy (dostęp: 20.04.2021).
- Monaster Spaso-Andronikowski – (Online) <http://bractwocim.pl/wp-content/uploads/2015/05/2012-2.pdf> (dostęp: 20.04.2021).
- Poczęcie św. Anny / Święto Poczęcia u św. Anny / Poczęcie przez św. Annę Bogurodzicy – (Online) *Blaza* 2018: 39–41.
- Protokleros (Pierwozwanyj) – (Online) <https://pl.aleteia.org/2018/11/30/sw-andrzej-pierwszy-powolany-apostol-dlaczego-zmarl-na-krzyzu-w-ksztalcie-x/> (dostęp: 20.04.2021).
- Św. *Apostoł Andrzej Pierwszy Powołany. Niebiański patron Rusi*. (broszura), wyd. Bratczyk – (Online) http://sklep.cerkiew.pl/product_info.php?products_id=3548 (dostęp: 20.04.2021).
- Андроников монастырь, Спасо-Андроников монастырь, Андроников Нерукотворного Спаса монастырь, Андроников в честь Нерукотворного Образа Спасителя мужской монастырь – (Online) <https://www.pravenc.ru/text/115428.html>, <https://www.rublev-museum.ru/about/spaso-andronikov-monastery/> (dostęp: 20.04.2021).
- Зачатьевский монастырь ■ klasztor Niepokalanego Poczęcia <NMP> – Lewicki 2002: 182
- Спасо-Мироожский монастырь – (Online) <http://www.opskove.ru/?lc=ru>, <http://www.mirozhsky-monastery.ru/page/history> (dostęp: 20.04.2021).
- Церковь апостола Андрея Первозванного (Новосёлово) – (Online) https://zen.yandex.ru/media/solo_due/pravoslavnokosmicheskii-hram-na-meste-padeniia-samoleta-iuriiia-gagarina-5f3f7146748053a59a21027 (dostęp: 20.04.2021).

Церковь Николая со Усохи, церковь Василия на Горке, Спасо-Мирожский монастырь – (Online) <https://tass.ru/v-strane/6664403>, <http://www.opskove.ru/object/105254681?lc=ru>, <https://www.culture.ru/institutes/10075/spaso-preobrazhenskii-mirozhskii-monastyr-pskov>, <http://www.mirozhsky-monastery.ru/page/history> (доступ: 20.04.2021).

Церковь Покрова в Филях – (Online) <https://sobory.ru/article/?object=02066> (dostęp: 20.04.2021).

Церковь Зачатия праведной Анны что в Углу – (Online) <https://zaryadie.ru/2019/11/02/hram-zachatiya-pravednoj-anny/> (доступ: 20.04.2021).

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

LITERATUROZNAWSTWO
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY STUDIES

Article No. 249

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.05>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and M. Dąbrowska¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2021). Artykuł Piotra Wiaziemskiego *O Dierżawinie* i jego polski przekład.

Studia Rossica Gedanensia, 8: 97–106. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.05>



ARTYKUŁ PIOTRA WIAZIEMSKIEGO O *DIERŻAWINIE* I JEGO POLSKI PRZEKŁAD

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska /
Krakowskie Przedmieście St. 26/28, PL-00-927 Warsaw, Poland
Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(nadesłano / received 25.03.2021; zaakceptowano / accepted 29.03.2021)

Abstract

Pyotr Vyazemsky's article *On Derzhavin* and its Polish translation

The paper presents Appendix 6 to the *Historical background of the Russian literature* by Nikolay Gretsck, translated and edited by Samuel Bogumił Linde (Warsaw, 1823). The appendix contains Pyotr Vyazemsky's article *On Derzhavin*, written after the poet's death in 1816. Vyazemsky highly values Derzhavin's literary works and compares him to Mikhail Lomonosov, Vasily Petrov and Horace. The article was published in Gretsck's *Scientific book of the Russian literature* (Saint-Petersburg, vol. 1, 1819). The

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

paper presents the place of Vyazemsky's work in the structure of the Polish edition of the *Historical background of the Russian literature* (notes, chapters dedicated to Derzhavin, Lomonosov and Petrov). The interpretive context is the correspondence of Linde and Vasily Anastasyevitch, as well as of Nikolay Karamzin and Ivan Dmitriev.

Keywords: reception, translation, Pyotr Vyazemsky, Gavriła Derzhavin, Nikolay Grets, Samuel Bogumił Linde, Poland.

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie aneksu VI do *Rysu historycznego literatury rosyjskiej* Nikołaja Grecza, wydane w przekładzie i opracowaniu Samuela Bogumiła Lindego (Warszawa, 1823). Aneks obejmuje artykuł Piotra Wiaziemskiego *O Dierżawinie*, napisany po śmierci poety w 1816 roku. Wiaziemski wysoko ocenia dzieła literackie Dierżawina i porównuje go z Michaiłem Łomonosowem, Wasilijem Pietrowem oraz Horacym. Tekst artykułu został opublikowany w *Naukowej księdze literatury rosyjskiej* Grecza (Sankt-Petersburg, t. 1, 1819). Zawiera opis miejsca pracy Wiazemskiego w strukturze polskiego wydania *Rysu historycznego literatury rosyjskiej* (przypisy, rozdziały o Dierżawinie, Łomonosowie i Pietrowie). Kontekst interpretacyjny stanowi korespondencja Lindego z Wasilijem Anastasewiczem oraz Nikołaja Karamzina z Iwanem Dmitrijewem.

Słowa kluczowe: recepcja, przekład, Piotr Wiaziemski, Gawriił Dierżawin, Nikołaj Grecz, Samuel Bogumił Linde, Polska.

Artykuł Piotra Wiaziemskiego *O Dierżawinie* (*О Державине*), opublikowany po raz pierwszy w 1816 roku w czasopiśmie „Wiestnik Jewropy” (*Vázemskij* 1816a: 222–232) i „Syn Oteczestwa” (*Vázemskij* 1816b: 163–175), powstał jako publikacja okolicznościowa po śmierci Gawriiły Dierżawina w dniu 8 (20) lipca 1816 roku. Inną reakcją Wiaziemskiego na odejście poety był epigramat z tegoż roku (*[Когда беседчикам Державин пред концом...]*), wpisujący się – jako satyra na członków Biesiady Miłośników Słowa Rosyjskiego – w dyskusje literackie początku XIX stulecia (zob. Solov'ev, online: 118–120). Nastroje panujące po śmierci autora ody *Bóg* oddaje list Nikołaja Karamzina do Iwana Dmitrijewa z 18 lipca 1816 roku, zawierający wzmiankę o publikacjach w czasopiśmie „Syn Oteczestwa”:

Ze smutkiem pisałeś mi o śmierci (...) I.W. Łopuchina, mojego starego serdecznego przyjaciela, a ja z takim samym smutkiem donoszę ci o śmierci G.R. Dierżawina. Tego samego dnia dowiedzieliśmy się o jednej i drugiej. Zakuło mnie w sercu. Naturalnie o zmarłych mówi się tylko dobrze. Nasz Pindar szykował się zapewnić wiejską scenerię swoim przyjaciółom i znalazł się w grobie, który często służył za rym w jego wierszach. Do chwili obecnej nie znam żadnych szczegółów. Tutaj mało kto interesuje się zmarłymi. W niedzielę byliśmy na obiedzie w Pawłow-

sku: nikt nie powiedział mi o śmierci znakomitego Poety! Jedynie Grecz żali się w czasopiśmie „Syn Otieczestwa”. Sic transit gloria mundi (Karamzin 1866: 191)².

W XIX wieku praca o Dierżawinie, stanowiąca jedną z wielu wypowiedzi Wiaziemskiego o ludziach pióra, jeszcze wielokrotnie trafi do rąk czytelników rosyjskich. W 1878 roku ukazał się pierwszy tom pełnego wydania dzieł Wiaziemskiego, obejmujący krytykę literacką i szkice biograficzne z lat 1810–1827, w którym – obok artykułu o Dierżawinie (Vâzemskij 1878: 15–21) – znalazły się szkice o Władisławie Ozierowie, Wasiliju Puszkinie, Aleksandrze Puszkinie, Iwanie Dmitrijewie, Wasiliju Żukowskim, Iwanie Kozłowie i in., a spośród twórców obcych – o Wolterze i Adamie Mickiewiczu. Na osobne odnotowanie zasługuje włączenie go przez Nikołaja Grecza do pierwszej części *Naukowej księgi literatury rosyjskiej* (*Учебная книга российской словесности...*; Vâzemskij 1819: 297–305), stanowiącej obszerny – czteroczęściowy, wydawany w latach 1819–1822 – wariant zarysu dziejów literatury rosyjskiej. W 1822 roku Grecz oddał do rąk czytelników skrócony wariant opracowania na ten temat, przenosząc do niego obszerny fragment ze wstępu do tamtej książki i w ten sposób zaznaczając organiczną więź między nimi (Greč 1822). W *Naukowej księdze literatury rosyjskiej* artykuł *O Dierżawinie* miał stanowić w zamyśle autorskim przykład (jeden z wielu) „opisu charakteru” w odmianie literackiej, przybliżającego „talent (...) i inne właściwości znanej postaci w obszarze literatury, jak [jej] styl, język, (...) walory szczególne, wady, zasługi dla nauki, (...) dzieła” (Greč 1822: 240). Tekst Wiaziemskiego o Dierżawinie wykazuje się własnościami portretu w znaczeniu gatunkowym, dedykowanego pisarzom, jak zauważa Agata Jałowiecka-Frania, najczęściej z okazji jubileuszu albo właśnie po śmierci, nierzadko z intencją polemiczną (Jałowiecka-Frania 1999–2000–2001: 887–896). Jeśli za „polemiczną intencję” uznać obecne w artykule porównanie Dierżawina z Michaiłem Łomonosowem, co do którego celowości Wiaziemski najpierw miał wątpliwości, ale które następnie rozwinął, to także z tego punktu widzenia wpisuje się on w zaproponowaną definicję portretu jako gatunku.

W swoim artykule Wiaziemski patrzy na Dierżawina wyłącznie przez pryzmat jego poezji. Zaznacza już na wstępie, że „pasma życia jego cywilnego” pozostawia innym (Vâzemskij 1823: 470). Dopiero śmierć poety pozwoliła, jego zdaniem, mówić o nim swobodnie: „z jednej strony nie zarzuci niechęć krytykowi pochlebstwa, z drugiej nie uniesie go obawa rozdrażnienia samolubstwa za granice należnych pochwał” (Vâzemskij 1823: 470). Porównanie Dierżawina z jego mistrzami na polu poezji – Michaiłem Łomonosowem i Wasilijem Pietrowem – wiedzie Wiaziemskiego do stwierdzenia, że w krótkim czasie zrównał się on z pierwszym i przerósł drugiego, uniezależnił się od nich artystycznie, „przebił sobie drogę osobną” (Vâzemskij 1823: 471), ostatecznie pozostawiając za sobą też Łomonosowa. O „osobnej drodze” świadczy to, że wiele jego wierszy można nazwać nie tyle podobnymi do wierszy Pindara, Horacego czy Anakreonta, ile czysto „dier-

² Tu i dalej, o ile nie podano inaczej, przekład własny – M.D. Sentencję łacińską tłumaczy się jako „Tak przemija chwała świata”. Por. inne publikacje okolicznościowe o Dierżawinie w piśmie „Syn Otieczestwa”: publicystyczne (Nekrologia... 1816: 68–78, 89–103) i poetyckie (Olin 1816: 104–105).

zawińskimi”, oryginalnymi i niepowtarzalnymi. Wśród nich są *Felica* (Фелица) i „liryczna satyra” *Wielmoża* (Вельможа), nade wszystko jednak *Na śmierć księcia Mieszczerskiego* (На смерть князя Мещерского), *Wodospad* (Водопад) czy *Do sąsiada* (К соседу), gdzie poeta wprawdzie szedł śladami Horacego, lecz „pędzła i farb nie pożyczał u rzymskiego rymotwórcy” (Vázemskij 1823: 472). Wiaziemski nazywa Dierżawina „jedynym (...) śpiewakiem tworzącym pośród smutnych śniegów północy ogniste róże poezji, róże współzalatnice kwiatów woniejących niegdyś pod szczęśliwym niebem Attyki” (Vázemskij 1823: 473). Powątpiewanie Wiaziemskiego w zasadność zestawiania autora ody *Bóg* z Łomonosowem wyrażają słowa: „inni porównali Dierżawina z Łomonosowem; lecz cóż jest między nimi wspólnego?” (Vázemskij 1823: 475). Podobieństwa między nimi – w opinii autora – są powierzchowne, jeśli uznać za nie uprawianie tych samych gatunków. Za wyższością Dierżawina przemawia ponadczasowość, uniwersalność jego poezji i zawarta w niej barwna, dynamiczna wizja świata. Albo inaczej: „Dierżawin jest śpiewakiem wszystkich wieków i wszystkich narodów, Łomonosow śpiewakiem Dworu Rosyjskiego”, „poetyckie przyrodzenie Dierżawina jest przyrodzenie żyjące, tenże w nim ogień, też farby, tenże ruch; w Łomonosowie znać ślady pracy i troskliwe obrabianie zimnej sztuki” (Vázemskij 1823: 477). Trzeba jednak przyznać, że Wiaziemski stara się oddać sprawiedliwość Łomonosowowi, uznając jego wiersze za niezbędny etap w rozwoju poezji rosyjskiej, przygotowujący grunt – również z punktu widzenia językowego – pod późniejsze dokonania. Taki sposób myślenia wynika z poglądów estetycznych autora artykułu, w następujący sposób określonych przez Ludmiłę Deriuginę: „w pełni wykrystalizowane i wyeksploatowane zjawisko estetyczne stanowi bodziec do dalszego rozwoju sztuki, pcha ją do przodu w poszukiwaniu nowych dróg” (Derúgina 1984: 11). Szkic *O Dierżawinie* zamyka wzmianka o portrecie poety pędzla Salvatore Tonciego z 1801 roku, przedstawiającym go w scenerii zimowej, ubranego w futro i futrzaną czapę, co koresponduje z przytoczonymi słowami Wiaziemskiego o poecie, który tworzył wśród północnych śniegów.

O Dierżawinie oraz Łomonosowie i Pietrowie będzie wypowiadał się Wiaziemski jeszcze wielokrotnie. W pracy o Denisie Fonwizinie z 1848 roku wymienił ich w kontekście tematyki wojennej w poezji rosyjskiej, akcentując podobieństwa, nie zaś różnice pomiędzy nimi: „Łomonosow, Pietrow, Dierżawin byli bardami narodu, który prawie zawsze stał pod bronią, narodu, świętującego zwycięstwa lub szykującego się do nowych” (Vázemskij 1880: 5). Porównanie Dierżawina z Horacym Wiaziemski zawarł w *Notatnikach* (Записные книжки): „[Iwan] Dołgorukow jest rosyjskim Dierżawinem, jak Dierżawin jest rosyjskim Horacym” (Vázemskij 1963: 35). Zawarta tu ocena poezji Dierżawina nie jest jednak w pełni pozytywna. Krytycznie Wiaziemski odniósł się do ody *Do Piotra Wielkiego* (Пемпу Великому), w której, jak stwierdza, „nie ma ani jednego wersu godnego bohatera i poety” (Vázemskij 1963: 34).

Polski przekład szkicu o Dierżawinie ma związek z oboma wymienionymi opracowaniami Grecza. W 1823 roku Samuel Bogumił Linde wydał w swoim tłumaczeniu i opracowaniu skrócony wariant jego zarysu dziejów literatury rosyjskiej, nadając mu bardziej ogólny od oryginalnego tytuł *Rys historyczny literatury*

rosyjskiej (oryg.: *Опыт краткой историей русской литературы*) i dołączając do niego dziesięć załączników (nazwanych – także na poziomie tytułu całości publikacji – „dodatkami”) (Grecz 1823). Sześć załączników Linde zaczerpnął z dwóch początkowych części pierwszego – obszernego – opracowania historycznoliterackiego Grecza, którego tytuł Linde przetłumaczył, jak już wiadomo, jako *Naukową księgę literatury rosyjskiej*. Takie pochodzenie – wskazane zresztą przez Lindego w przedmowie do książki – miał właśnie artykuł Wiaziemskiego *O Dierżawinie*, a oprócz niego fragment *Historii państwa rosyjskiego* Nikołaja Karamzina (zatytułowany *O powieści „Wyprawa Igora”* i zaczerpnięty z rozdziału 7 tomu 3), szkice Konstantina Batiuszkowa *Wieczór u Kantemira* oraz *O charakterze Łomonosowa*, szkice Michaiła Kaczenowskiego *Rzut oka na postęp wymowy* oraz *Zdanie o pochwalnych mowach Łomonosowa*³. Wspomniane porównanie Dierżawina i Łomonosowa znajduje więc ważne „tło” interpretacyjne w „dodatkach” o Łomonosowie autorstwa Batiuszkowa i Kaczenowskiego. *Rys historyczny literatury rosyjskiej* w przekładzie polskim, czy też po prostu „polski Grecz”, jak nazywał go sam Linde w korespondencji z Wasilijem Anastasewiczem (zob. Linde 2013: 64), ma więc charakter kompilacyjny, stanowi przekład wielu różnych pozycji, które – podane czytelnikowi polskiemu w odpowiedniej kolejności i z uzupełniającymi komentarzami tłumacza – miały dać mu ogólne wyobrażenie o rozwoju literatury rosyjskiej (część główna) i zapewnić możliwość zapoznania się w bezpośrednim akcie czytelnictwem z jej „wycinkami” (część załącznikowa). Innymi słowy, „polski Grecz” miał być „pomostem” między polskimi czytelnikami a literaturą rosyjską, a także, co Linde wyraźnie podkreślał w przedmowie, między Polakami i Rosjanami oraz między literaturą polską i rosyjską, możliwymi do porównania z różnej perspektywy. Sam zaś Linde wyrósł na jednego z głównych w początkach XIX wieku popularyzatorów literatury rosyjskiej wśród Polaków oraz rzeczników lepszemu wzajemnego poznania obydwu narodów.

W taki szeroki sposób określił cel „polskiego Grecza” sam Linde w przedmowie do niego:

Czymże dzieło to jest dla nas? Oto jak najpilniej potrzebą pomocy do uzupełnienia wiadomości własnej naszej literatury, i do poznania literatury dotąd mniej nam znanej, przynajmniej w całości swojej nam nie tak przytomnej słowiańskich Pobratymców. (...) W miarę tej potrzeby pośpieszyłem wydanie jej polskie (Linde 1823: XVII).

W kontekście artykułu *O Dierżawinie* ważne wydają się jeszcze trzy ustępy przedmowy, wyjaśniające: pierwszy – system odsyłaczy, którymi Linde połączył poszczególne „dodatki” z częścią główną opracowania, drugi – sposób potraktowania przytoczonych (w całości lub we fragmencie) tekstów poetyckich, oraz trzeci – problemy translatorskie, z którymi się zetknął:

³ Niniejszy artykuł stanowi kolejną pracę tejże autorki na temat „dodatków” do „polskiego Grecza”: po ogólnym zarysowaniu problemu (zob. Dąbrowska 2019a: 7–21) oraz omówieniu obecności wśród nich utworów Tadeusza (Faddieja) Bułharyna (Dąbrowska 2018: 9–24) i Nikołaja Karamzina (Dąbrowska 2019b: 101–111).

Wymienione tu Dodatki starałem się z głównym dziełem połączyć odsyłaczami częstokroć wzajemnymi, a gdzie nie mogłem w pierwszym skazać już Dodatków, to przynajmniej w tych wszędzie, gdzie się tylko okazała potrzeba, odsyłałem do Rysu historii literatury (Linde 1823, XXIV).

Wiersze rosyjskie na niektórych miejscach przywiedzione, umieściłem w języku oryginalnym, dodając tylko tłumaczenie ściśle literarne, bo wszelkie inne zdawało mi się chybić swego celu (Linde 1823: XXVIII).

Co do pisowni rosyjskich imion własnych, pozostaje nieraz wątpliwość, czy je pisać podług wymawiania, czy podług tego, jak się w rosyjskim piszą. (...) Nieśmiertelne imię Dierżawina, wtrąceniem głoski z po *d* łatwie do spolszczenia, lecz i na to się nie odważyłem (Linde 1823: XXIX).

Katalog problemów translatorskich Linde zamknął w przedmowie stwierdzeniem, że ich rozwiązanie nastąpi wraz z intensyfikacją działalności przekładowej z języka rosyjskiego:

Wszystkie te trudności ustaną dla nas, skoro w literaturze większy nastąpi ruch korzystania z tak bliskiej nam sąsiedzkiej, skoro śpieszyć się będziemy najlepsze dzieła rosyjskie, mianowicie historyczne, handlowe, technologiczne naszemu językowi przyswajając (Linde 1823: XXIX).

Szkic Wiaziemskiego, w części aneksowej „polskiego Grecza” noszący numer VI, Linde wzbogacił pięcioma przypisami. Jak w pozostałych partiach książki, oznaczył je pierwszą literą swojego nazwiska „L.” oraz zastosował oznakowanie literami w ramach poszczególnych stron.

Trzy pierwsze przypisy mają charakter odsyłaczy do części głównej *Rysu historycznego literatury rosyjskiej*: pierwszy i drugi, którymi Linde opatrzył tytuł artykułu, do notek o Wiaziemskim i Dierżawinie, trzeci, odnoszący się do rozważań o mistrzach literackich Dierżawina, do notki o Wasiliju Pietrowie. W odsyłaczach Linde wprawdzie pomijał numer „działu” i „oddziału”, w którym zamieszczone są zalecone do przeczytania partie, ale podał numery paragrafu i punktu oraz numerację stron, możliwe jest zatem ich szybkie i skuteczne odnalezienie przez czytelników (zob. Vâzemskij 1823: 470, 471). Zasady wewnętrznego podziału części głównej *Rysu historycznego literatury rosyjskiej* Linde wyjaśnił w przedmowie: „dodałem do dogodniejszego szukania i prędszego znalezienia odsyłań, w pierwszym wierszu każdej stronicy napis Działu, Oddziału, Periodu, skąd dokąd idzie, liczby Paragrafu, Przypisku, Numeru” (Linde 1823: XVII). Zgodnie z przedstawioną w przedmowie koncepcją „odsyłaczy wzajemnych”, w notkach o Dierżawinie i Wiaziemskim w części głównej Linde wprowadza odsyłacze do artykułu *O Dierżawinie* w części załącznikowej (zob. Grecz 1823: 207, 342). W notce o Wiaziemskim odsyłacz do artykułu o autorze *Wodospodu* poprzedzają słowa Grecza: „niestetyż! mało pisał prozą!” (Grecz 1823: 342), skłaniające czytelników do postrzegania Wiaziemskiego przede wszystkim jako poety, albo inaczej: jako twórcy o spójnej osobowości artystycznej, w podobny sposób prezentującego się w każdej wypowiedzi: „nie zawsze trzyma on się prawideł poetyki i gramatyki; grzeszy nawet przeciw nim, lecz grzeszy jako człowiek z dowcipem i z głową” (Grecz 1823: 342). Zgodnie z przyjętą periodyzacją literatury rosyjskiej dorobek Dierżawina i Pietrowa reprezentuje okres nazwany „od Łomonosowa do Karamzina”, twórczość Wiaziemskiego jest umiejscowiona w okresie zwanym „wiek Aleksandra I”. Jak widać, podział procesu

historycznoliterackiego opiera się zarówno na czynnikach literackich (działalność wybitnych indywidualności pisarskich), jak i na czynnikach pozaliterackich (rządy poszczególnych władców). Dominujące wydaje się jednak spojrzenie na dzieje literatury przez pryzmat panowania monarchów: w notce o Dierżawinie mowa jest o tym, że „zajmuje on najpierwsze miejsce w liczbie rymotwórców wieku Katarzyny” (Grecz 1823: 207). Schemat notki o każdym z pisarzy jest podobny: najpierw odtworzona jest jego biografia, w tym przebieg służby dla państwa, potem zarysowana zostaje twórczość z uwzględnieniem podziału na gatunki literackie, wyszczególnieniem głównych dzieł i ich wydań, działalności przekładowej. W notkach o Dierżawinie i Pietrowie obszerne miejsce zajmują wypowiedzi o nich Aleksieja Mierzłakowa, obejmujące też porównania z Łomonosowem. Odsyłacze do części głównej *Rysu historycznego literatury rosyjskiej* przybierają pod piórem Lindego brzmienie „Obacz wyżej”.

Czwarty przypis Lindego do artykułu *O Dierżawinie* wypełnia przedostatni czterowiersz z ody Horacego *Eheu fugaces, Postume, Postume*, stanowiąc powtórzenie – w języku łacińskim – myśli rzymskiego poety, którą Wiazemski przywołał w kontekście *Ody na śmierć księcia Mieszczerskiego* (Vázemskij 1823: 473–474). Zgodnie z zapowiedzią w przedmowie cytata z wiersza Dierżawina Linde wprowadza w przekładzie polskim i języku oryginału. Piąty przypis ma charakter bibliograficzny. Linde odesłał w nim czytelników do książki o Dierżawinie pióra Nikołaja Ostołopowa, wydanej w 1822 roku (Wiazemski 1823: 475; por. Ostołopov 1822).

Przekład obejmuje cały artykuł *O Dierżawinie*. Zmiany wprowadzone przez tłumacza są niewielkie. Lindemu udało się dotrzymać słowa danego w przedmowie, że „w przekładzie starał się o jak najskrupulatniejszą wierność” (Linde 1823: XVII). Zmiany są nieznaczne z punktu widzenia zarówno ilościowego, jak i jakościowego, niemniej godne odnotowania: po pierwsze dlatego, że pokazują skierowanie artykułu do nowego – cudzoziemskiego – czytelnika, po drugie, ze względu na to, że utwierdzają w przekonaniu o zaczerpnięciu go z *Naukowej księgi literatury rosyjskiej*, bowiem jego edycja w czasopiśmie „Wiestnik Jewropy” z 1816 roku różni się od tekstu z opracowania Grecza (należy powtórzyć jednak, że chodzi jedynie o utwierdzenie się w przekonaniu, gdyż na *Naukową księgę literatury rosyjskiej* jako źródło części aneksów wskazał w przedmowie sam Linde). Niezależnie od tych dwóch powodów warto przyjrzeć się wyborom Lindego w zakresie leksyki, był on bowiem leksykografem, autorem *Słownika języka polskiego*, jego decyzje w tym zakresie mogły być bardziej świadome niż innych tłumaczy.

Zmiana czytelnika – z rosyjskiego na polskiego – została zaznaczona już w pierwszym zdaniu artykułu: autor pisze o zgaśnięciu „światła naszej poezji”, tłumacz zaś – o zgaśnięciu „światła Rosji” (Vázemskij 1819: 297; Vázemskij 1823: 470). Za bliższe Polakom Linde uznał określenie „mędrzec z Teos” (Vázemskij 1823: 473) niż dołączenie do słowa „mędrzec” przymiotnika utworzonego od nazwy Teos (Vázemskij 1819: 300). Tak samo jak w *Naukowej księdze literatury rosyjskiej*, znany wiersz Dierżawina występuje pod tytułem *Ody... ułożone koło góry Czitałagaj*, nie zaś, jak w piśmie „Wiestnik Jewropy”, jako *Ody... ułożone na rzekę Czitałagaj* (Vázemskij 1819: 298; Vázemskij 1823: 471; por. Vázemskij 1816a: 223). Tak jak w *Naukowej księdze literatury rosyjskiej* mowa jest o „poetyckim i tajem-

niczym języku” Dierżawina, gdy tymczasem na łamach „Wiestnika Jewropy” czytamy tylko o „języku tajemniczym” (Vâzemskij 1819: 303; Vâzemskij 1823: 476; por. Vâzemskij 1816a: 230). Przykładów różnic, stanowiących materiał do badań tekstologicznych i edytorskich nad artykułem *O Dierżawinie*, można wskazać więcej. Jeśli chodzi o wybory Lindego w zakresie leksyki, to przede wszystkim należy odnotować jedno rozwiązanie, polegające na tym, że jednym słowem tłumacz posługiwał się w miejscach, w których rosyjski autor używał różnych: przykład stanowi słowo „przewodnik”, pojawiające się tam, gdzie Wiaziemski wprowadzał słowa „вождь” i „вожатый”, niosące w sobie znacznie silniejszy i szerszy – w szczególności pierwsze z nich – ładunek znaczeniowy (Vâzemskij 1819: 298, 299; Wiaziemski 1823: 471).

Wiaziemski musiał zainteresować Lindego w sposób szczególny ze względu na związki biograficzne z Polską. W latach 1818–1821 poeta służył w kancelarii Nikołaja Nowosilcowa, zapisał się też jako tłumacz bajek Ignacego Krasickiego i *Sonetów krymskich* Mickiewicza. Związków z Polską dotyczą końcowe partie notki o Wiaziemskim w części głównej „polskiego Grecza”. „Był on i pozostaje nadal dla opinii polskiej postacią-symbolem, widziany jest niemal wyłącznie poprzez pryzmat swych «polskich znajomości i stosunków»” – pisała Krystyna Galon-Kurkowa, przytaczając na końcu swojej wypowiedzi artykuł Włodzimierza Spasowicza (Galon-Kurkowa 1996: 14; por. Spasowicz 1892: 279–325). Badaczka wspomina wprawdzie o „polskim Greczu” jako źródle wiadomości o Wiaziemskim, ale jedynie w kontekście rozważań o Mickiewiczu: „śląd (...), jaki pozostawiła w późniejszych pismach Mickiewicza o literaturze rosyjskiej znajomość z twórczością poetycką jednego z najwierniejszych «przyjaciół-Moskali», jest zdawkowy i nie wykracza poza sformułowania znane z (...) *Rysu historycznego [literatury rosyjskiej]* Grecza, przyswojonego polszczyźnie przez Samuela Bogumiła Lindego jeszcze w 1823 roku” (Galon-Kurkowa 1996: 14). Bardziej jako rzut oka na całość *Rysu historycznego literatury rosyjskiej* aniżeli rozpatrzenie poszczególnych pozycji włączonych do niego jawi się praca Ryszarda Wołoszyńskiego o związkach polsko-rosyjskich w pierwszym trzydziestolecu XIX wieku (Wołoszyński 1974: passim). Podjęta powyżej próba przyjrzenia się artykułowi *O Dierżawinie* wydaje się zapełniać lukę w zakresie stanu wiedzy, przy czym więcej niż na jednym polu: po pierwsze, rzuca światło na strukturę „polskiego Grecza” oraz miejsce w nim „dodatku” VI, po drugie, przybliży działalność Lindego jako popularyzatora literatury rosyjskiej i tłumacza prac na jej temat, po trzecie, pozwala odpowiedzieć na pytanie o poziom znajomości przez polskich czytelników spuścizny Wiaziemskiego, Dierżawina i innych przedstawicieli literatury rosyjskiej, o których mowa była w *Rysie historycznym literatury rosyjskiej*, po czwarte wreszcie, daje wyobrażenie o ocenie Dierżawina przez Wiaziemskiego, zmieniającej się na przestrzeni czasu i w znacznym stopniu wynikającej z jego zapatrywań estetycznych. Wprawdzie Aleksander Kurilow dowiódł, że to nie artykuł Wiaziemskiego, lecz zapomniany szkic Jewgienija Bołchowitinowa stanowi początek studiów nad Dierżawiną (Kurilow 2007: 33), to jednak wciąż z tym początkiem jest on kojarzony i zajmuje jedno z ważniejszych miejsc wśród wypowiedzi o autorze *Wodospadu*, za sprawą Lindego także na gruncie polskim.

Bibliografia / References

- Dąbrowska, M. (2018). Samuel Bogumił Linde i Tadeusz Bułharyn – wokół polskiego przekładu „Rysu historycznego literatury rosyjskiej” Nikołaja Grecza. *Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej*, 24: 9–24.
- Dąbrowska, M. (2019a). O „dodatkach” do „Rysu historycznego literatury rosyjskiej” Nikołaja Grecza w opracowaniu Samuela Bogumiła Lindego. W: Mikiciuk, E., Pańczyk-Kozłowska, K., Sucharski, T. (Red.). *Poza rusofobią i rusofiliją? Poglądy, postawy i realizacje w literaturze polskiej od XIX do XXI wieku*. Słupsk–Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku: 7–21.
- Dąbrowska, M. (2019b). Samuel Bogumił Linde w dziejach recepcji twórczości Nikołaja Karamzina (wokół polskiego przekładu „Rysu historycznego literatury rosyjskiej” Nikołaja Grecza). *Acta Polono-Ruthenica*, 24(3): 101–111.
- Derùgina, L.V. (1984). *Èstetièskie vzglàdy P.A. Vâzemskogo*. V: Vyazemsky, P.A. *Èstetika i literaturnaa kritika*. Moskva: Iskusstvo: 7–42 [Дерюгина, Л.В. (1984). *Эстетические взгляды П.А. Вяземского*. В: Вяземский, П.А. *Эстетика и литературная критика*. Москва: Искусство: 7–42].
- Galon-Kurkowa, K. (1996). *Długi zmierzch. Psychobiografia liryczna Piotra Wiaziemskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Greč, N. (1819). *Učebnaâ kniga rossijskoj slovesnosti ili izbrannye mesta iz raznyh sočinenij i perevodov v stihah i proze s prisovokupleniem kratkih pravil ritoriki i piitiki, i istorii rossijskoj slovesnosti*. Č. 1. Sankt-Peterburg: V Tipografii Izdatelâ [Греч, Н. (1819). *Учебная книга российской словесности или избранные места из разных сочинений и переводов в стихах и прозе с присовокуплением кратких правил риторики и пиитики, и истории российской словесности*. Ч. 1. Санкт-Петербург: В Типографии Издателя].
- Greč, N. (1822). *Opyt kratkoj istorii ruskoj literatury*. Sankt-Peterburg: V Tipografii N. Greča [Греч, Н. (1822). *Опыт краткой истории русской литературы*. Санкт-Петербург: В Типографии Н. Греча].
- Grecz, N. (1823). *Rys historyczny literatury rosyjskiej, z rosyjskiego przez Samuela Bogumiła Lindego... z dodatkami z Batuszkowa, Bestużewa, Bułharyna, Kaczenowskiego, Karamzina, Köppena, Kornilowicza, Wiaziemskiego*. Warszawa: Nakładem i drukiem N. Glücksberga, księgarza i typografa Królewskiego Uniwersytetu.
- Jałowicka-Frania, A. (1999–2000–2001). Portret jako gatunek literacki. *Prace Naukowe. Pedagogika*, 8–9–10: 887–896. (Online) http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Prace_Naukowe_Pedagogika/Prace_Naukowe_Pedagogika-r1999_2000_2001-t8_9_10/Prace_Naukowe_Pedagogika-r1999_2000_2001-t8_9_10-s887-896/Prace_Naukowe_Pedagogika-r1999_2000_2001-t8_9_10-s887-896.pdf (dostęp: 1.10.2020).
- Karamzin, N.M. (1866). *Pis'ma N.M. Karamzina k I.I. Dmitrievu*. Sankt-Peterburg: V Tipografii Imperatorskoj Akademii Nauk [Карамзин, Н.М. (1866). *Письма Н.М. Карамзина к И.И. Дмитриеву*. Санкт-Петербург: В Типографии Императорской Академии Наук].
- Kurilov, A.S. (2007). *Načalo deržavinovedeniâ v Rossii*. V: Kurilov, A.S. (Red.). *G.R. Derzhavin i russkaya literatura*. Moskva: IMLI RAN: 23–37 [Курилов, А.С. (2007). *Начало державиноведения в России*. В: Г.Р. Державин и русская литература. Москва: ИМЛИ РАН: 23–37].
- Linde, S.B. (1823). *Przedmowa polskiego wydawcy*. W: *Rys historyczny literatury rosyjskiej, z rosyjskiego przez Samuela Bogumiła Lindego... z dodatkami z Batuszkowa, Bestużewa, Bułharyna, Kaczenowskiego, Karamzina, Köppena, Kornilowicza, Wiaziemskiego*. Warszawa: Nakładem i drukiem N. Glücksberga, księgarza i typografa Królewskiego Uniwersytetu: I–XXX.
- Linde, S.B. (2013). *Korespondencja Samuela Bogumiła Lindego z Bazylim Anastasewiczem 1822–1830*. Red. M. Ptaszyk. Toruń: Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu.

- Nekrologia... (1816). [B.p.]. (1816). Nekrologiâ Deržavina. *Syn Otečestva*, 28: 68–78; 29: 89–103 [Некрология... (1816): [Б.п.]. (1816). Некрология Державина. *Сын Отечества*, 28: 68–78; 29: 89–103].
- Olin, V. (1816). Èlegiâ na smert' Deržavina. *Syn Otečestva*, 29: 104–105 [Олин, В. (1816). Элегия на смерть Державина. *Сын Отечества*, 29: 104–105].
- Ostolopov, N.F. (1822). *Ključ k sočineniâm Deržavina, s kratkim opisaniem žizni sego znamenitogo poëta*. Sankt-Peterburg: V Tipografii Iv. Glazunova [Остолопов, Н.Ф. (1822). *Ключ к сочинениям Державина, с кратким описанием жизни сею знаменитого поэта*. Санкт-Петербург: В Типографии Ив. Глазунова].
- Solov'ev, N.N. P.A. *Vâzemskij i G.R. Deržavin: ob odnoj èpigramme*, <https://core.ac.uk/download/pdf/197381749.pdf> (dostup: 1.10.2020) [Соловьев, Н.Н. П.А. *Вяземский и Г.Р. Державин: об одной эпиграмме*. (Online) <https://core.ac.uk/download/pdf/197381749.pdf> (доступ: 1.10.2020)].
- Spasowicz, W. (1892). *Pisma*. T. 6. Petersburg: Księgarnia Br. Rymowicz.
- Vâzemskij*, P.A. (1816a). O Deržavine. *Vestnik Evropy*, Č. 88, № 15: 222–232 [Вяземский, П.А. (1816a). О Державине. *Вестник Европы*, Ч. 88, № 15: 222–232].
- Vâzemskij*, P.A. (1816b). O Deržavine. *Syn Otečestva*, 37: 163–175 [Вяземский, П.А. (1816b). О Державине. *Сын Отечества*, 37: 163–175].
- Vâzemskij*, P.A. (1819). O Deržavine. V: Greč, N. *Učebnââ kniga rossijskoj slovesnosti ili izbrannye mesta iz raznyhsočinenij i perevodov v stihah i proze s prisovokupleniem kratkih pravil ritoriki i piitiki, i istorii rossijskoj slovesnosti*. Č. 1. Sankt-Peterburg: V Tipografii Izdatelâ: 297–305 [Вяземский, П.А. (1819). О Державине. В: Греч, Н. (1819). *Учебная книга российской словесности или избранные места из разных сочинений и переводов в стихах и прозе с присовокуплением кратких правил риторики и пиитики, и истории российской словесности*. Ч. 1. Санкт-Петербург: В Типографии Издателя: 297–305].
- Vâzemskij*, P.A. (1878). O Deržavine. V: *Vâzemskij*, P.A. *Polnoe sobranie sočinenij*. T. 1: 1810 g. – 1827 g. Sankt-Peterburg: Tipografiâ M. Stasûleviča: 15–21 [Вяземский, П.А. (1878). О Державине. В: Вяземский, П.А. *Полное собрание сочинений*. Т. 1: 1810 г. – 1827 г. Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича: 15–21].
- Vâzemskij*, P.A. (1963). *Zapisnye knižki (1813–1848)*. Red. V.S. Nečæeva. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR [Вяземский, П.А. (1963). *Записные книжки (1813–1848)*. Ред. В.С. Нечаева. Москва: Издательство Академии Наук СССР].
- Wiaziemski, P. 1823. O *Dierżawinie*. W: *Dodatki do Mikołaja Grecza Rysu historii literatury rosyjskiej, zebrane i tłumaczone przez S.B. Lindego*. Warszawa: Nakładem i drukiem N. Glücksberga, księgarza i typografa Królewskiego Uniwersytetu: 470–478.
- Wołoszyński, R.W. (1974). *Polsko-rosyjskie związki w naukach społecznych 1801–1830*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.
Magdalena Dąbrowska is a reviewer in this issue of the journal.

Article No. 250

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.06>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and M. Mikhnovets¹

Citation:

Михновец, М. (2021). Дифференциация образов провинции, колонии, пограничных территорий и окраин России в творчестве Достоевского. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 107–120.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.06>

Mikhnovets, M. (2021). Differenciaciã obrazov provincii, kolonii, pograničnyh territorij i okrain Rossii v tvorčestve Dostoevskogo. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 107–120. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.06>



ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ОБРАЗОВ ПРОВИНЦИИ, КОЛОНИИ, ПОГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЙ И ОКРАИН РОССИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДОСТОЕВСКОГО

МАРИЯ МИХНОВЕЦ / MARIA MIKHNOVETS

Санкт-Петербургское Государственное бюджетное учреждение культуры «Литературно-мемориальный музей Ф.М. Достоевского» / Saint Petersburg State Cultural Institution
“F.M. Dostoevsky Literary-Memorial Museum”

ул. Достоевского д. 2/5, RU-191002, г. Санкт-Петербург, Россия / Dostoyevskogo 5/2 St.,
RU-191002, Saint Petersburg, Russia

Corresponding Author e-mail: mikhnovets@dostoevsky.spb.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7818-2321>

(получено / received 26.09.2021; принято / accepted 2.10.2021)

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

Abstract

The differentiation of the images of the province, colony, border, territories and outskirts of Russia in Dostoevsky's works

The article aims to explore the images of provinces, colonies, and border territories in Dostoevsky's geopolitical world-view. The study was carried out using historical and literary conceptual frameworks with methods of geopolitical research. The article shows that the image of the province is actually an artistic image, inscribed in the traditions of the provincial texts of Russian culture. The images of colonies, border territories, and outskirts are artistic images with a strong geopolitical component. Thus, Dostoevsky focuses on the problem of the ethnocultural and national identity of these lands.

Keywords: Dostoevsky, province, colony, border, geopolitical world-view, *A Writer's Diary*.

Резюме

Статья посвящена изучению образов провинции, колоний, пограничных территорий в геополитической картине мира Достоевского. Исследование выполнено в рамках историко-литературного подхода с привлечением методов геополитических исследований. В статье показано, что образ провинции является собственно художественным образом, вписанным в традиции провинциального текста русской культуры; тогда как образы колоний, пограничных территорий, окраин являются художественными образами с сильной геополитической составляющей: в центре внимания Достоевского оказывается проблема этнокультурной и национальной самобытности этих земель.

Ключевые слова: Достоевский, провинция, колония, граница, геополитическая картина мира, *Дневник писателя*.

В обширном творческом наследии Ф.М. Достоевского сложился сложный и многосоставный художественный образ Российской империи, включенный в систему разных проблемно-тематических комплексов. Одной из ключевых составляющих образа России является образ земель, находящихся за пределами столичных городов: Петербурга и Москвы. Цель настоящей статьи – определить характерные особенности образа этих земель в творчестве Достоевского, а также выяснить, из каких составляющих он в свою очередь складывается и в чем заключаются отличительные черты каждой из его составляющих.

Большое количество исследовательских работ посвящено изучению того, что представляли собой в русской культуре XIX века территории за пределами Петербурга и Москвы. Чаще всего в фокусе внимания исторических дисциплин, работ по семиотике культуры, феноменологии оказывается провин-

ция (*Геопонома...* 2004; Казари 2000; Карелова 2011; *Русская провинция* 2000). В отечественной науке о литературе традиция изучения провинции восходит к трудам М.М. Бахтина. Филолог в своей классической работе *Формы времени и хронотопа в романе* описывает провинциальный хронотоп как «...густое, липкое, ползущее, в пространстве время», которое «...переплетается с другими, не циклическими временными рядами или перебивается ими» (Бахтин 1975: 302). Подробный обзор работ, посвященных теме провинции в русской литературе, был сделан А.Е. Козловым (Козлов 2012). Сопоставив разные подходы к определению объема и содержания понятия «провинция», исследователь трактует его следующим образом: «Пространство городской провинции (...) – художественный конструкт, восходящий не к эмпирической действительности, а к существующей культурной традиции» (Козлов 2012: 101). Согласно мысли исследователя, в русской культуре укоренился такой образ провинции, который отражал скорее популярные общественные идеи в их преломлении к провинциальной проблематике, мировоззрение писателя, нежели образ, имеющий непосредственное отношение к реальным российским провинциальным городам. Тюменский филолог Е.Н. Эртнер продолжает развитие этой мысли в своей монографии *Феноменология русской провинции в русской прозе конца XIX – начала XX в.*: «Образ провинции имеет не творческую, а знаковую природу и функционирует как “указание” на некую условную провинцию, (...) апеллирует уже не к пространственному восприятию, а к литературному» (Эртнер 2006: 37).

Можно говорить о том, что в литературоведении сложился корпус исследований, в которых вводится понятие «провинциального текста русской культуры», «провинциальный топос» (Шукин 1997; Попова, Шурупова 2012; Расторгуева 2018), и оно оказывается в одном ряду с такими понятиями, как «петербургский текст», «кавказский», «усадебный». В каком контексте зарождается провинциальный текст русской культуры и каковы его основные особенности?

Исследователи видят причину возникновения провинциального текста в самих особенностях русской культуры XIX века. Одной из основных бинарных оппозиций в её семиотической структуре было противопоставление центра и периферии, столицы и провинции. И.И. Мурзак считает, что при сформировавшейся ещё в XVIII веке в русской культуре оппозиции «старой», «русской» Москвы и «нового», «европейского» Петербурга потребовалось появление пространства за пределами этой бинарной оппозиционности (Мурзак 2007). И так, не без влияния идей сентиментализма и Ж.Ж. Руссо, родился провинциальный топос: «как невозможность вписать героя в Москву–Петербург как новый город и уютную старину, но вынести их за пределы этой логики в принципе» (Мурзак 2007). Провинция стала местом, «рождающим не только Скотининых и Пустяковых, но и Татьяну Ларину» (Мурзак 2007). Эта вариация образа провинции в русской литературе может быть обозначена как провинциально-идиллическая.

Как известно, идиллический топос существует вне исторического течения времени, и отсюда следует ещё одна особенность провинции в русской литературе. По мнению В.А. Викторовича, эта особенность заключается в понимании провинции как «образа сонного царства» (Викторович 2009: 337). Тревоги

быстротекущего времени не властны над провинцией, она предстает как пространство, свободное от его разрушительных законов. Покой, устойчивость, спокойствие и неизменность существования выделяет в качестве ведущих провинции выделяет и польский исследователь В.Г. Шукин (Шукин 1997: 161). Ярчайшим примером этой идиллии является образ Обломовки в романе Гончарова *Обломов*.

Однако помимо фольклорно-идиллической стороны образа, связанной с этой исключенностью провинции из стремительного хода исторического времени, есть и ещё одна особенность, которую подчеркивает в своей работе Л.А. Браже. Провинциальность в русской культуре становится синонимом «неполноценного, отсталого, патриархального, свойственного не столичному (a priori – передовому), а окраинному, закосневшему мировосприятию» (Браже 2003). Для понимания образа провинции как инертного, и в силу своей непросвещенности даже порочного пространства, любопытны наблюдения Э. Лоунсбери (Lounsbury). Американская исследовательница обращает внимание на само значение слова «провинция». Если во времена Петра I оно обозначало исключительно административную единицу, то при Екатерине II было заменено словом «губерния». В дальнейшем оба слова сосуществовали в языке, но «провинция» всегда была коннотативно окрашена: провинция понималась как нечто противоположное просвещенному центру и даже враждебное по отношению к нему. Таким образом, понятие «провинциальности» всё сильнее связывалось с понятием отсталости, непросвещенности. Кроме того, выделим то, что в своей работе подчеркивает и Лоунсбери: понятие «провинции» вовсе не включает в себя понятие «деревни» и сельской жизни как таковой. Деревня и сельская жизнь будут пространством того самого идиллического топоса, о котором речь шла выше. Провинцией всегда оказывается маленький город (Lounsbury 2016: 163).

Творчество Достоевского принадлежит культурной традиции XIX века, и многие особенности его поэтики соответствуют общероссийскому культурному канону. Это во многом касается и трактовки образа провинции, бытованию провинциального топоса в произведениях писателя. Подробный разбор того, какой предстает провинция в художественном наследии писателя, был сделан Е.Г. Кузнецовой в работе *Концепт «провинция» в художественной системе Ф.М. Достоевского* (Кузнецова 2007). Выделим основные черты образа провинции в творчестве Достоевского, основываясь на материале названной статьи и дополняя собственными наблюдениями.

Во-первых, образ провинции в том или ином виде присутствует практически во всех художественных произведениях автора. Действие может происходить в провинции, герой может быть родом из провинциального города. Как пишет Кузнецова, «писатель создает своеобразный 'провинциальный контекст'. Где бы ни происходило действие, оно обязательно имеет непосредственные или случайные связи с пространством провинции» (Кузнецова 2007: 286).

Во-вторых, как отмечает исследовательница, «уже в своем первом произведении (...) писатель задает оппозицию 'столица-провинция' как условно-отрицательного и условно-положительного пространства». Представляется необходимым сделать существенное уточнение вывода, к которому приходит автор

статьи. Кузнецова приводит множество примеров из романов Достоевского, в которых герои стремятся покинуть Петербург как враждебное по отношению к ним пространство и попасть в провинцию. Однако представляется, что это не универсальная характеристика всего пространства за пределами Петербурга, а только один из аспектов сложного образа провинции. Это «условно-положительное пространство» за пределами больших городов выше мы обозначили как провинциально-идиллическую вариацию образа провинции. В мировоззренческой системе Достоевского подобное видение города во многом восходило к теориям французских социалистов-утопистов, которые видели городской путь развития цивилизации как недолжный, а идеал будущего мыслили как жизнь человека в его непосредственной связи с землей. В 1860-х гг. идеи французских философов нашли отражение в почвеннической концепции Достоевского. Во многом этим объясняется, что деревни Вареньки Доброселовой, Раскольниковва, Настасьи Филипповны, где герои провели свои счастливые детские годы, – примеры не реальных топосов, связанных с конкретными провинциальными городами, а скорее представление героев об идеальном бытии, невозможном в Петербурге.

При этом не стоит упускать из виду, что наравне с идиллическим образом присутствует и негативный образ провинциального города: едва ли Скотопригоньевск, Мордасов и уездный город *Бесов* может быть назван идиллией, скорее напротив. И в этом заключается следующая особенность образа провинции: не просто его двойственность, но и полисемантичность – это отмечает в своей работе Кузнецова (Кузнецова 2007: 288).

Несмотря на безусловную справедливость большинства выводов, к которым приходит Кузнецова, с одним положением, выдвинутым исследовательницей, нельзя согласиться:

Провинция для Достоевского – вся Россия без Петербурга. Москва, где родился и вырос писатель; имение отца в селе Даровом; деревушка Черемошна, где семья Достоевских проводила лето; затем Сибирь с Тобольском, Семипалатинском, Кузнецком, многочисленными провинциальными городами, селениями, деревушками; Тверь – после возвращения из Сибири; Старая Русса, где создавался роман *Подросток* (Кузнецова 2008: 8).

Кузнецова обращается к любопытному аспекту образа провинции: её географической локализации. Действительно, в совершенно разных литературоведческих, культурологических работах описывается то, что присуще провинции, каковы её черты. Однако мало где проблематизируется вопрос о том, какие именно земли и города, за исключением столичных, к ней относятся. Исследовательница полагает, что в картине мира Достоевского к провинции относятся все российские территории за исключением Петербурга, однако это представляется более чем спорным. Даже при поверхностном анализе становится очевидно, что в художественных произведениях и черновиках к ним, в воспоминаниях, письмах Достоевского всем названным топонимам будут присущи совершенно разные черты и далеко не все из них будут так однозначно причисляться к провинции. Например, несмотря на то, что и Старая Русса, и Семипалатинск действительно будут находиться на одном полюсе оппозиции «Петербург – вся

Россия», но между этими городами в картине мира Достоевского больше различий, чем общих черт.

Безусловно, за словами Кузнецовой о том, что «провинция для Достоевского – вся Россия без Петербурга», стоит очень важная особенность понимания писателем современной ему русской жизни. Он неоднократно подчеркивает, что Россия вовсе не ограничивается Петербургом, всю страну и русский народ невозможно понять только через призму города на Неве. В этом заключается принципиальная особенность понимания Достоевским места и роли нестоличных земель в составе России. Понимание особой ценности этих земель приобретает с годами более явный характер в картине мира Достоевского. В послекаторжный период творчества писатель задается вопросом о том, что есть Россия, каково ее место на карте Европы, в чем заключается её самобытность. И в ходе размышлений над этим вопросом земли за пределами Петербурга и Москвы становятся для Достоевского своеобразным инструментом, призмой для познания России. Это приводит к тому, что всё большее значение приобретает геополитическое содержание образа этих земель и геополитическая проблематика, связываемая писателем с ними. В ходе этого процесса оказывается, что художественный образ русской провинции, существующий в русской культуре и литературе XIX века, а также присутствующий в творческом сознании писателя с его характерными чертами, перечисленными выше, вовсе не подразумевает присутствие в нем внутреннего геополитического напряжения. Образ провинции оказывается тем самым «художественным конструктом», о котором писал А.Е. Козлов. Геополитическая проблематика в образе провинции не актуализирована. И это подводит нас к мысли о принципиальной необходимости дифференциации образа провинции с другими образами: периферии, пограничной территории, колоний и окраин Российской империи – формально, с географической точки зрения также имеющими отношение к нестоличным землям России. О разграничении и содержании этих образов и пойдет речь ниже.

По наблюдению Э. Лоунсбери, в русском культурном сознании XIX века различия между такими понятиями, как провинция, колония, пограничные земли и границы, не были четко детерминированы (Lounsbury 2016: 162). Опираясь на понятийный аппарат методологии постколониальных исследований, Лоунсбери утверждает: в то время как некоторые регионы России по своему характеру были явными колониями или пограничными областями, статус других был более неоднозначен. При этом в обиходе экзотические земли: например, Кавказ, Средняя Азия – никогда не назывались провинцией, это название относилось именно к русским землям (Lounsbury 2016: 162). Дополним выводы американской исследовательницы: судя по всему, Сибирь и сибирские города должны быть вынесены в особую категорию. С этой точки зрения показательно, например, что в достоевведении активно используется понятие «сибирского текста Достоевского» (Габдуллина 2016; Сафронова 2020), который не тождественен «провинциальному тексту».

В глоссарии писателя можно выделить следующие единицы, гиперонимом к которым будет понятие «нестоличные земли»: провинция, окраины, колонии, пограничные земли. Заметим, что слово «периферия» Достоевский ни разу не

употребляет в своих художественных, публицистических произведениях, не встречается оно и в переписке. Об образе провинции в творчестве Достоевского речь шла выше. Непосредственно образ окраин был подробно проанализирован и описан автором настоящего исследования в статье «*Окраины*» *Российской империи в геополитической картине мира Достоевского* (Михновец 2021). Для писателя окраины – это в первую очередь западные пограничные территории России, которые характеризуются геополитическим напряжением на этнокультурной, социокультурной и конфессиональной почве, а также остротой еврейского вопроса. К окраинам Достоевский относит Польшу, Остзейские провинции – земли, где происходит столкновение западной цивилизации и православной славянской России. Обратимся к тому, что являют собой образы колоний и пограничных земель Российской империи, этот вопрос ранее в достоеведении не поднимался.

Слово «колония» в значении зависимой территории, находящейся под властью иностранного государства, в наследии Достоевского не является широкоупотребительным. Нельзя говорить и о глубокой и всесторонней разработке образа колоний. Тем не менее творчество писателя дает достаточный материал для реконструкции этого образа в его картине мира.

Достоевский уделял особое внимание проблемам русских колоний, об этом свидетельствует, прежде всего, сделанное им примечание к статье Н.С. Лескова *О русском расселении и о политико-экономическом комитете*. Статья была направлена Лесковым в журнал братьев Достоевских *Время* и опубликована в декабрьском номере за 1861 год. Решение о публикации статьи было принято самим Ф.М. Достоевским со следующей формулировкой: «С удовольствием помещаем статью эту. Вопрос о колонизации в России так важен, что чем больше будут писать о нем люди бывалые и знающие предмет, тем лучше» (Достоевский 1979: XIX: 218). Статья Лескова была продолжением дискуссии, начатой ранее в сентябрьском номере журнала *Время*, где была размещена статья М.И. Венюкова *Вопрос о колонизации*. В центре ее внимания были дебаты, проходившие летом 1861 года в Политико-экономическом комитете Географического общества по вопросу о колонизации приобретенных Российской империей земель. В своей статье Лесков излагает свою позицию по вопросам, поднятым в Географическом обществе, особое внимание уделяя выселению «нашего населения» «из срединных мест империи к ее окраинам» (Лесков 1861: 74).

Безусловно, образ колоний в картине мира Достоевского был связан и с колониями ведущих европейских держав того времени. Так, например, в номере *Дневника писателя* за июль-август 1876 года в главе *Идеалисты-циники* читаем: «Когда Северо-Американские колонии Англии взбунтовались против нее, не кричали ли в практической Англии столько лет сряду, что освобождение колоний от автономии Англии будет гибелью английских интересов, потрясением, бедой» (Достоевский 1981: XXIII: 66). Как мы видим, основным геополитическим конфликтом, в который, в понимании Достоевского, вовлечены колонии, является стремление к их обособлению, отделению от метрополии.

Тем не менее, вопрос о положении колоний, подчиненным европейским державам, не столь сильно занимает писателя, как вопрос о собственных колониях

Российской империи. Как было сказано выше, именно проблемам отечественных колоний, освоению территорий Сибири были посвящены статьи Лескова и Венюкова, к которым внимательно отнесся Достоевский. Писатель полагал, что колонизационная деятельность является одним из основных векторов развития отечественного государства на протяжении многих веков его истории. Так, например, в записной тетради 1875–1876 гг. Достоевский размышляет о переломе в развитии страны, связанном с реформами Петра Первого, и упоминает наравне с

(...) отчужденностью от мира других народов допетровской России колонизаторскую деятельность как одно из ведущих направлений внешней и внутренней политики страны. Замкнутость России, из которой рвалась она, – но умели окраины блюсти и соблюсти государство, единство, торговлю, колонизацию (Достоевский 1975а: XII: 157).

Мысль об интенсивном освоении земель повторяется ещё раз в записной тетради тех лет: «Русская деятельность пассивна. Но до реформы Петра окраины были крепче, колонизация сильнее» (Достоевский 1982: XXIV: 180). Обратим внимание: раз за разом во фрагментах, посвященных теме колонизации, появляется и образ окраин («умели окраины блюсти», «окраины были крепче»). Получается, окраинный вопрос в сознании писателя существовал в связи с проблемой колоний, эти земли имели сходные геополитические особенности. Однако для Достоевского ни Польша, ни Остзейские провинции, ни Кавказские земли не были колониями, хотя тип их экономических, политических отношений с Российской империей являлся свойственным отношениям метрополии и колонии. Заметим: в основе колониальных отношений лежит непреодолимое неравенство колонизирующего и туземца, отношения метрополии и колонии глубоко иерархичны. Достоевский же, используя лексику «колония», оставляет без внимания эту главную составляющую колониальных отношений. Кроме того, колонии – это насильно подчиненные метрополией земли, что также было частью истории России и Польши, Прибалтики. Западные территории империи, несмотря на все вышеперечисленное, мыслились Достоевским как окраины единого российского государства, как неотъемлемые его части, существующие в составе России на основании «братского чувства», а не силы. Несмотря на свою конфессиональную, национальную и культурную разность по сравнению с остальной Россией, Польша и Остзейские провинции не осознавались писателем как чужие, и тем более захваченные. Соответственно, употребить по отношению к ним слово «колонии» он не мог. Колонией были и кавказские земли, однако вопрос о специфическом положении русского Кавказа в принципе не был проблематизирован в творчестве Достоевского (Михновец 2019). С какими же территориями тогда связывал Достоевский образ колоний Российской империи?

В 1868 году Достоевский жил в Женеве и узнавал российские новости со страниц газет. 22 марта он пишет своему другу А.Н. Майкову: «Но вот что: я здесь читаю „Голос“. В нем иногда ужасно печальные факты представляются. Например, об расстройстве наших железных дорог (новопостроенных), об земских делах, об печальном состоянии колоний» (Достоевский 1985: XVIII–I: 281).

Под «колониями» Достоевский подразумевает отдаленные земли Российской империи: главным образом, созданное в 1867 г. Туркестанское генерал-губернаторство, а также земли Дальнего Востока, недавно вошедшие в состав страны. Дело в том, что колонизация этих земель вовсе не проходила мирно, о чем и писали отечественные газеты. В то время, к которому принадлежит письмо Достоевскому Майкову, на территории Туркестана были волнения среди местного населения против императорской России. Русским Туркестаном во времена Достоевского назывались земли Средней Азии, соотносимые с землями современного Узбекистана, Туркмении, Киргизии, Казахстана и Таджикистана. Получается, что все это для Достоевского колонии. О территории Туркестана как о колонии империи говорит и герой романа *Подросток* князь Сережа:

Весь бессвязный разговор его, разумеется, вертелся насчет процесса, насчет возможного исхода; (...) о том, что его, наверно, сошлют, по лишении прав, куда-нибудь в северную полосу России; возможности колонизоваться и выслужиться в Ташкенте (Достоевский 1975b: XIII: 333).

Ташкент вошел в состав Российской империи в 1865 году и через два года был назван главным городом Туркестанского генерал-губернаторства, центром русской экспансии в среднеазиатских землях. Поэтому устремление туда князя Серёжи неслучайно: Средняя Азия стала «новым Кавказом» для людей, желающих отличиться на военной службе после взятия имама Шамиля. Для Достоевского же Средняя Азия постепенно обретает свой символический капитал. В 1870-е гг. Достоевский видит туркестанские колонии не просто как точку на карте Российской империи, но как место приложения интеллектуальных и духовных сил русского народа в процессе его становления и перехода на новый уровень общемирового развития. В январском номере *Дневника писателя* за 1881 год в главе *Вопросы и ответы* Достоевский пишет:

А главное – цивилизаторская миссия наша в Азии, с самых первых шагов (и это несомненно), поймется и усвоится нами. Она возвысит наш дух, она придаст нам достоинства и самосознания, – а этого сплошь у нас теперь нет или очень мало. Стремление в Азию, если б только оно зародилось меж нами, послужило бы, сверх того, исходом многочисленным беспокойным умам, всем стесковавшимся, всем обленившимся, всем без дела уставшим (Достоевский 1984: XXVII: 37)

Получается, что образ колоний занимает не первостепенное место в картине мира Достоевского, но стабильно присутствует в ней. Писатель подчеркивает, что колонизаторская деятельность была всегда присуща России, как в допетровское время, так и в середине XIX века, однако современное ослабление колоний вызывает его опасения. При этом Достоевский избирательно относится к тому, что стоит относить к колониям, а что нет: факт экономической и политической зависимости от России для писателя вовсе не является основанием для придания неким землям в составе государства статуса колонии. Неоднократно образ колоний связывается с Туркестаном. В конце своего творческого пути Достоевский, размышляя о путях развития русского мира и развивая «русскую идею», вписывает колонии в свою концепцию развития мира. С образом колоний начинается связываться тема мирового преображения, в котором ключевую роль

играет Россия, нашедшая новый источник своей силы именно в среднеазиатских землях.

Обратимся теперь к образу пограничных земель в наследии Достоевского. Впервые образ границы в творчестве писателя встречается в *Записках из Мертвого дома*. Герой-повествователь рассказывает об одном из тех, кого встретил на каторге: «Я знал в остроге одного арестанта (...) Но он был с западной границы, пришел за контрабанду и, разумеется, не мог утерпеть и пустился проносить вино» (Достоевский 1972: IV: 18). В другом эпизоде описывается один из так называемых бегунов: «Бывал он и на южной русской границе за Дунаем, и в киргизской степи, и в Восточной Сибири, и на Кавказе – везде побывал» (Достоевский 1972: IV: 174). Как известно, *Записки из Мертвого дома* – автобиографическое произведение Достоевского. Попав в Сибирь, Достоевский оказался среди представителей тех социальных слоев, с которыми ранее или не пересекался вовсе, или же не был в столь тесных отношениях. Это и люди не дворянских сословий, и те, кто принадлежал к неправославным конфессиям, и к нерусским этносам. Наряду с титаническими сдвигами в мировоззрении автора, сибирский опыт чрезвычайно сильно повлиял и на представления Достоевского о географии Российской империи, о её жителях. Этот опыт способствовал появлению множества новых образов в дальнейшем творчестве писателя, в том числе геополитических. Образ границ стал одним из них.

В *Записках из Мертвого дома* границы только упоминаются, являясь географическими маркерами конца некоего «своего» пространства. В дальнейшем творчестве Достоевского образ границ всегда отмечен наличием геополитического напряжения. Так, например, в первой половине 1860-х гг. Достоевский неоднократно обращается к образу так называемых «естественных границ», восходящему к одноименной теории. Согласно этой теории, границы государств складываются в ходе их исторического развития естественным образом по линиям природных преград: рек, горных хребтов и т.д. В записной книжке 1863–1864 гг. Достоевский фиксирует, по-видимому, свое намерение написать статью, посвященную этому вопросу: «Статейка о естественных границах. Из этой статьи переход на почву и о ложных идеях» (Достоевский 1980а: XX: 171). Он повторно пишет о своем желании через несколько страниц в записи, датированной 19 августа. В этой заметке Достоевский размышляет о политической обстановке в Европе, о противостоянии Пруссии, Австрии, Франции, упоминает и Америку в связи с развитием новых видов оружия. Вывод Достоевского однозначен: современная геополитическая ситуация разрешится тем, что «границы нарушатся», и далее следует: «о внутренней племенной национальной силе, которая должна заменить границы естественные», «Почва, дух народный» (Достоевский 1980а: XX: 171). Получается, по мысли писателя, пограничные территории должны стать не просто землями, волею исторических судеб оказавшимися на стыке двух государств и культур, а должны обрести свою собственную символическую ценность. В понимании Достоевского эта ценность связывается с понятием «почвы» – главным в его одноименной концепции. При этом писатель не признает возможности существования какой-то своей собственной «по-

чвы» в пограничных землях, они должны быть движимы центростремительной силой, где центр – это славянская православная Россия.

В записной тетради 1876-1877 гг. Достоевский обращается к образу границ, размышляя об их «расшатывании» в связи с обострившейся ситуацией в русско-турецких отношениях:

Турки уступили, – теперь они рассердятся за то, что уступили, и отмстят. Нам надо держать саблю вон из ножен. Всё или ничего от Турции. Если же мы уступим, то нам поневоле придется на следующий же год воевать. Кроме того, шариат, и не только Кавказ и Средняя Азия, но и наши татары задурят. Это будет толчок в мусульманстве. Уничтожением великоруса расшатались границы (Достоевский 1982: XXIV: 280).

В приведенном выше фрагменте записной книжки проблематизируется усиление мусульманского влияния на пограничных территориях: Кавказе, Средней Азии. Причину видит Достоевский именно в ослаблении роли «великоруса», однако последствия этого ослабления имеют вовсе не локальный характер. Снижение влияния метрополии на границах империи чревато рождением внутреннего конфликта: «наши татары задурят». Получается, состояние основных территорий России находится во взаимной зависимости от состояния границ, чтобы укрепить положение всей страны в целом требуется «укрепить» границы. И то, что Достоевский наблюдает обратный процесс, «расшатывание», вызывает его крайнее опасение.

Писатель конкретизирует, что именно является причиной «расшатывания границ», в главе *Мечты и грезы*, опубликованной в *Дневнике писателя* за 1873 год. Достоевский пишет:

Возьмите наше пространство и наши границы (заселенные инородцами и чужеземцами, из года в год всё более и более крепчающими в индивидуальности своих собственных инородческих, а отчасти и иноземных соседских элементов), возьмите и сообразите: во скольких точках мы стратегически уязвимы? Да нам войска, чтобы всё это защитить (по моему, штатскому впрочем, мнению), надо гораздо больше иметь, чем у наших соседей (Достоевский 1980b: XXI: 92).

Как мы видим, первопричину того, что границы утрачивают неразрывное единство с остальной Россией, Достоевский видит в этнической принадлежности населения «инородческих», нерусских окраин, национальное сознание и самобытность которых имеет тенденцию усиливаться. Для писателя этот процесс усиления регионов, отличный от общерусского, является вовсе не предвестником усиления всей страны. Подобные федеративные тенденции развития воспринимаются Достоевским как безусловное ослабление всего государства. В черновике к процитированному выше фрагменту главы *Мечты и грезы* писатель активнее подчеркивал связь между преобладанием нерусского населения на границах и их слабостью, уязвимым положением: «Посмотрите теперь на наши границы. Во-первых, они не русские и чем далее, тем более русский облик теряется. Во-вторых, их пространство, необъятность и слабость их» (Достоевский 1980b: XXI: 313).

Геополитические проблемы, которые связаны в сознании Достоевского с образом границ, во многом сходны с проблемами, присущими окраинному во-

просу. Однако окраины в геополитической картине мира Достоевского идентифицируются, прежде всего, с западными территориями Российской империи, в то время как образ границ включает в себя все земли, примыкающие к другим государствам и населенные людьми нерусских этносов. Эти территории представляют собой, по мысли Достоевского, интерес и для других европейских держав, поэтому поддерживать их статус нужно военными усилиями, причем приходящими из центральной России, поскольку в возможность и, видимо, само намерение границ защищаться самостоятельно Достоевский не верит.

Представленное исследование форм и способов присутствия образов земель Российской империи, находящимися за пределами Москвы и Петербурга, показало, что в творчестве Достоевского не существует единого образа нестолченного пространства, возможно говорить о гетерогенном образе, главными составляющими которого являются образ провинции, колоний, пограничных земель и окраин. Образ провинции раскрывается в творчестве писателя в двойственном ключе, традиционном для так называемого «провинциального текста русской культуры»: с одной стороны, как образ идиллического пространства, с другой стороны, как косного, непросвещенного и враждебного. Наряду с этим художественным образом в публицистическом и художественном творчестве Достоевского присутствуют образы с сильным геополитическим содержанием: колоний, пограничных территорий, окраин. В связи с этими образами в центре внимания Достоевского оказывается проблема их этнокультурной и национальной самобытности. Эту проблему писатель обозначает как «расшатывание» и видит в ней «ослабление» как самих этих земель, так и России в целом.

Библиография / References

- Bahtin, M.M. (1975). *Voprosy literatury i èstetiki*. Moskva: Hudožestvennaâ literatura [Бахтин, М.М. (1975). *Вопросы литературы и эстетики*. Москва: Художественная литература].
- Braže, L.A. (2003). *Fenomen provincializma i ego traktovka: ot semiotiki k sinergetike*. V: *Duhovnaâ žizn' provincii. Obrazy. Simvolj. Kartina mira*. Uľanovsk: UľGTU: 20–24 [Браже, Л.А. (2003). *Феномен провинциализма и его трактовка: от семиотики к синергетике*. В: *Духовная жизнь провинции. Образы. Символы. Картина мира*. Ульяновск: УлГТУ: 20–24].
- Dostoevskij, F.M. (1972). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1972). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1975a). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1975). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1975b). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1975). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1979). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1979). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1980a). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1980а). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1980b). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1980b). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1981). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1981). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].

- Dostoevskij, F.M. (1982). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1982). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1984). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1984). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevski, F.M. (1985). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1985). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Ėrtner, E.N. (2006). *Fenomenologija ruskoj provincii v ruskoj proze konca XIX – načala XX v.* Tümen': Izdatel'stvo TümgU [Эртнер, Е.Н. (2006). *Феноменология русской провинции в русской прозе конца XIX – начала XX в.* Тюмень: Издательство ТюмГУ].
- Gabdullina, V.I. (2016). «Sibirskij tekst» Dostoevskogo: obraz provincii. *Kul'tura i tekst*, 3: 93–106 [Габдулина, В.И. (2016). «Сибирский текст» Достоевского: образ провинции. *Культура и текст*, 3: 93–106].
- Geonorama ruskoj kul'tury. Provincii i ee lokal'nye teksty.* (2004). Moskva: Ėzyk slavjanskikh kul'tur [Геопанорама русской культуры. Провинция и ее локальные тексты. (2004). Москва: Язык славянских культур].
- Karelova, T.V. (2011). Obraz provincii v otečestvennoj literature i žurnalistike. *Izvestiä Samarskogo naučnogo centra RAN. Seriiä «Filologija»*, 2–13: 419–422 [Карелова, Т.В. (2011). Образ провинции в отечественной литературе и журналистике. *Известия Самарского научного центра РАН. Серия «Филология»*, 2–13: 419–422].
- Kazari, R. (2000). *Russkij provincial'nyj gorod v literature XIX v. Paradigma i varianty. Russkaä provinciiä: mif-tekst-real'nost'.* Moskva–Sankt-Peterburg: Tema: 164–170 [Казари, Р. (2000). *Русский провинциальный город в литературе XIX в. Парадигма и варианты. В: Русская провинция: миф-текст-реальность*. Москва–Санкт-Петербург: Тема: 164–170].
- Kozlov, A.E. (2012). *Problema semantičeskoj ėmкости ponätiiä «provincial'nyj tekst».* Tradicii i innovacii v filologii XXI veka: vzgläd molodyh učenyh. *Materialy Vserossijskoj molodežnoj konferencii.* Tomsk: Izdatel'stvo TGU: 257–261 [Козлов, А.Е. (2012). *Проблема семантической ёмкости понятия «провинциальный текст».* Традиции и инновации в филологии XXI века: взгляд молодых ученых. *Материалы Всероссийской молодежной конференции*. Томск: Издательство ТГУ: 257–261].
- Kozlov, A.E. (2013) Provincial'nye süžety ruskoj literatury XIX veka: osnovnye principy tipologii. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta*, 1: 100–115 [Козлов, А.Е. (2013). Провинциальные сюжеты русской литературы XIX века: основные принципы типологии. *Вестник Новосибирского государственного педагогического университета*, 1: 100–115].
- Kuznecova, E.G. (2007). Koncept «provinciiä» v hudožestvennoj sisteme F. M. Dostoevskogo. *Učenyje zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2: 283–292 [Кузнецова, Е.Г. (2007). Концепт «провинция» в художественной системе Ф.М. Достоевского. *Ученые записки Казанского государственного университета*, 2: 283–292].
- Kuznecova, E.G. (2008). F. M. Dostoevskij i Kazan': (pisatel' i kul'tura ruskoj provincii vtoroj poloviny XIX – načala XX vv.). Kazan': KGU [Кузнецова, Е.Г. (2008) Ф.М. Достоевский и Казань: (писатель и культура русской провинции второй половины XIX – начала XX вв.). Казань: КГУ].
- Leskov, N.S. (1861). O russkom rasselenii i o politiko-ėkonomičeskom komitete. *Vremä*, 12: 72–86 [Лесков, Н.С. (1861). О русском расселении и о политико-экономическом комитете. *Время*, 12: 72–86].
- Lounsbury, A. (2016). *Symbolic geography*. In: Martinsen, D.A., Maiorova, O. (Ed.). *Dostoevsky in Context*. Cambridge: Cambridge University Press: 159–167.

- Mihnovец, M.V. (2019). Kavkaz v sisteme geopolitičeskikh predstavlenij F.M. Dostoevskogo. *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 97–206 [Михновец, М.В. (2019). Кавказ в системе геополитических представлений Ф.М. Достоевского. *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 97–206].
- Mihnovец, M.V. (2021). «Okrainy» Rossijskoj Imperii v geopolitičeskoj kartine mira Dostoevskogo. *Filologičeskie nauki. Voprosy teorij i praktiki*, 3: 614–620 [Михновец, М. В. (2021). «Окраины» Российской Империи в геополитической картине мира Достоевского. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, 3: 614–620].
- Murzak, I.I. (2007). «O rus! O Rus'!» (Landšafty nacional'noj duši). V: Murzak, I.I., Âstrebov, A.L. *Dinamika sūžetov v ruskoj literature XIX veka*. Moskva: GramotaRu [Мурзак, И.И. (2007) «O rus! O Русь!» (Ландшафты национальной души). В: Мурзак, И.И., Ястребов, А.Л. *Динамика сюжетов в русской литературе XIX века*. Москва: ГрамотаРу].
- Popova, E.A., Šurupova, O.S. (2013). Provincial'nyj tekst ruskoj literatury s točki zreniâ lingvistiki sverhteksta. *Filologičeskaâ regionalistika*, 2: 39–44 [Попова, Е.А., Шурупова, О.С. (2013). Провинциальный текст русской литературы с точки зрения лингвистики сверхтекста. *Филологическая регионалистика*, 2: 39–44].
- Rastorgueva, V.S. (2018). Provincial'nyj tekst ruskoj literatury: Staľnoj Gorod i Čelovek (po proizvedeniâm lipeckih pisatelej). *Naučnyj dialog*, 12: 220–232 [Расторгуева, В.С. (2018). Провинциальный текст русской литературы: Стальной Город и Человек (по произведениям липецких писателей). *Научный диалог*, 12: 220–232].
- Russkaâ provinciâ: mif-tekst-real'nost'*. (2000) Moskva–Sankt-Peterburg [*Русская провинция: миф-текст-реальность*. (2000) Москва–Санкт-Петербург].
- Safronova, E.Û. 2020. Sibirskij tekst F.M. Dostoevskogo: problemy i perspektivy. *Neizvestnyj Dostoevskij*, 3: 54–96 [Сафронова, Е.Ю. 2020. Сибирский текст Ф. М. Достоевского: проблемы и перспективы. *Неизвестный Достоевский*, 3: 54–96].
- Šukin, V.G. (1997) *Mif dvorânskogo gnezda. Geokul'turoloģičeskoe issledovanie po ruskoj klassičeskoj literature*. Kraków: Jagellonian University Press [Шукин, В.Г. (1997) *Миф дворянского гнезда. Геокультурологическое исследование по русской классической литературе*. Kraków: Jagellonian University Press].
- Viktorovič, V.A. (2009). Kolomenskij tekst ruskoj literatury: k opredeleniû ponâtiâ. *Kolomna i Kolomenskaâ zemlâ: istoriâ i kul'tura*. Kolomna: Liga: 336–345 [Викторович, В.А. (2009). Коломенский текст русской литературы: к определению понятия. *Коломна и Коломенская земля: история и культура*. Коломна: Лига: 336–345].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 251

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.07>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and I. Morozova¹

Citation:

Морозова, И. (2021). Русский предэкзистенциализм: К.Н. Леонтьев. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 121–131. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.07>

Morozova, I. (2021). Russkij predèkzistencializm: K.N. Leont'ev. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 121–131.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.07>



РУССКИЙ ПРЕДЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ: К.Н. ЛЕОНТЬЕВ

ИНЕССА МОРОЗОВА / INESSA MOROZOVA

Национальная академия наук Беларуси / National Academy of Sciences of Belarus

Институт философии / Institute of Philosophy

Отдел социально-философских и антропологических исследований /

Social Philosophy and Anthropological Studies Department

ул. Сурганова 1, корп. 2, ВУ-220072, Минск, Беларусь / Surganova St. 1/2,

ВУ-220072 Minsk, Belarus

Corresponding Author e-mail: inesmorozova@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3566-331X>

(получено / received 6.09.2021; принято / accepted 20.09.2021)

Abstract

Russian pre-existentialism: K.N. Leontyev

The article presents an analysis of the existential motives in K.N. Leontyev's artistic works, which reflects the transformation of the existential intentions presented in the writer's ideological synthesis. It takes into account the evolution of his thinking, the controversial and extraordinary personality of Leontyev, thus confirming his belonging to the Russian pre-existentialism.

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

Keywords: existential motives, aesthetics independent on morality, pre-existentialism, personality, artistic creativity.

Резюме

В статье представлен анализ экзистенциальных мотивов художественного творчества К.Н. Леонтьева, в котором нашла отражение трансформация экзистенциальных интенций, представленных в мировоззренческом синтезе писателя, с учетом эволюции его мышления, противоречивой и неординарной личности Леонтьева, подтверждающий его принадлежность к русскому предэкзистенциализму.

Ключевые слова: экзистенциальные мотивы, внеморальный эстетизм, предэкзистенциализм, личность, художественное творчество.

К 190-летию со дня рождения К.Н. Леонтьева

На факт экзистенциальности творческого наследия Константина Леонтьева, противоречивого русского философа, публициста, писателя и религиозного деятеля второй половины XIX века, в исследовательской литературе указывалось неоднократно. Н. Бердяев в своей фундаментальной работе *Константин Леонтьев: Очерк из истории русской религиозной жизни* выделял отдельные экзистенциальные мотивы и проблемы, представленные у Леонтьева, однако не определял терминологически этот круг проблем в границах экзистенциальности (Бердяев 1991). Ю. Иваск в концептуальном исследовании жизни и творчества Леонтьева предпринял попытку выявления точек соприкосновения в эстетических системах русского мыслителя и западноевропейских экзистенциалистов (Иваск 1995). В исследованиях Л. Авдеевой, А. Сивака, А. Королькова экзистенциальные устремления определяются именно характерной особенностью творческого наследия Леонтьева. Более того, Д. Володихин в книге *Высокомерный странник. Философия и жизнь Константина Леонтьева* указывает на факт существования целого направления, которое, с авторской точки зрения, следовало бы называть «русским предэкзистенциализмом» (Володихин 2000: 78). К этому направлению относятся имена Р.Ю. Виппера, В.В. Розанова, М.О. Гершензона, но ключевой фигурой, по мнению исследователя, является именно Леонтьев, от которого начинается отсчет русский философский предэкзистенциализм:

(...) К.Н. Леонтьев, в творчестве которого – литературном, философском, публицистическом – русский предэкзистенциализм, во-первых, нашел наивысшее свое проявление и, во-вторых, обрел четкие признаки, отделившие его от других ветвей русской философской традиции (...) (Володихин 2000: 78–79).

Предэкзистенциалистов объединяет целый ряд общих черт: это одинокие мыслители, не вписывающиеся ни в одну философскую традицию в чистом

виде, противостоящие духовно и интеллектуально определяющему миру, это отрицатели прогресса, губящего духовность; эгалитаризма; усредненности и нивелировки, пошлости и мещанства; это антропологи, а не метафизики, перед которыми центральным вопросом стоит проблема человека, проблема личности.

Экзистенциальные мотивы философского наследия Леонтьева изучены достаточно основательно, в отличие от художественного творчества, в котором нашла отражение трансформация экзистенциальных интенций, представленных в мировоззренческом синтезе писателя. Общим местом в экзистенциальном мироощущении, как известно, является так называемая «пограничная ситуация», отражающая момент субъективного осмысления личного одиночества и противопоставленности миру, вселенной. Леонтьев, в сущности, никогда из этой ситуации не выпадал, на протяжении всей своей жизни оставаясь одиноким мыслителем и художником:

Он человек исключительной судьбы. К. Леонтьев принадлежит к тем замечательным людям, для которых основным двигателем является не потребность дела, служение людям или объективным целям, а потребность разрешить проблему личной судьбы. (...) Он решает объективные вопросы в связи с субъективным вопросом своей судьбы (Бердяев 1991: 151).

Даже если кратко проследить его жизненный путь, то можно убедиться в том, что Леонтьев изначально, не взирая на его многочисленные знакомства с известными людьми, остается несколько в стороне от разных направлений и постоянно испытывает неудовлетворенность от собственного творчества. В 1851 году Леонтьев знакомится с И. Тургеневым, «своим единственным литературным учителем» (Рабкина 1991: 124), которому доверяет свои первые художественные опыты. Тургенев вводит молодого Леонтьева в литературный салон Е. Салиас-де-Турнемир, расширяет круг знакомств самолюбивого юноши, пристально следит за его первыми пробами пера, подвергая критике отдельные положения леонтьевского строя мыслей, предсказывая при этом литературное будущее.

Леонтьев назовет это время «периодом искажения»:

После 52-го года именно, я думаю, на меня нашел период искажения. Меня ничто не удовлетворяло в моем творчестве. Я искал – то каких-то необычайно тонких и глубоких открытий в искусстве, какой-то микроскопической и философской бездонности; то гнался за слишком уж яркой образностью и картинностью. Вкус теоретический у меня развивался; я много читал хорошего тогда в свободные минуты; но творчество положительно дремало (Леонтьев 1914: IX: 28).

В 1863 году он назначен секретарем консульства на о. Крит. Потом последуют Андрианополь, Тульча, Янина, Салоники, где складывается блестящая консульская карьера Леонтьева. Он по-прежнему много пишет. Экзотика Востока, его культура, религия, быт дает Леонтьеву мощный импульс творческого вдохновения, расширяет границы его мироощущения и находит воплощение в художественном опыте. «Восточный» период станет для Леонтьева одним из самых ярких и вдохновляющих моментов жизни. Его интересует все: дипломатия, литература, политика, историософия, культура. Необходимо отметить, что

он по-прежнему находится в границах экзистенциальной потребности разрешить проблему личной судьбы:

Философия Леонтьева уже по той причине глубоко личностна, что стержнем ее всегда была одна-единственная личность с ее опытом, идеями и переживаниями – личность автора; Леонтьев меньше чем кто бы то ни был в русской философии «перекидывает мостики» к чужому опыту. Он был в высшей степени авто-антропологом (Володихин 2000: 90).

Столь же высок потенциал чувственности, эротизма, реализуемый Леонтьевым в богатом и разнообразном любовном опыте, доминантой которого станет гедонизм. Леонтьев даже находит своеобразное наслаждение, откровенничая об этом со своей женой. Биограф А. Коноплянцев усматривает в эротическом поведении Леонтьева неутолимое стремление к красоте чувственности в многообразии ее проявлений:

Это не был простой пошлый разврат, которому предаются многие и средние, и мелкие люди, здесь был разврат, возведенный в поэзию, это были по своему идеалу те вершины красоты, вечной, сияющей, которые не только недоступны многим другим людям, но они их и не замечают (Коноплянцев 1911: 64).

В эту же пору приобретает законченную форму внёморальный эстетизм Леонтьева, тяготеющий более к западноевропейской, нежели русской романтической традиции, суть которого заключена в вытеснении нравственного критерия эстетическим, универсальным и основополагающим в системе ценностей Леонтьева. Главный критерий совершенства для Леонтьева – красота, а основной закон красоты – разнообразие в единстве. Много позднее, пройдя через глубокую трансформацию мировоззрения и ступив на религиозный путь, побывав неоднократно на Афоне, основательно уяснив от афонских монахов и старцев, из богословской литературы сущность православной аскезы, Леонтьев сохранил и чуткое эстетическое восприятие христианства, именно эстетическое отношение к православному культу как своеобразное синтезированное сочетание первых религиозных впечатлений, сформированных еще в раннем возрасте.

Также неудивительно, что эстетику искусства Леонтьев связывает с отражением эстетики жизни. По мнению Леонтьева, реализм литературы второй половины XIX века вступил в третью стадию, стадию разрушения:

Реализм простой наблюдательности уже потому беднее, проще, что в нем нет автора, нет личности, вдохновения, поэтому он пошлее, демократичнее, доступнее всякому бездарному человеку и пишущему, и читающему. Нынешний объективный, безличный всеобщий реализм есть вторичное смесительное упрощение, следовавшее за теплой объективностью Гете, Вальтер Скота, Диккенса и прежнего Жорж Занда, больше ничего (Леонтьев 1992: 114–115).

К. Долгов, следуя утверждениям предшественников, отмечал, что

Леонтьев представлял собой такой тип писателя, художника, который, о чем бы он ни писал, что бы он ни создавал, все его произведения, всё его творчество всегда было – в известной мере и даже преимущественно повествованием о самом себе, о событиях своей собственной жизни, о злоключениях, которые с ним случались или которые ему еще предстояло претерпеть (Долгов, online).

Существование Леонтьева (до 40 лет) в реальной жизни находилось в границах внеморального эстетизма и романтизма, где нравственный критерий растворялся в эстетическом, усиливая тем самым леонтьевское противостояние социуму. Такая позиция трансформируется в художественном тексте, подчеркивая автобиографический характер героя романа *Египетский голубь*:

У меня был свой нравственный критериум, в иных случаях довольно строгий. Он был *мой*, этот критериум, *мой собственный*, долгим взаимодействием внимательного ума, доброго сердца и страстной фантазии утвержденной и гордостью взлелеянный. Мне не было нужды до того, был ли он пригоден для остального человечества или нет. Моему тогдашнему нравственному чувству он удовлетворял вполне, и – чего же больше? (...) Я хочу был правым перед высшим судьей моим, перед *самим собою!* (Леонтьев 1991: 452–453).

Таким образом, индивидуализм в сочетании с эстетизмом постулируют автономию личности, дистанцированность индивида от всех и вся. Смысл жизни не так важен, как поиск самой жизни: и принятие ее:

После первых удач, сообразных с моими идеалами, я полюбил жизнь со всеми ее противоречиями, непримиримыми навеки, и стал считать почти священнодействием мое страстное участие в этой живописной драме земного бытия, которой глубокий смысл мне казался невыразимо таинственным, мистически неразгаданным. Приучая себя к борьбе, я вместе с тем учился как можно сильнее и сознательнее наслаждаться тем, что посылала мне судьба. Немногие умели так, как я умел, восхищаться розами, не забывая ни на миг ту боль, которую причиняли мне тогда же даже и самые мелкие шипы! (Леонтьев 1991: 402).

Осознание драматичности и антиномичности бытия усиливает у Леонтьева эстетическое неприятие прозы семейной жизни, романтический дуализм отвергает экзистенциальное понимание суетной опустошенности брака, о чем пессимистично говорит герой *Подлипок*:

(...) О, Боже мой! не лучше ли стать схимником или монахом, но монахом твердым, светлым, знающим, чего хочет душа, свободным, прозрачным, как свежий осенний день? (...) Эта светлая одинокая жизнь не лучше ли и душевного брака, где должны так трагически мешаться и жалость, и скука, и бедные проблески последней пропадающей любви, и дети, и однообразие? (Леонтьев 1991: 239–240).

Следуя за Вл. Соловьевым и опережая теоретические построения Бердяева, Леонтьев не ставит знака равенства между браком и любовью, брак, с его точки зрения, не является достижением идеальной любви, тем самым лишая ореола романтической и моральной идеализации семейно-брачные отношения: «брак есть духовное таинство, а не достижение сердечного идеала. Последний может легко обмануть, а таинство для верующего человека – все будет таинством» (Леонтьев 2011: 362).

Леонтьев, как и Бердяев, видит в браке прежде всего тяжкий труд и бремя, взаимные обязательства, жестко регламентированные устройством семьи: «брак есть иго, которое должно нести... брак есть разделение труда, тяжкий долг, святой и неизбежный...» (Леонтьев 2011: 51). Обращаясь к семантике слова «супруг», Леонтьев поясняет: «Зигос – по-гречески значит *иго*. Супруга, супруг – на том же языке называются *сизигос*. Супруг – в сущности и значит то же:

со-пряженный, вместе запряженный, как пара волов в ярмо, но мы привыкли употреблять это слово, не вдумываясь в его значение...» (Леонтьев 2011: 51). Сравните у Бердяева: «Семья есть несение тягот и школа жертвенности». «В семье есть тяжесть благоустройства и безопасности, страх будущего, бремя...» (Бердяев 2003: 346). И такая жизненная установка вовсе не вступает в противоречие у Леонтьева с альтруистическими рассуждениями автобиографического героя Ладнева (роман *Египетский голубь*), влюбленного в замужнюю женщину:

Я не желал зла ни ей, ни мужу... За что же?... Я вовсе не желал бы узнать, что они живут между собой дурно и в раздоре. Нужно быть негодяем, чтобы радоваться несчастью чужой семьи... Я всегда чтил семью, и супружеский мир казался мне всегда одним из высших благ земной жизни... (Леонтьев 1991: 336).

Но и здесь явлена драматическая ситуация (пограничная), в которой герой остро ощущает свое одиночество и безысходность от невозможности избавления от нахлынувшего чувства любви.

С легкой руки Иваска, создавшего фундаментальное исследование *Константин Леонтьев (1831–1891). Жизнь и творчество*, в леонтьеведении стало фигурировать понятие «супергерой». Художественная проза Леонтьева станет рассматриваться как целостное образование, структурированное образом супергероя. Иваск исходил из тезиса о том, что всю жизнь Леонтьев говорил «преимущественно о себе, он супергерой собственных писаний, всей своей поэмы жизни» (Иваск 1995: 229). Анализируя специфику поэтики художественной прозы Леонтьева, Иваск последовательно и настойчиво констатирует одну и ту же сентенцию:

Многие «лица» в его повестях, едва появившись, куда-то пропадают и затем появляются на дистанции ста страниц! Но надо знать и помнить: ось, стержень любой леонтьевской композиции – не герои, а один герой – и это всегда новая инкарнация самого автора, и его уже нельзя ни с кем спутать: он всегда ясен – в своем развитии. Так что непрочность архитектурной постройки возмещается монументальностью супергероя, диалектикой его становления, его роста (Иваск 1995: 324).

По мнению Иваска, практически все центральные персонажи произведений Леонтьева являются супергероями. Такой же точки зрения придерживается и современная исследовательница Е. Хрипунова, которая предприняла попытку выяснения многозначных смысловых значений понятия «супергерой». Следуя за Иваском, Хрипунова указывает на то, что супергерой – это, в первую очередь, alter ego автора, художественное воплощение личности писателя, системы его мировоззрения и ценностных установок. Во-вторых, отмечает исследовательница, это герой почти всех произведений Леонтьева, некая постоянная величина. «Частные, «видовые» различия персонажей, обусловленные местным и историческим колоритом, возводится писателем к их родовой константе. В-третьих, категория «супергерой» структурирует повествование, стягивает воедино сюжетные линии» (Хрипунова 2002: 5).

Действительно, все перечисленные смысловые значения категории «супергерой» верны с точки зрения наличия их в образной системе Леонтьева, они адекватны текстологической оформленности. Однако оперирование термином

«супергерой» применительно к творческой системе Леонтьева представляется не совсем удачным и верным. Художественная реализация образа супергероя предполагает наличие черт, свидетельствующих о достаточно сильном, волевом, уверенном в себе и преуспевающем человеке, самодостаточном и независимом, эгоцентричном, противостоящем социуму, устоявшимся традициям и т. д., то есть, фактически, сверхчеловеке. В исследовательской литературе о Леонтьеве неоднократно указывалось на ницшеанство писателя («ницшеанец до Ницше» (Розанов, Бердяев и др.)), на то, что Леонтьев очень близко подошел к идее сверхчеловека (Дж. Клайн 1968).

Можно с уверенностью утверждать, что Леонтьев большую часть своей жизни выстраивал именно в границах эстетики Ф. Ницше, его смело можно назвать носителем концептуальных построений Ницше, писателем, трансформировавшим собственные мировоззренческий и эмпирический уровни в художественном творчестве, герои которого носят в той или иной степени сугубо автобиографический характер. Главное, что сближает и объединяет Леонтьева и Ницше – это эстетическое оправдание мира, так называемый внеморальный эстетизм, упоминаемый ранее, или имморализм.

Концепция внеморального эстетизма ярко представлена в прозе Леонтьева, его герои констатируют весьма безапелляционно:

(...) всю мою нравственную жизнь тогда руководил... кодекс моей собственной гордости, система моей произвольной морали, иногда, может быть, и благородной, но нередко в высшей степени безнравственной. Если я скажу, что я не только думал, но и говорил тогда часто: «Лучший критерий поступков – это что к кому идет», то этим я, кажется, скажу все! (роман *Египетский голубь*) (Леонтьев 1991: 452).

Придавая универсальный характер эстетическому, Леонтьев совпадает с панэстетизмом Ницше в плане универсальной эстетической оценки. Более того, совпадения идут в декларации социального неравенства, в постулировании критерия неравенства (этой своеобразной «метафизической интуиции об иерархии человеческого бытия»), и именно это определяет эстетическое неприятие мещанской действительности, нивелирования общества, типа среднего человека, столь ярко выраженного как у Ницше, так и у Леонтьева. Безличности и усредненности, господству «среднего» человека противопоставлен у Леонтьева приоритет яркой и самобытной индивидуальности, сильной личности. Такая декларация концептуальных установок персонализма и индивидуализма предвосхищает умонастроения Ницше и переходит в плоскость онтологических координат:

Для меня сильный человек сам по себе, яркое историческое и психологическое явление само по себе дорого... Мне дорог Бисмарк как явление, как характер, как пример многим... Только там много бытовой и всякой поэзии, где много государственной и общественной силы. Государственная сила есть скрытый железный олов, на котором великий художник – история лепит изящные и могучие формы культурной человеческой жизни (Леонтьев 1995: 87).

Поэтому примат эстетического над этическим, декларация эстетического оправдания культа красоты, силы, героического, неравенства и иерархии всех

форм жизни, индивидуализма и персонализма, эстетическое неприятие мещанства и утилитаризма – все это в совокупности своей является точками соприкосновения в творческих системах двух мыслителей. Безусловно, в мировоззренческом синтезе Леонтьева и в его художественной системе есть целый ряд компонентов, свидетельствующих о наличии философской и эстетической общности с Ницше. Однако было бы слишком необдуманно стремиться утверждать о реализации образа супергероя в художественном творчестве Леонтьева. Так, в романе *Египетский голубь* главный герой Владимир Ладнев находится в определенной эмоционально-психологической и даже метафизической зависимости от замужней женщины Маши Антониади, в которую он безнадежно влюблен. Он не в силах изменить ситуацию, которая привела бы его к победе, подтверждая наличие именно супергеройства, о котором так настойчиво утверждает Иваск. Необходимость выбора, нахождения самого себя в драматической «пограничной ситуации» в данном случае решается Леонтьевым в духе пессимистического примирения с реалиями, идет простая констатация факта, ничего существенного, радикального Ладнев не предпринимает: «Теперь я хочу одного – забвения, покоя... Безмолвие! беззвучное, бесстрастное, безгласное забвение за морем глубоких снегов... Я больше ничего не ищу. Все прошлое отравлено; все новое мне чуждо» (Леонтьев 1991: 471). Думается, что философия настоящего супергероя звучала бы в иных интонациях и в другой смысловой наполненности.

Иваск, анализируя повесть *Исповедь мужа*, также видит в центральном персонаже произведения супергероя. Однако герой повести, узнав о смерти любимой жены, не выносит одиночества, его жизнь утратила смысловое наполнение. Пограничная ситуация приобретает трагическое очертание, герой определяет для себя суицидальный вариант ухода. Казалось бы, декларация принципов эстетизма и имморализма должна была бы укрепить позицию мужа в констатируемом Иваском статусе супергеройства, однако для завершенной модели супергероя ему не достает самодостаточности, позволяющей избежать зависимости от другого человека в эмоциональном, психологическом, духовном и иных планах. В данном случае герой-муж попадает в многоуровневую зависимость от собственной жены, внезапная смерть которой усиливает трагическое мировосприятие и бессмысленность собственного существования, не позволяющего продолжить жизненную перспективу одиночества. А путь одиночества – это, как известно, удел сильных, герой же выбирает самоубийство, подписываясь в собственной слабости и перечеркивая тем самым кажущееся супергеройство. И в том, и в другом случае остается тайна, непроясненность мотивированности именно такой жизненной позиции героя, его метафизического выбора, вероятно потому, что Леонтьев никогда не сомневался в простой экзистенциальной истине – «драма жизни нашей со всеми ее тайными и тонкими ощущениями полна мистической неразгаданности» (Грифцов 1995: 313).

А. Корольков, указывая на экзистенциальность творчества Леонтьева, проводит параллель с датским философом Сереном Кьеркегором, признанным предтечей западного экзистенциализма. С точки зрения исследователя, их роднит отсутствие системности в философствовании, а также манера повествова-

ния от имени полуслитого с автором персонажа (Корольков 1991: 110). Кроме того, Кьеркегор был сторонником просвещенной монархии и противником демократии, что роднит его с установками Леонтьева, а также Кьеркегор полагал, что личностное бытие не сводимо к общественному бытию; оно сугубо индивидуально и неповторимо: «Личность является абсолютом, имеющим свою жизненную цель и задачу в самом себе» (Кьеркегор (b), online). В постулировании идеи персонализма угадываются точки соприкосновения двух мыслителей.

Как известно, Кьеркегора называют рыцарем веры, для которого вера – выше всего. Стоит отметить, что стадией, предшествующей вере, философ называл смирение: «Кто не совершил этого душевного движения, тот не имеет веры» (Кьеркегор (b), online). Леонтьев, ступив на религиозный путь в более зрелом возрасте и пройдя сложный процесс смирения, отстаивал принципы православного аскетико-монашеского и строго церковного христианства, в основе которого определял мотив страха и идею «трансцендентного эгоизма» (личного спасения): «Страх животный унижает как будто нас. Тем лучше – унизимся перед Богом; через это мы нравственно станем выше» (Леонтьев 1993: 319). В такой декларации религиозного пессимизма Леонтьев конгениален Кьеркегору, определявшему человека, никогда не испытывавшего страха, бездуховным и полагавшему, что «тот, кто научился страшиться надлежащим образом, научился высшему» (Кьеркегор 1993: 242).

В работе *Наслаждение и долг* (Кьеркегор (a), online) датский философ выделил три стадии личности: эстетическую, этическую и религиозную. На первой – эстетической стадии для человека есть единственный смысл жизни – наслаждение. На второй – этической стадии человек руководствуется внутренним долгом – познанием самого себя, выбором и созиданием самого себя. На третьей – религиозной стадии человек уже не подменяет вечное блаженство суррогатом благ конечной земной жизни. Эта теория весьма характерна для личности и творчества Леонтьева, чей жизненный путь представляет две основные стадии (по Кьеркегору) – эстетическую и религиозную, этической стадии как таковой в чистом виде в его судьбе не было, скорее, она была растворена в той или иной степени в эстетической. «В философии он искал выхода для человека и нашел целых два: эстетическое... наслаждение миром и монашески-строгое исповедание христианской веры» (Володихин 2000: 90). И совсем не случайно принято считать, что «Леонтьев взял очень высокую вершину в экзистенциализме, сумев стать выразителем обеих линий – и Кьеркегардовской, и Ницшеанской, кое в чем даже примирив их иерархическим образом» (Володихин 2000: 108).

Библиография /References

- Berdâev, N.A. (1991). *Konstantin Leont'ev: očerk iz istorii ruskoj religioznoj žizni*. V: N.A. Berdâev o ruskoj filosofii. Č. 1. Sverdlovsk: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta: 149–284 [Бердяев, Н.А. (1991). *Константин Леонтьев: очерк из истории русской религиозной жизни*. В: Н.А. Бердяев о русской философии. Ч. 1. Свердловск: Издательство Уральского университета: 149–284].

- Berdáev, N.A. (2003). *Opyt paradoksal'noj ètiki*. Moskva: AST [Бердяев, Н.А. (2003). *Опыт парадоксальной этики*. Москва: АСТ].
- Dolgov, K.M. (2021). *Voschozhenie na Afon. Žyzn' i mirosozercanie Konstantina Leont'eva*. (Online) http://ksvetu.org/wp-content/uploads/2015/11/text_c1720.pdf (dostup: 25.02.2021) [Долгов, К.М. (2021). *Восхождение на Афон. Жизнь и мирозерцание Константина Леонтьева*. (Online) http://ksvetu.org/wp-content/uploads/2015/11/text_c1720.pdf (доступ: 25.02.2021)].
- Grifcov, B.A. (1995). *Sud'ba K.N. Leont'eva*. V: *K.N. Leont'ev: Pro et Contra: ličnost' i tvorčestvo K. Leont'eva v ocenke russkikh mislitelej i issledovatelej (1891–1917 gg.): antologija v 2-h knigah*. Kn. 1. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Russkogo Hristianskogo gumanitarnogo instituta: 294–358 [Грифцов, Б.А. (1995). *Судьба К.Н. Леонтьева*. В: *К.Н. Леонтьев: Pro et Contra: личность и творчество К. Леонтьева в оценке русских мыслителей и исследователей (1891–1917 гг.): антология в 2-х книгах*. Кн. 1. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института: 294–358].
- Hripunova, E.V. (2002). *Proza Konstantina Leont'eva: èvolúciá, problematika, stil'*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskikh nauk. Volgograd [Хрипунова, Е.В. (2002). *Проза Константина Леонтьева: эволюция, проблематика, стиль*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Волгоград].
- Ivask, Ū.P. (1995). *Konstantin Leont'ev (1831–1891). Žizn' i tvorčestvo*. V: *K.N. Leont'ev: Pro et Contra: ličnost' i tvorčestvo K. Leont'eva v ocenke russkikh myslytelej i issledovatelej (1891–1917 gg.): antologija v 2-h knigah*. Kn. 2. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Russkogo Hristianskogo gumanitarnogo instituta: 229–650 [Иваск, Ю.П. (1995). *Константин Леонтьев (1831–1891). Жизнь и творчество*. В: *К.Н. Леонтьев: Pro et Contra: личность и творчество К. Леонтьева в оценке русских мыслителей и исследователей (1891–1917 гг.): антология в 2-х книгах*. Кн. 2. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института: 229–650].
- Kerkegor, S. (2021a). *Naslaždenie u dolg*. (Online) https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003635757/ (dostup: 15.03.2021) [Кьеркегор, С. (2021a). *Наслаждение и долг*. (Online) https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003635757/ (доступ: 15.03.2021)].
- Kerkegor, S. (2021b). *Strah i trepet*. (Online) <https://bookree.org/reader?file=1361335> (dostup: 28.05.2021) [Кьеркегор, С. (2021b). *Страх и трепет*. (Online) <https://bookree.org/reader?file=1361335> (доступ: 28.05.2021)].
- Kline G.L. (1968). *Religious and anti-religious thought in Russia*. (Weil Institute Lectures). Chicago: University of Chicago Press.
- Konoplancev A.M. (1911). *Žizn' K.N. Leont'eva v svázi s razvitiem ego mirosozercaniá*. V: *Pamâti K.N. Leont'eva: [literaturnyj sbornik]*. Sankt-Peterburg: Sirius: 5–136 [Коноплянцев А.М. (1911). *Жизнь К.Н. Леонтьева в связи с развитием его мирозерцания*. В: *Памяти К.Н. Леонтьева: [литературный сборник]*. Санкт-Петербург: Сириус: 5–136].
- Koroľ'kov, A.A. (1991). *Proročestva Konstantina Leont'eva*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [Корольков, А.А. (1991). *Пророчества Константина Леонтьева*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета].
- Leont'ev, K.N. (1914). *Sobranie sočinenij: v devâti tomach*. T. 9. Moskva: izdanie V.M. Sablina [Леонтьев, К.Н. (1914). *Собрание сочинений: в девяти томах*. Т. 9. Москва: издание В.М. Саблина].
- Leont'ev, K.N. (1991). *Egipetskij golub' roman, povest', vospominiá*. Moskva: Russkaâ kniga [Леонтьев, К.Н. (1991). *Египетский голубь: роман, повесть, воспоминания*. Москва: Русская книга.

- Leont'ev, K.N. (1992). *Zapiski otšel'nika*. Moskva: Russkaâ kniga [Леонтьев, К.Н. (1992). *Записки отшельника*. Москва: Русская книга].
- Leont'ev, K.N. (1993). *Izbrannye pis'ma 1854–1891*. Sankt-Peterburg: Puškinskij fond [Леонтьев, К.Н. (1993). *Избранные письма 1854–1891*. Санкт-Петербург: Пушкинский фонд].
- Leont'ev, K.N. (1995). *K.N. Leont'ev: Pro et Contra: ličnost' i tvorčestvo K. Leont'eva v ocenke russkih myslitelej i issledovatelej (1891–1917 gg.): antologija v 2-h knigah*. Kn. 2 Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Russkogo Hristianskogo gumanitarnogo instituta [К.Н. Леонтьев: *Pro et Contra: личность и творчество К. Леонтьева в оценке русских мыслителей и исследователей (1891–1917 гг.): антология в 2-х книгах*. Kn. 2. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института].
- Leont'ev, K.N. (2011). *Hram i Cerkov'*. Minsk: Izdatel'stvo Belorusskogo Ėkzarhata [Леонтьев, К.Н. (2011). *Храм и Церковь*. Минск: Издательство Белорусского Экзархата].
- Rabkina, N.A. (1991). Literaturnye uroki (Turgenev i Konstantin Leont'ev – istoriâ vzaimootnošeniij). *Voprosy literatury*, 4: 124–132 [Рабкина, Н.А. (1991). Литературные уроки (Тургенев и Константин Леонтьев – история взаимоотношений). *Вопросы литературы*, 4: 124–132].
- Volodihin, D.M. (2000). *Vysokomernyj strannik: filosofiâ i žizn' Konstantina Leont'eva*. Moskva: Manufaktura [Володихин, Д.М. (2000). *Высокомерный странник. философия и жизнь Константина Леонтьева*. Москва: Мануфактура].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Inessa Morozova is a reviewer in this issue of the journal.

Article No. 252

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.08>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and G. Ojcewicz¹

Citation:

Ojcewicz, G. (2021). Georgij Efron o sobie: dwa wyznania – dwie żywe rany. Na podstawie *Dzienników* autora z 1941 roku. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 132–150. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.08>



GIEORGIJ EFRON O SOBIE: DWA WYZNANIA – DWIE ŻYWE RANY. NA PODSTAWIE *DZIENNIKÓW* AUTORA Z 1941 ROKU

GRZEGORZ OJCEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Wydział Humanistyczny / Faculty of Humanities

Instytut Literaturoznawstwa / Institute of Literary Studies

Katedra Literatur Wschodniosłowiańskich / Department of East Slavic Literatures

ul. Kurta Obitzta 1, PL-10-725 Olsztyn, Polska / Kurta Obitzta St. 1, PL-10-725 Olsztyn, Poland

Corresponding Author e-mail: grzegorz.ojcewicz@uwm.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5909-270X>

(nadesłano / received 17.03.2021; zaakceptowano / accepted 31.03.2021)

Abstract

Georgy Efron about himself: two confessions – two open wounds. On the basis of his 1941 *Diaries*

The author contemplates a thesis which states that the two confessions Georgy Efron made with reference to himself in his 1941 *Diaries* expose gaping wounds in the boy's psyche. The source of the mental traumas and lasting changes in the teenager's personality must lay in his difficult past – fourteen years of his stay in France and five years

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

of functioning in the Soviet reality of a totalitarian state. Mur thoroughly analyses the reasons for the dissolution of his family ties and the consequences of Marina Tsvetaeva's flawed decision to return to the USSR. This existential trap in which both the poet and her beloved son found themselves had grave repercussions – Tsvetaeva's tragic death in Yelabuga and Mur's later life as an orphan. The author believes that neither of the two major existential wounds managed to heal in the remaining years of Georgy Efron's short life.

Keywords: Georgy Efron, intimate diaries, Russian emigration, Russian repatriates, moral dilemmas.

Abstrakt

Autor ilustruje tezę, w myśl której dwa wyznania Gieorgija Efrona o sobie, zawarte w jego dziennikach z 1941 roku, odsłaniają wiecznie żywe rany w psychice młodego chłopaka. Źródłem traum psychicznych i trwałych zmian w osobowości nastolatka należy upatrywać w jego trudnej przeszłości – czasach, gdy przez czternaście lat mieszkał we Francji, oraz pięciu latach funkcjonowania w sowieckiej rzeczywistości totalitarnego państwa. Mur dogłębnie analizuje przyczyny rozpadu więzi rodzinnych i następstwa błędnej decyzji życiowej podjętej przez Marinę Cwietajewą, jaką był przyjazd do ZSRR. Ta egzystencjalna pułapka, w której znalazła się zarówno sama poetka, jak i jej ukochany syn, miała tragiczne konsekwencje przede wszystkim w postaci tragicznej śmierci Cwietajewej w Jełabudze i w rozpoczęciu sierociego losu Mura. Autor uważa, że żadnej z dwóch wielkich ran egzystencjalnych nie udało się zagoić Gieorgijowi Efronowi do końca swego krótkiego życia.

Keywords: Gieorgij Efron, dzienniki intymne, emigracja rosyjska, reemigranci rosyjscy, dylematy moralne.

Trudno oczywiście przecenić wartość autobiografii czy ego-dokumentu w kształtowaniu pełnego wizerunku ich autorów. Obydwa gatunki charakteryzują się wielkim ładunkiem wiedzy o piszącym, ale sytuacje narracyjne są w nich prawie całkowicie odmienne. O ile autobiografia powstaje najczęściej jako wewnętrzny wgląd autora w swoją przeszłość, o tyle ego-dokument jest relacją utrwalaną na bieżąco, bez istotnego dystansu czasowego, bez perspektywicznego oglądania się za siebie. Ta obiektywna odmienność narracyjno-kompozycyjna sprawia, że w większym stopniu można, jak sądzę, wierzyć spontanicznie powstającym dziennikom, które nie są zwykle pisane z myślą o ich rychłej publikacji, aniżeli literackiej, świadomie sprofilowanej, wypowiedzi o własnym życiu, nastawionej nierzadko na jej publiczne udostępnienie. Dlatego diariusze Gieorgija Efrona (1925–1944), syna Mariny Cwietajewej przebywającego wciąż w cieniu wielkiej poetki, stanowią bezcenne obiektywne źródło wiedzy nie tylko o ich autorze, lecz także o otoczeniu rosyjskiej pisarki i trudnych, wstydliwych sprawach rodzinnych Efronów, które pojawiły się w życiu Mura już w latach paryskiej

emigracji (jesień 1925 – czerwiec 1939) oraz trwały od drugiej połowy czerwca 1939 roku po jego przyjeździe do ZSRR aż do pierwszych dni lipca 1944.

Georgij Efron nie tylko w polskiej ruscystyce nie jest postacią dostatecznie zbadaną. Najwięcej uwagi poświęcono mu w niewielkich objętościowo miniaturach, które towarzyszą wydanym w Rosji diariuszom Mura (Efron 2004, 2017, 2018; Korkina, Losskaâ 2017; Gorâeva 2017, 2018; Popova 2018) i dłuższych, a tym samym wnikliwszych szkicach, jak na przykład w opracowaniu Natalii Gromowej o losach dzieci pisarzy rosyjskich ewakuowanych w 1941 roku do Tatarii czy Uzbekistanu (Gromova 2012). W Polsce rozpoczął się dopiero i trwa od paru lat etap rozpoznawczy (Ojcewicz 2017, 2018, 2019) oraz przekładoznawczy (Efron 2019, 2021a, 2021b), w którym stopniowo przybliży się polskiemu odbiorcy życie oraz twórczość potomka Cwietajewej. Jest to wszakże problematyka niszowa i być może nadal taką będzie, ponieważ Mur wciąż pozostaje w cieniu pisarstwa wielkiej matki i zapewne nigdy z niego zwycięsko nie wyjdzie. Nie da się bowiem dzisiaj obydwu dokonań piśmienniczych – z jednej strony genialnej poetki, a z drugiej jej dobrze zapowiadającego się w sferze literackiej syna – uznać za równorzędne. Trzeba jednak pamiętać, że Mur zginął w bardzo młodym wieku, nie zdołał zatem w pełni rozwinąć swoich talentów – poetyckiego, prozatorskiego, graficznego – dlatego powstał i trwale istnieje obszar pewnej niewiadomej, która nie pozwala na sformułowanie ostatecznej jednostronnie niekorzystnej oceny walorów jego twórczości w porównaniu z wysublimowanymi tekstami autorki *Poematu Końca*.

W krótkim życiu Georgija Efrona, człowieka wystarczająco solidnie ukształtowanego przez kulturę francuską i tylko w pewnej mierze „zmodyfikowanego” przez rzeczywistość sowieckiego państwa, etap zachodni w odróżnieniu od etapu rosyjskiego trwał czternaście lat, ten drugi zaś – zaledwie pięć. Dysproporcja czasowa jest więc oczywista i sugeruje, że różnorodne doświadczenia zdobyte przez Mura we Francji musiały mieć decydujące znaczenie w postrzeganiu przez niego realiów radzieckiego państwa oraz formułowaniu ocen na temat życia w ZSRR. Francja, zwłaszcza zaś ukochany i nigdy niezapomniany Paryż, stały się nostalgicznym punktem odniesienia dla nastolatka przy poruszaniu wszelkich spraw – łatwych i trudnych, miłych i nieprzyjemnych, egzystencjalnych i eschatologicznych – z jakimi musiał się zmierzyć wrażliwy, by nie rzec nadwrażliwy, chłopak. Gdy rozpoczął pisanie swoich dzienników w 1939 roku w Bolszewie pod Moskwą, zabranych następnie w sierpniu przez NKWD w trakcie aresztowania siostry, Ariadny Efron, miał czternaście lat, gdy je kończył – dziewiętnaście. Nie wszystkie diariusze Efrona się zachowały: brakuje dzienników o numerach 11 i 12, obejmujących okres od 19 listopada 1941 roku (po przybyciu 16-latką do Taszkientu) do 3 stycznia 1943, nic też nie wiemy o losach ego-dokumentów powstałych zapewne po 25 sierpnia 1943 roku. Na początku lipca 1944 roku syn Cwietajewej zginął na froncie białoruskim między Słobódką a Sznurkami w niewyjaśnionych wciąż do końca okolicznościach². Spuścizna Efrona obejmuje próby literackie i prace graficzne, które czekają na wnikliwe opracowania badaczy.

² Szczęśliwym zbiegiem okoliczności w tym samym numerze „Studia Rossica Gedanensia” w dziale „Filologia śledcza” znajduje się artykuł poświęcony wyjaśnieniu zagadki zaginięcia czerwonoarmisty Georgija Efrona na froncie 7 lipca 1944 roku.

Życiorys Georgija Efrona obejmuje zatem dziewiętnaście lat. Każdy rok jego pobytu w ZSRR upłynął pod innym znakiem: 1939 – niebezpieczna społecznie adaptacja do nowych warunków i przymusowe godzenie się na traktowanie przez otoczenie jak Francuza-intruza w obcym państwie; 1940 – nadmierne przeżywanie samotności i egzaltowane odczuwanie braku zrozumienia (w ocenie chłopca) przez matkę potrzeb oraz oczekiwań bardzo dojrzałego intelektualnie nastolatka, a mimo wszystko tylko 15-letniego egocentrycznego mężczyzny; 1941 – mierzenie się z chaosem typowym dla początkowego okresu wielkiej wojny ojczyźnianej, nagła śmierć Mariny Cwietajewej, traumatyczne ewakuacje; 1943 – to przede wszystkim dramatyczna walka o przetrwanie w warunkach taszkienckiej biedy, permanentnego odczuwania głodu i nękających chorób.

By zilustrować tezę o występowaniu stałej rany w psychice Georgija Efrona, której źródłami była bolesna francuska przeszłość i w nie mniejszym stopniu traumatyczna sowiecka rzeczywistość, wybrałem dwa moim zdaniem doniosłe dni z życia Mura: 16 lipca i 7 listopada 1941 roku. W pierwszym i drugim przypadku nadawcą jest 16-letni chłopak, ale w odmiennych zasadniczo warunkach rodzinnych: w lipcu żyła jeszcze Marina Cwietajewa, w listopadzie – była obecna już tylko w sercu syna, bo we wspomnieniach wyrażonych wprost na kartkach diariuszy – nadzwyczaj rzadko. W lipcu Mur przebywał razem z matką w objętej wojną Moskwie i na krótko w podmoskiewskich Piaskach, w listopadzie – tkwił samotnie w kącie mroźnego ewakuacyjnego eszelonu podążającego żółwim tempem prawie trzy tygodnie do Taszkientu³. W lipcu – irytacja dała powód do wypowiedzenia gorzkich słów o swoim losie, w listopadzie – świadomość historycznej pułapki, w jakiej znalazł się on sam i Rosjanie dręczeni przez antyhumanitarne komunistyczne państwo. Jestem pewny, że ostre słowa wypowiedziane przez Mura mają swoje zasadnicze podłoże w czynnikach organicznych, a więc jego impulsywność czy pogłębiona refleksyjność zależały w tych dniach w określonej mierze od wydolności fizycznej, psychicznej i intelektualnej organizmu nastolatka. Dlatego w celu sprawdzenia swojej hipotezy sięgnąłem do biorytmiki⁴, by upewnić się, czy mam rację. Z metody tej korzystałem niejednokrotnie i zawsze przynosiła ona interesujące rezultaty (np. Ojcewicz 2016, 2019)⁵. Sprzężenie analizy tekstu z możliwościami interpretacyjnymi biorytmiki powinno zapewnić obiektywną weryfikację mojego założenia.

³ W warunkach pokojowych podróż taka trwała wtedy cztery dni.

⁴ Ojcem polskiej biorytmiki jest dr Jerzy Alojzy Sikora (1930–). Najważniejsze swoje przemyślenia przedstawił na ten temat w następujących książkach: Sikora 1983, 1984, 1995, 2009, 2014, 2020. W tradycyjnej medycynie chińskiej z koncepcją biorytmiki jest mocno powiązana teoria zegara biologicznego człowieka. Zob. np. Stopińska 2011.

⁵ Biorytmika jest nauką, która ma już za sobą kilkadziesiąt lat doświadczeń zarówno na Zachodzie, jak i na Wschodzie. Szczegółowy rys zawierający wiedzę na temat samych badaczy, kierunków ich badań oraz najważniejszych ośrodków badawczych można znaleźć w opracowaniach dra Jerzego Sikory, które przywołuję w bibliografii. Metoda biorytmiki opiera się na wiedzy o przebiegu naturalnych biorytmów w organizmie człowieka. Zdaniem uczonych **23-dniowy biorytm sprawności fizycznej** opowiada za kondycję fizyczną organizmu: siłę, energię, odporność, pracę narządów wewnętrznych, regenerację tkanek i sprawność seksualną. W dniach wyżu fizycznego każda ciężka praca zostanie wykonana możliwie najlepiej. Rany w tym okresie goją się najszybciej, człowiek ma zwiększoną odporność na ból. W fazie dodatniej biorytmu fizycznego z człowieka emanuje odwa-

Odwołując się do wiedzy o naturalnych cyklach biologicznych człowieka w kontekście podjętego problemu badawczego, szukam najpierw odpowiedzi na dwa podstawowe pytania z domeny biorytmicznej:

1. Jak przebiegały cykle fizyczne, psychiczne i emocjonalne Georgija Efrona w dniach 16 lipca i 7 listopada 1941 roku?
2. Czy bezpośrednim następstwem przebiegów cykli fizycznych, psychicznych i emocjonalnych Georgija Efrona w dniach 16 lipca i 7 listopada 1941 roku mogą być określone reperkusje tekstowe (stylistyczne, syntaktyczne, leksykalne itp.) utrwalone w zapisach jego diariuszy?

Analizę rozpoczynam od przedstawienia biorytmu Georgija Efrona w lipcu 1941 roku z zaznaczeniem 16 lipca 1941 roku.

Tab. 1. Biorytm Georgija Efrona w lipcu 1941 roku⁶

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
F	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	+	+	+	+	+
P	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	X	X	-	-
I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	+	+

	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
F	+	+	+	+	+	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
P	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	+	+	+
I	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	X	-

Objaśnienia

+ wyż cyklu

- niż cyklu

0 – dzień zerowy

X – dzień krytyczny

F – cykl biorytmu fizycznego

P – cykl biorytmu psychicznego

I – cykl biorytmu intelektualnego

16 lipca 1941 roku Georgij Efron był w szczytowym punkcie cyklu fizycznego, osiągającego najwyższą swoją wartość. Mogły się wtedy uzewnętrznić w sposób naturalny siła i energia nastolatka, jego zadziorność, gotowość do zacieklego bronienia sta-

ga, pewność siebie, zapał, siła przebiccia, upór. **28-dniowy biorytm sprawności psychicznej** wpływa na układ nerwowy człowieka i jego nastrój, a także na równowagę emocjonalną, intuicję, poziom optymizmu, sferę erotyki. Będąc w dodatniej fazie cyklu psychicznego, ludzie są radośni, tryskają humorem, cechuje ich otwartość komunikacyjna; u artystów pojawia się wtedy najczęściej natchnienie. Faza ujemna biorytmu psychicznego stanowi odwrotność fazy dodatniej: pojawia się skłonność do depresji, szybszej i częstszej irytacji, ostrzejszego sprzeciwu. **33-dniowy biorytm sprawności intelektualnej** wpływa przede wszystkim na potencjał umysłowy człowieka i wiąże się bezpośrednio z określonymi funkcjami intelektualnymi jak pamięć, logika, koordynacja, intuicja, bystrość. W fazie niżu biorytmu intelektualnego występuje zwykle przejściowa ociążałość umysłu: trudniej o skupienie, gorzej wypada myślenie logiczne, pamięć świeża nie zawsze funkcjonuje niezawodnie.

⁶ Ten i następny biodiagram zostały wygenerowane w serwisie biorytmy.net, który opracował dr inż. Robert Kolud na podstawie materiałów i publikacji autorstwa dra Jerzego Sikory; http://biorytmy.net/bio.php?nazwisko=Georgij+Efron&du_dzien=1&du_miesiac=2&du_rok=1925&da_rok=1941&f=generuj&dodruku=1 (dostęp 3.11.2020).

nowiska, gdyż przy takim przebiegu biorytmu fizycznego człowiek jest odważny, czasami przesadnie pewny siebie i nierzadko nieracjonalnie uparty. Biorytm psychiczny nie kształtował się korzystnie: trzeci dzień po dniach krytycznych (13 i 14 VII) oznaczał podążanie ku najniższej wartości cyklu (depresji), która wypadła wtedy 20 VII. W konsekwencji nastroj chłopaka nie musiał być najlepszy, stopniowemu pogorszeniu ulegała równowaga emocjonalna, spadały optymizm i zainteresowanie sprawami płci. Ujemna faza psychiczna, której doświadczał Efron, mogłaby odpowiadać za tłumienie w nim radości, sprzyjać zamykaniu się na kontakty z innymi osobami, wpływać na pogłębianie się obniżonego nastroju i łatwości w poddawaniu się irytacji nawet z całkiem błahego powodu oraz ostrzejszemu słownemu wyrażaniu sprzeciwu. Z kolei cykl intelektualny przebiegał 16 lipca przez początkową fazę dodatnią, a więc korzystnie oddziaływał na funkcje intelektualne nastolatka: szybkość i trafność formułowania myśli, ocen oraz poprawne wyciąganie wniosków. W związku z tym wypowiedziach Efrona nie powinny być żadnych śladów ociężałości umysłowej: pamięć długo- i krótkotrwała funkcjonują wtedy na ogół w pełni skutecznie.

Zgodnie z założeniami biorytmiki powyższa charakterystyka Mura pod względem jego stanu fizycznego, psychicznego i intelektualnego powinna znaleźć tekstowe odzwierciedlenie w środkowej wypowiedzi z 16 lipca 1941 roku zawartej w dzienniku nr 9. Z powodu jej objętości, znacznie przewyższającej tradycyjne ramy cytatu, całość zapisu dziennikowego znajduje się w Aneksie. Tutaj skupię się na analizie materiału, który ma bezpośredni związek z hipotezą główną. Tak więc w interesującym mnie fragmencie *Dzienników* Georgija Efrona wyraźnie wyczuwa się jego pięcioelementową strukturę: część pierwsza dotyczy nadzwyczaj emocjonalnych i nie zawsze obiektywnych refleksji chłopaka związanych z pobytem na dacy w Piaskach, druga – bezlitośnie odsłania źródła rozpadu moralnego narratora w powiązaniu z sytuacją rodzinną Efronów we Francji, trzecia – obnaża w detalach rozczarowania, które czekały na Mura w ZSRR, czwarta – to powrót do rzeczywistości w podmoskiewskiej miejscowości, piąta zaś część zawiera autocharakterystykę syna Cwietajewej, do której sprowokował go pobyt na dacy. Znalazły się w niej spostrzeżenia o samym sobie, swojej złożonej osobowości i najważniejszych oczekiwaniach od losu w niedalekiej przyszłości.

W mojej ocenie w urywku diariusza Efrona z 16 lipca 1941 roku odnajdujemy wszystkie elementy charakterystyki, które wynikają z analizy jego biorytmów w danym dniu. Są wśród nich na przykład prawie tak samo brzmiące i ujawniające irytację pytania retoryczne: „Co ja tutaj właściwie robię?” / ”Co ja tutaj robię?”; ponadto – rozmaite emocjonalne i najczęściej negatywne oceny: 1. rzeczywistości (fr. *folie*; odrażająca nuda; absolutna/straszna delirka; obrzydło!, głupota; wszystko mnie drażni, a matka najbardziej; wszystko to doprowadza mnie do wściekłości; nienawidzę dobrodusznych pogaduszek; Co za delirka!); 2. osób (dwie staruchy; staruszki rozmawiające o miłych głupstwach; idiotyczne rozmowy o niczym; a tutaj ludzie są idiotami); 3. działań tychże osób (okropne pożywienie; źle zorganizowane wyżywienie; wszystko to na nic, jeśli nie masz towarzystwa; najgłupsze uśmiechy i rozmowy; idioci, którzy nie osiągnęli przez wiele lat życia nic więcej niż przebywanie latem w Piaskach, ze źle zorganizowanym wyżywieniem i naiwnymi rozmowami!).

Centralne miejsce w rozważaniach chłopaka 16 lipca 1941 roku zajął jego własny rozpad moralny, który rozpoczął się we Francji i trwał w ZSRR. Miał on ściśle powiązanie

z dezintegracją kontaktów rodzinnych Efronów w Paryżu. Słowo „rozpad” pojawiło się w tej notatce Mura aż szesnastokrotnie (*nomen omen*, tyle samo lat miał wtedy narrator). Co ważne z punktu widzenia całościowej charakterystyki osobowości nastolatka, rozpad moralny nie był zjawiskiem odosobnionym, ponieważ towarzyszył mu ściśle rozpad wartości materialnych. Jak dobrą musiał odznaczać się Mur pamięcią długotrwałą, skoro z łatwością sięgał do wspomnień z czasów dzieciństwa. Być może wydarzenia tamtych dni zakorzeniły się w umyśle chłopca, ponieważ były przykre (dziecko jako świadek skłóconych ze sobą matki, ojca, dużo starszej siostry⁷). Oczywiście, że refleksja o byciu rodziny kolektywem, a nie zgodnym organizmem, musiała przyjść znacznie później, nie w wieku 4–5 lat, kiedy mózg człowieka notuje już wspomnienia, a następnie jest zdolny do ich przechowywania. Istotną rolę w dezintegracji osobowości Mura odegrały także odmienne polityki pedagogiczne i ideologiczne rodziców, z czego chętnie i świadomie korzystał sprytny chłopiec. Nauka w katolickiej szkole w Clamart nie służyła polepszeniu sytuacji: młody Efron nie nawiązał trwałych kontaktów z kolegami-Francuzami, był bowiem inny, obcy, o komunistycznej otoczce.

Naturalną konsekwencją zmian w osobowości nastolatka okazała się także nowa jakość w relacji z Cerkwią i praktykami religijnymi. Strach przez karą Bożą nie stanowił żadnych przeszkód, aby Mur bezboleśnie zrezygnował z uczestniczenia w życiu kościoła prawosławnego i stał się „ateistą” z wyboru. Pewną alternatywę w wyborze „ścieżki życiowej” stanowił dla niego rodzący się wtedy we Francji komunizm oraz eurazjatyzm, lecz z tych ideologicznych ofert syn Cwietajewej nie skorzystał, co raczej nie dziwi z powodu jego bardzo młodego wieku, a więc i braku możliwości intelektualnych do pełnego uczestniczenia w życiu politycznym adresowanym do dorosłych. Możliwość odmiany codzienności tkwiła także w pomysle ojca, Siergieja Efrona, powrotu do ojczyzny, idei, jak się później okaże, zgubnej dla całej jego rodziny. Cynizm i prymat pieniędzy, które zrodziły się wtedy w świecie wartości Mura, pozostaną już z nim na zawsze, o czym świadczą kolejne strony jego dzienników z lat następnych, podobnie – nie ustąpi skłonność do występowania coraz częstszych stanów obniżonego nastroju z powodu beczynności, braku zajęcia, w którym mogłaby znaleźć ujście twórcza natura chłopaka. Paryski okres oceni Mur okrutnie: „Mój Boże, co za syf!”

Wyjazd do ZSRR nie był złotym środkiem na francuski splin. Nadzieje związane z bolszewickim państwem bardzo szybko się rozwiały: syn Cwietajewej i wroga ludu nie znalazł tutaj ani stabilnego środowiska, ani niezachwianych ideałów, ani niezawodnych przyjaciół, a życie nie stało się twórczo intensywne i nasycone bogactwem pozytywnych doznań. Nawet bardzo bliskie relacje z Dmitrijem Sezemanem (1922–2010), jedynym przyjacielem Efrona w ZSRR, nie zlikwidowały wielu różnorodnych braków, jakie niespodziewanie i regularnie wyrastały przed chłopakiem-sierotą. Wzmacniała się jego nonszalancja i skłonność do sztydzenia z innych, co przykrywało własne kompleksy i poczucie niższej wartości. Nie bez znaczenia w kształtowaniu się osobowości nastolatka były także zmiany, do jakich dochodziło w jego najbliższym otoczeniu, a związane z nauką i środowiskiem szkolnym. Przecież w ciągu dwóch lat pobytu w ZSRR Mur zmieniał szkołę sześciokrotnie. Wszystko, do czego zaczynał przywykać, jak sam pisze, „brało w łeb”. Dynamiczna była także wtedy geografia zmuszająca do przyzwyczajania się do

⁷ Ariadna Efron urodziła się w 1912 roku, była więc starsza od brata o 13 lat.

nowych warunków: Bołszewo, Moskwa, Golicyno, ponownie Moskwa. Potem w ZSRR wybucha wielka wojna ojczyzniana i wraz z jej rozpoczęciem wyrastają przed chłopakiem nowe życiowe problemy ze spanikowaną i schorowaną matką w roli głównej.

Pobyt w podmoskiewskich Piaskach miał być z założenia psychiczną odskocznią zarówno dla Cwietajewej, jak i jej syna. Miał także zapewnić bezpieczeństwo fizyczne, ponieważ rozpoczęły się już bombardowania stolicy Kraju Rad. Ale to, co wydawało się Murowi początkowo rajem, świetną przystanią dla twórców, wkrótce spotykało się z bardzo ostrym sprzeciwem z jego strony i przejaskrawioną krytyką, w której podkreśla się „idiotyczność [sposobów] spędzania czasu”, gdzie przebywają „idiotyczni ludzie”, którzy prowadzą „idiotyczne rozmowy o samowarach, jajkach itd.”. Słowa Mura są bardzo bolesne, podyktowane według mnie przebiegiem cykliw biologicznych: „Patologiczna głupota, intelektualna niemoc pod przykrywką dobroduszości. Piaski to dla mnie najpełniejsza moralna dekadencja” (Efron 2021a: 251). Zrozumiałe zatem, że naładowany energią nastolatek (5 dzień cyklu fizycznego, szczyt fazy) jasno i dynamicznie (irytację uzasadnia drugi dzień fazy ujemnej cyklu psychicznego) formułuje swoje oczekiwania wobec świata (drugi dzień cyklu psychicznego w fazie dodatniej): pragnie, by wszyscy zostawili go w spokoju, ma świadomość, że obecnie nie zależy od siebie, twierdzi, że ma prawo do obojętności wobec osób i spraw, nie godzi się na wypominanie mu jakości życia intymnego. Mur stanowczo podkreśla teraz, a będzie to czynić także w latach następnych, że ma prawo do egoizmu i egocentryzmu, albowiem tak go ukształtowało życie we Francji i ZSRR. Chłopak żyje mocną nadzieją, która przecież nigdy się nie ziści, że nadejdzie dla niego czas, w którym zdoła się w pełni zrealizować jako atrakcyjny mężczyzna i oryginalny artysta. Teraz stawia na potęgę pieniądza i będzie musiał potem do końca swoich dni doświadczać dojmujących skutków własnego przekonania o dominującej roli mamony w codziennym życiu.

Kolej na zilustrowanie biorytmu Georgija Efrona w listopadzie 1941 roku z graficznym wyodrębnieniem analizowanego dnia – 7 listopada 1941 roku.

Tab. 2. Biorytm Georgija Efrona w listopadzie 1941 roku

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
F	-	0	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	X	-
P	+	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
I	+	+	+	+	+	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
F	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0	+	+	+	+
P	0	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	X
I	-	-	-	-	-	-	0	0	+	+	+	+	+	+	+

Objaśnienia

+ wyż cyklu

- niż cyklu

0 – dzień zerowy

X – dzień krytyczny

F – cykl biorytmu fizycznego

P – cykl biorytmu psychicznego

I – cykl biorytmu intelektualnego

7 listopada 1941 roku był momentem szczególnym w historii ZSRR, obchodzono bowiem wtedy 24. rocznicę przewrotu bolszewickiego. Fakt ten nie umknął uwagi Efrona, był nawet w pewnym sensie dla niego inspirujący, ponieważ sprowokował Mura do gorzkich refleksji o kondycji politycznej komunistycznej ojczyzny. Tego dnia młodzieniec znajdował się w szczytowym punkcie cyklu fizycznego, podobnie jak wcześniej 16 lipca. A więc ponownie mogła się uzewnętrznić energia chłopaka, słowna odwaga, chęć obstawania przy swoim zdaniu. Biorytm psychiczny nie był jednak dla niego korzystny: czwarty (w lipcu zaś – trzeci) dzień po dniach krytycznych (2 i 3 XI) wskazywał jednoznacznie na ruch ku niższym wartościom cyklu; depresja przypadała wówczas na 9 XI. W naturalnym następstwie stan emocjonalny nastolatka nie musiał być najradośniejszy, ponieważ pogarszał się jego nastrój i obniżał się poziom optymizmu czy zainteresowanie sprawami płci. Ujemna faza psychiczna, w jakiej znalazł się Efron, tłumaczyłaby minimum zadowolenia w tym dniu i niechęć do nawiązywania kontaktu słownego z innymi ludźmi. 7 listopada w cyklu intelektualnym rozpoczęła się faza ujemna: była to pierwsza doba po dniu krytycznym, a więc chwila niekorzystnego wpływu na funkcje intelektualne chłopaka. Teraz tempo oraz trafność formułowania myśli, ocen, a także stopień poprawności wyciągania wniosków nie pokrywałyby się z jakością, którą się osiąga w fazie dodatniej tego cyklu, zwłaszcza zaś w momencie osiągnięcia szczytu wyżu. W zapiskach Efrona mogłyby się ujawnić pewne ślady braku lekkości umysłowej: pamięć długo- i krótkotrwała nie musiałyby wówczas funkcjonować niezawodnie.

W myśl koncepcji biorytmicznej również kolejna charakterystyka Gieorgija Efrona z punktu widzenia jego stanu fizycznego, psychicznego i intelektualnego powinna znaleźć odzwierciedlenie tekstowe w listopadowej piątkowej wypowiedzi nastolatka zamieszczonej w dzienniku nr 10. Podobnie jak wcześniej, z powodu obszerności zapisu, odsyłam Czytelnika do uprzedniego zapoznania się z tą notatką w Aneksie, tutaj zaś koncentruję się na uwagach analitycznych. Tak więc pierwsza rzecz, która od razu rzuca się w oczy, gdy tylko sięgniemy pamięcią do poprzedniego zapisu Efrona i zestawimy go z obecnym, polega na odmiennej kompozycji językowej notatek: ta z 16 lipca jest wypowiedzią skonstruowaną (poza pojedynczym słowem „folie”) całkowicie w języku rosyjskim, natomiast 7 listopada został on w sporej mierze wymieszany z francuskim, stąd stylistyczna niejednorodność komunikatu i dodatkowa trudność w odbiorze tego fragmentu ego-dokumentu dla kogoś, kto nie zna języka francuskiego. W warstwie informacyjnej odnajduję dwie zasadnicze płaszczyzny, które spaja perspektywa wspomnieniowa: pierwszą tworzą przede wszystkim bolesne reminiscencje z okresu francuskiego, drugą – równie traumatyczne – radzieckiego. Obie warstwy zainicjowała ocena Mura o swojej autobiografii: „Ciekawie mimo wszystko układa się moja autobiografia: od początku, jeśli tak spojrzeć” (Efron 2021a: 459). Po niej – garść danych na temat sytuacji emigracyjnej rodziny: przyczyna, dla której ojciec Mura znalazł się poza granicami Rosji bolszewickiej, zgodna zresztą ze stanem faktycznym, oraz motywacja Mariny Cwietajewej do opuszczenia ojczyzny, chociaż tutaj jej syn pomija etapy geograficzne, jakie musiała pokonać poetka zanim połączyła się w Czechosłowacji z mężem Siergiejem. Spostrzeżenie o byciu tłustym niemowlakiem dla niespecjalisty może być tylko zdaniem o wyglądzie bobasa w bardzo wczesnym dzieciństwie, lecz w kontekście całych jego *Dzienników* tworzy ono podstawę do wysunięcia hipotezy

o cukrzycy jako chorobie, która towarzyszyła chłopcu od najmłodszych lat. Zwłaszcza okres taszkiencki Efrona (1943) i jego chorobliwe uzależnienie od słodyczy istotnie tę hipotezę wzmacnia. Szkoła, fascynacje ojca eurazjatyzmem, praca drukarni – wpisują się w zapis z 16 lipca, są powtórzeniem. Ale dowiadujemy się również nowych szczegółów z tamtego okresu, jak chociażby na temat ewolucji Siergieja Efrona i jego przejścia na „platformę radziecką”. Więcej także pisze Mur o polityczno-konspiracyjnych działaniach ojca i jego zaangażowaniu w sprawy hiszpańskie. Obok informacji o sympatiach prokomunistycznych wybrzmiewają niepokojące nuty o zyskującym na popularności faszyzmie. Ocena tego fragmentu życia we Francji znajduje jakże emocjonalne i zarazem lapidarne podsumowanie: „Boże, co za syf” – identyczne z tym, którym narrator posłużył się w zapisie z 16 lipca. Mur rozwija również wątek sprawy Ignacego Reissa, podaje konkretne nazwiska, przytacza fakty – postępuje zatem zgoła inaczej niż wtedy, gdy razem z matką zeznawali w paryskiej prefekturze w związku z nagłym zniknięciem Siergieja Efrona z kraju (Ojcewicz 2017, 2018). Ujawnia zgodnie z faktografią koleje własnego życia między 1937 a 1939 rokiem, czyli do chwili opuszczenia Francji na stałe. Raz jeszcze migają w sentymentalnych francuskich reminiscencjach sylwetki dwóch postaci nieobojętnych Murowi: Wiery Traill i Konstantina Rodziewicza.

Etap radziecki znamionowało charakterystyczne wykrzyknienie: „W końcu [19]39 rok. Pamiętny rok!” (Efron 2021a: 462). Nastolatek ujawnia szczegóły, które wrył sobie w pamięć, przechowuje to, co może łagodzić negatywne odczucia bieżącej ewakuacyjnej rzeczywistości: spotkanie po latach z siostrą i jej konkubentem, raczenie się słodyczami na ul. Gorkiego⁸. Więcej teraz pisze o trudnej rzeczywistości wspólnego mieszkania w Bolszewie z Klepininami-Lwowami. Naturalnie uzupełnia swoje wspomnienia o wydarzenia, które miały miejsce po 16 lipca 1941 roku, jak chociażby wybuch wielkiej wojny ojczyźnianej, traumatyczna ewakuacja do Tatarii połączona z samobójstwem Mariny Cwietajewej, wyjazd do Czystopola i nielekki fizycznie oraz psychicznie powrót do Moskwy, skomplikowanie relacji damsko-męskich, wreszcie – najdotkliwsza i z perspektywy czasu można powiedzieć, że w pełni chybiona decyzja o wyjeździe do Taszkientu, by docelowo spotkać się z Dmitrijem Sezemanem w Aszchabadzie.

W mojej ocenie, pomimo zasadniczej różnicy polegającej na zmianie proporcji pomiędzy językami narracji – rosyjskiego i francuskiego – w dwóch relacjach, obie one charakteryzują się ogromnym podobieństwem narracyjnym, paralelizmem stylistycznym, co może wynikać przede wszystkim z prawie równoległych przebiegów cyklów fizycznych i psychicznych Mura w dniach 16 lipca i 7 listopada 1941 roku. Zestawmy zatem obydwa biorytmy Georgija Efrona, by uzyskać wyraźny obraz analogii i odmienności w postaciach poszczególnych cyklów:

⁸ Lodziarnia przy ul. Gorkiego stanie się ulubionym miejscem spotkań z Dmitrijem Sezemanem – namiastką tych lokali, w których przebywali wspólnie, gdy mieszkali jeszcze w Paryżu.

Tab. 3. Zestawienie biorytmów Georgija Efrona w dwóch wybranych dniach 1941 roku

Biorytm	Wybrane dni z 1941 roku	
	16 VII	7 XI
fizyczny	5+	4+↑
psychiczny	2-↓	4-↓
intelektualny	2+↑	1-↓

Z tabeli 3. wynika, że biorytmy Georgija Efrona w obydwu wybranych do analizy dniach przebiegały podobnie, lecz nieidentycznie: 16 lipca znajdował się on w piątym dniu fazy dodatniej, osiągając jej najwyższą wartość, a 7 listopada – w czwartym dniu fazy dodatniej z tendencją wzrostową. Fakt ten uzasadnia zbieżność wypowiedzi słownej Mura w odniesieniu do jej dynamiki i nasycenia emocjonalnością. Biorytmy psychiczne także wykazują zadziwiającą analogiczność: 16 lipca Mur był w drugim dniu fazy ujemnej z tendencją malejącą, a 7 listopada – 4 dniu fazy ujemnej z tendencją malejącą. Ten związek w przebiegu cykli psychicznych miał bezpośrednie odzwierciedlenie w zawartości zapisków w dziennikach nastolatka, co zostało wyrażone na przykład w sporej irytacji pod wpływem okoliczności, w jakich znajdował się chłopak. Wreszcie cykl intelektualny: 16 lipca Mur przechodził przez drugi dzień fazy dodatniej z tendencją wzrostową, a 7 listopada – pierwszy dzień fazy ujemnej z tendencją malejącą. Jest to jedyne miejsce w danym zestawieniu, które wskazuje na zasadniczą odmienność przebiegu cyklu intelektualnego w dwóch wybranych dniach. W warstwie tekstowej różnica ta także ma swoje odbicie przede wszystkim w postaci konstruowania krótszych zdań w porównaniu z wypowiedziami z 16 lipca i skłonności do powtarzania pewnych informacji.

Sądzę, że wydobycie na światło dzienne tylko dwóch, ale jakże charakterystycznych zapisów pochodzących z dzienników Mura, daje reprezentatywny obraz osobowości nastolatka, osobowości skrzywionej, emocjonalnie rozchwianej: formułowane przez niego pretensje do losu, oburzenie się na rzeczywistość, cechuje niekiedy wręcz infantylność, która jawnie kontrastuje z wieloma bardzo dojrzałymi opiniami o własnym życiu, jego przebiegu, przyczynach rozpadu więzi rodzinnych i przebywaniu w egzystencjalnym zawieszeniu. Autoanalizy Efrona odznaczają się momentami prawie freudowskim zakorzeniem, świadczą o byciu niezwykle wnikliwym obserwatorem wszystkiego i wszystkich oraz o świadomym pozostawianiu pewnych rzeczy wciąż niedopowiedzianymi. Dyskretne przemilczenia Mura dotyczą spraw dla niego niezwykle istotnych, bo związanych najczęściej ze sferą intymną, lecz są one tylko dyskretnie markowane, a w miarę pełny obraz na przykład seksualności nastolatka można uzyskać wyłącznie po przeczytaniu wszystkich tomów *Dzienników* Efrona, jego listów oraz utworów literackich.

Dwa przeanalizowane wyznania Georgija Efrona utrwalone na stronach *Dzienników* są świadectwem dwóch żywych ran w psychice 16-letniego chłopaka. Nie zdołała ich wygoić sowiecka rzeczywistość, przeciwnie – bolesne doświadczenia zainicjowane aresztowaniami siostry i ojca, następnie zaś tragiczną śmiercią matki i pogłębione traumatycznie przez kolejne przymusowe ewakuacje nie mogły nie zrodzić w pozostawionym samemu sobie nastolatku historycznej momentami goryczy i poczucia

inności pod wieloma względami w porównaniu z osobami, z którymi spotykał się w ZSRR i rówieśnikami ze szkolnego środowiska. Kolejne złe lata egzystencji w Taszkencie (1942–1943) wśród obcych i wyrachowanych osób, zainteresowanych przede wszystkim myślą o własnym fizycznym przetrwaniu, zmuszały Mura do popełniania niekiedy czynów moralnie nagannych, łącznie z uciekaniem się do kradzieży, by zdobyć środki na jedzenie, by po prostu przeżyć. Bagaż doświadczeń, o których pisał w diariuszu 16 lipca i 7 listopada 1941, pozostał w nim na zawsze. Żaden z bolesnych problemów nie został nigdy rozwiązany pomyślnie. Sowieckie „zawieszenie” społeczno-polityczne, jakiego doświadczał w nadmiarze Mur, towarzyszyło mu do ostatnich dni życia.

Można według mnie śmiało twierdzić, że list napisany przez Mura 8 stycznia 1943 roku w stolicy Uzbekistanu do Samuila Guriewicza (Efron 2018: 347–353) jest doskonałym przykładem trzeciej rany psychicznej, inicjującej kolejne bolesne doświadczenia, których nie wyleczył nawet wymarzony powrót po 27 września 1943 do Moskwy. Lawinę traumatycznych zdarzeń spowodował paniczny strach chłopaka przed wysłaniem go na front pracy lub wprost na wojnę. Wezwanie mobilizacyjne otrzymane na samym początku 1943 roku, jak i wiele innych zdarzeń z okresu ewakuacyjnego, dokonały trwałych zmian w psychice młodzieńca. Napisze o nich sam jako szeregowy Efron na przykład w przejmująco szczerym liście z 14 maja 1944 roku do swojego nauczyciela z Instytutu Literackiego, Lwa Ozierowa, podkreślając w kartce z Alabina, cierpienie wywołane niestabilnością emocjonalną i ludzką obojętnością na jego sprawy («...*Skoro otpravlûs' na front...*» 2015: 16–18). Krótkotrwałe wloty lepszego nastroju tłumili długie okresy przygnębienia. Wszystko to zachęca do dalszego studiowania biografii i twórczości Efrona, by odnajdować zależności między jego życiorysem i konstytucją psychofizjologiczną a radzieckim bytem.

W baśniowym świecie żywa woda przywracała zmarłych do życia, goiła najcięższe otwarte rany, odmieniała na lepsze losy bohaterów. Ale czasy, w jakich żył syn Cwietajewej w ZSRR, szczególnie podczas ewakuacji do Jełabugi, Czystopola i Taszkientu, nie miały nic wspólnego z magią rodzimego folkloru. A i żywej wody nigdy nie było pod ręką, by młody Efron zdołał jej użyć w razie konieczności, zmagając się z wieloma codziennymi, lecz dojmującymi doświadczeniami egzystencji w Kraju Rad.

Bibliografia / References

- Efron (Murr), G. (2014). *Journal (1939–1943)*. Traduit du russe par Goblot S. Préface, notes et révision de la traduction Lossky V., postface Bérenger C. Genève: Éditions des Syrtes.
- Efron, G. (2004). *Dnevnik. V dvuh tomah*. Tom 1: 1940–1941 gody. Izdanie podgotovili Korkina E.B. i Losskaâ V.K. Moskva: Izdatel'stvo «Vagrius» [Эфрон, Г. (2004). *Дневники. В двух томах*. Том 1: 1940–1941 годы. Издание подготовили Коркина Е.Б. и Лосская В.К. Москва: Издательство «Вагриус»].
- Efron, G. (2017). *Neizvestnost' buduşego. Dnevnik i pis'ma 1940–1941 godov. S risunkami Georgiâ Efrona (publikuûtsâ v pervye)*. Izdanie podgotovili Korkina E.B., Losskaâ V.K. i Popova A.I. Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI [Эфрон, Г. (2017). *Неизвестность будущего. Дневники и письма 1940–1941 годов. С рисунками Георгия Эфрона (публикуются впервые)*. Из-

- дание подготовили Коркина Е.Б., Лосская В.К., Попова А.И. Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ].
- Èfron, G. *Dnevnik* [Эфрон Г. 2018. *Дневник*. (Online) http://thelib.ru/books/efron_georgiy/dnevnik.html (dostęp: 18.05.2018)].
- Èfron, G. (2018). *Zapiski parižanina. Dnevniki, piš'ma, literaturnye opyty 1941–1944 godov. S risunkami avtora (publikuïtsâ v pervye)*. Izdanie podgotovili Korkina E.B., Losskaâ V.K., Popova A.I. Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI [Эфрон, Г. (2018) *Записки парижанина. Дневники, письма, литературные опыты 1941–1944 годов. С рисунками автора (публикуются впервые)*. Издание подготовили Коркина Е.Б., Лосская В.К., Попова А.И. Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ].
- Efron, G. (2019). *Dzienniki 1940–1943. Tom 1. Rok 1940*. Przekł. z ros., red. i opr. n. Ojcewicz G. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”.
- Efron, G. (2021a). *Dzienniki 1940–1943. Tom 2. Rok 1941*. Przekł. z ros., red. i opr. n. Ojcewicz G. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”.
- Efron, G. (2021b). *Dzienniki 1940–1943. Tom 3. Rok 1943*. Przekł. z ros., red. i opr. n. Ojcewicz G. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”.
- Goraëva, T. (2017). *Černoe na belom. Strast' k risovanii. V: Èfron, G. Neizvestnost' budușego. Dnevnik i piš'ma 1940–1941 godov. S risunkami Georgiâ Èfrona (publikuïtsâ v pervye)*. Izdanie podgotovili Korkina E.B., Losskaâ V.K., Popova A.I. Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI: 11–14 [Горяева, Т. (2017). *Черное на белом. Страсть к рисованию*. В: Эфрон, Г. *Неизвестность будущего. Дневники и письма 1940–1941 годов. С рисунками Георгия Эфрона (публикуются впервые)*. Издание подготовили Коркина Е.Б., Лосская В.К., Попова А.И. Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ: 11–14].
- Goraëva, T. (2018). *Pravo na voskrešenie. V: Èfron, G. (2018). Zapiski parižanina. Dnevnik i piš'ma, literaturnye opyty 1941–1944 godov. S risunkami avtora (publikuïtsâ v pervye)*. Izdanie podgotovili Korkina E.B., Losskaâ V.K., Popova A.I. Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI: 286–290 [Горяева, Т. (2018). *Право на воскрешение*. В: Эфрон, Г. *Записки парижанина. Дневники, письма, литературные опыты 1941–1944 годов. С рисунками автора (публикуются впервые)*. Издание подготовили Коркина Е.Б., Лосская В.Л., Попова А.И.. Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ: 286–290].
- Gromova, N. (2012). *Stranniki vojny: Vospominaniâ detej pisatelej. 1941–1944*. Moskva: Izdatel'stvo AST [Громова, Н. (2012). *Странники войны: Воспоминания детей писателей. 1941–1944*. Москва: Издательство АСТ].
- Korkina, E., Losskaâ, V. (2017). *Predislovie. V: Èfron, G. (2017). Neizvestnost' budușego. Dnevnik i piš'ma 1940–1941 godov. S risunkami Georgiâ Èfrona (publikuïtsâ v pervye)*. Izdanie podgotovili Korkina E.B., Losskaâ V.K., Popova A.I. Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI, s. 5–10 [Коркина, Е., Лосская, В. (2017). *Предисловие*. В: Эфрон, Г. (2017). *Неизвестность будущего. Дневники и письма 1940–1941 годов. С рисунками Георгия Эфрона (публикуются впервые)*. Издание подготовили Коркина Е.Б., Лосская В.К., Попова А.И. Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ, с. 5–10].
- Korkina, E., Losskaâ, V. (2018). *Avtoportret na fone odinočestva. V: Èfron, G. (2018). Zapiski parižanina. Dnevnik i piš'ma, literaturnye opyty 1941–1944 godov. S risunkami avtora (publikuïtsâ v pervye)*. Izdanie podgotovili Korkina E.B., Losskaâ V.K., Popova A.I. Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI: 512–518 [Коркина, Е., Лосская, В. (2018). *Автопортрет на фоне одиночества*. В: Эфрон, Г. *Записки парижанина. Дневники, письма, литературные опыты 1941–1944 годов. С рисунками автора (публикуются впервые)*. Издание подготовили Коркина Е.Б., Лосская В.К., Попова А.И. Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ: 512–518].

- Kudrowa, I. (1998). *Tajemnica śmierci Mariny Cwietajewej*. Tłum. i posł. K. Tur. Białystok: Wydawnictwo „Łuk”.
- Losskaâ, V. (1992). *Marina Cvetaeva v žizni (neizdannnye vospominaniâ sovremennikov)*. Moskva: Prozaik [Лосская, В. (1992). *Марина Цветаева в жизни (неизданные воспоминания современников)*. Москва: Прозаик].
- Maikarenko-Astrikova, S. (Lana). (2018). *Marina Cvetaeva. Netlenyj duh. Korsikanskij žasmin. Legendy. Fakty. Dokumenty*. Moskva: LitRes [Макаренко-Астрикова, С. (Лана). (2018). *Марина Цветаева. Нетленный дух. Корсиканский жасмин. Легенды. Факты. Документы*. Москва: ЛитРес. (Online) <https://books.google.pl/books> (dostęp: 17.07.2019)].
- Ojcewicz, G. (2016). *Biorytmika jako źródło interpretacji zdarzeń*. W: Myślak D.A., Ojcewicz G. (2016). *Stara Dusza. Fenomen Matki Marii (Skobcowej). Badania i materiały*. Szczytно: Wydawnictwo „GregArt”: 347–372.
- Ojcewicz, G. (2017). Z filologii śledczej. Praca agenturalna stalinowskich służb specjalnych za granicą na przykładzie sprawy o zabójstwo Ignacego Reissa. *Studia Rossica Gedanensia*, 4: 297–332.
- Ojcewicz, G. (2018). Z filologii śledczej. Marina Cwietajewa jako świadek w sprawie o zabójstwo Ignacego Reissa w świetle dwóch protokołów przesłuchania. *Studia Rossica Gedanensia*, 5: 279–315.
- Ojcewicz, G. (2019). Każda droga ma kres (tragiczna przystań reemigrantki Mariny Cwietajewej w Jelabudze w świetle Dzienników Georgija Efrona), *Acta Neophilologica*, 21(2): 141–158.
- Popova, A. (2017). «А здесь – â odin, sam ssoboj, s prošlym i pereživaniâmi». *Dnevniky, pišma i literaturnye opyty Georgiâ Ėfrona 1941–1944 godov*. V: Ėfron, G. (2017). *Neizvestnost' budušego. Dnevniky i pišma 1940–1941 godov. S risunkami Georgiâ Ėfrona (publikuutsâ vpervye)*. Izdanie podgotovili Korkina E.B., Losskaâ V.K., Popova A.I. Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI: 5–12 [Попова, А. (2017). «А здесь – я один, сам с собой, с прошлым и переживаниями». *Дневники, письма и литературные опыты Георгия Эфрона 1941–1944 годов*. В: Эфрон, Г. (2017). *Неизвестность будущего. Дневники и письма 1940–1941 годов. С рисунками Георгия Эфрона (публикуются впервые)*. Издание подготовили Коркина Е.Б., Лосская В.К., Попова А.И. Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ, с. 5–12].
- Sikora, J. (1995). *A. Biorytmy: jak osiągnąć sukces wykorzystując naturalne cykle organizmu*. Bielsko-Biala: „Kleks”.
- Sikora, J.A. (2009). *Sekrety biorytmów*. Katowice: Kos.
- Sikora, J.A. (2014). *Kostmobiologia*. Katowice: Kos.
- Sikora, J.A. (2020). *Raźnym krokiem do sukcesów...* Katowice: Kos.
- Sikora, J. (1983). *Biodiagram prawdę ci powie*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Sikora, J. (1984). *Biorytmy twojego życia*. Warszawa: „Sport i Turystyka”.
- «...Skoro otpravlŭs' na front...». *Pišmo G. Ėfrona L.A. Ozerovu. Voennaâ sud'ba Georgiâ Ėfrona* (2015). Sostavlenie i teksty M.M. Urazovoj. Moskva: Dom-muzej Mariny Cvetaevoj [«...Скоро отправлюсь на фронт...». *Письмо Г. Эфрона Л.А. Озерову. Военная судьба Георгия Эфрона* (2015). Составление и тексты М.М. Уразовой. Москва: Дом-музей Марины Цветаевой].
- Sokolov, M. (2017). *Dmitrij Sezeman: Marina Cvetaeva, Georgij Ėfron i vozvrašenie v SSSR. Čast' 1* [Соколов, М. (2017). *Дмитрий Сеземан: Марина Цветаева, Георгий Эфрон и возвращение в СССР. Часть 1*. (Online) <https://www.svoboda.org/a/262693.html> (dostęp: 17.06.2017). *Часть 2*. (Online) <https://www.svoboda.org/a/262899.html> (dostęp: 17.06.2017)].
- Stopińska, W. (2011). *Zegar biologiczny*. W: Stopińska, W. (2011). *Medycyna między Wschodem a Zachodem*. Łódź: Galaktyka: 9–16.

ANEKS

1. Zapis w dzienniku z dnia 16 lipca 1941 roku

Folie⁹. Nuda i absolutna delirka. Co ja tutaj właściwie robię? Towarzystwo matki i dwóch staruch interesujących się kotami — to ci urok! Z ich rąk wychodzi okropne pożywienie: gryczana breja, polewka, czarny chleb. Od rana do wieczora idiotyczne rozmowy o jedzeniu, o niczym. Szczególne talenty inteligentów na wsi — rozmawianie wyłącznie o niczym. Na razie nie ma co myśleć o wyjeździe do Moskwy, ponieważ paszporty znajdują się biurze meldunkowym i będą [do odbioru] „nie wcześniej niż pod koniec tygodnia”. Tutaj panuje odrażająca nuda. Staruszki rozmawiające o miłych głupstwach, źle zorganizowane wyżywienie, kotki, ptaszki i komary: do diabła z tym! Obrzydło! Tak w ogóle jak tylko otrzymamy paszporty, pojedziemy do Moskwy. W Moskwie wprowadzają kartki na pewne produkty (jeszcze nie wiem, na jakie). Zwłaszcza nienawidzę dobrodusznych pogaduszek [tych dwóch] staruszek itd. Przyroda! Wszystko to na nic, jeśli nie masz towarzystwa. Delirka i głupota. Co ja tutaj robię? I te najgłupsze uśmiechy i rozmowy. Trzeba się na to godzić, bo dopóki nie oddadzą paszportów, nie można pojechać do Moskwy. Wszystko mnie drażni, a matka najbardziej. Idioci, którzy nie osiągnęli przez wiele lat życia nic więcej niż przebywanie latem w Piaskach, ze źle zorganizowanym wyżywieniem i naiwnymi rozmowami! Wszystko to doprowadza mnie do wściekłości. Nie, nie dla wsi zostałem zrodzony. Diabelnie chce mi się do Moskwy. Wszystko się rozbija o towarzystwo. A tutaj ludzie są idiotami. Koczetkow rzadko przyjeżdża. Będą wystawiać jego sztukę (razem z Lipskierowem) *Nadieżda Durowa*¹⁰. Koczetkow jest bardzo optymistycznie nastawiony, przekonany, że zabiją—dobiją Hitlera. Matka boi się gazów bojowych i bombardowań, a ja chcę do Moskw — zobaczyć się z Wałą i Mit'ką. Delirka, straszna delirka. Delirka i nuda. Zapewne szkoły będą w tym roku funkcjonować, skoro sytuacja na frontach wygląda na dobrą. Ewakuacja została przerwana, wiele instytucji powraca... Czekam na odpowiedź od Mit'ki. Chcę podtrzymać z nim korespondencję, bo nic przecież nie robię. Tak bardzo pragnę zobaczyć się z Wałą. Chociaż Wali nie posiadam, ale jakoś zgłodniałem z jej powodu. Czy optymizm Koczetkowa jest w pełni uzasadniony? Czy Wała zapomniała o mnie i czy list ode mnie sprawił jej przyjemność, czy nie? Od pewnego czasu zdominowało mnie uczucie rozpadu. Rozpadu wartości moralnych, ściśle związanego z rozpadem wartości materialnych. Proces rozpadu wszystkich bez wyjątku wartości moralnych zaczął się we mnie tak naprawdę jeszcze w dzieciństwie, kiedy zobaczyłem rodzinę żyjącą bez zgody, skłóconą, pozbawioną więzi. Rodziny nie było, był kolektyw, którego nic nie łączyło. Rozpad rodziny zaczął się od rozbieżności między matką a siostrą — siostra wyprowadziła się, by mieszkać samodzielnie, a potem rozpad rodziny spotęgował wyjazd siostry do ZSRR. Rozpad rodziny wyrażał się nie tylko w antagonizmie — bardzo ostrym — pomiędzy matką i siostrą, lecz także w antagonizmie pomiędzy matką i ojcem. Rozpad polegał jeszcze na tym, że ojciec i matka wywierali na mnie całkowicie odmienne wpływy i zamiast tego, by się im podporządkowywać, szedłem swoją drogą, przebijając się przez rozbieżności pedagogiczne i ideologiczny bezład. Proces rozpadu trwał także w czasie mojego przebywania w katolickiej szkole Maillarda w Clamart. Z uczniami tej szkoły nic mnie nie łączyło i chociaż nikt mną nie pomia-

⁹ Z fr. folie – szaleństwo.

¹⁰ Współautorem utworu *Nadieżda Durowa* (*Надежда Дурова*) był Konstantin Lipskierow.

tał, jawnie dawano [mi] odczuć, że nie jestem „swój”, ponieważ byłem Rosjaninem i w dodatku z komunistyczną otoczką. Co za delirka! Kiedyś chodziłem do prawosławnej cerkwi, przystępowałem do komunii [świętej], odbywałem rekolekcje (choć cerkwi nie znosiłem). Potem przyszedł „eurazjatyzm” i drukarnia na Rue de l’Union. Potem — komunistyczny wpływ ojca i otaczających go znajomych — konspiratorów-„powracających do ojczyzny”. Na dodatek — obcowanie ze wszystkimi warstwami emigracji... i nauka w katolickiej szkole! Naturalnie, żadnego środowiska, w którym mógłbym swobodnie się obracać, nie było. Emigrantów nie lubiłem, ponieważ mówili o przeszłości, byli niechlujni i nie chcieli patrzeć faktom w oczy, z „powracającymi do ojczyzny” nie przebywałem, ponieważ wiecznie byli zajęci „sprawami”. Z komunistami francuskimi nie obcowałem, ponieważ nie byłem z nimi związany ani pracą, ani trybem życia. Szkoła zaś wyposażyła mnie w mocne opinie o kobietach, pornograficzne czasopisma, miłość do angielskiego tytoniu i pięknych długopisów — i to wszystko. Z jednej strony — humanistyczne poglądy rodziny Lebediewów, z drugiej — poetycko-męczeński nurt wpływów matki, z trzeciej — kocie koncerty w domu, z czwartej — wpływ konspiratorów-„powracających do ojczyzny” i miłość do „przypadkowych” ludzi, do jakby nic nieznaczących spotkań i spacerów, z piątej — wpływ francuskich komunistów i marzenia o ZSRR jak o czymś szczególnie interesującym i nowym, podtrzymywane przez ojca, z szóstej — wpływ szkoły (katolickiej): wpływ cynizmu i prymatu pieniędzy. Wszystkie te wpływy przyswajałem, krytycznie przetwarzałem każdy z nich — i dochodziło do rozpadu każdej pozytywnej strony każdego wpływu zgodnie z działaniem drugiego wpływu. Następowła jakaś filtracja, niezrozumiała i przypadkowa. Wszystkie moralne — tak zwane obiektywne — wartości poszły w diabły. Pojęcie rodziny — stopniowo się oddalało. Religia — przestała istnieć. Komunizm był niejawny i zakonspirowany. Powstawał konglomerat wpływów. Tworzyła się dość eklektyczna filozoficzno-ideologiczna podkładka. Proces rozpadu następował po pośpiesznej ucieczce ojca z Francji, wiązał się z działaniami prefektury policji, wyjazdem z domu do hotelu i rezygnacją ze szkoły oraz jakichś kolegów, absolutną niepewnością co do jutra, odległą perspektywą wyjazdu do ZSRR i jednoczesnym obcowaniem — przymusowo-materialnym — z emigrantami. Rozpad pogłębiał się z powodu beczynności, wążowania się po kawiarniach, spotkań z Lefortem, sytuacji politycznej, obaw, że wybuchnie wojna, listów ojca przekazywanych potajemnie... Mój Boże, co za syf! Wreszcie wyjazd do ZSRR. Mówiąc prawdę, wyjazd do ZSRR miał dla mnie olbrzymią wagę, wielkie znaczenie. Miałem wielką nadzieję, że odnajdę wreszcie w ZSRR stabilne środowisko, niezachwiane ideały, niezawodnych przyjaciół, życie intensywne i nasycone treścią. Wiedziałem, że ojciec nie splamił swojego honoru itd. I pojechałem. Trafilem na dachę, gdzie natychmiast zaczęły się Lwowami¹¹, niesnaski z powodu zajmowanej powierzchni, łażenie i spotkania ojca z tajemniczymi typami z NKWD, telefony ojca z Bołszewa. Słowa ojca, że teraz jeszcze niczego nie wiadomo. Pełna konspiracja ojca, matka z nikim się nie spotyka, jestem sam z Mit’ką. Niepewność (ojciec mówił, że trzeba czekać, „aż wszystko się wyjaśni” itd.). Ten sam, znany mi rozpad, niepewność, niestabilność warunków materialnych rodzące moją nonszalancję wobec wszystkiego. Ten sam rozpad, ale pogłębiony przez niezwykle okoliczności. Potem — aresztowania ojca i Ali¹², kończące ostatecznie rozpad rodziny. Wszystko, do czego się przyzwyczaiłem, a ściślej — do czego zaczynałem przywykać — brało w łeb. To jest właśnie rozkład i on mnie

¹¹ Przypomnę — czyli z rodziną Klepininów (Niny i Nikołaja), którzy otrzymali konspiracyjne nazwisko „Lwow”.

¹² Kolejność aresztowań była inna: najpierw NKWD w sierpniu 1939 aresztowało Ariadnę Efron, a w październiku tego samego roku — Siergieja Efrona.

stale prześladowuje. Kosmopolityzm powstaje sam z siebie, zdeklasowanie i eklektyczność poglądów. Czy warto było na przykład przyzwyczajać się w różnych szkołach, do których chodziłem, do kogokolwiek lub czegośkolwiek — a tu masz: wyjazd i wszystko do diabła, i nowy pejzaż, i [znów] przywykaj, i dziękuj. Zmieniają się: Bolszewo, Moskwa, Golicyno, pokoje w Moskwie, szkoły, ludzie, pojęcia, wpływy — i powstaje chaos. Wreszcie — bulwar Pokrowski. Niby ostoja. Umowa jest na 2 lata. Chodzę do szkoły, poznaję [koleżanki i kolegów], przyzwyczajam się. Lecz nie unikam skandali z sąsiadami. Dobrze. Kończę klasę 8. — a z nikim nie nawiązałem bliższych relacji (jeszcze jedno założenie-nadzieja bierze w łeb: że znajdę „środowisko”. Żadnego środowiska nie znalazłem, bo go nie ma). Poznaję Wałę, widuję się z Mit'ką. A tu — wojna! I znów wszystko do diabła. Zaczynają się przymiarki do przeprowadzki, poszukiwanie pokoi. Znowu całkowity brak pewności doprowadzony do granic przez paniczne wizje matki. Nadchodzą niepewne dni, najbardziej paniczne, najstraszniejsze, najgłupsze. Dyżury, a „co jutro?” itd. Teraz, po tym wszystkim — Piaski. Idiotyczne spędzanie czasu, idiotyczni ludzie, idiotyczne rozmowy o samowarach, jajkach itd. Patologiczna głupota, intelektualna niemoc pod przykrywką dobroduszości. Piaski to dla mnie najpełniejsza moralna dekadencja. Dlaczego tak często mówię o rozpadzie, rozkładzie? Ponieważ wszystko, z czym miałem do czynienia, skłaniało się ku upadkowi. Uporządkowałem relacje z Wałą — wyjeżdżam do Piasków. I żadne listy nie zapobiegają temu, by nasze relacje nie skłaniały się ku upadkowi, i nie zdziwię się, jeśli te relacje na zawsze się przerwą. Wszystko to piszę nie z powodu jakiegoś tam pesymizmu — z natury jestem nastawiony bardzo optymistycznie. Lecz żeby pokazać fakty. Niech nie oczekują ode mnie dobroci, dobrego nastroju, dobroduszości, wdzięczności. Niech mnie zostawią w spokoju. Nie zależę od siebie i na razie nie będę zależec, nie będę nic znaczyć. Ale mam prawo do obojętności wobec tego, kogo chcę. Niech nikt nie wypomina mi moich flirtów, niech dadzą mi spokój. Mam prawo do egoizmu, ponieważ całe moje życie tak się ułożyło, żeby zrobić ze mnie egoistę i egocentryka. O nic nie proszę. Przyjdzie czas, kiedy będę mógł prosto w oczy, co myślę tym, ludziom, którzy mi się nie podobają. Pieniądze — o nie chodzi. To bardzo skomplikowane: zgarniać pieniądze z moją szczerością i jasnym spojrzeniem jest bardzo trudno, a sam jestem bez pieniędzy — ułomny człowiek (Efron 2019, 186–189).

2. Zapis w dzienniku z dnia 7 listopada 1941 roku

Ciekawie mimo wszystko układa się moja autobiografia: od początku, jeśli tak spojrzeć. Urodziłem się w m.[mieście] Pradze¹³ (Czechosłowacja) 1 lutego 1925 roku. Ojciec przedostał się tam z Rosji, gdzie uczestniczył w wojnie domowej jako oficer wolontariusz białej armii. Matka – słynna moskiewska poetka, wyjechała z Rosji Sow.[ieckiej] pour rejoinre son mari¹⁴. Potem la France¹⁵. Życie w Wandei, nad brzegiem morza; jestem tłustym niemowlakiem; w Normandii (Pontailac¹⁶), wspomnienia o morzu i żonie Szalapina, początki „zlewicowienia” ojca. Życie w Meudon w immeuble¹⁷ z rudą gospodynią i space-

¹³ Nie jest to zgodne ze stanem faktycznym, ponieważ Giorgij Efron urodził się w pod Pragę w miejscowości Všenory.

¹⁴ Z fr. pour rejoinre son mari – aby dołączyć do męża.

¹⁵ Z fr. France – Francja.

¹⁶ W tej miejscowości latem 1928 roku wypoczywało bardzo wielu rosyjskich emigrantów. Niewykluczone, że w Pontailac przebywała także Maria Szalapina (1882–1964).

¹⁷ Z fr. immeuble – kamienica.

rami w słynnym Bois¹⁸. Potem – Clamart i szkoła katolicka de la rue de Paris¹⁹. Ojciec – Eurazjata, wspomnienia drukarni, rue de l'Union 5, śmiganie współpracowników gazety eurazjatyckiej, dźwięk maszyny do pisania... Ensuite – Vanves, rue J.-B. Potin 6, bliżej Paryża, szkoła ta sama. Fins d'années torrides, distributions de prix – au jury, il y a même, à côté du directeur Maillard, un moustachu, un général Durmeyer, – alsacien... Les amis et copains: Etienne, Lefort, Joly, Thanron – tous des fainéants, amateurs de pèse, de bonnes «cibiches» et de «Sex-Appel»²⁰. Ojciec ostatecznie zrywa w 1928 r.[oku] ze swymi starymi przyjaciółmi i przechodzi do szeregów „sympathisants” au régime bolchévik²¹. Stopniowo przechodzi na platformę radziecką, zaczyna poznawać różnych ludzi; zaczyna się polityczno-konspiracyjne życie; przemykają „przypadkowi” ludzie; ojciec rzadko przebywa w domu, przychodzi późno, zmęczony... 1936 r.[ok]. Rozkwit „Front Popu”²², początek wojny w Hiszpanii... Ojciec jest pochłonięty „hiszpańskimi sprawami”; son activité est au zénith²³. Całe następne dwa i pół roku zajmuje się tymi sprawami, faisant des prodiges d'habileté en affaires²⁴. Matka o tym prawie nic nie wie, żyje swoim życiem, jego zaś uwielbia. Quant à moi, je subis une quantité énorme d'influences les plus diverses²⁵: katolicka szkoła, francuski komunizm, etc., etc. jusqu'au ciné américain qui m'inculque l'amour de l'argent et du luxe²⁶; rzadkie spacery z ojcem, migotanie gdzieś dalekiego Union soviétique, Maurice Thorez, Pain, Paix, Liberté²⁷. Les Lébédéff et leur sympathique appartement²⁸. Faszizm kolegów ze szkoły... Boże, co za syf. [19]37 rok. Rok mojej namiętności do radia i kina, do czasopisma „Séduction”²⁹, do magazines illustrés (aventures et police), do Charles'a Trénet'a³⁰. Nagle, niczym wybuch bomby – l'affaire Reiss³¹. Ojciec ukrywa się

¹⁸ Z fr. Bois – Las.

¹⁹ Z fr. de la rue de Paris – na ulicy Paryskiej.

²⁰ Z fr. Fins d'années torrides, distributions de prix – au jury, il y a même, à côté du directeur Maillard, un moustachu, un général Durmeyer, – alsacien... Les amis et copains: Etienne, Lefort, Joly, Thanron – tous des fainéants, amateurs de pèse, de bonnes «cibiches» et de «Sex-Appel» – Skwar pod koniec roku szkolnego i wręcznie uczniom nagród rocznych – w komisji obok dyrektora Maillarda sędzi wąsacz, general Durmeyer – mieszkaniec Alzacji... Szkolni koledzy i przyjaciele: Etienne, Lefort, Joly, Thanron, wszyscy – lenie, amatorzy pie-niędzy, dobrych papierosów i „Sex-Appelu”. Od tłumacza: zapewne Chodzi o generała Roberta-Jeana-Antoine'a Durrmeyera (1877–1954).

²¹ Z fr. „sympathisants” au régime bolchévik – „sympatyków” bolszewickiego reżimu.

²² Z fr. „Front Popu” – „Front Narodowy”.

²³ Z fr. son activité est au zénith – to szczyt jego działalności.

²⁴ Z fr. faisant des prodiges d'habileté en affaires – ujawniając niezwykłą pomysłowość w tych sprawach.

²⁵ Z fr. Quant à moi, je subis une quantité énorme d'influences les plus diverses – Jeśli chodzi o mnie, odczuwam na sobie ogromną ilość najróżnorodniejszych wpływów.

²⁶ Z fr. Jusqu'au ciné américain qui m'inculque l'amour de l'argent et du luxe – itd., itd. aż do kina amerykańskiego, które oferuje mi miłość do pieniędzy i luksusu.

²⁷ Z fr. Union soviétique, Maurice Thorez, Pain, Paix, Liberté – Związek Radziecki, Maurice Thorez, Chleb, Pokój, Wolność.

²⁸ Z fr. Les Lébédéff et leur sympathique appartement – Lebediewowie i ich sympatyczne mieszkanie.

²⁹ Z fr. „Séduction” – „Pokusa”.

³⁰ Z fr. magazines illustrés (aventures et police), do Charles'a Trénet'a – czasopism ilustrowanych (przygodowe i detektywistyczne), do Charles'a Trénet'a.

³¹ Z fr. l'affaire Reiss – sprawa Reissa.

à Levallois-Perret³² u kierowcy-emigranta, komunisty... Exposition universelle. Fuite en auto, éperdue avec papa et les Baker qui l'accompagnent. Rouen; on se quitte... Retour à Vanves; perquisition; une journée entière à la Sûreté générale: «Votre mari avait une activité foudroyante»³³. Przejazd do Paryża; Dick Pokrowski – punkt kontaktowy między nami i ambasadą, Wiera Traill, Louis Corday³⁴... Moje beztrioskie życie w Paryżu w ciągu dwóch lat: kawiarnia, kino, gazety, radio, pieniądze z ambasady i perspektywa Zw.[iązku] Radzieckiego. W końcu [19]39 rok. Pamiętny rok! Wyjazd do ZSRR, parowiec „Marija Uljanowa”, urząd celny w Leningradzie, arrivée à Moscou³⁵, tam spotkanie z Alą i znajomość z Mułą. Piję wodę i jem lody na ul. Gorkiego. Vois le Kremlin³⁶. Potem – Bołszewo: „domek norweski”, tata jest chory, irrealność sytuacji, Mił'ka, swary z Niną Nikolajewną, tajemnicze rozmowy z NKWD, potem przejazdka do Chimek przez CPKiO³⁷ i parostatkiem z Mułą oraz Alą, restauracja, powrót do Bołszewa; sławetne „rokowania”... Potem aresztowanie Ali, po miesiącu aresztowanie taty³⁸. Potem migoczą Golicyno i Mierzlakowski [zaułek], szkoła wiejska, dom wypoczynkowy i gruba Serafima Iwanowna [Fonska]. Potem – [ulica] Mochowa 11 i mieszkanie na uniwersytecie z Siewiercewami oraz Gabriczewskimi... Przekazy dla ojca. Wrzesień [19]40 r., po séjour³⁹ u Lili przeprowadzka do [zaułka] Pokrowskiego, szkoła 335. Potem – wojna, ewakuacja do Tatarii, Jełabuga, samobójstwo matki, wyjazd do Czystopola, potem koszmary powrót do Moskwy; mieszkanie u Lili, zameldowanie, Lebidziew-Kumacz, bombardowania, Wala i Sierbinow, obiady w restauracjach, 16 października, zjednoczenie, la vie quand même⁴⁰, Biblioteka Jęz.[yków] Ob.[cych]. Potem telegram od Mił'ki i départ pour Asie Orientale avec les Kotchetkoff⁴¹. Ewakuacja do Taszkientu avec espoir d'aller au Moyen-Orient, à Achkhabad où je retrouverai Mitia à tout prix. Et voilà⁴². Idę po węgiel – postój (Efron 2021a: 457:463).

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Grzegorz Ojcewicz is a reviewer in this issue of the journal.

³² Z fr. à Levallois-Perret – w Levallois-Perret.

³³ Z fr. Exposition universelle. Fuite en auto, éperdue avec papa et les Baker qui l'accompagnent. Rouen; on se quitte... Retour à Vanves; perquisition; une journée entière à la Sûreté générale: «Votre mari avait une activité foudroyante» – Światowa wystawa, paniczna ucieczka taty samochodem razem z Baltierami, którzy go odprowadzają. Rouen: rozłąka... Powrót do Vanves; przeszukanie; cały dzień w Bezpieczeństwie Państwowym: „Pani mąż prowadził wywrotową działalność”.

³⁴ Wcześniej Mur pisał o konspiracyjnym nazwisku Konstantina Rodziewicza jako Cordé.

³⁵ Z fr. arrivée à Moscou – przyjazd do Moskwy.

³⁶ Z fr. Vois le Kremlin – Oglądam Kreml.

³⁷ W oryginale ЦПКО (Центральный парк культуры и отдыха) – CPKiO (Centralny Park Kultury i Odpoczynku).

³⁸ Ta informacja podana przez Georgija Efrona nie jest zgodna ze stanem faktycznym, ponieważ Siergieja Efrona NKWD aresztowało 10 X 1939 roku.

³⁹ Z fr. séjour – pobycie.

⁴⁰ Z fr. la vie quand même – mimo wszystko życie.

⁴¹ Z fr. départ pour Asie Orientale avec les Kotchetkoff – wyjazd do Azji Środkowej z Koczetkowami.

⁴² Z fr. avec espoir d'aller au Moyen-Orient, à Achkhabad où je retrouverai Mitia à tout prix. Et voilà – w nadziei dostania się na Środkowy Wschód, do Aszchabadu, gdzie za wszelką cenę odnajdę Mił'kę. Ot tak.

Article No. 253

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.09>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and S. Padsasonny¹

Citation:

Padsasonny, S. (2021). Мотив молчания в повести *Кроткая* Ф.М. Достоевского. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 151–164. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.09>

Padsasonny, S. (2021). Motiv molčaniã v povesti *Krotkaã* F.M. Dostoevskogo. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 151–164. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.09>



МОТИВ МОЛЧАНИЯ В ПОВЕСТИ КРОТКАЯ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО

SIARHEI PADSASONNY

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Instytut Lingwistyki Stosowanej / Institute of Applied Linguistics
ul. Dobra 55, PL-00-311 Warszawa, Polska / Dobra St. 55, PL-00-311 Warsaw, Poland
Corresponding Author e-mail: s.padsasonny@uw.edu.pl
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9527-7878>
(nadesłano / received 27.08.2021; zaakceptowano / accepted 21.09.2021)

Abstract

The motif of silence in the short story *A Gentle Creature* by Fyodor Dostoevsky

The phenomenon of silence is analysed as a literary motif in the short story *A Gentle Creature* by F.M. Dostoevsky. Silence acts as a semantic means for constructing an artistic reality. The material takes into account the Christian content of the concept of silence and disagreement with it. It also takes into account the ambivalent features of

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

the characters. Attention is drawn to the characteristics of the theological concept of hesychasm. A descriptive, comparative semantic analysis of the work is carried out on the basis of the semantic functions of the motif of silence.

Key words: silence, motif, Dostoevsky, hesychasm, word.

Резюме

Феномен молчания проанализирован как литературный мотив в повести *Кроткая* Ф.М. Достоевского. Молчание выступает в тексте писателя смысловым средством построения художественной реальности. В материале учтено христианское наполнение понятия молчания и несовпадения с ним. Прослежены амбивалентные характеристики образов. Обращено внимание на пересечение с богословским понятием исихазма. Произведен описательный, сравнительный, смысловой анализ произведения на основе семантических особенностей мотива молчания.

Ключевые слова: молчание, мотив, Достоевский, исихазм, слово.

Отдельным номером *Дневника писателя* за ноябрь 1876 года стало издание повести *Кроткая* Ф.М. Достоевского. Автор охарактеризовал произведение как «фантастический рассказ». О реальности сюжета свидетельствовала статья *Два самоубийства* еще в октябрьском номере писательского журнала. Ф.М. Достоевский, как признавался, узнал о происшествии из петербургских газет. В них речь шла о самоубийстве швеи Марьи Борисовой, которая выбросилась из окна. И здесь автор обращал внимание на центральный момент происшествия:

Прибавлялось, что выбросилась она и упала на землю, держа в руках образ. Этот образ в руках – странная и неслыханная еще в самоубийстве черта! Это уж какое-то кроткое, смиренное самоубийство. Тут даже, видимо, не было никакого ропота или попрека: просто стало нельзя жить, «бог не захотел» и – умерла, помолвившись (Достоевский 1981: XXIII: 146).

Ф.М. Достоевский добавлял, что о таких событиях «долго не перестаете думать». В комментариях к *Полному собранию сочинений: в 30 томах* находим: «В конце октября, видимо, родилось и стремление Достоевского художественно воплотить тему „кроткого, смиренного самоубийства”» (Достоевский 1982: XXIV: 381). В *Записной тетради 1876 – 1877 гг.* под заголовком *ТЕКУЩЕЕ – ОКТЯБРЬ – НОЯБРЬ* имеется запись: «Девушка с образом» (Достоевский 1982: XXIV: 313).

Сюжет повести разворачивается в полной тишине, начинается внешним молчанием, но внутренним монологом героя, попыткой «собрать свои мысли», обратиться к своей жене-самоубийце. Тут же читатель узнает об их знакомстве и последующих встречах у закладчика, которые сначала носили исключительно деловой характер. Здесь же обращает на себя внимание следующая деталь:

«Только что получала деньги, тотчас же повертывалась и уходила. И всё молча. Другие так спорят, просят, торгуются, чтоб больше дали; эта нет, что дадут...» (Достоевский 1982: XXIV: 6). Важно, что первая и ряд последующих встреч героев происходят в молчании, их отношения в дальнейшем выстраиваются на молчании, им же и завершаются. Разговор выступает изначально лишь коммуникативным средством передачи необходимой информации. М.М. Бахтин отмечал:

Нарушение тишины звуком механистично и физиологично (как условие восприятия); нарушение же молчания словом персоналистично и осмысленно: это совсем другой мир. В тишине ничто не звучит (или нечто не звучит) – в молчании никто не *говорит* (или некто не говорит). Молчание возможно только в человеческом мире (и только для человека). Конечно, и тишина и молчание всегда относительно (Бахтин 1979: 337– 338).

Российский и американский философ, филолог, культуролог М.Н. Эпштейн продолжил исследования феномена молчания и связал его с разговором общностью темы:

Если бы не было разговора, не было бы и молчания – не о чем было бы молчать. Разговор не просто отрицается или прекращается молчанием – он по-новому продолжается в молчании, он создает возможность молчания, обозначает то, о чем молчат (Эпштейн 2005).

Позже Д.Б. Мухаметов рассмотрел молчание как элемент русской культуры, который изучается в различных отраслях знания:

Слово всегда связано с конкретной формой, с некоей единицей, молчание же выражает невыделенную и неразделенную сущность, без количества, начала и конца. Все вышло из молчания, и все в него вернется (Мухаметов 2012: 78).

Важно подчеркнуть, что молчание является одним из компонентов культуры в целом, а не только русской, что также отмечено исследователем. Безусловно, нас будет интересовать христианско-православное смысловое поле, так как в нем разворачивается сюжет повести. В христианской культуре очевидна божественная вербализация в евангельском Логосе: «В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог» (Ин. 1, 1). Это Слово абсолютной гармонии, искажение которой человеком приводит к грехопадению. В философско-онтологическом понимании человек, не искаженный грехом, не требует вербальной помощи, но поскольку это является гипотетическим явлением, то необходимостью становится либо слово, либо возврат в духовное состояние, основанное на духовном молчании. Исихазм, положенный в основу православного аскетизма, заключает в себе такую безмолвную духовную практику приобщения к Богу, что отчетливо видно уже на примере молчальников агиографической древнерусской литературы. Создатель философского обоснования исихазма, богослов, святитель Григорий Палама в XXXIV омилии (беседе) говорил о молитве как инструменте «блаженного видения»:

Ибо Истинная и Прекраснейшая Красота, говорит некто, может быть зримой только для очистившего свой ум, поскольку она относится к Божественному и блаженному естеству, созерцатель сияний и благодатей которой, и сам воспринимает нечто от нее, впитывая

в свое зрение как бы некий яркий Свет; отсюда и лицо Моисея просветилось при беседе с Богом (Палама).

Искажение духовного откровения становится основанием к еретическим обоснованиям и открытиям, отходу от божественной тайны. И.Б. Александрова заметила:

Между словами и Словом лежит молчание. Что такое молчание? Молчание – это «горение к небесам» (Е.Н. Трубецкой) души человеческой, внимающей откровению. Это чуткое, напряженное слушание Слова – тайного, сокровенного, но явленного тому, кто счастлив быть посвященным, приобщение к Тайне (Александрова 2005: 70).

Молчание выступает средством построения художественной реальности повести *Кроткая*, как у М.М. Бахтина: «Молчание – осмысленный звук (слово) – пауза составляют особую логосферу, единую и непрерывную структуру, открытую (незавершимую) целостность» (Бахтин 1979: 338). Само понятие «кроткой» уже напрямую сопряжено с молчанием, которое характеризует некоего «незловивого, покорного, смиренного» (С.И. Ожегов), хотя данные качества вступают в противоречие с содержанием произведения, когда героиня не только бунтует, но и отвечает на вербальный контакт закладчика. Подобные несоответствия также помогают в анализе повести, дополняют характеристику образов, на что обратила внимание Т.А. Касаткина:

Странным образом, кротость здесь характеризуется через одну-единственную черту – неспособность закрыться в молчании, закрыться в молчание, отказаться от коммуникации, от связи, от сообщения с другим. На фоне постоянного и намеренного ухода в молчание главного героя, на фоне избрания им молчания как *главного воспитательного средства*, такое определение кротости приобретает особое значение (Касаткина 2015: 413).

Польский исследователь-достоевед Цезарий Водзинский, который также изучал феноменологию юродства, утверждал, что языком юродивого является именно молчание, в котором заключено «глубокое раздвоение»: такой человек может отвечать, но сам говорит изредка или никогда, а разговор имеет черты искусственности, в то же время язык юродивого утрачивает смысловую основу для большинства (Wodziński 2000: 89–104). Появляется очередная связь с житийной литературной традицией, когда далекие от святости люди не просто приходили к Богу, но и становились святыми. Кротость героини также не совпадает в ряде черт с богословскими характеристиками, ее молчание не является исихазмом в прямом смысле, но можно говорить о житейской духовности, которой она остается верной до конца. И именно это позволяет Достоевскому будто простить героиню даже за самый страшных грех – самоубийство. Это характерная черта писательского осмысления христианства, которое – не просто следование догматическим установкам, но и взгляд старца Зосимы, когда «всякий перед всеми за всех и за всё виноват». В этом и евангельская параллель: «Блаженны чистые сердцем, ибо они Бога узрят» (Мф. 5, 8); «Царствие Божие внутрь вас есть» (Лк. 17, 21).

Д.Б. Мухаметов писал:

Молчание часто «овеществляет чувства», (например, в рассказе Ф. Достоевского «Кроткая») разные по спектру эмоциональности, поэтому в рамках художественного произведения оно имеет большую коммуникативную нагрузку, нежели в естественной коммуникации. То, что сказано персонажем, является значимым для понимания, но не меньшей важностью обладает то, что не было сказано, что оказалось скрытым за молчанием. Молчание выступает как своеобразный ориентир, помогающий читателю понять и осмыслить психологический контекст и подтекст литературного произведения, когда общение с уровня «персонаж–персонаж» переходит на уровень «персонаж–читатель» (Мухаметов 2012: 81–82).

По мере развития сюжета повести *Кроткая* можно проследить, что феномен молчания является структурно-смысловой особенностью произведения – литературным мотивом. Литературоведческая наука сформировала целый ряд подходов к теории мотива, начиная от А.Н. Веселовского и его семантического подхода, через морфологические свойства мотива (В.Я. Пропп, Б.И. Ярхо) и синтез обоих взглядов в дихотомическом представлении (А.Л. Бем, А.И. Белецкий, также В.Я. Пропп) к тематической трактовке мотива (В.Б. Томашевский, Б.В. Шкловский, А.П. Скафтымов). Данные взгляды находят свое отражение и у современных литературоведов (Г.В. Краснова, Б.М. Гаспарова, А.К. Жолковского, Ю.В. Шатина, В.И. Тюпы, Н.Д. Тамарченко и пр.). В этой статье нас интересует семантическое свойство мотива в эстетическом контексте произведения. Б.Н. Путилов отмечал: «Мотив есть не просто элемент, слагаемое, конструирующее сюжет. В известном смысле эпический мотив программирует и обуславливает сюжетное развитие» (Путилов 1975: 149). Позже данную мысль продолжил Г.В. Краснов: «Сюжет выявляется и своеобразно олицетворяется в мотиве произведения, в опосредованной от конкретных образов ведущей теме» (Краснов 1997: 48). Таким мотивом в повести *Кроткая*, как мы считаем, и является молчание, которое влияет на сюжет, фабулу и тему, формирует структурно-смысловую основу художественной реальности произведения, помогает углубиться в его метафизический смысл и проследить связь с другими текстами автора. Добавим, что феномен, образ молчания, хотя и изучался различными исследователями (также и в *Кроткой*), ранее не рассматривался в качестве именно литературного мотива данной повести.

Героиня уже мертва в начале произведения, на момент развертывания сюжета, а поэтому сама она не произносит ни единого слова. Её речь передана мыслями героя, хотя и он также пребывает в молчании. Поэтому мы можем говорить о цитировании и мысленном повествовании героя, его внутреннем говорении-монологе. В этом ретроспективном мысленном процессе мы узнаем, что героиня отвечала молчанием даже после того, как закладчик к ней обращался: «ни слова не выронила», «смолчала» (Достоевский 1982: XXIV: 7). Первые слова Кроткая произносит только над образом Богородицы, который принесла закладывать. Происходит диалог героев, в котором закладчик будто исповедуется перед ней за свою профессию, оправдывается. Кроткая закладывает икону, но становится для героя живой иконой, образом, к которому он в дальнейшем

будет обращаться, будто с мольбами, но не всегда будет получать ответы, будет их додумывать. Она приносит в заклад образ собственной души. Первое сближение помогает понимать без слов: «Ей хотелось сказать: я не ожидала, что вы человек образованный, но она не сказала, зато я знал, что она это подумала...» (Достоевский 1982: XXIV: 9). Здесь закладчик заметил, что прошел через черту, за которой воспринимал героиню как «мою», принадлежащую ему. Брачное предложение описывается как заключение некоей сделки: говорит закладчик, Кроткая долго думает, но отвечает «да». Молчание вдруг сменяется «лепетом невинности» с ее стороны, но здесь замолкает герой: «На восторги я отвечал молчанием, благосклонным, конечно... но всё же она быстро увидела, что мы разница и что я – загадка» (Достоевский 1982: XXIV: 13). Формальная подмена молящего-молчащего и иконы не означает, что закладчик стал тем, перед кем поклоняется Кроткая, он заключает в себе лишь псевдобожественную сущность. Игровое поведение героя приводит к постепенному «умолканию» героини: «Раскрывала большие глаза, слушала, смотрела и умолкала» (Достоевский 1982: XXIV: 13). Закладчик обращает внимание, что и он «говорил почти молча»: «А я мастер молча говорить, я всю жизнь мою проговорил молча и прожил сам с собою целые трагедии молча» (Достоевский 1982: XXIV: 14). Молчание становится методом испытания героини: «Я всё молчал, и особенно, особенно с ней молчал, до самого вчерашнего дня, – почему молчал? А как гордый человек» (Достоевский 1982: XXIV: 14). Кроткая всё больше «примолкает» и входит в дом закладчика с улыбкой, «недоверчивой, молчаливой, нехорошей». Молчание побуждает к говорению, но говорение толкает обратно в молчание. Героиня пересекает порог дома закладчика, молчаливо принимая всё, что он ей говорит как правила быта: «...она ведь тогда ничего не сказала (это заметьте)» (Достоевский 1982: XXIV: 15). Отношения героев погружаются в пучину тишины: «Молча ходили и молча возвращались. Почему, почему мы с самого начала принялись молчать? Сначала ведь ссор не было, а тоже молчание. Она всё как-то, помню, тогда исподтишка на меня глядела; я, как заметил это, и усилил молчание. Правда, это я на молчание напер, а не она» (Достоевский 1982: XXIV: 15). Н.Г. Михновец заметила:

В «Кроткой» происходит диалог, в котором сталкиваются разные мироотношения, но сталкиваются они внутри одного сознания. Именно в познании мира Кроткой, как открывается в повести, сила воскрешающая и искупительная (Михновец 1996: 162).

Молчание усугубляет отчуждение героев, замыкание в своем внутреннем мире, додумывание мыслей другого, выстраивает внутреннюю изоляцию. Тишина становится накопителем негативных эмоций, толкает к конфликту, бунту. Герой, понимая это, замечал, повторяя дважды свою мысль: «...а я усиливаю молчание, а я усиливаю молчание» (Достоевский 1982: XXIV: 15). Но всё это неустанный процесс переживания внутренней трагедии, желания обрести духовную гармонию, как в одном из псалмов: «Пока я хранил молчание, тело мое изнемогло от стонов моих ежедневных» (Пс. 31, 3). Духовное говорение не требует слов, это молчаливое понимание, как в случае монолога-молитвы, но утрата духовного ключа приводит к смысловому разрыву и искажению. Проговаривание

же идеи о личном счастье выглядит для героя «ужасно глупо». Рана, нанесенная ему миром, была результатом «презрительного молчания», ставшего болью на всю жизнь. Его молчание – результат, о котором еще в первом диалоге *Кроткая* спрашивала: «Вы мстите обществу? Да?» (Достоевский 1982: XXIV: 9). Героиня становится жертвой последствий глубокой психологической травмы закладчика. И ее жизнь с ним он желает принести в качестве жертвы своим планам: «Разумеется, хорошо, что я это сам теперь про себя говорю, а то что могло бы быть глупее, если б я тогда ей это вслух расписал? Вот почему и гордое молчание, вот почему и сидели молча» (Достоевский 1982: XXIV: 16).

Молчание нарушается конфликтными ситуациями, ссорами между героями. Следует подчеркнуть, что это крик, а не простое проговаривание недовольства. *Кроткая* постепенно движется к бунту. Глава повести так и называется – *Кроткая бунтует*. Это оксюморон, неслучайно использованный Достоевским. Происходит столкновение контрастных понятий – молчания и крика. Но это молчаливый крик, заключенный в жестах: «Она вдруг вскочила, вдруг вся затряслась и – что бы вы думали – вдруг затопала на меня ногами; это был зверь, это был припадок, это был зверь в припадке» (Достоевский 1982: XXIV: 17). К.Н. Отева, анализируя поэтику жестов в повести, пришла к выводу, что бунт – это «отчаянная попытка заставить другого заговорить», но «закладчик не может до конца истолковать жесты *Кроткой*»:

На жестовом уровне в произведении разворачивается экзистенциальная трагедия несостоявшегося диалога. Закладчик и *Кроткая* надеются обрести в фигуре другого понимание и любовное принятие. Даже когда они молчат, на языке мимики и жестикуляции между ними постоянно идет невербальное взаимодействие. Однако героям не удается преодолеть роковое несовпадение: когда один из них пытается инициировать прямой и открытый диалог, второй замыкается в молчании и одиночестве (Отева 2019: 123).

Кроткая не отвечает на монолог закладчика ни словом, в финале этой сцены звучит ее смех. После этого наступает тишина. Герой, как признается, не говорит «ни слова». Они проводят в полном молчании последующие три дня, затем закладчик обсуждает ситуацию с тетками *Кроткой*, снова два дня молчания, после чего в повести появляется Ефимович, с которым встречается героиня. Накануне их встречи, которую должен подслушивать закладчик, *Кроткая* сама инициирует диалог с героем. Это злобное сообщение о том, что она узнала его тайну, желание показать свое превосходство над ним, продемонстрировать его скрытое унижение и насмешку над ним, даже проявить иронию, когда называет его «лицом – финансистом». Всё это тогда, как прошлое закладчика было предано забвению, умалчиванию, что подчеркивает героиня, которая решается на месть через собственное падение. Но молчание *Кроткой* оказывается сильнее, оно побеждает говорение развратного существа:

Просто металось существо, чтобы оскорбить меня чем бы то ни было, но, решившись на такую грязь, не вынесло беспорядка. И ее ли, безгрешную и чистую, имеющую идеал, мог прельстить Ефимович или кто хотите из этих великосветских тварей? Напротив, он возбудил лишь смех. Вся правда поднялась из ее души, и негодование вызвало из сердца сарказм (Достоевский 1982: XXIV: 19–20).

Он осознает ее непорочность, она – невозможность собственного падения, и снова наступает тишина: герои молчат по дороге до дома от квартиры Ефимовича. Впервые дома Кроткая ложится спать отдельно, молча отделяя себя еще и в пространстве. Утром, когда Кроткая наводит револьвер на закладчика, «настала мертвая тишина». Молчание героев сменяется этой тишиной, которую, как говорит закладчик, он «слышит», но в реальности между ними уже нет связи. Психологическое напряжение в сюжете достигает кульминации, но, как считает герой, именно молчание «могло удержать ее от пакости». Между героями происходит молчаливый поединок («тишина продолжалась»), который не ведет к победе одного из них, но к окончательному разрыву отношений:

Сознание, однако ж, кипело; секунды шли, тишина была мертвая; она всё стояла надо мной, – и вдруг я вздрогнул от надежды! Я быстро открыл глаза. Ее уже не было в комнате. Я встал с постели: я победил, – и она была навеки побеждена! (Достоевский 1982: XXIV: 22).

Это мнимая победа закладчика, которую он в очередной раз додумывает из-за молчания, отсутствия говорения, а также – роковая ошибка, которая ведет к трагическому финалу. Герои продолжают молчать, когда вместе садятся у самовара пить чай. Они смотрят друг на друга, закладчик ведет мысленный диалог с собой, а уже следующим шагом становится покупка железной кровати и ширм, которыми герой дальше «огораживает» Кроткую, помещая в вакуум еще большей тишины и изоляции:

Это была кровать для нее, но я ей не сказал ни слова. И без слов поняла, через эту кровать, что я «всё видел и всё знаю» и что сомнений уже более нет. На ночь я оставил револьвер как всегда на столе. Ночью она молча легла в эту новую свою постель: брак был расторгнут, «побеждена, но не прощена» (Достоевский 1982: XXIV: 22).

Кроткая заболевает в эту же ночь, впадает в бредовое состояние, в связи с чем никакие разговоры не представляются возможными. Новый вид молчания между героями продолжается шесть недель. После чего через очередной предмет – стол – происходит отгораживание героев. Стол, который традиционно является символом дома, очага, близости семьи, разделяет героев, выступая в качестве непреодолимого пространства для сближения. Именно на нем позже лежит тело погибшей, перед ним автор представляет мыслящего закладчика, навсегда разделяя персонажей. Герой несколько раз подчеркивает, что они «совершенно молчали», «она как бы рада была не сказать лишнего слова» (Достоевский 1982: XXIV: 23). Всё это зная и понимая, закладчик продолжает снова именно додумывать мысли Кроткой.

Внутренний мир самого героя и его духовный разлад также детерминирован молчанием. На громкие оскорбительные фразы о капитане Безумцеве в прошлом он промолчал, на призывы отстоять честь полка – ответил отказом, молчанием и уходом в отставку. Герой признавался: «Я упал волей и умом» (Достоевский 1982: XXIV: 24). Неслучайно белорусский литературовед А.А. Станюта заметил: «В „Кроткой“ же человек, по сути дела, расстается не столько с живой жизнью, сколько с ролью подопытного существа, в психологических пробах

над которым самоутверждается самолюбец с подпольем в душе» (Станюта 1999: 142). Герой подполья не только испытывает окружающих (также и Кроткую), но, прежде всего, самого себя. Тень прошлого, его замалчивание накладывают отпечаток на настоящее и разрушают совместное и персональное будущее.

Герои изредка говорят исключительно на бытовые темы, но автор здесь оставляет читателя без деталей. Молча они даже гуляют, хотя герой и делал вид, что происходил согласный разговор. В молчаливом самообмане закладчик замечает, что Кроткая перестает на него смотреть. Это уже утрата не только словесного контакта, но и зрительного, когда происходит молчаливое отчуждение. Каждый живет не только в своем мире, но и своей жизнью. В сюжете произведения эта пора забвения совпадает с зимним периодом, когда природа выступает также молчаливым соучастником происходящего. В «молчаливые комнаты» приходит весна и лучи солнечного света, которые стали пробуждением героя (глава повести так и называется *Пелена вдруг пала*). Герой обращает внимание на то, что молчание сменяется задумчивостью. Закладчик, обеспокоенный состоянием здоровья Кроткой, даже вызывает врача. И здесь героиня дважды прерывает молчание: и врачу, и затем закладчику она сообщает, что «здорова», «совсем здорова». Героя беспокоит ее физическое состояние, но настоящей заботы требует духовное, которое он оставляет без внимания. Затяжное молчание вдруг прерывается пением Кроткой, чего не случилось от ее появления в доме закладчика:

Теперь же песенка была такая слабенькая – о, не то чтобы заунывная (это был какой-то романс), но как будто бы в голосе было что-то надтреснутое, сломанное, как будто голосок не мог справиться, как будто сама песенка была больная. Она пела вполголоса, и вдруг, поднявшись, голос оборвался, – такой бедненький голосок, так он оборвался жалко; она откашлялась и опять тихо-тихо, чуть-чуть запела... (Достоевский 1982: XXIV: 27).

Закладчик будто исчезает для Кроткой. Неспроста его восклицание, выделенное в тексте повести курсивом: «*Забыла она про меня, что ли?*» (Достоевский 1982: XXIV: 27). Герой заговаривает, но с Лукерьей, тем самым продолжая молчание по отношению к Кроткой. Он узнает, что она поет в его отсутствие, а это песенная вербализация только подчеркивает его исчезновение в мире Кроткой: «Коль запела при мне, так про меня позабыла, – вот что было ясно и страшно» (Достоевский 1982: XXIV: 27). Это же подтверждает и взгляд Кроткой, «обычный и равнодушный», будто по отношению к совершенно чужому существу. Закладчик предпринимает попытку диалога, просит сказать, произнести «что-нибудь», не понимая, что близость уже утрачена навсегда, а принуждение лишь усиливает отчуждение. Молчание только продолжается, сгущая драматизм сюжета, направленного к трагической развязке. Содержание, сконцентрированное в молчании, снова раскрывается с помощью жестов. В данном случае это традиционный для художественного мира Достоевского поцелуй ног (Соня Мармеладова, Настасья Филипповна), что восходит к библейскому сюжету о Магдалине и Христе, а также имеет свои связи с биографией писателя и его отношениями с Аполлинарией Суловой. Поцелуй ноги здесь имеет бинарную коннотацию – этическую и эротическую. В ситуации закладчика и Кроткой ни

то, ни другое уже не является возможным для построения или обновления. Это жест последней надежды героя и горечи отчаяния героини, с которой случается истерика. Позже она прерывает молчание, но это не диалог, а просьба-мольба успокоиться. Герой возвышает ее до божества, которому желает молиться. Но эта молитва предстает как некое языческое поклонение, опредмечивание Кроткой до идола, тогда как она является той самой иконой, которую принесла в заклад. И.Б. Александрова, рассуждая о феномене молчания в христианстве, писала:

Благодать Божия и божественное озарение открываются тем, кто хранит молчание, проводя время в молитве. Их телесные очи способны видеть Свет, бывший в Адаме до грехопадения, но утраченный им и снова явленный на Фаворе, дабы человек знал, каким ему надлежит быть, и стремился к очищению от греха (Александрова 2005: 73).

Истинно христианская молитва за Кроткую появится только после ее смерти. Но молитва за героиню продолжается у закладчика только пять минут, как и время, которого не хватило, чтобы ее спасти. Это пять минут молчаливого духовного монолога к Богу, который обрывает сам герой, судит вместо Бога: «что ж тут молиться – один грех!» (Достоевский 1982: XXIV: 22). Молится сама героиня, полностью осознавая свой грех и соединяя себя с иконой Богородицы. И здесь сохраняется ее библейское молчание: «Ты же, когда молишься, войди в комнату твою и, затворив дверь твою, помолись Отцу твоему, Который втайне; и Отец твой, видящий тайное, воздаст тебе явно» (Мф. 6, 6). После самоубийства Кроткой так и не произошло смыслового воссоединения с ее мыслями, герой так и не понял, что ее поступок выходит за рамки догматического осмысления, грех самоубийства наделяется у Достоевского амбивалентными чертами. Литературовед Луи Аллен отмечал:

Кротость определяет самоубийство, лишенное отрицания. По своей сути такой вид самоубийства не является бунтом ни против Бога, ни против Творения. Он является криком о помощи, сигналом бедствия – это обратный акт любви, скрытая мольба (Аллен 2000: 230).

Закладчик не понимает внутреннего напряжения Кроткой, требует вербального объяснения. И она произносит важную фразу, снова выделенную курсивом Достоевским: «А я думала, что вы меня оставите так...» (Достоевский 1982: XXIV: 28). Герой будто не желает этого услышать, выстраивает планы на будущее и даже начинает молиться. Молчание же самой Кроткой в сюжете предвещает трагедию, психологическое напряжение снова усиливается. Здесь, обратимся к эссе польского лауреата Нобелевской премии по литературе Чеслава Милоша о Льве Шестове (*Szestow albo czystość rozpaczy*, 1972 г.), где отмечено, что философ в своих трудах оставил множество недоговоренностей, замолчал. Для нас же интересно объяснение этому у польского писателя, который говорил о том, что Шестов «перешагнул границу выразимого» (Miłosz 2010: 224). Как нам кажется, Кроткая также перешагивает такую границу, за которой слова становятся излишними, а вот закладчик пребывает в вербальном мире.

Закладчик продолжает говорение, даже снова исповедуется перед Кроткой: «Я не скрыл даже того, что и от себя всю жизнь скрывал» (Достоевский 1982: XXIV: 30). Подпольная душа героя открывается полностью, сама же героиня лишь пытается его остановить и впадает в истерическое состояние, обратной исповеди нет. Закладчик мечтает о «новом нашем солнце» в Булони, но оно станет не рассветом к новой жизни, как в *Преступлении и наказании* в финале романа, а закатным отблеском уходящей из жизни Кроткой. И если он говорил об этом солнце, «новой трудовой жизни», то Кроткая снова промолчала, «она ничего не сказала». Ее улыбка – жест внутренней тайны, которая остается не раскрытой перед мужем; именно такие блаженные улыбки чуть уловимы на иконических лицах святых. Комментаторы *Полного собрания сочинений: в 30 томах* обратили внимание на то, что «образ мертвого солнца навеян ассоциациями из Апокалипсиса. Солнце из „источника жизни” превращает в символ смерти» (Достоевский 1982: XXIV: 393). Ср. в книге *Откровения: «Четвертый Ангел вылил чашу свою на солнце: и дано было ему жечь людей огнем. И жег людей сильный зной, и они хулили имя Бога, имеющего власть над семи язвами, и не вразумились, чтобы воздать Ему славу»* (Откр. 16, 8–9); «И когда Он снял шестую печать, я взглянул, и вот, произошло великое землетрясение, и солнце стало мрачно как власяница, и луна сделалась как кровь» (Откр. 6, 12). Кроткая рассказывает о прочитанной ею сцене с архиепископом Гренадским из романа А.-Р. Лессажа *История Жиль Блаза из Сантильяны*: это критические замечания героя о слабой проповеди священника, который отвечает разрывом с Жиль Блазом, но не пытается осознать своего заблуждения. И это не помогает закладчику понять собственный ошибочный подход, а он пытается снова устроить мир Кроткой по-своему. Достоевский через своего героя замечает: «Но ведь нельзя же было совсем молчать, ведь нельзя же было не говорить вовсе!» (Достоевский 1982: XXIV: 32). При этом говорение героя лишь отдаляет его от Кроткой, которая всё глубже уходит в себя, замыкается, а очередные попытки целовать ноги выглядят как жест наваждения, ведущий к припадку.

Встреча утром у самовара снова не является иллюстрацией семейного счастья. Кроткая заговаривает, очерчивая критические границы этих отношений: «я буду вашей верной женой, я вас буду уважать...» (Достоевский 1982: XXIV: 32). Больше ей нечего добавить, герой бросается к ней «как муж» с поцелуями, а она так и остается не услышанной и непонятой. Всё, что может Кроткая, – это обратиться в своей молитве к вынужденному образу Богородицы, с которой она уже стала единством. В кратком диалоге с Лукерьей больше о ее внутреннем состоянии говорят жесты: поцелуй, улыбка, задумчивость. Кричит Лукерья, Кроткая же бросается из окна молча и умиротворенно, крик прохожих на улице вдруг также сменяется молчанием:

Сначала кричали, а тут вдруг замолчали и все передо мной расступаются и... она лежит с образом. Я помню, как во мраке, что я подошел молча и долго глядел, и все обступили и что-то говорят мне (Достоевский 1982: XXIV: 33).

Слова полностью утрачивают смысл, молчание и тишина вдруг становятся понятными герою, который набрасывается на мещанина, пытающегося вербально объяснить закладчику произошедшее:

А так как она была слишком целомудренна, слишком чиста, чтоб согласиться на такую любовь, какой надо купцу, то и не захотела меня обманывать. Не захотела обманывать полулюбовью под видом любви или четвертьлюбовью (Достоевский 1982: XXIV: 33–34).

Закладчик продолжает додумывать, задавать вопросы, обращает внимание на то, что Кроткая не оставила предсмертной записки, снова подчеркивая факт необходимости вербального объяснения. Даже ее роковой шаг не раскрывает закладчику понимания всей драмы внутреннего переживания Кроткой. Он не может понять, как можно молиться и думать о смерти. Самоубийство для него – «недоразумение». Он смотрит на ее поступок через призму собственной утраты. Она «мертвая, не слышит!», но это доводы закладчика, которые она не просто не желала слышать и при жизни, но и не могла принять, переступив через себя, тогда как он оставался глух к ее мольбам о спасении.

Крик в финале произведения оказывается немым, на него «никто не откликается»:

Говорят, солнце живет вселенную. Взойдет солнце и – посмотрите на него, разве оно не мертвец? Всё мертво, и всюду мертвецы. Одни только люди, а кругом них молчание – вот земля! (Достоевский 1982: XXIV: 35).

Молчание и тишина, мертвая тишина завершают сюжет повести полным небытием для героя, который не знает даже, кому принадлежат слова: «Люди, любите друг друга!» (ср. евангельское от Христа: «Сия есть заповедь Моя, да любите друг друга, как Я возлюбил вас» (Ин. 15, 12)). Смерть Кроткой – закономерный итог жизненного молчания, внутренней тишины, поиска гармонии. Молчание героя оказывается замкнутым на него самого как акт беспредельного отчаяния. Между героями нет самого важного Слова – Бога. Д.Б. Мухаметов заметил:

Понятие тишины в произведениях русских писателей и поэтов нередко встречается в контексте мотива смерти. Контекстуальная близость двух понятий – «смерти» и «тишины» – позволила метафорически переносить качества одного из них при характеристике другого (Мухаметов 2012: 80).

Тишина для закладчика может стать пространством его духовного поиска, осмысления не только произошедшего, но и будущего самоопределения. В повести тишина выступает смежным мотивом по отношению к молчанию, дополняя его смысловое наполнение. Исследователь продолжал: «Расширенное толкование молчания способствует изображению мира персонажей во всей многомерности существования» (Мухаметов 2012: 81).

Мотив молчания, а также смежные с ним мотивы тишины, пауз, умалчивания выполняют в повести Ф.М. Достоевского не только психологическую и изобразительную функцию, но и позволяют расширить спектр читательских оценок. Всё это делает данные мотивы средством построения художественной реальности произведения. Феномен молчания, обретая литературоведческое

наполнение мотива, оказывает влияние на построение сюжета *Кроткой*, особенности внутренней драматургии текста, смысловые повторы, возвраты и обрывы действия. Коммуникативно незначимое молчание у писателя фактически отсутствует, ибо дает множественность интерпретационных возможностей при характеристике персонажей повести. Всё это делает мотив молчания одним из ключевых элементов в понимании данного произведения, которое анализируется по-новому и цельно.

Bibliografia / References

- Aleksandrova, I.B. (2005). Slovo o molčanii. *Russkaâ reč'*, 4: 70–75 [Александрова, И.Б. (2005). Слово о молчании. *Русская речь*, 4: 70–75].
- Allen, L. (2000). «*Krotkaâ*» i samoubijcy v tvorčestve F.M. Dostoevskogo. V: Budanova, N.F., Arhipova, A.V. (Otv. red.). *Dostoevskij: materialy i issledovaniâ*. T. 15. Sankt-Peterburg: Nauka: 228–236 [Аллен, Л. (2000). «*Кроткая*» и самоубийцы в творчестве Ф.М. Достоевского. В: Буданова, Н.Ф., Архипова, А.В. (Отв. ред.). *Достоевский: материалы и исследования*. Т. 15. Санкт-Петербург: Наука: 228–236].
- Bahtin, M.M. (1979). *Iz zapisej 1970 – 1971 godov*. V: Bahtin, M.M. *Èstetika slovesnogo tvorčestva*. Moskva: Iskusstvo: 336–360 [Бахтин, М.М. (1979). *Из записей 1970 – 1971 годов*. В: Бахтин, М.М. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство: 336–360].
- Dostoevskij, F.M. (1981). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1981). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1982). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1982). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*, Ленинград: Наука].
- Èpštejn, M.N. (2005). Slovo i molčanie v rusckoj kul'ture. *Zvezda*, 10. (Online:) <https://magazines.gorky.media/zvezda/2005/10/slovo-i-molchanie-v-rusckoj-kulture.html> (dostup 1.07.2021) [Эпштейн, М.Н. (2005). Слово и молчание в русской культуре. *Звезда*, 10. (Online:) <https://magazines.gorky.media/zvezda/2005/10/slovo-i-molchanie-v-rusckoj-kulture.html> (доступ 1.07.2021)].
- Kasatkina, T.A. (2015). *Svâšennoe v povsednevnom: Dvusostavnyj obraz v proizvedeniâh F.M. Dostoevskogo*. Moskva: IMLI RAN [Касаткина, Т.А. (2015). *Священное в повседневном: Двусоставный образ в произведениях Ф.М. Достоевского*. Москва: ИМЛИ РАН].
- Krasnov, G.V. (1997). Sûžet, sûžetnaâ situaciâ. *Literaturovedčeskie terminy (materialy k slovarû)*. Kolonna: 47–49 [Краснов, Г.В. (1997). Сюжет, сюжетная ситуация. *Литературоведческие термины (материалы к словарю)*. Коломна: 47–49].
- Mihnovec, N.G. (1996). «*Krotkaâ*»: literaturnyj imuzykal'nyj kontekst. V: Budanova, N.F., Fridlender, G.M. (Red.). *Dostoevskij: materialy iissledovaniâ*. T. 13. Sankt-Peterburg: Nauka: 143–167 [Михновец, Н.Г. (1996). «*Кроткая*»: литературный и музыкальный контекст. В: Буданова, Н.Ф., Фридлендер, Г.М. (Ред.). *Достоевский: материалы и исследования*. Т. 13. Санкт-Петербург: Наука: 143–167].
- Miłosz, Cz. (2010). *Szestow albo czystość rozpaczy*. W: Miłosz Cz. *Rosja. Widzenia transoceaniczne*. T. 1: *Dostojewski – nasz współczesny*. Warszawa: Zeszyty Literackie: 221–241.
- Muhametov, D.B. (2012). Molčanie kak komponent rusckoj kul'tury. *Vestnik Nižegorodskogo universiteta im. N.I. Lobačevskogo, Filologija*, 5(3): 77–82 [Мухаметов, Д.Б. (2012). Молчание как компонент русской культуры. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, Филология*, 5(3): 77–82].

- Oteva, K.N. (2019). Poëtika žesta v povesti F.M. Dostoevskogo «Krotkaâ». *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 117–124 [Отева, К.Н. (2019). Поэтика жеста в повести Ф.М. Достоевского «Кроткая». *Studia Rossica Gedanensia*, nr 6: 117–124].
- Palama, G. *Omiliâ XXXIV*. (Online) https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Palama/homilia/34 (dostup 1.07.2021) [Палама, Г. *Омилия XXXIV*. (Online) https://azbyka.ru/otechnik/Grigorij_Palama/homilia/34 (доступ 1.07.2021)].
- Putilov, B.N. (1975). Motiv kak sûžetoobrazuûšij èlement. *Tipologičeskie issledovaniâ po fol'kloru. Sbornik statej v pamât' V.Â. Proppa (1895–1970)*. Moskva: Nauka: 141–155 [Путилов, Б.Н. (1975). Мотив как сюжетобразующий элемент. *Типологические исследования по фольклору. Сборник статей в память В.Я. Проппа (1895–1970)*. Москва: Наука: 141–155].
- Stanûta, A.A. (1999). *Lico i lik. V mire Dostoevskogo*. Mînsk: Belorusskij gosudarstvennyj universitet [Станюта, А.А. (1999). *Лицо и лик. В мире Достоевского*. Минск: Белорусский государственный университет].
- Wodziński, C. (2000). Jurodziwy. Portret niebywalca. *Więź: Dostojewski w kręgu wieku*, 3(497): 89–104.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 254

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.10>

Научно-исследовательская статья / Research article

Copyright © 2021 SRG and I. Smirnov¹

Citation:

Смирнов, И. (2021). Иван Бунин – медиатор непримиримых сторон. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 165–174. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.10>

Smirnov, I. (2021). Ivan Bunin – mediator neprimirimykh storon. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 165–174.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.10>



ИВАН БУНИН – МЕДИАТОР НЕПРИМИРИМЫХ СТОРОН

ИВАН СМИРНОВ / IVAN SMIRNOV

Uniwersytet Łódzki / University of Lodz

Wydział Filologiczny / Faculty of Philology

Institut Rusycystyki / Institute of Russian Studies

ul. Pomorska 171/173, PL-90-126 Łódź, Polska / Pomorska St. 171/173, PL-90-126 Łódź, Poland

Corresponding Author e-mail: i.smirnow.edu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3066-5591>

(nadesłano / received 1.10.2021; zaakceptowano / accepted 16.10.2021)

Abstract

Ivan Bunin as a mediator of irreconcilable parties

In the article the author examines the creative activity of I. Bunin, a Russian literature classic, from the point of view of mediation. Contrary to a popular belief that the writer focuses only on two main themes of love and death, the author questions the categorical judgments and argues that the artist's literary principles of opposing revolutionary bloodshed should be considered as the forerunners of mediation. The writer's thoughts, reflected in his diaries of poetry and prose, are permeated with the

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

desire to prevent the destruction of the state, to find a compromise, and to preserve Russian culture, the purity of the language and Russia.

Keywords: Ivan Bunin, mediation, social revolution, hegemony, freedom.

Резюме

В статье автор рассматривает творческую деятельность классика русской литературы И. Бунина с точки зрения медиации. Вопреки устоявшемуся мнению о том, что писатель в творчестве сосредоточился только на двух главных темах – любви и смерти, автор подвергает сомнению категоричные суждения и приводит доводы, согласно которым литературные принципы художника по противостоянию революционным кровопролитиям, следует рассматривать как предтечи медиации. Помыслы писателя, отраженные в его дневниках, поэзии и прозе, пронизаны желанием предотвратить разрушение государства, найти компромисс, сохранить русскую культуру, чистоту языка, а значит, и саму Россию.

Ключевые слова: Иван Бунин, медиация, социальный переворот, гегемония, свобода.

Введение

Сегодня насилие – риторика века. Эта мысль, сформулированная более века назад испанским философом Хосе Ортегой-и-Гассетом, отражает современное состояние мира глобализма (Ортега-и-Гассет 2002: 109). Происходящая унификация современной жизни не опустила занавес в театре геополитических раздоров, и мировые цивилизации вновь стоят на пороге крупных социальных потрясений.

Общественно-политические предпосылки классового переворота в России в начале XX века обусловили появление на литературном небосклоне личностей с высоким уровнем патриотизма и гражданственности, пытавшихся словом противостоять агрессии, ратующих за мирное урегулирование вооруженных конфликтов. Задолго до официального признания медиации как одной из технологий по нормализации отношений конфликтующих сторон классик русской литературы Иван Бунин выступил медиатором в литературном формате, инстинктивно взяв на себя эту непростую миссию.

Медиацией (англ. *alternative dispute resolution*) называется технология разрешения конфликтов, в которой участвует третья сторона, занимающая нейтральную позицию. Задача медиатора состоит в том, что он должен помочь противоборствующим сторонам самостоятельно прийти к консенсусу по спорному вопросу. Метод был разработан в США в 60–70-х годах прошлого века и успешно апробирован в разрешении политических, семейных и производственных конфликтов. Задача медиатора состоит в подборе универсальных методов, на-

правленных на добровольный поиск конфликтующими сторонами адекватного решения спора. Автор книги *Медиация. Посредничество в конфликтах* Христоф Бесемер отмечал важность участия команды медиаторов в урегулировании политических разногласий. Он убежден, что «в политических столкновениях при помощи медиации можно избежать ненужной конфронтации и ожесточения» (Бесемер 2004: 11). Мирные формы урегулирования разногласий существовали у всех народов, достигших социальной зрелости, не являлась исключением и древняя Русь. В Новгородской республике в XIII веке распространенное повсеместно досудебное разбирательство с участием посредников из числа честных граждан применялось для разрешения большинства споров. И третейский суд, и мировой ряд предполагали обязательное участие нейтральных посредников, функции которых впоследствии стали выполнять медиаторы (Шупленков, online).

Альтернативное урегулирование спора

Октябрьская социалистическая революция 1917 года заставила российскую интеллигенцию сделать выбор: вступить с большевиками в эпоху возрождения и быть творцами новой истории или быть изгоями, не нужными своему Отечеству людьми. От предстоящего нелегкого выбора Бунин пребывал в замешательстве: прорывы враждебных его духу эмоциональных и когнитивных компонентов агрессии и низости вынуждали его покинуть страну, вступить в конфликт с бьющей в набат совестью, испытывая горечь предательства, ведь дальнейшую историю развития России он будет вынужден вяло наблюдать издалека. Но, по утверждению философа В. Розанова, именно «с великих измен начинаются великие возрождения. In nova fert animus (лат.) к новому влечет душа. Тот насаждает истинно новый сад, кто предает, предательствует старый, осевший, увядший сад...» (Розанов 2008: 318).

Не прикрываясь лозунгом «Не пощадим жизни для торжества революции», художник-реалист мигрировал во Францию и оттуда превентивно пытался донести до российского пролетариата, крестьян, интеллигенции, дворян и казачества мысль о том, что в борьбе за гегемонию они могут разрушить общий дом – Россию. Бунин чисто интуитивно, но все же верно пришел к мысли о необходимости посредничества в противостоянии социальных врагов. Он действует от имени России, но «не той, что предала Христа за тридцать сребреников, за разрешение на грабеж и убийство и погрязла в мерзости всяческих злодеяний и всяческой нравственной проказы, а России другой, подъяремной, страждущей, но все же до конца не покоренной» (Бунин 1991: 326).

Главнейшую задачу Бунин-медиатор видел в убеждении каждой из враждующих сторон понять позицию противника, распознать «спектр возможных причин конфликта» (Бесемер 2004: 30), а Бунин-гуманист имел намерение усадить всех за стол переговоров, даже если у них «налиты самогоном глаза» (Бунин 1991: 144).

Бунин, как истинный интеллигент, не мог принять насилия, но, как человек с концентрированным сознанием ответственности, решил бороться против поругания России большевиками, понимая, что феодально-крепостнические пережитки еще долго будут в силе. Анализ исторического опыта народных восстаний против эксплуататоров со времен декабристов подсказывал интеллигенции, что все еще может закончиться конституционными реформами и гражданской войны можно избежать, но Бунин почувствовал и прокомментировал утопическое настроение общества: «Подумать только, до чего беспечно, спустя рукава, даже празднично отнеслась вся Россия к началу революции, к величайшему во всей ее истории событию, случившемуся во время величайшей в мире войны!» – записывает он в дневнике 20 апреля 1919 года (Бунин 1991: 59).

Как отмечал российский историк К. Душенко, полотнища цвета крови объединили всех сторонников левых идей, а красное знамя превратилось в символ «международного социализма и рабочего движения» (Душенко 2018: 25).

Недооценивая размах политических реформ в России, Бунин в революции видел разыгрывание большого спектакля с выходом на историческую сцену новых фигур – вождей, идеологов, анархистов, белых офицеров, красных комиссаров и даже тонкую и гибкую пару нанятых влюбленных, представленную им в замечательном рассказе *Господин из Сан-Франциско* (см. Бунин 1988: 71). На рубеже веков брожение в народных массах происходило под руководством вождей новой формации, которые зачастую сами были выходцами из этой самой толпы.

И только литература, это спасительное искусство, смягчило личную социальную драму писателя: «Как потрясюще быстро все сдались, пали духом!» – возмущался писатель, утверждаясь в мысли, что надо действовать (Бунин 1991: 26). Амбивалентные суждения литературной российской элиты относительно смены общественного строя, сопутствующие оппортунистическому поведению, только укрепили уверенность Бунина в правильности выбранной концепции.

Боже милосердный, для чего ты
Дал нам страсти, думы и заботы,
Жажду дела, славы и утех?
Радостны калеки, идиоты,
Прокаженный радостнее всех.
(Бунин 1987а: 353)

Гуманизм Бунина не позволял ему спокойно смотреть на насильственное изменение общественного строя и связанные с ним массовые убийства, оправданные политическими лозунгами: «Свобода», «Равенство», «Братство». По мнению известного российского литературоведа П. А. Николаева, в эмиграции у Бунина не случилось больше длительных художественных подъемов, и от творческой катастрофы писателя спас только талант истинного художника и большой жизненный опыт (см. Бунин 1986: 7).

Покидая Отечество, писатель думал о свободе мысли и творчества, незыблемой оставалась для него эта установка и в годы эмиграции. Жизнь вдали от Родины внесла свои коррективы в мировоззрение писателя, и даже если он и не

чувствовал духовной силы, питающей его литературный дар, то все же сумел сохранить и пронести через годы высокий стиль поэзии и неизменность помыслов. Стихотворные строки, определяющие вектор гармонического бытия художника русской словесности Бунина, были написаны им задолго до отъезда из России.

Не собьет с пути меня никто.
Некий Nord моей душою правит,
Он меня в скитаньях не оставит,
Он мне скажет, если что: не то!
(Бунин 1987а: 340)

Художественную правду Бунин пронес через всю свою долгую творческую жизнь и, с присущей ему трезвостью ума, пытался призвать к толерантности в сфере «слова» представителей различных политических систем.

Как писал Ортега-и-Гассет, «творческая жизнь требует безупречности, строжайшего режима и самодисциплины, рождающих чувство собственного достоинства» (Ортега-и-Гассет 2002: 136). В соответствии с этими жизненными парадигмами, без приукрашивания действительности Бунин и выстраивал свой творческий универсум. Если рассматривать позицию писателя с точки зрения медиации, то Бунин не столько противился революционным переворотам в России, сколько, видя их неизбежность, пытался помочь соотечественникам справиться с последствиями реформационной эпохи, примирить и остановить в необоснованной жестокости двух классовых антагонистов – большевиков и меньшевиков. За внешней холодностью и даже повышенной строгостью Бунина-медиатора просматриваются попытки показать нелепость братоубийственной войны, уговорить народ осмыслить происходящее, поднять из глубин национального самосознания на поверхность истории свободу совести и мыслей, любовь и милосердие. Любовь, которую нужно почувствовать всем, по убеждению писателя, является началом всех поступков человека, но её «как будто нет и не будет на земле» (Бунин 1987b: 16).

Верующий человек в трудных жизненных обстоятельствах мысленно обращается к Господу. Гибель сознания народа писатель видит в том, что некому стало молиться у Богородичного образа «Утоли моя печали», некому просить Пресвятую Богородицу о ходатайстве перед Господом, чтобы страна получила истинное спасение. Не исторический переворот и потеря ценностей старого мира принесет вдохновение, а сохранение божественного миропорядка поможет спасти общество от социальных катаклизмов.

Одним из главных принципов медиации является незаинтересованность посредника в определенном исходе конфликта. Медиатор должен в равной степени представлять интересы всех сторон конфликта (Бесемер 2004: 19). Если бы Бунин остался в России, то, несомненно, был бы вынужден встать под красные знамена большевиков, но сложилось так, что положение эмигранта, которому отрезан путь домой, позволило ему быть беспристрастным. Горестно-пророчески звучат его слова: «Наша „пристрастность“ будет ведь очень и очень дорога для будущего историка. Разве важна „страсть“ только революционного наро-

да? А мы-то что ж, не люди что ли?» (Бунин 1991: 27). Писатель, как нейтральное лицо, в своих произведениях не отдавал предпочтения ни дворянскому сословию, к которому принадлежал по праву рождения, ни крестьянству, научившему художника видеть личность с поразительной силой, что недоступно большинству, и давшему ему жажду жизни – он всецело выступал только за справедливую коррекцию человеческих отношений. Ни в одном произведении Бунина нет даже намека на изменение общественного строя в России, завуалированных призывов отстаивать свои права, поддержки той или иной прослойки общества, а есть только объективное отражение действительности. В пору всеобщего смятения Бунин сохранял трезвость мыслей и, надеясь, что его услышат, продуктивно включился в медиативный процесс. Он приводил важные аргументы, предостерегая о последствиях революции, этой «кровавой игры в перемену местами» (Бунин 1991: 91). Высказанные негромко, но доходчиво для обеих конфликтующих сторон суждения передавали тревогу писателя за судьбу народа, которому, даже если и удастся «некоторое время посидеть, попировать и побушевать на господском месте», все равно в конце концов попадать «из огня да в полымя» (Бунин 1991: 91). Принадлежавший миру дворянской культуры по крови, Бунин выступал за социальное равенство людей всех сословий, за то настоящее равенство, которое дает только смерть.

Успех медиации во многом зависит от того, насколько высок авторитет медиатора. Участники конфликта могут сами выбирать медиатора, и он должен пользоваться их уважением. Это должен быть человек, к которому доверительно относятся участники спора и чья компетенция не оспаривается (Бесмер 2004: 19).

Бунин уехал в Европу уже признанным классиком русской литературы, имея известность и авторитет на родине, таким остался он и в эмиграции. Как ошибался другой известный российский писатель – «буревестник революции» – Максим Горький, когда считал таких, как Бунин, предателями:

Посмотрите, какой суровый урок дала история русским интеллигентам: они не пошли со своим рабочим народом и вот – разлагаются в бессильной злобе, гниют в эмиграции. Скоро они все поголовно вымрут, оставив память о себе как о предателях (...) (Горький 1987: 306).

Последний классик русской литературы, Бунин, вопреки всеобщим ожиданиям, находясь в эмиграции, не только не потерял духовную связь с Родиной и не впал в творческое забвение, но и получил всемирное признание: 10 декабря 1933 года король Швеции Густав V вручил ему Нобелевскую премию в области литературы. Бунин не был историком, не был и политиком, однако сумел понять эпохальное значение Великой Октябрьской социалистической революции не только в контексте российской истории, но и в свете одной из главных мировых социальных катастроф XX столетия.

Писатель пытался осмыслить глубину переворота в мышлении вчерашних крепостных, в одночасье ставших пролетариями. Для успешного достижения цели не требуется «исключения связи с одной из сторон конфликта», но этот контакт не должен привести к приоритету мнения одного из оппонентов. Пи-

сатель не поддерживал правящую российскую верхушку, хотя с гордостью констатировал, что «ни одна страна в мире не дала такого дворянства» (Бунин 1991: 66); не поддерживал и творческую интеллигенцию, иначе не писал бы о ней с таким сарказмом: «Страшно сказать, но правда: не будь народных бедствий, тысячи интеллигентов были бы просто несчастнейшие люди. Как же тогда заседать, протестовать, о чем кричать и писать? А без этого и жизнь не в жизнь была» (Бунин 1991: 59); не поддерживал и народ, только сочувствовал его бедственному положению: «Нищих, дурачков, слепых и калек, – да все таких, что смотреть страшно и тошно, – прямо полк целый!» (Бунин 1987b: 14).

Бунин, пытающийся собрать в узел разъединенные историей судьбы некогда единого народа, не выступал в поддержку ни одной из сторон, но тем не менее сумел через всю жизнь пронести устойчивый круг интересов и ценностей.

Бесемер считал, что «медиаторы помогают участникам конфликта уяснить себе свои чувства и интересы и понятно выразить их» (Бесемер 2004: 19). Из дневниковых записей писателя следует, что Бунин, открыто определяя свою гражданскую позицию, надеялся заразить ответственностью за судьбу России населяющие страну народы: «Если бы я эту „икону“, эту Русь не любил, не видал, из-за чего же я бы так сходил с ума все эти годы, из-за чего страдал так непрерывно, так люто?» (Бунин 1991: 58).

Вся Россия представлялась ему одним большим домом, богатым домом, со многими народами, живущими в нем, составляющими одно большое семейство, с самобытной культурой и талантами (Бунин 1991: 327). Писателя печалила невозможность вернуть дворянские усадьбы с милыми его сердцу садами, и дело не только в исчезновении вместе с ними привычного дворянского уклада, а в невозвратимости нетронутой России, с ее вечной «полевой тишиной», «былинной свободой и беззаветностью» (Бунин 1988: 221).

Свои мысли о российском политическом устройстве писатель вкладывает в головы спорящих персонажей повести *Деревня* – базарного вольнодумца-гармониста Балашкина и самоучки-писателя Кузьмы, называющего себя анархистом и не умеющего «толком объяснить, что значит – анархист?» (Бунин 1987b: 77). Недосказанность сквозит в строках: «Скажешь, – правительство виновато? Да ведь по холопу и барин, по Сеньке и шапка» (Там же: 56). У писателя до последнего была надежда: он считал, что города охвачены развратом, а вот в деревне «был еще некоторый разум, стыд», спасительная мудрость (Бунин 1991: 73).

И в этом трезвом смещении жалости и беспомощности, возражая самому себе, он констатирует: «Эх, и нищета же кругом! Дотла разорились мужики, трюнки не осталось в оскудевших усадьбишках, раскиданных по уезду... Хозяйина бы сюда, хозяйина» (Бунин 1987b: 17). Бунин и показывает такого хозяйина, крестьянина новой формации Тихона Ильича, сумевшего вырваться из бедности ценой невероятных усилий. Автор нелицемерно разделял позицию мужиков, которые «так и ахнули от гордости» (Бунин 1987b: 8).

Медиаторы не выступают в роли адвоката ни одной из сторон конфликта даже после неудачной медиации, но обязаны заботиться о том, чтобы было «компенсировано неравное положение участников в отношении власти» (Бесе-

мер 2004: 20). Медиация по-бунински заключалась в донесении до народа правдивости происходящих событий. Он считал, что доведенные до ослепления в своей ненависти пролетариат и буржуазия за неудовлетворенными личными амбициями не увидели и не оценили степень упадка великой русской культуры и воцарившееся русско-планетарное «Неуважай-Корыто, Бога не знающее, родства не помнящее» (Бунин 1991: 151). Классик русской литературы использовал медиативные практики тонко и не навязчиво, чтобы конфликтующие посредством его творчества могли увидеть себя со стороны.

Бунин понимал, что усилий по восстановлению старого порядка оказалось недостаточно: социалистическое государство набирало темпы строительства и крепло, занимая достойное место на политической карте мира. Медиация не принесла ожидаемых результатов, но она имела место быть, иначе не глумился бы Горький над судьбами примирителей:

Большинство же интеллигентов продолжает довольствоваться службой капитализму – хозяину, который, хорошо видя моральную гибкость своего слуги и утешителя, видя бессилие и бесплодность его примиренческой работы, начинает откровенно презирать слугу и утешителя своего и уже сомневается в необходимости бытия такого слуги (...) (Горький 1987: 300).

Впечатлительный от природы, «с необычно живым воображением» Бунин в жизни не мог быть никем другим – только писателем, а каждый писатель ответственен за исторический объективизм (Бабореко 1967: 8). С одной стороны, он был рад, что сохранилась русская ментальность, а с другой – для него исчезла последняя надежда подышать «этой березовой и полевой, хлебной сладостью и всей, всей прелестью России...» (Бунин 1991: 104). Бунин-медиатор, воплощая в произведениях идеи свободы личности, хотел духовного объединения народов, чтобы они своим дыханием отогрели общий дом – Россию.

Заключение

Компетентность в вопросах литературы и – что особенно выгодно отличает Бунина от многих писателей – неизменность убеждений, позволили ему выступить медиатором на литературном поле, опираясь на принципы взаимной эластичности в различных аспектах социума. Писатель уехал из России признанным классиком русской литературы, не вернулся на Родину и первым Нобелевским лауреатом. Он отлично понимал, что стал свидетелем социально-политического эксперимента, знакового события в мировой истории, которым являлась Великая Октябрьская социалистическая революция. Классовые противоречия, выплеснувшиеся грандиозным политическим и социальным переворотом в России, волной прошли по всем континентам. Революция как средство помогла русским пролетариям не духовно эволюционировать, а осуществить близкую мечту: почувствовать себя господами. Красные вожди дали людям веру в светлые идеалы, и им, по мнению классиков социальной психологии Г. Лебона и Г. Тарда, удалось снабдить толпы народа той грозной силой, которая называется верой и содействует «превращению человека в абсолютно-

го раба своей мечты» (Лебон, Тард 1998: 104). Современник Бунина, писатель Розанов, предсказывал, что «социализм пройдет, как дисгармония» (Розанов 2008: 157), а лозунги «Свобода», «Равенство» и «Братство» будут градом, который барабанит в окна, и очень многих побило этим градом: самого Розанова, Бунина и еще миллионы россиян, погибших на родной земле или умерших в безвестности на чужбине. Оставаясь невосприимчивым к большевистскому идеологическому загрязнению, писатель с отчаянным упорством лечил категоричную классовую непримиримость и бессознательность донорским русским разнотравьем, разбавленным сиреневой пеной рассветов.

Умозрительные знания Бунина относительно социально-политического взрыва на Родине основывались на собственном жизненном опыте и писательской наблюдательности, а его литературный талант дворянско-крестьянского замеса позволил ему избежать дефензивности и импровизировать в соответствии с медиативными практиками. Бунин, как истинный медиатор, не навязывал мысли, он способствовал пересмотру, переоценке собственных взглядов участников конфликта.

Библиография / References

- Baboreko, A. (1967). *I.A. Bunin. Materialy dlâ biografii s 1870 po 1917*. Moskva: Hudožestvennaâ literatura [Бабореко, А. (1967). *И.А. Бунин. Материалы для биографии с 1870 по 1917*. Москва: Художественная литература].
- Besemer, H. (2004). *Mediaciâ. Posredničestvo v konfliktah*. Kaluga: Duhovnoe poznanie [Бесемер, Х. (2004). *Медиация. Посредничество в конфликтах*. Калуга: Духовное познание].
- Bunin, I. (1986). *Rožziâ i proza*. Moskva: Prosvetešenie [Бунин, И. (1986). *Поэзия и проза*. Москва: Просвещение].
- Bunin, I. (1987a). *Sobranie sočinenij: v 6 tomah. Stihotvorenâ 1888–1952*. T. 1. Moskva: Hudožestvennaâ literatura [Бунин, И. (1987а). *Собрание сочинений: в 6 томах. Стихотворения 1888–1952*. Т. 1. Москва: Художественная литература].
- Bunin, I. (1987b). *Sobranie sočinenij: v 6 tomah. Povesti i rasskazy 1907–1914*. T. 3. Moskva: Hudožestvennaâ literatura [Бунин, И. (1987b). *Собрание сочинений: в 6 томах. Повести и рассказы 1907–1914*. Т. 3. Москва: Художественная литература].
- Bunin, I. (1988). *Sobranie sočinenij: v 6 tomah. Proizvedeniâ 1914–1931*. T. 4. Moskva: Hudožestvennaâ literatura [Бунин, И. (1988). *Собрание сочинений: в 6 томах. Произведения 1914–1931*. Т. 4. Москва: Художественная литература].
- Bunin, I. (1991). *Okaŋnyje dni: Neizvestnyj Bunin*. T. 10. Moskva: Molodaâ gvardiâ [Бунин, И. (1991). *Окаянные дни: Неизвестный Бунин*. Т. 10. Москва: Молодая гвардия].
- Dušenko, K. (2018). *Krasnoe i beloe: Iz istorii političeskogo âzyka: Sbornik statej*. Moskva: RAN INION [Душенко, К. (2018). *Красное и белое: Из истории политического языка: Сборник статей*. Москва: РАН ИНИОН].
- Gor'kij, M. (1987). *S kem vy Mastera kul'tury? W: Senin, V. (sost.), God 1917. Rossiâ. Petrograd: Očerki, stat'i, vospominaniâ: 298–307*. Moskva–Leningrad: Sovetskij pisatel' [Горький, М. (1987). *С кем вы Мастера культуры? В: Сенин, В. (Сост.), Год 1917. Россия. Петроград: Очерки, статьи, воспоминания: 298–307*. Москва – Ленинград: Советский писатель].

- Lebon, G., Tard, G. (1998). *Psihologijâ tolp. Mnenie i toľpa*. Moskva: Institut psihologii RAN, KSP+ [Лебон, Г., Тард, Г. (1998). *Психология толп. Мнение и толпа*. Москва: Институт психологии РАН, КСП+].
- Rozanov, V. (2008). *Apokalipsis našego vremeni*. Moskva: Èksmo [Розанов, В. (2008). *Апокалипсис нашего времени*. Москва: Эксмо].
- Šuplenkov, N. (2014). Formy graždanskogo kontrolâ v sudoproizvodstve Drevnej Rusi. Ŭridičeskie issledovaniâ. *Istoričeskij naučno-populârnyj žurnal Rodina*, 11: 36–60. (Online) <https://rodinarg.ru/> (dostup: 25. 05. 2021) [Шупленков, Н. (2014). Формы гражданского контроля в судопроизводстве Древней Руси. Юридические исследования. *Исторический научно-популярный журнал Родина*, 11: 36–60. (Online) <https://rodinarg.ru/> (доступ: 25. 05. 2021)].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 255

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.11>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and F. Świerczyński¹

Citation: Świerczyński, F. (2021). Transfiguracje labiryntu. Absurd w poetyce Franza Kafki i Nikołaja Gogola.

Studia Rossica Gedanensia, 8: 175–204. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.11>



TRANSFIGURACJE LABIRYNTU. ABSURD W POETYCE FRANZA KAFKI I NIKOŁAJA GOGOLA

FILIP ŚWIERCZYŃSKI

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies

ul. Szturmowa 4, PL-02-678 Warszawa, Polska / Szturmowa St. 4, PL-02-678 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: f.swierczynski@student.uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-0027-332X

(nadesłano / received 30.06.2021; zaakceptowano / accepted 11.08.2021)

Abstract

The Transfigurations of the Labyrinth.

Absurdity in the Poetics of Franz Kafka and Nikolai Gogol

This paper continues and supplements the research presented in the article *Ściany labiryntu. Systemy narracyjne Franza Kafki i Nikołaja Gogola* (Świerczyński 2020: 132–145). Its main purpose is both to present and analyze the Gogolian inspirations of Franz Kafka (1883–1924), primarily in the field of poetics, and to establish the awareness of these influences within the framework of Polish literary studies, rather unnoticed in them so far. The starting point is an analysis of the concept of absurdity in the

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

reception of contemporary researchers, with particular emphasis on its understanding proposed by Albert Camus (1913–1960). The author presents the individual structural pillars that constitute absurdity in the works of Kafka and Gogol (1809–1852), focusing his attention on its dialecticality, the omnipresence of metamorphosis or inherent uncertainty constituting the core of the “metaphysical horror” in which Kafka’s and Gogol’s characters are forced to function.

Keywords: Kafka, Gogol, Camus, absurdity, grotesque, fantasy, dialectics, diegesis, *The Trial*, *The Metamorphosis*.

Abstrakt

Artykuł stanowi rozwinięcie i dopełnienie badań zaprezentowanych w pracy *Ściany labiryntu. Systemy narracyjne Franza Kafki i Nikołaja Gogola* (Świerczyński 2020: 132–145). Jego głównym celem jest zarówno przedstawienie i analiza gogolowskich inspiracji Franza Kafki (1883–1924), przede wszystkim na płaszczyźnie poetyki, jak i ugruntowanie świadomości owych wpływów, w granicach polskiego literaturoznawstwa, dotychczas raczej w nim niedostrzeganych. Punkt wyjścia stanowi analiza pojęcia absurdu w recepcji współczesnych badaczy ze szczególnym uwzględnieniem jego rozumienia przedłożonego przez Alberta Camusa (1913–1960). Autor prezentuje poszczególne filary konstrukcyjne stanowiące o absurdzie obecnym w diegezie utworów Kafki i Gogola (1809–1852), ogniskując swoją uwagę na jej dialektyczności, wszechobecności przemiany czy inherentnej niepewności stanowiącej rdzeń „metafizycznego horroru”, w jakim zmuszeni są funkcjonować Kafkowscy i Gogolowscy bohaterowie.

Słowa kluczowe: Kafka, Gogol, Camus, absurd, groteska, fantastyka, dialektyka, diegeza, *Proces*, *Przemiana*.

Słowo wstępu

Niniejszy artykuł jest owocem, a zarazem kontynuacją i rozwinięciem badań komparatystycznych prowadzonych w uprzednich latach. Ich właściwy początek, a także ugruntowanie samej zasadności porównywania twórczości Nikołaja Gogola (1809–1852) i Franza Kafki (1883–1924) – dwóch wielkich postaci europejskiej literatury – stanowią *Ściany labiryntu. Systemy narracyjne Franza Kafki i Nikołaja Gogola* – publikacja prezentowana w zeszłorocznym numerze „*Studia Rossica Gedanensia*” (Świerczyński 2020: 132–145). Wierzę, że obie prace nie tylko zwrócą uwagę na, tak niesłusznie w polskim literaturoznawstwie pomijane, gogolowskie inspiracje Kafki, ale i pogłębią rozumienie środków i technik pisarskich stosowanych przez tych dwóch pisarzy, stanowiąc przyczynek do dalszych badań w tym zakresie². Fundamentalne dla przeprowadzenia komparatystycznej analizy twórczości Gogola i Kafki (ze szcze-

² Podejmujących, dla przykładu, problemat genezy absurdu obecnego w twórczości obu pisarzy bezpośrednio w perspektywie kulturowo-narodowej.

gólnym uwzględnieniem stosowanych przez nich technik i środków konstruujących w swym zamierzeniu rzeczywistość absurdalną w ramach utworów i poczucie absurdalności u czytelnika) jest nakreślenie znaczenia samego pojęcia absurdu i doprecyzowanie tego, jak rozumieć się je będzie w niniejszym artykule. Dookreślenie takie jest bezwzględnie konieczne przez wzgląd na jego znaczną polisemiczność we współczesnym dyskursie literaturoznawczym, przesunięcia semantyczne w jego obrębie i liczne niekoherencje w jego użyciu, często poszerzające czy rozmywające jego znaczenie na tyle, by podważać jego funkcjonalność jako terminu analitycznego³.

Definiowanie, rola i funkcjonalność pojęcia absurdu we współczesnym dyskursie literaturoznawczym

Etymologicznych korzeni pojęcia absurdu należy doszukiwać się w łacińskim *absurdus* (*ab* – „od”, *surdus* – „głuchy”) oznaczającym „sprzeczny z rozumem” lub „nieharmonijny” (w rozumieniu: „nieprzystający”, „nieodpowiedni”) – w domyśle więc: „głuchy” wobec rozumu (zob. Kondakov 1975: 14; Gavins 2013: 1). Dla współczesnego pojmowania pojęcia i koncepcji absurdu jako filozoficznego fenomenu znaczącą rolę w wieku XIX odegrał przede wszystkim Søren Kierkegaard (zob. Gavins 2012: 2), zaś w XX – Albert Camus. Nie będziemy tu jednak opisywać samego terminu w wymiarze diachronicznym (zob. Cornwell 2006: 2–14; Gavins 2013: 1–9), a skupimy się na dzisiejszym jego rozumieniu, na które Camus zdecydowanie rzutuje, stąd też jego koncepcja zostanie przedstawiona bardziej szczegółowo.

Najogólniej absurd (jako fenomen literacki – ang. *literary absurd*) poczytuje się za „artystyczną ekspresję ludzkiej nieumiejętności znalezienia przyrodzonego własnemu istnieniu znaczenia” (Gavins 2013: 2), którego istotą jest „dostrzeżenie faktu, że świat jawi się jako bezsensowny, choć przecież wciąż żyje się na nim tak, jak gdyby taki nie był” (Baker 1993: 3); rozpoznanie to wiązać się ma najczęściej z „uczuciem pustki, bezsensowności i konsternacji” (Drabble 1987: 3). To ponadto „starcie naszej dążności do jedności i jasności z rozczłonkowaniem i irracjonalnością świata” (Drabble 1987: 3) czy, jak inaczej ujmuje to Jean-Paul Sartre, „konfrontacja czynnika irracjonalnego z dzikim pragnieniem przejrzystości; echo, które wzywa człowieka z jego własnych głębin” (cyt. za: Hall 1960: 26), a zatem – immanentnie usytuowany w człowieku konflikt między nim, a otaczającym go światem. Absurd to świadomość przegranej z aksjomatu nieudolnego racjonalistycznego myślenia z niepojmowalną złożonością rzeczywistości (zob. Hall 1960: 30) i jej praw, świadomość jednego tylko sposobu ostatecznego rozstrzygnięcia tego konfliktu – świadomość nieuchronności śmierci. Człowiek ma

³ „Pojęcie literackiego absurdu wraz ze swym naukowym kontekstem jest dziś zbyt szerokie i na tyle ogólnikowo zdefiniowane, że jego wartość – jako terminu opisowego i analitycznego – stoi z pewnością pod znakiem zapytania”, jak spostrzega Joanna Gavins (Gavins 2013: 5). W podobnym tonie wyraża się Hugh Gaston Hall twierdząc, że dotychczasowa „oczywista nieprecyzyjność języka” na płaszczyźnie definiowania absurdu miała prowadzić do „zaciemniania zupełnie realnych, jasnych i spójnych idei czy wartościowych pomysłów interpretacyjnych przez określenie tych czy innych prac mianem absurdalnych, co z kolei uogólniało jeszcze jego znaczenie” (Hall 1960: 26). Przekład własny (tu i dalej przy odniesieniach do obcojęzycznej literatury przedmiotu).

być więźniem coraz to bardziej obcego mu, wrogiego wobec niego świata – „niby skazany, który wciąż utrzymuje swoje prawo do (nieuzasadnionego)⁴ życia, nawet jeśli wyrok już zapadł”, jak podsumowuje Richard Baker (Baker 1993: 3)⁵. Neil Cornwell zaznacza, że absurd może być przy tym wszystkim pochytywany jako swoista poetyka popularna szczególnie w XX wieku lub wręcz nurt literacki (Cornwell 2006: 310).

Absurd lingwistyczny

Poza absurdem literackim istotną rolę w dyskursie literaturoznawczym odgrywa absurd lingwistyczny (ang. *linguistic absurd*), którego dwie podstawowe formy – nieinterpretowalną (ros. *абсурд не поддающийся интерпретации*) i interpretowalną (ros. *интерпретируемый абсурд*) – wyróżnia Wasilij Moskwin (Москвин 2017: 7). Próby interpretacji tekstów charakterystycznych dla pierwszej z nich mają powodować „intelektualny skurcz” (Rossi-Landi 1992: 137), podczas gdy druga ma być wykorzystywana raczej jako stylistyczna konwencja przyjęta w utworze⁶. Takie (lingwistyczne) rozumienie absurdu czyni aksjomatem dla swoich prac m.in. Joanna Gavins, tylko w nim widząc „jedyną rozsądną i zasadną drogę ku rozwinięciu naszego pojmowania absurdu w literaturze”, mającą zasadać się przede wszystkim na „rzetelnej analizie [językowych – przyp. F.Ś.] cech wspólnych dla tekstów absurdystów i powszechnie w nich eksponowanych” (Gavins 2013: 5).

Camusowska recepcja absurdu

Właściwie nie sposób dziś mówić o absurdzie porzucając przy tym pryzmat camusowskiej optyki, stąd należy nakreślić pokrótce szkielet systemu, jaki w ramach rozpatrywania tego pojęcia i kategorii z nim związanych buduje Camus, „prześledzić i zrozumieć tę grę śmiertelną, która od jasności widzenia wobec egzystencji prowadzi do ucieczki poza zasięg światła” (Camus 1999: 61).

W sugerowanej przez francuskiego pisarza recepcji nieuświadomione lub uśpione poczucie absurdu tkwi w każdym człowieku⁷ w oczekiwaniu na nieprzewidzianą, nagłą chwilę, w której wreszcie wyrwa się spod zlogów „codziennego snu egzystencji” (Camus 1999: 101) i jako swoisty przeblask najjaskrawszej świadomości⁸, momentalne

⁴ Znowu w nawiązaniu do koncepcji Sartre’a – absurd jawi się jako „dana, nieuzasadniona, pierwotna jakość, jaką jest życie” (cyt. za: Cruickshank 1959: 45).

⁵ W nieco podobnym tonie wyraża się Tanja Popović, pisząc o bohaterach „nowoczesnych” jako tych, którzy „pozostają uwięzieni w swym emocjonalnym wszechświecie wraz z poczuciem bezsensowności i beznadziejności wszystkiego, pozostają też kompletnie obojętni wobec konsekwencji swych poczynań” (Popović 2010: 8) – zresztą w obliczu świadomości nieuchronności śmierci tacy właśnie pozostawać muszą.

⁶ „Absurd interpretowalny wykorzystywany jest jako przyjęty sposób budowy tekstu” (Moskwin 2017: 8). Należy jednak poddać w wątpliwość fakt, czy jest to jednorodna właściwość jedynie absurdu interpretowalnego: absurd nieinterpretowalny również przecież pozostaje przemyślaną i świadomie zastosowaną przez autora konwencją charakterystyczną dla określonego tekstu.

⁷ „Robak jest w sercu każdego człowieka. Tam należy go szukać” (Camus 1999: 61).

⁸ Świadomość to fundamentalna kategoria w Camusowskim schemacie, nieodzowny warunek

zrzućenie przez świat wszelkich masek, razi go swą niezrównaną siłą⁹. Uświadomiona nagle gargantuiczna, nieodwołalna niezgodność czy nawet sprzeczność¹⁰ człowieka i świata ma w rezultacie budować w nim nie tylko poczucie odrębności, ale i zupełnej obcości tego, co go otacza. Ma stanowić o jego wygnaniu¹¹. Poczuciem absurdu określa się tu „niezgodność pomiędzy człowiekiem a jego życiem, pomiędzy aktorem a dekoracją” (Camus 1999: 62)¹² rodzącą się na drodze „konfrontacji tego, co irracjonalne¹³ i szaleńczego pragnienia jasności, którego wołanie rozlega się w najgłębszej istocie człowieka” (Camus 1999: 73)¹⁴, niepokojącego „rozdźwięku” między „ludzkim wołaniem” i „bezsensownym milczeniem świata” (Camus 1999: 78, 80). Świadomość obcości w świecie i swoistego wygnania budzi niepokój, „niepojęte zachwianie w obliczu obrazu tego, czym jesteśmy” (Camus 1999: 68), Sartre’owskie „mdłości” czy Kierkegaardowskie „bojaźń i drzenie”, jest ona ponadto zupełnie nieodwracalna i niby niezmywalne znamię towarzyszy człowiekowi aż do śmierci, poza nim bowiem istnieć nie może (zob. Camus 1999: 80–81).

W obliczu świata, który w konfrontacji z nieprzystawalną doń jakością, jaką jest człowiek, zdaje się być zamkniętym i (w pewnych granicach) niewolącym systemem¹⁵ – niezrozumiałym, bo zgodnie z ludzką percepcją przeczącym samemu sobie¹⁶

zaistnienia absurdałnego konfliktu; „na czym wspiera się ten konflikt między światem a moim umysłem, jeśli nie na mojej świadomości?” (Camus 1999: 96).

⁹ „Poczucie absurdałności może porazić byle jakiego człowieka na zakręćcie byle jakiej ulicy. Jako takie, w swej rozpaczliwej nagości, w swym świetle bez blasku, jest niepochwytne” (Camus 1999: 65).

¹⁰ „«To absurdałne» znaczy «to niemożliwe», ale również «to sprzeczne»” (Camus 1999: 79).

¹¹ „W świecie pozbawionym nagle złudzeń i światła człowiek czuje się obcy. Wygnanie jest nieodwołalne, skoro braknie wspomnienia utraconej ojczyzny albo nadziei na ziemię obiecaną” (Camus 1999: 62).

¹² Jednocześnie, podkreśla Camus, ma istnieć „bezpośredni związek między tym [tj. absurdałnym – przyp. F.Ś.] poczuciem a pragnieniem nicości”, co z kolei konstytuowane jest na domniemaniu, jakoby „wszyscy ludzie normalni myśleli o swoim samobójstwie” (Camus 1999: 62).

¹³ To znaczy „nieprzenikalności i obcości świata” (Camus 1999: 68).

¹⁴ Stąd „absurd (...) to ta opozycja pomiędzy umysłem, który pragnie, a światem, który rozczarowuje, nostalgia za jednością, świat rozbity i sprzeczność, która wszystko to łączy” oraz „pragnienie absolutu i jedności oraz niemożność sprowadzenia świata do racjonalnej i rozumnej zasady” (Camus 1999: 94, 95).

¹⁵ Chociaż z drugiej strony świadomość absurdu ma w sobie pewien efekt wyzwalający. „Człowiek absurdałny rozumie, (...) że był dotąd związany z pragnieniem wolności i żył jej złudzeniem. W pewnym sensie to go krępowało. Wyobrażając sobie, że życie ma cel, podporządkowywał się wymaganiom celu, ku któremu zmierzał, i stawał się niewolnikiem własnej wolności”, „absurd objaśnia (...) tutaj: nie ma jutra” (Camus 1999: 100, 101).

¹⁶ Absurd Camusa, co trzeba podkreślić, w dużej mierze zasadza się na tym, że każde zjawisko zawiera w sobie i aksjomatycznie, nieodwołalnie implikuje własne swe zaprzeczenie, bez którego istnieć nie może. „Nie ma słońca bez cienia i nie można nie znać nocy”, pisze Camus w *Micie Szyfya* (Camus 1999: 149). Słońce implikuje cień, a cień słońce, piękno – brzydotę. Życie ma w sobie obietnicę śmierci. Wreszcie – „absurdałne mury” (Camus 1999: 65; zob. Hall 1960: 29) – tj. więzienie z *Obcego* czy mury otaczające powieściowe miasta (w *Dżumie* czy *Stanie obłączenia*) – implikują istniejącą poza nimi wolność itd.

– zostajemy pozostawieni bez wyboru¹⁷ i, uświadomieni, musimy przyjąć absurd za faktyczny. „Nie zaprzecza się wojnie. Trzeba w niej żyć, albo od niej umrzeć” – mówi Camus. – „Podobnie jest z absurdem: trzeba nim żyć; przyjąć jego nauki i wcielić je” (Camus 1999: 127)¹⁸. Metafizyczny (choć nieprowadzący do Boga)¹⁹ absurdalny zwrot w życiu człowieka ma odtąd stanowić „pasję najbardziej rozdzierającą ze wszystkich”. Z drugiej jednak strony, zgodnie z myślą Camusa, ten sam absurd „ma sens tylko o tyle, o ile się na niego nie zgadzamy” (Camus 1999: 74, 80). Wypadkową i jednocześnie rozwiązanie dychotomii stanowi bunt będący przede wszystkim przeciwieństwem rezygnacji, „ciągną konfrontacją człowieka i jego nocy”, „żądaniem nieosiągalnej przejrzystości” i „poddawaniem świata w wątpliwość w każdej sekundzie”. To właśnie immanentnym buntem człowiek „daje świadectwo swojej jedynej prawdzie, to znaczy wyzwaniu”, w dużej wreszcie mierze to on „ożywia” serce człowieka „wbrew życiu” nawet mimo tego, że „nie zna nadziei” (Camus 1999: 97–98). Bunt musi trwać, choć przecież „nie jest dążeniem” (Camus 1999: 98). *Ab-surdus* nie implikuje permanentnego *ab-sensus*, a przynajmniej należy w to wierzyć²⁰ – i własną świadomością (absurdalną) „przekształcać w regułę życia to, co było zaproszeniem do śmierci” (Camus 1999: 105), by wreszcie odrzucić samobójstwo²¹. „Chodzi o to, by umrzeć niepogodzonym” (Camus 1999: 98).

W istocie zatem „absurd” to dla Camusa przede wszystkim „całość oburzającego paradoksu położenia człowieka” (Hall 1960: 26) w świecie, w jakim przyszło mu żyć, wraz ze świadomością tego położenia oraz wszelkimi jej manifestacjami i towarzyszącymi jej uczuciami, z której wyprowadza trzy ostateczne konsekwencje, to znaczy „bunt, (...) wolność i (...) pasję” (Camus 1999: 105)²².

¹⁷ „Szaleństwo i śmierć są nieodwracalne. Człowiek nie wybiera” (Camus 1999: 104).

¹⁸ W podobnym tonie także nieco wcześniej: „chodzi o to, by w tym stanie absurdu żyć” (Camus 1999: 87).

¹⁹ „Absurd, który jest stanem metafizycznym człowieka świadomego, nie prowadzi do Boga (nie powiedziałem «wyklucza Boga», co byłoby afirmacją). Być może to pojęcie stanie się jaśniejsze, jeśli zaryzykują potworność: absurd to grzech bez Boga” (Camus 1999: 87).

²⁰ Oto istota tego, dlaczego „trzeba wyobrazić sobie Syzyfa szczęśliwym” i jednocześnie cena, „jaką należy zapłacić za miłość do tej ziemi” (Camus 1999: 147, 149) – w końcu, jak znów wcześniej pisze Camus, „im bardziej się kocha, tym bardziej umacnia się absurd” (Camus 1999: 109).

²¹ „Odrzucam samobójstwo” – pisze Camus. – „Ale znam jego głuchy podziw, który przebiega przez życie. I jedno mogę tylko powiedzieć: jest konieczny” (Camus 1999: 105). Równie konieczny, jak nieustanny bunt wobec niego.

²² Przez literacką realizację tak właśnie rozumianej koncepcji absurdu twórczość Camusa bliska jest temu, co Helen Weinberg w przedłożonej przez siebie klasyfikacji nazywa „realistyczną prozą absurdalną” (ang. *realist absurd prose fiction*), której to centrum stanowi „bierny, racjonalistyczny czy też rozpaczliwie i beznadziejnie nieudolny bohater-ofiara, raczej zdominowany przez sytuację, niż zdolny do kreowania jej czy działań w celu jej zmiany. (...) Realizm w detalu uwydatnia tu szaleństwo świata, jego komedię groteski” (Weinberg 1970: 10–11).

Absurd *ex definitione*

Kondensat definicyjny – amalgamat przytoczonych eksplikacji – można by przedstawić w nieco umetaforycznionej formie następująco: absurd to przede wszystkim świadomość beznadziejności usytuowania człowieka w świecie i wobec świata, konieczność porażki w konfrontacji z nim, niejasnym, niezrozumiałym, obcym i mu wrogim, a w ludzkiej percepcji nieskończenie skomplikowanym i wiodącym bezpośrednio do nieodzownego, ostatecznego rozwiązania, którym może być jedynie jego klęska – śmierć. Jest to niemożność, choć zarazem konieczność życia w ramach tegoż świata wraz z podtrzymywaniem nieustannego buntu wobec przygniatającego poczucia-brzemienia „bez-sensu” i „bez-celu”. Jest to jednocześnie niemożliwość udowodnienia faktyczności wszelkich idei i wszelkiej sensowności, a mimo to życie tak, jak gdyby istotnie były one zupełnie pewnymi jakościami, wbrew świadomości i najbardziej racjonalnemu rozumieniu – zdają się bowiem jedynym, co człowieka przy jego życiu podtrzymuje. Sam człowiek stoi przed bramami Dantowskiego Piekła, na które, o czym wie, jest skazany. Dobrze widoczny jest mu napis nakazujący porzucić wszelką nadzieję, którą zresztą świadomie dawno już utracił. Wciąż jednak stoi odważnie, dumny i wyprostowany, w postawie swej widząc jedyną godną drogę do swojej własnej przegranej.

Przemiana jako płynność formy

Fundamentalną kategorią konstytuującą absurd jest wrodzona, aksjomatyczna „dwoistość”²³ rzeczywistości oraz towarzysząca jej ambiwalencja. Absurd może realizować się jedynie w zakresie takiej diegezy²⁴, która zdaje się zawierać swe własne przeciwstawienia lub samozaprzeczenia, a która w ramach tej pracy nazywana będzie diegezą dialektyczną²⁵.

Zarówno u Kafki, jak i u Gogola, najjaskrawszym przykładem dialektyczności diegezy jest bez wątpienia płynność formy, która – jako jej swoista właściwość – ognisku je się w (pozornie) nieumotywowanych²⁶ przemianach jednocześnie nierzadko sta-

²³ „Dwoistość obrazów Gogola i Kafki jest uderzająca; w rzeczywistości twórczości każdego z nich spotykają się dwa światy – i tak: jedne ich obrazy odpowiadają światu empirycznemu i pokrywają się z nim, drugie zaś mu przeczą i go jakby negują. Sekretu ich pisarstwa doszukuje się w nieustannym i wzajemnym wnikaniu w siebie tych światów lub jakości, które Camus określa mianem «naturalności» i «niezwykłości» – przeciwstawienia mającego dla niego kilka znaczeń i będącego właściwie synonimem wobec kontrastu między indywidualnym a ogólnym, między logiką i absurdem, codziennością a tragedią” (Karst 1975: 68–69).

²⁴ Diegeza (fr. *diégèse*) rozumiana jest tutaj jako czasoprzestrzenny świat wyznaczany przez opowiadanie wraz ze wszystkimi jego obserwowalnymi elementami (zob. Genette 1972: 280; Genette 1988: 84–85).

²⁵ Nie przedkłada się tutaj terminu „rzeczywistość dialektyczna”, który byłby dalece niewystarczający; mamy tu na uwadze wewnętrzną sprzeczność nie tylko rzeczywistości utworów ze wszelkimi jej komponentami, ale i sam – również dialektyczny – wymiar narracyjny wraz ze sposobem jej opisywania.

²⁶ Faktyczność owego „nieumotywowania” podtrzymuje Cornwell, kierując się zdaniem Jurija

nowiących rdzeń utworu. „Większość Kafkowskich postaci ulega metamorfozie. (...) Bohaterowie Gogola również doświadczają tego samego losu” (Karst 1975: 75; por. El'nickaâ 2011: 61–67). Nie muszą one obejmować sfery fizyczności bohaterów – jak w *Przemianie* i *Nosie* – ale zasadzają się przede wszystkim na ich płaszczyźnie psychologicznej – jak w *Procesie* (*Der Prozeß*), *Pamiętniku szaleńca* (*Зануцку цымаццедуега*) czy *Newskim Prospekcie* (*Невский проспект*). Fizjologiczne zmiany to bowiem „zaledwie powierzchowne manifestacje [prawdziwej – przyp. F.Ś.] transformacji”²⁷.

Przemiany w wymiarze fizycznym przejawiają się wobec „wrzuconego” *in medias res* czytelnika jako *faits accomplis*, jednostkowe fluktuacje formy i rzeczywistości rzutujące na *sjużet*²⁸ i bohaterów, stanowiąc jednocześnie prefigurację zmian psychologicznych czy psychicznych:

Gdy Gregor Samsa obudził się pewnego ranka z niespokojnych snów, stwierdził, że zmienił się w łóżku w potwornego robaka (Kafka 2016: 127).

Asesor kolegiálny Kowalow obudził się dość wcześnie. (...) Kowalow przeciągnął się i kazał sobie podać stojące na stole lusterko. Chciał spojrzeć na przyszyk, który mu wczoraj wieczorem wyskoczył na nosie; ale ku najwyższemu swemu zdumieniu zobaczył, że zamiast nosa ma zupełnie gładkie miejsce. Przerażony kazał podać wody i przetarł ręcznikiem oczy: w samej rzeczy nos znikł! (Gogol 1953: II: 111–112).

Przemiany psychiczne, płynność formy rozumiana jako płynność mentalności i świadomości postaci, stanowią z kolei nieustannie zachodzący proces – pozostają *constans*. „Metamorfoza realizuje się drogą przedstawiania samej siebie w sposób nieustająco spójny (konsekwentny)” (Pfeiffer 1962: 53) i ciąży ku *definitivum*, z którego „nie ma już powrotu” (Kafka 2016: 381). Nagła przemiana Gregora Samsy w robaka nie odbiera mu natychmiast i całkowicie jego człowieczeństwa i właściwych mu cech – *vide*: sam jego głos zmienia się szybko, lecz stopniowo:

— Gregor – zawołał ktoś, była to matka – jest trzy na siódmą. Czy nie miałeś jechać? Ten łagodny głos! Gregor przestraszył się, gdy w odpowiedzi usłyszał swój własny. Zapewne, był to niezaprzeczalnie jego dawny głos, ale mieszał się z nim, jak gdyby spod niego się dobywający i niedający się stłumić, bolesny pisk, który tylko w pierwszej chwili pozostawiał słowom ich wła-

Manna. „Najbardziej oczywiste porównanie dokonane przez komentatorów koncentruje się na *Nosie* (*Hoc*) i *Przemianie* (*Die Verwandlung*), (...) oba utwory dotyczą tego, co Jurij Mann określa terminem «zupełnie niemotywowanej transformacji»” (Cornwell 2006: 185). Roman Karst w przemianach bohaterów Gogola odnajduje „motywację związaną z okolicznościami natury psychologicznej” (Karst 1975: 75). Wymieniwszy nazwisko Manna, warto przy okazji zwrócić uwagę na jego obszerne studium poświęcone Gogolowskiej poetyce (Mann 1988), a także, komplementarnie, fundamentalną dla polskiego literaturoznawstwa gogoloznawczą pracę pióra Bohdana Galstera (Galster 1967).

²⁷ „By wspomnieć słowa Nabokova na temat jego lektury Kafkowskiej *Przemiany*, metamorfoza Gregora Samsy nie kończy się wraz z jego poranną inkarnacją w ciało wielkiego robaka, ponieważ Samsa «chwytą się ludzkich wspomnień, ludzkich doświadczeń». W istocie ta sama prawda dotyczy Kowalowa” (Tomášik 2012: 49).

²⁸ Przez *sjużet* (ros. *сюжет*) rozumie się tutaj przede wszystkim „artystyczne opracowanie” fabuły oraz „artystyczny ciąg” zdarzeń – „to, jak zostały one ułożone w utworze” (Timofeev 1971: 166). „Materiał stanowiący podstawę utworu nazywa się fabułą, a opowiadanie o tym materiale – sjużetem” (Dubrowskaâ 2016: 13–14; por. Świerczyński 2020: 141).

ściwy dźwięk, aby w dalszym ich brzmieniu zniszczyć go tak dalece, że nie wiedziało się, czy się dobrze słyszy. Gregor chciał szczegółowo odpowiedzieć i wszystko wyjaśnić, ale w tych warunkach ograniczył się tylko do powiedzenia:

— Tak, tak, dziękuję, mam, już wstaję (Kafka 2016: 130).

Wyobcowanie jest zatem gradacyjne i nieustannie postępuje. „Gregor – nierozumiany już dłużej przez innych, jednak sam potrafiący ich zrozumieć – zmuszony jest widzieć siebie tracącego coraz więcej możliwości porozumienia się i nieprzerwanie wzrastającego w swej nowej roli” (Pfeiffer 1962: 55), by ostatecznie „porzucić swą ludzką maskę” (Parry 1953: 144). Dopiero wówczas, jak twierdzi Idris Parry, Samsa „staje się w istocie sobą” – „jego nowa forma to ekspresja jego osobowości” (Parry 1953: 143).

Dialektyczność diegezy i wpisana w nią płynność formy realizuje się również na płaszczyźnie lingwistycznej – „po scenie z współlokatorami Gregor określany jest już jedynie jako «potwór», wypiera się go w ten czy inny sposób. Zaimek «ono» («to») zastępuje miejsce zaimka «on» («ten»)» (Pfeiffer 1962: 55). Podobny przeskok językowy związany z przemianą psychiki bohatera dostrzega Ludmiła Budagowa w *Pamiętniku szaleńca*:

I wtem, w finalnym wierszu – nieoczekiwana zmiana tonacji, przejście od sytuacji rozpaczliwej do komicznej, spowodowane jednym tylko pytaniem bohatera: „A czy wiecie, że dej algierski ma guza pod samym nosem?” (Budagova 2012: 147).

Gwałtowne zmiany nastrojowości oraz deformacja rzeczywistości *par excellence* motywowane są u Gogola nie tylko płynnością formy, ale i „stanem afektu” (zob. Budagova 2012: 154), implikującym jednocześnie wydatną ekspresywność opisu. Przywidziany uśmiech pięknej nieznanym budzi w Piskariowie uczucia na tyle silne, by wywołać w nim „przełom świadomości, która całkowicie utraciła logikę realności” (Śterengarc 2008: 62; por. Budagova 2012: 153) – „upłynnić formę” jego percepcji:

Niejasny dreszcz ogarnął go całego; wszystkie uczucia płonęły w nim – i wszystko przed nim powlekała mgła jakowaś: chodnik pędził pod nim, powozy z mknącymi końmi wydawały się nieruchome, most rozciągał się i łamał na swych przęsłach, domy wywracały się dachem w dół, budka strażnika waliła się na niego, i halabarda stojkowego – wraz ze złotymi literami szyldu i wymalowanymi na nim nożycami – zabłysła, zda się, na rzęsach jego oczu (Gogol 1950: I: 204).

Kafkowskie przemiany, zdaniem Georga Guntermanna, „rozgrywają się na różnych poziomach, jako figura, akcja i sposób narracji” (Guntermann 1991: 310)²⁹; niewątpliwie to samo zdanie można *in extenso* odnieść do przemian u Gogola.

Noc i ciemność jako sfery przemiany

Fluktuacje rzeczywistości i fizyczności (rzadziej mentalności) postaci zachodzą w nocy lub w ciemności – to ich domeną jest „rozsadzanie form”³⁰. „Sen i przebu-

²⁹ O przemianach na płaszczyźnie narracyjnej pisze m.in. Ewa Szczęsna (zob. Szczęsna 2004: 159 i nn.). Joachim Pfeiffer i Siergiej Szulc zwracają ponadto uwagę na płynność i przemiany przestrzeni (Pfeiffer 1962: 53–54; Šulc 2018: 259).

³⁰ Jako środek „zbliżania się do natury ludzkiej” i do tego, „jaka ona może być w swej rdzennej, źródłowej postaci, zanim wypaczy ją porządek i kształt” (cyt. za: Górka 2004: 216). Martin Wal-

dzenie są ściśle związane z absurdalnymi przemianami. (...) Faza snu oznacza [ich – przyp. F.Ś.] początek, faza przebudzenia reprezentuje zaś sam moment zaskoczenia” (Tomášik 2012: 48–49)³¹. Od przebudzenia zaczynają się *Nos* i *Przemiana*, podobnie zresztą *Pamiętnik szaleńca*:

Dzisiaj zdarzyła mi się nadzwyczajna przygoda. Obudziłem się z rana dość późno. Kiedy mi Marta przyniosła wyczyszczone buty, zapytałem, która godzina. Jakem usłyszał, że już dawno wybiła dziesiąta, ubrałem się na gwałt. Wyznaję, że nie poszedłbym w ogóle do departamentu, wiedziałem bowiem z góry, jaką kwaśną minę zrobi nasz naczelnik wydziału (Gogol 1953: II: 136).

Również w ustępie otwierającym *Proces* K. budzi się i leży jeszcze w łóżku:

Kucharka pani Grubach, jego gospodyni, przynosząca mu śniadanie codziennie rano, tym razem nie przyszła. To się dotychczas nigdy nie zdarzyło. K. czekał jeszcze chwilę, widział ze swego łóżka starą kobietę z przeciwka, która obserwowała go z niezwykłą ciekawością, potem jednak głodny i zdziwiony zadzwonił (Kafka 2018: 118).

Bohaterowie „nie budzą się z koszmaru, ale (...) w koszmar, w koszmarny świat, który cały czas kryje się tuż pod podłogą” (Parry 1953: 141). Mimo wszystko koszmar ten nie jest snem, a jedyną dostępną im rzeczywistością, w ramach której muszą od tej chwili funkcjonować³², bowiem „jeśli to był sen, to musielibyśmy przyznać, że jest to sen śniący się jednocześnie wielu ludziom” (Mann 2015: 13).

Noc i ciemność sankcjonują nie tylko ambiwalencję i wewnętrzną sprzeczność płynnej formy, ale i dualizm świata³³ – jego płaszczyznę „fantastyczną”. To noc jest domeną „złych sił” – dzień i światło zdają się, szczególnie w twórczości Gogoła, znosić działanie *nadprzyrodzonego* i zamykać jego pole ingerencji w *realne*. Nie bez przyczyny w Gogolowskim *Wiju* (*Buñ*) futor zostaje odnaleziony w nocy – i właśnie w nocy starucha odwiedza Chomę, by chwilę później gnać na nim przed siebie; to nocą Choma widzi rusałkę (zob. Gogol 1950: I: 276, 279–281) i nocą budzą się wszelkie emanacje „kryjącego się tuż pod podłogą” koszmarnego świata, które odegnąć może dopiero jutrzeńka i pianie koguta:

Trup znów się z niej [trumny – przyp. F.Ś.] podniósł – siny, zzieleniał. Ale w tej chwili dało się słyszeć dalekie pianie kogutów: trup opadł w trumnie i wieko się zatrzasnęło. Serce waliło w filozofie i pot lał się z niego ciurkiem. Ale pianie kogutów dodało mu otuchy (Gogol 1950: I: 299).

Rozległo się pianie kogutów: były to już drugie kury – pierwszych nie dosłyszały straszdyła. Spłoszone poczęły się cisnąć jedno przez drugie do okien i drzwi, żeby się jak najprędzej wydostać. Ale już było poniewczasie: zostały tak, uwiązły w drzwiach i oknach (Gogol 1950: I: 307–308).

ser określa „zmierzch, półmrok, całkowitą ciemność” mianem „elementów kształtujących wyraz” u „uprzywilejowanego” je Kafki (Walser 1972: 21–22).

³¹ „W pracach obu pisarzy przemiana jest posłańcem nocy – ma miejsce nad ranem, gdy mrok powoli ustaje, czyniąc możliwymi zapomnienie i nowy początek. «Wraz z przebudzeniem nastaje czas narodzin», pisze Valéry, «narodzin wszystkich rzeczy nim przyjmą one formę. To nagość na chwilę przed odzianiem się»” (Karst 1975: 77).

³² „To, co zasadniczo rozpatrywane jest jako absurd, dla samych bohaterów okazuje się być konkretną i jedyną możliwą rzeczywistością, z którą krytyk musi się liczyć” (Karst 1975: 68).

³³ Ciemność jako środek w twórczości Kafki, ze szczególnym uwzględnieniem *Procesu*, omawia m.in. Tomasz Mackiewicz (zob. Mackiewicz 2004: 303 i nn.).

Podobny paradygmat kieruje prawidłami wkraczania *nadprzyrodzonego w realne* w innych utworach, między innymi *Nocy majowej czyli Topielicy (Майская ночь, или Утопленница)* czy *Nocy wigilijnej (Ночь перед Рождеством)*:

Minął ostatni dzień przed Bożym Narodzeniem. Nastąpiła jasna zimowa noc. Wyrzały gwiazdy. (...) W tym momencie z komina pewnej chaty buchnęły kłęby dymu zaścielając chmurą niebo, a wraz z dymem okraciem na miotle uniosła się wiedźma (Gogol 1953: II: 38).

Per analogiam w Kafkowskim *Gdy jesteś nieszczęśliwy (Unglücklichsein)* widmo dziecka może pojawić się jedynie w zupełnej ciemności:

Z ciemnego zupełnie korytarza, w którym jeszcze nie świeciła się lampa, wtargnęło do pokoju nieduże widmo w postaci dziecka. (...) Oślepienie natychmiast półmrokiem panującym w pokoju chciało szybko ukryć twarz w dłoniach, uspokoiło się jednak niespodziewanie, gdy spojrzano w okno, zza którego krzyżownic unoszące się w górę oprawy światła ulicznych wreszcie legły spokojnie pod ciężarem ciemności (Kafka 2016: 99).

Kiedy wreszcie pokój zostaje oświetlony, duch natychmiast znika (zob. Kafka 2016: 102–103). Wiąż między światem *nadprzyrodzonym* i *realnym* może zostać nawiązana jedynie w ciemności – światło *wyrywa* bohatera z tego rejonu rzeczywistości, w którym owe dwa światy zająkują się, a „*realne* i *senne* nakłada się na siebie” (Tomášik 2012: 53), podobnie jak światło poranka *wyrywające* nas ze snu. Z drugiej jednak strony *wyrwanie* to pozostaje jedynie pozorne. „Inny świat nie zaczyna się dopiero od pewnej granicy, a jest tu, pośród tego świata. Aresztowanie K. przez przedstawicieli nieznannej instancji ma miejsce w jego pokoju, na oczach gospodyni i sąsiadów” (Mann 2015: 24). Podobnie Gogolowski Newski Prospekt „kłamie o każdej porze” (Gogol 1950: I: 230)³⁴, choć przy tym:

(...) najbardziej [kłamie – przyp. F.Ś.] wówczas, kiedy noc spowije go w swe gęste zwoje i zaciemni białe i kremowe mury domów, kiedy całe miasto zamienia się w grzmot i blask, kiedy krocie karet pędzą z mostów, hajducy wrzeszczą i podskakują na koniach, kiedy sam demon [sic! – przyp. F. Ś.] zapala światło po to jedynie, by ukazać wszystko w kształtach nieprawdziwych (Gogol 1950: I: 230).

Nie jest to już graniczenie dwóch antynomicznych porządków, a ich pełny amalgamat, „zatarciu ulega granica między możliwym i nieprawdopodobnym, sprawdzalnym i fantastycznym” (Szczęsna 2004: 159). „Kłątwa jest w mocy w każdej chwili” (Robert 1963: 220) – ucieczka od niej nie istnieje.

Niepewność, racjonalizacja i akceptacja

Na próżno można doszukiwać się zewnętrznej i jawnej motywacji większości Kafkowskich i Gogolowskich fluktuacji formy. „W *Przemianie* przede wszystkim brak jest

³⁴ Budagowa również zwraca uwagę na pierwiastek demoniczny w opisie Newskiego Prospektu, który „swym infernalnym nalotem (...) dziwnym sposobem przewiduje tak niezwykle głośne ucieleśnienie tajemniczych zjawisk i dźwięków nocnego miasta” – a ponadto na swoisty surrealizm Gogolowskiego miasta *in genere*: „Gogolowskie miasto szczególnie bliskie jest – w swym zmieszaniu realności i fantastyczności – miastu surrealistów” (Budagova 2012: 154–155).

określenia determinant konfliktu wyjściowego” (Pawłowska-Jądrzyk 2004: 133)³⁵, podobnie w *Nosie* lub *Pamiętniku szaleńca*. „Sypka, zamglona i nieprzenikalna” rzeczywistość, rządząc się sobie jedynie znanymi prawami i motywacjami, staje się, w pewnym przynajmniej rozumieniu, „zdolna do wszystkiego” (Kasperski 2004: 65), własne swe płynne przemiany „przyswajając (lub godząc się z nimi) zdecydowanie szybciej, niż główni bohaterowie sami w sobie” (Tomášik 2012: 49). Brak widocznych determinant „praktycznie uniemożliwia satysfakcjonujące określenie prawidłowości rządzących rzeczywistością przedstawioną [czy raczej diegezą – przyp. F.Ś.]” (Pawłowska-Jądrzyk 2004: 134) nie tylko nam, ale i samym postaciom. Struktura diegetycznych praw istnieje, choć nie jest nam dostępna³⁶.

Bohaterowie są świadomi faktyczności przemian i doświadczają swego rodzaju początkowego zaskoczenia:

„Ale może mi się tylko tak wydało: przecież to niemożliwe, żeby nos ni stąd, ni zowąd zginął” – rozmyślał Kowalów i wyłącznie w tym celu, by się przejrzeć w lustrze, wszedł do cukierni. (...) — No, dzięki Bogu, nie ma nikogo – powiedział – teraz można popatrzeć. – Nieśmiało podszedł do lustra i zerknął. – A niechże go diabli, co za świństwo! – rzekł spluwając... – Żeby chociaż coś innego było zamiast nosa – ale nic? (Gogol 1953: II: 113).

Co u diabła? Zobaczyłem, jak Medzi [suczka – przyp. F.Ś.] obwąchuje się z psiną, która biegła za tymi paniami. „Do krocset!” – powiedziałem do siebie. – „Czyżbym był pijany? Ale to przecie bardzo rzadko mi się zdarza”.

— Źle o mnie sądzisz, Fidèle – powiedziała Medzi – słyszałam to na własne uszy – byłam, hau-hau, byłam, hau-hau, bardzo chora.

A, niechże cię, ty psiaku! Wyznaję, byłem niezmiernie zdumiony słysząc, jak przemawia ludzkim głosem; wnet jednak zdawszy sobie z tego wszystkiego sprawę, przestałem się dziwić (Gogol 1953: 138).

Mimo to nie próbują jednak dociekać istoty swojego nowego ontologicznego położenia, „z łatwością (...) akceptują wewnętrznie niezwykłość swej absurdalnej sytuacji egzystencjalnej” (Pawłowska-Jądrzyk 2004: 134), myśląc jedynie o najbardziej przyziemnych konsekwencjach fluktuacji (por. Mann 2015: 21–22). Kowalów boi się przede wszystkim publicznego ośmieszenia, czego wyraz daje m.in. w trakcie rozmowy z nosem-Nosowem w cerkwi, z kolei Gregor Samsa – spóźnienia do pracy i gniewu przełożonego:

— Oczywiście, że... Zresztą, jestem majorem. Chodzić bez nosa, przyzna pan, że mi to nie przystoi. Jakaś przekupka, która na Woskriesieńskim Moście sprzedaje obrane pomarańcze, owszem – ta może siedzieć bez nosa; ale dla osoby oczekującej stanowiska... mającej przy tym w wielu

³⁵ „Przedziwne zdarzenie” – jak spostrzega Mann – „przychodzi nagle, nieuchronnie, bez żadnego preludium i widocznej motywacji” (Mann 2015: 15).

³⁶ Co zresztą łączy się genetycznie z samym stylem Kafki: „W terminologii Ericha Auerbacha trzeba by określić styl Kafkowski mianem stylu «drugiego planu» (niem. *hintergründig*). Historia Gregora Samsy rozwija się bowiem bez jakichkolwiek wyjaśnień, w zdaniach, których wzajemny związek syntaktyczny jest raczej ubogi i z udziałem postaci, które wolą porozumiewać się wzrokiem, niż rozmawiać. Lekturze *Przemiany* towarzyszy odczucie, że to, co najistotniejsze, rozgrywa się [a także rozegrało przed właściwym początkiem opowiadania – przyp. F.Ś.] w głuchej ciszy i poza sceną wydarzeń” (Pawłowska-Jądrzyk 2004: 142; por. Auerbach 2004).

domach znajomości z damami. (...) Wybacz pan... jeśli spojrzeć na to zgodnie z przepisami obowiązku i honoru... pan może sam zrozumie... (Gogol 1953: II: 115).

Cóż jednak powinien teraz zrobić? Następny pociąg odchodzi o siódmej, aby na niego zdążyć, musiałby się szalenie spieszyć, a kolekcja nie była jeszcze spakowana i on sam nie czuł się szczególnie świeżym i rześkim. A nawet jeśli złapie pociąg, nie uniknie przekleństw szefa, gdyż woźny firmy czekał przy pociągu o piątej i dawno już musiał złożyć meldunek o jego zaniedbaniu. (...) A gdyby zgłosił, że jest chory? To byłoby jednak bardzo nieprzyjemne i podejrzanе, gdyż Gregor podczas swej pięcioletniej służby ani razu jeszcze nie chorował. Na pewno szef przyszedłby razem z lekarzem (Kafka 2016: 129).

Każdy z nich postrzega swoją „regresywną metamorfozę” jako „deformację fizyczności, a nie jako ontologiczny «skandal»” (Pawłowska-Jądrzyk 2004: 129)³⁷. Jeżeli nawet Kafkowscy i Gogolowscy bohaterowie *in genere* porywają się na jakąkolwiek szczątkową racjonalizację swojego nowego, przemienionego położenia, jak ma się to w przypadku Józefa K. z *Procesu*, K. z *Zamku* (*Das Schloß*)³⁸ czy narratora *Uderzenia w bramę* (*Der Schlag ans Hoftor*), to racjonalizacja ta ostatecznie „zawsze okazuje się być faktycznie nieistotna” – z jednej strony nietrafna, z drugiej nieniosąca wraz z sobą żadnej pomocy czy choćby ulgi. Owe metamorfozy „szybko ugruntowują się jako naturalny element życia dotkniętych nimi postaci” (Tomášik 2012: 49–51), nie pozostawiając bohaterom żadnego wyboru i zmuszając ich do funkcjonowania w swoich ramach. Ostatecznie więc znów „chodzi o to, by w tym stanie absurdu żyć” – w końcu jest on jedyną dostępną im rzeczywistością – i „żądać dla tego stanu reguły życia” (Camus 1999: 87). Gregor Samsa, Kowalów i inni „wybierają irracjonalność, ponieważ muszą” (Parry 1953: 145)³⁹ – możliwość innego wyboru to pozór.

Obojętność

Bez względu na to, jak głęboko „rozsadzone” zostają formy fizyczności i psychiki bohaterów, nie budzą one szczególnego zaskoczenia ich otoczenia. „Kłątwa jest w mocy w każdej chwili, a tym samym jest ona czymś zwyczajnym i choć natura rzeczy została zaburzona, zachowują się one normalnie” (Robert 1963: 220) – wszelkie diegetyczne fluktuacje nie burzą konstrukcji samej diegezy, a ich świadkowie nierzadko zdają się je akceptować tak, jak gdyby już wcześniej spodziewali się ich przyjścia:

Rodzina Gregora Samsy niespodziewanie *toleruje* absurdalną obecność gigantycznego robaka. (...) Ludzie wokół Kowalowa niemal nie zauważają jego kłopotliwego położenia, nie przywiązują

³⁷ Kowalów i Samsa doznają jednocześnie „skrajnej inkongruencji tożsamości i sposobu własnego przejawiania się” (Pawłowska-Jądrzyk 2004: 127).

³⁸ Obaj próbują racjonalizować zachodzące wydarzenia właściwie od pierwszych do ostatnich stron obu powieści. Warto przytoczyć ustęp z analizy Roberta Calassa: „Kiedy Józef K. uprzytamnia sobie, że dwaj nieznajomi pojawili się, by go zatrzymać, przez chwilę myśli, że w grę wchodzi tu żart, jakiś «wręcz prostacki żart», który zrobili mu «koledzy z banku z nieznanym mu powodów, może z okazji jego trzydziestych urodzin». Uspokaja go jednak myśl, że «żyje w praworządnym państwie», w którym «wszędzie panuje pokój i wszelkie ustawy pozostają w mocy»” (Calasso 2013: 187).

³⁹ Zdanie to Parry odnosi do Kafki i Gogola, niemniej pozostaje ono równie relewantne w kontekście ich bohaterów.

szczególnej uwagi do absurdalnego zniknięcia jego nosa. (...) Kowalów desperacko ucieka się do wszelkich urzędników i instancji, które przyjdą mu do głowy, jednak jedynym, co otrzymuje, jest niezrozumienie lub niechęć do *dostrzeżenia*, to jest do uznania jego problemu za problem. Ludzie wokół niego (urzędnik, komisarz policji, nawet jego własny nos w ludzkim ciele) odcinają się od jego *absurdalnych* prób (Tomášik 2012: 49–51).

Tak samo *niedostrzeżona* czy *niemo zaakceptowana* przez otoczenie pozostaje wewnętrzna zmiana i śmierć samotnego ostatecznie Piskariowa, którego „nikt nie opłakuje”⁴⁰. Podobnie po śmierci Baszmaczka:

Petersburg pozostał bez pana Akakiusza, jak gdyby go tam w ogóle nigdy nie było. Zniknęła i skryła się istota, którą się nikt nie zajmował, nikt jej nie brał w obronę, nikt nie kochał, która nie zwróciła nawet na siebie uwagi przyrodnika, co to nie przepuści zwykłej muszce, żeby jej nie wetknąć na szpilkę i nie rozpatrzył pod mikroskopem (Gogol 1950: I: 262).

Żywa, choć wciąż nerelevantna zdaje się być pierwsza reakcja rodziny Samsów wobec przemiany Gregora – nad jej przyczyną nikt się nie zastanawia:

Matka (...) załamała ręce i najpierw spojrzała na ojca, potem podeszła dwa kroki w stronę Gregora i upadła wśród swych szeroko rozpostartych sukien, z głową bezradnie opuszczoną na pierś. Ojciec zacisnął pięści wrogim gestem, jak gdyby chciał wepchnąć Gregora z powrotem do jego pokoju, potem niepewnie rozejrzył się po mieszkaniu, wreszcie odsonił oczy rękami i zapłakał, aż łkanie wstrząsnęło jego potężną piersią (Kafka 2016: 141).

Metamorfoza „jawi się jako katastrofa”, choć w istocie „nikogo nie dziwi niecodziennosc samego zdarzenia” (Karst 1975: 71–72). Jeżeli nawet problem protagonisty zostaje *rozpoznany* i *uznany* przez otoczenie, pytanie o determinantę fluktuacji nigdy nie pada. „Rzeczywistość świata Kafki godzi się z nierealnością zdarzeń, akceptuje fikcję; co więcej, poczytuje ona fikcję jako coś zupełnie normalnego i oczywistego” (Karst 1975: 71). Analogicznie nie pada pytanie o możliwe drogi *wyjścia* ze stanu przemiany: Kafka – podobnie jak i, w większości przypadków, Gogol – „nie zakłada wyjścia” (Maciąg 1992: 282). Emanacja przemiany jest jednocześnie emanacją swego rodzaju *vis maioris*, z którą dyskutować nie sposób.

„Nie można jednak” – pisze Camus, mówiąc o absurdałności świadomości śmierci – „nadziwić się temu, że wszyscy żyją, jakby nikt «nie wiedział»” – i chwilę później wyjaśnia: „To dlatego, że nie istnieje doświadczenie śmierci. W znaczeniu właściwym doświadczone jest to tylko, co zostało przeżyte i uświadomione” (Camus 1999: 69). *Per analogiam* – doświadczenie przemiany *właściwe* i *dostępne* jest jedynie temu, kto jej podlega – tylko on jest jej świadomy *par excellence*, a zatem tylko on „utrzymuje się w stanie absurdałnej konfrontacji”⁴¹. Sama jej obserwacja to, podobnie jak obserwacja cudzej śmierci, „jedynie namiastka, pogląd, i nigdy nie wiemy nic na pewno; melan-

⁴⁰ „Przy jego zwłokach nie widać było nikogo prócz zwyczajnej postaci rewirowego i lekarza policyjnego z miną obojętną. Trumnę jego po cichu, bez żadnych obrzędów religijnych, zawieziono na cmentarz na Ochcie; idąc za nią, płakał tylko jeden stróż cmentarny, a to dlatego, że wypił o kwaterkę wódki za wiele. Nawet porucznik Pirogow nie przyszedł spojrzeć na zwłoki nieszczęśnika, któremu za życia udzielał swego wysokiego poparcia. Zresztą nie miał na to głowy” (Gogol 1950: I: 218).

⁴¹ Jako że „utrzymywanie się w stanie absurdałnej konfrontacji znaczy faktycznie utrzymywanie się w stanie zupełnie przejrzystej świadomości” (Hall 1960: 31).

cholijna konwencja, tylko tyle” (Camus 1999: 69). Samsa – tak samo jak Piskariow, Baszmaczkin, Józef K. i inni bohaterowie Gogola i Kafki – „jest pierwszym i jedynym, który przeżywa swoje zamknięcie w obcości, zamknięcie go wyodrębnia i podmiotowo intensyfikuje” (Maciąg 1992: 282). Otoczeniu protagonistów nie pozostaje więc nic innego, a *niedostrzeżenie, niema akceptacja*⁴² lub owa *melancholijna konwencja* pełna „załamywania rąk” i „płaczu”, ostatecznie i tak na ponów wiodąca do *niemej akceptacji*⁴³.

Rozwieszenie

Egzystencja jest dla Kafkowskich i Gogolowskich postaci stanem ciągłego *rozwieszenia* między dwoma sprzecznymi wobec siebie porządkami, dwiema przeciwstawnymi „formami” (nie)rzeczywistości. Bohaterowie „leżą” – niby narrator *Mostu* (*Die Brücke*) – „nad przepaścią” (Kafka 2016: 307), rozciągnięci między przeciwległymi sobie granicami. Tworzą ich, jak i sam Most, „przede wszystkim napięcia ambiwalencji” (Gray, Gross, Goebel, Koleb 2017: 106)⁴⁴.

Gregor *rozwieszony* jest między światem zwierzęcym a ludzkim, samemu nie wiedząc, czym jest w istocie:

Czy był zwierzęciem, skoro muzyka tak go pociągała? Było mu tak, jak gdyby ukazała mu się droga do upragnionego, nieznanego pożywienia (Kafka 2016: 175)⁴⁵.

Przemiana „stopniowo poszerza przepaść między Samsą a ludzką rasą” (Tomášik 2012: 52), pozostaje on w pewnym sensie „ludzki”, choć „duchowo nagi w swej robaczej formie” (Parry 1953: 143). „Żadna właściwa ludziom konwencja nie chroni go

⁴² „Gestowi” *przemilczenia* nieco szerszą uwagę poświęca Brygida Pawłowska-Jądrzyk (Pawłowska-Jądrzyk 2004: 140–143).

⁴³ W przypadku *Przemiany* łączy się to z – chociażby – postępującą zmianą nastawienia rodziny Samsów do Gregora. „Postawy członków rodziny Samsy (ojca, matki, siostry) wobec faktu przedzierzgnięcia się jej dotychczasowego żywiciela w monstrualnego robaka stopniowo ewoluują: początkowo ambiwalentne, w miarę rozwoju sytuacji w coraz większym stopniu przejawiają cechy chłodnego praktycyzmu, a w końcu bezwzględności i okrucieństwa” (Pawłowska-Jądrzyk 2004: 129); relacje rodzinne w kontekście *Przemiany* omawiają m.in. Walter Sokel, Parry i Pfeiffer (zob. Sokel 1966: 16 i nn.; Parry 1953: 143 i nn.; Pfeiffer 1962).

⁴⁴ W przypadku samego *Mostu* „pierwszoosobowy narrator tekstu jest figurą co najmniej dwuznaczną: jest to zarówno most spinający brzegi przepaści, jak i istota ludzka, z rękami, nogami i ubraniem. (...) Narrator w ludzkim przebraniu jest hermafrodytyczny, posiada bowiem cechy kojarzące go tak z rodzajem męskim, jak i żeńskim, co dodatkowo komplikuje jego dwuznaczną naturę. Most nawet jako przedmiot ma cechy paradoksu: zbudowany dla spięcia dwóch brzegów przepaści, znajduje się w nieobjętym mapami obszarze, budząc wątpliwość, czy jest tam w ogóle potrzebny” (Gray et al. 2017: 106).

⁴⁵ Zgodnie z recepcją m.in. Pfeiffera, muzyka u Kafki „to znak nieznanego i niepoznawalnego, na które kierunkuje się pragnienie wyzwolenia i zbawienia – odnosi się to także [i pozostaje z nim w zgodzie – przyp. F.Ś.] do dobrze udokumentowanego twierdzenia Wilhelma Emricha, jakoby w utworach Kafki prawda i istota rzeczy zawsze przejawiały się pod postacią dźwięku i śpiewu, melodii i głosu” (Pfeiffer 1962: 57).

już od emocjonalnych napięć rodzinnych” (Parry 1953: 143), ponieważ nie jest już człowiekiem.

Odwroconą analogię przedstawia sytuacja narratora *Sprawozdania dla Akademii* (*Ein Bericht für eine Akademie*), który mimo swej głęboko zwierzęcej formy bliższy jest raczej ludziom – „jego asymilacja z ludzką cywilizacją jest tak całkowita, jak twierdzi, że nie ma już żadnych związków i wspomnień ze swojego życia jako małpy” (Gray et al. 2017: 83):

Blisko pięć lat dzieli mnie od mego życia małpy, czas być może krótki w kalendarzu, ale nieskończenie długi, gdy się go spędza na bieganiu tu i tak, jak ja to robiłem czasami, wśród znakomitych ludzi, dobrych rad, oklasków, muzyki, orkiestr (Kafka 2016: 342).

Rotpeter⁴⁶ nie porzuca ani zwierzęcej formy, ani części zwierzęcych nawyków, pozostając mimo wszystko *rozwieszonym* między sferą zwierzęcą i ludzką, nie będąc już w istocie (tak samo jak Samsa) ani zwierzęciem, ani człowiekiem:

Gdy późno w nocy powracam z bankietów, z naukowych towarzystw albo z miłych towarzyskich spotkań, oczekuje mnie mała, na pół wytresowana szympansiczka, i oddaję się razem z nią przyjemnościom naszej krwi. Za dnia nie chcę jej widzieć, ma bowiem w spojrzeniu obłąd zahukanego, tresowanego zwierzęcia; tylko ja sam go dostrzegam i nie mogę go znieść (Kafka 2016: 356).

Jednym z najbardziej skrajnych przypadków „nieskończonej dialektyki” (Parry 1953: 144) diegezy Kafkowskich utworów jest niewątpliwie sytuacja i status ontologiczny myśliwego Grakchusa – bohatera opowiadania o tym samym tytule (*Der Jäger Gracchus*). *Rozwieszony* między życiem i śmiercią Grakchus „nie należy ani do świata żywych, ani do świata umarłych” (Gray et al. 2017: 201):

— Czy pan nie żyje?

— Tak – powiedział myśliwy – jak pan widzi. Przed wielu laty, musiało chyba niezmiernie dużo lat upłynąć, runąłem ze skały w Czarnym Lesie – jest to w Niemczech – kiedy ścigałem kozicę. Od owego czasu nie żyję.

— Ale przecież pan i żyje – rzekł burmistrz.

— W pewnej mierze – W pewnej mierze żyję. Łódź zmarłych zmyliła za mną drogę. (...) Ja, który chciałem żyć tylko w moich górach, podróżuję po śmierci przez wszystkie kraje świata.

— I nie należy pan do tamtego świata? – zapytał burmistrz ze zmarszczonym czołem.

— Jestem – odpowiedział myśliwy – zawsze na dużych schodach, które prowadzą do góry. Wałęsam się po tych nieskończenie długich schodach, to u góry, to na dole, to z prawej, to z lewej strony, wciąż jestem w ruchu. (...) Zawsze jestem w ruchu. Kiedy jednak biorę największy rozmach i już dochodzi do mnie blask bramy na górze, budzę się w starej łodzi tkwiącej beznadziejnie pośród jakiejś ziemskiej wody (Kafka 2016: 360–361)⁴⁷.

Grakchus znosi zatem „klątwę wygnania do świata pośredniego, do królestwa ani-ani, do życia w wiecznym zawieszeniu pomiędzy dwoma biegunami” (Gray et al.

⁴⁶ Czy, zgodnie z tłumaczeniem Juliusza Kudryńskiego, „Czerwony Piotruś” (Kafka 2016: 343 i nn.).

⁴⁷ Nie-śmierć Grakchusa omawiają m.in. Ronald Speirs i Beatrice Bernheimer (Speirs 1983: 92–110; Bernheimer 1987: 87–96). Warto pamiętać, że „Wilhelm Emrich, jako jeden z pierwszych ważnych krytyków Kafki, uważał to opowiadanie za kluczowe dla interpretacji całego Kafkowskiego *œuvre*” (Gray et al. 2017: 202).

2017: 202). Nietrudno o porównanie z Gogolowskim Baszmaczkinem, który jednak ostatecznie opuszcza świat żywych (zob. Gogol 1950: I: 266–267):

Lecz któż mógłby sobie wyobrazić, że tutaj nie koniec historii pana Akakiusza, że było mu przeznaczone huczne życie w ciągu kilku dni po śmierci, jak gdyby w nagrodę za to, że za życia nikt go nie zauważył. (...) Jeden z urzędników departamentu widział na własne oczy upiora i natychmiast rozpoznał w nim pana Akakiusza. (...) Upiór urzędnika począł się zjawiać nawet za mostem Kalinkinowym, napędzając wiele strachu wszystkim ludziom bojaźliwym (Gogol 1950: I: 262–263).

Pomiędzy rzeczywistością a szaleństwem są wreszcie *rozwieszeni* protagoniści *Pamiętnika szaleńca* i *Gdy jesteś nieszczęśliwy*⁴⁸. *Rozwieszenie* bohaterów-narratorów stanowi tutaj rdzeń rozmycia lub podważenia interpretacyjnego. W przypadku Kafkowskiego *Unglücklichsein* nie możemy być pewni nawet tego, czy duch faktycznie pojawia się w pokoju, czy pozostaje jedynie projekcją wewnętrznych stanów bohatera i jego „wątliwości co do swojej egzystencji” (Kafka 2016: 103) – jego fantastycznym odbiciem ewokowanym czy to przez samotność, czy graniczne stany psychiczne⁴⁹.

W utworach Gogola, jak zauważa Małgorzata Abassy, „świat doczesny układa się w hierarchię rozpiętą między piekłem a niebem, z człowiekiem pośrodku” (Abassy 2012: 352). Podobnie u Kafki bohater jest niejako skazany na funkcjonowanie *pomiędzy* dwoma ambiwalentnymi porządkami⁵⁰ – jest między nimi *rozwieszony*. W pełni realizuje się tutaj dialektyczność diegezy – dialektyczna pozostaje rzeczywistość i tacy też pozostają protagoniści oraz ich poczynania. Kafkowski Zamek to – jak pisze Karst:

(...) ziemia obiecana, do której dotrzeć można – jeśli to w ogóle możliwe – jedynie drogą największego wysiłku i ofiary. Paradoks *Zamku* i pojedynku toczonego w powieści przez przeciwne sobie strony opiera się na tym, że geodeta podejmuje walkę z administracją – w celu sprzymierzenia się z nią. Chce osiedlić się w wiosce, pogodzić z jej mieszkańcami, chciałby dostać posadę w administracji i w administracji pracować: w skrócie, chce przynależeć do zamku. Zamek jest zarazem jego piekłem i rajem (Karst 1975: 81).

Właściwie każdy komponent diegezy nosi w sobie wrodzoną autonegację i samozaprzeczenie lub ich obietnicę. „Obecność innego świata” czy też raczej amalga-

⁴⁸ „Pewnego listopadowego dnia – pod wieczór, kiedy wszystko stało się już nie do zniesienia, kiedy przerażony widokiem oświetlonej ulicy biegłem, (...) znajdowałem nowy dla siebie cel na dnie lustra i zaczynałem krzyczeć tylko po to, żeby usłyszeć krzyk, na który nikt nie odpowiada i któremu nic nie odbiera siły głosu, który, pozbawiony wszelkich hamulców, narasta i nie może się skończyć, nawet gdy już zamilknie – wówczas nagle w ścianie otworzyły się drzwi” (Kafka 2016: 99).

⁴⁹ Swego rodzaju „odpowiedzią lustra” na wołanie narratora. Warto przyjrzeć się rozlicznym podobieństwom między bohaterem a widmem: obaj boją się światła i mówią do siebie w podobnym tonie; widmo przybiera formę dziecka – choć przecież „jest zupełnie dorosłe” – tak samo jak „zupełnie dorosły”, a w swym rozkrzyczeniu, przerażeniu, ruchliwości i nieracjonalności wewnętrznie podobny dziecku bohater. „Pańska natura jest moją naturą” – mówi widmo do narratora (Kafka 2016: 99, 101, 102).

⁵⁰ „W jednym człowieku żyją przekonania, które pomimo różnorodności mają ten sam przedmiot, tak że trzeba znów z tego wyciągać wnioski o istnieniu różnych podmiotów w tym samym człowieku”, pisze Kafka (Kafka 2016: 390). Bliźniaczą ideę „binarnego obrazu ludzkiej duszy” (Abassy 2012: 351) prezentują Gogolowskie utwory.

mat dwóch sprzecznych wewnątrznie, a jednak zespolonych, światów „mający się w podtekście” (Kasperski 2004: 75) utworów Kafki i jawnie, jako emanacja „zła metafizycznego”⁵¹, występujący w utworach Gogola⁵² ma motywować „zagęszczony negatywizm” – stanowić uzasadnienie „problematyczności i dwuznaczności normalności” (Kasperski 2004: 75). U Kafki – podobnie jak u Gogola:

(...) to samo jest tylko pozornie tym samym. Ludzie, stosunki, wydarzenia i sytuacje okazują się przy bliższym wejrzeniu jedynie maskami ludzi, stosunków, wydarzeń i rzeczy, które należy rozpoznać w ich prawdziwej postaci, o ile w ogóle ona istnieje. Świat przedstawiony uzyskuje piętno niesamowitości, które czyni go jednocześnie nieobliczalnym, groteskowym i komicznym (Kasperski 2004: 75).

Rozwieszenie w „binarnym świecie” (Abassy 2012: 351) własnych przeciwieństw łączy się bezpośrednio z brakiem *definitivum* – z niemożnością przekroczenia tego punktu, który pozornie „można osiągnąć” (Kafka 2016: 381).

Samozaprzeczenie a niepewność i nieosiągalność znaczeń

Konstituująca się *constans* przemiana wraz ze wszelkimi fluktuacjami płynnej formy, a ponadto przyrodzone zjawiskom i postaciom Gogolowskich i Kafkowskich utworów ambiwalencji i samozaprzeczenia *au fond* skutecznie uniemożliwiają trafne określenie statusu ontologicznego poszczególnych komponentów diegezy. Główna żeńska figura w *Wiju* jest, jako wiedźma, jednocześnie „wybitną pięknoscia” i „staruchą” (Gogol 1950: I: 277, 298) *rozwieszoną* (podobnie jak Grakchus i Baszmaczkin) *pomiędzy* życiem a śmiercią:

Gdyby zmarła była brzydsza, być może nie przerażałaby tak okropnie. Ale w rysach jej nie było nic przyziemnego, zmętniałego, martwego; twarz jej była jak żywa i filozofowi zdawało się, że patrzy na niego zamkniętymi oczyma. (...) Wstała. (...) Idzie wprost na niego. (...) Zsiniała cała jak człowiek od kilku dni umarły. (...) Zaszczękała zębami, otworzyła oczy umarłe. Ale nic nie widząc (...) położyła się z powrotem do trumny (Gogol 1950: I: 298–299).

„W swojej potencjalnej pełni obraz panny nie może być zredukowany ani do «wiedźmy», ani do samej «piękności»” – tak samo jak inne obrazy-fenomeny wypełniające światy utworów Kafki i Gogola; *ergo* – „pozostaje wieloznaczny – co zresztą zależy również od subiektywizowanych punktów widzenia innych bohaterów” (Šulc 2018: 268). *Martwe dusze* (*Mëpmbye dyuu*) już samym tytułem zdają się realizować zasadę „współbytowania przeciwieństw” (Szczęsna 2004: 152), wskazując jednocześnie na „dualizm”⁵³ czy binarność świata.

⁵¹ „Przekonanie o istnieniu zła metafizycznego” ma być „podstawową cechą świadomości Gogola” (Abassy 2012: 351).

⁵² Częściowo podobną obserwację odnotowuje Karst: „[w twórczości Kafki – przyp. F.Ś.] supel fikcji i rzeczywistości jest (...) tak ściśle splątany, że nie sposób go rozwiązać, podczas gdy Gogol wytacza ostrą granicę oddzielającą obie te sfery. (...) U Kafki ma miejsce synteza i stopienie się dwóch owych elementów; u Gogola jeden z nich wkracza na terytorium drugiego – i wkroczenie to ma znamiona stanu kryzysowego; jest tragiczną lub komiczną groźbą ze strony losu” (Karst 1975: 74).

⁵³ „W przypadku Gogola również możemy mówić o owym dualizmie, nawet wtedy gdy fikcyjny czy

Wewnętrzna dialektyka wypełnia Kafkowskie i Gogolowskie utwory na wszystkich ich poziomach. „Prawo [u Kafki – przyp. F.Ś.] musi zawsze pozostawać w konflikcie z samym sobą” (Collins 1970: 43), stąd poznanie i rozumienie go nie może być możliwe. Podobnie u Gogola – „wszyscy są winni przed Bogiem, (...) wszyscy są grzeszni i jest im niedostępny sens znaczeń” (Abassy 2012: 352; por. Derrida 2006: 413–443). „Człowiek”, jak twierdzi Friedrich Dürrenmatt, „może podlegać absurdalnemu Bogu, ale nie może podlegać absurdalnej władzy czy prawu” (Dürrenmatt 1972: 264)⁵⁴, a jednak, nie mając innego wyboru, podlegać im musi – przy czym paradoksalnie obie te kategorie są sobie w twórczości Kafki i Gogola zaskakująco bliskie:

Tak jak słowo „Bóg” pojawia się na początku Księgi Rodzaju, tak i pierwszym słowem w historii Akakiusza Akakiewicza jest „Departament”. Ktokolwiek kwestionuje wagę i rangę urzędu, kwestionuje wszystko, także samego Boga. W komedii *Po premierze (Театральный разъезд после представления новой комедии)* jeden z bohaterów komentuje w gniewie kwestię ludzi krytykujących biurokrację: „Dla takiego człowieka nic nie jest święte; dziś mówi: ten czy tamten radca nie jest dobry, a jutro powie: nie ma Boga” (Karst 1975: 79)⁵⁵.

Niemówność, a zarazem konieczność funkcjonowania w świecie rządzonym przez wewnętrznie sprzeczne, niepoznawalne i, zdaje się, w pełni zmienne prawa stanowi jeden z filarów absurdu. „Jest jasne, że Kafka najwyczejniej nie wierzy w świat określonych właściwości i zasad” (Collins 1970: 48). To między innymi dlatego pewność znaczeń jest nieosiągalna. To stąd „o rzeczywistości *Procesu*” i innych utworów Kafki i Gogola „nie możemy powiedzieć nic pewnego”. „Nieściśłości i niedopowiedzenia stanowią” ich „immanentną cechę, mają charakter ontologiczny” (Mackiewicz 2004: 301) – taki sam zresztą jak dialektyczność diegezy, płynność jej formy i głęboko wrodzone w nią samozaprzeczenie.

Niepewność faktyczności wydarzeń i znaczeń to jedna z podstawowych kategorii, w ramach których zmuszeni są funkcjonować Kafkowscy i Gogolowscy bohaterowie⁵⁶. „Wszystkie opowiadania Kafki zawierają równie wyrazisty zarys owej beznadziejnej walki bohatera, aby się dowiedzieć, czego ma się trzymać w kwestii prawdziwości sym-

wyobrażany świat pozostaje na pierwszy rzut oka niewidoczny. W *Martwych duszach* nie ma miejsce nic, co byłoby sprzeczne ludzkiemu doświadczeniu, a mimo to pozostawia się nas z wrażeniem balansowania na granicy realności i nieprawdopodobieństwa” (Karst 1975: 69).

⁵⁴ Rządzące światami Kafki i Gogola Prawo jest nieodkrywalne. Mimo wszystko jednak posiada ono swą inherentną logikę – i w tym sensie może być podobne do *logosu* rządzącego światem tragedii starogreckiej. „Grecy (...) wierzyli, jak gdyby instynktownie, że wszechświat nie jest chaotyczny i «irracjonalny», że jego fundamentem jest *λόγος*, przestrzegane Prawo. Istnienie owego *logosu* zostało przez filozofów jońskich nie tyle odkryte, co założone. (...) Wszystko dzieje się wbrew wszelkim oczekiwaniom; życie wydaje się czymś chaotycznym i okrutnym. Okrutnym? Być może. Chaotycznym? Nie. (...) Wzór może boleśnie kolidować z życiem jednostki, wiadomo jednak przynajmniej, że istnieje” (Kitto 2003: 137–138).

⁵⁵ Temat „metafizyki urzędniczej” (niem. *Metaphysik des Beamtentums*) szerzej porusza Mann (2015: 18 i nn.).

⁵⁶ Podobnie odbiorca czy egzegeta utworów obu pisarzy, czego dowodziliśmy w części poprzedniej. „Czytelnik Kafki staje (...) przed dylematami podobnymi do tych, z którymi zmagają się jego bohaterowie” (Lipszyc 2004: 172).

boli” (cyt. za: Todorov 2018: 76)⁵⁷, choć przecież sama symboliczność to „równocześnie zasada konstrukcyjna i fundamentalny temat tekstu” (Todorov 2018: 76) – jej trafna interpretacja warunkuje rozumienie całej diegezy; „Kafka cały swój utwór czyni rozległą metaforą” (Collins 1970: 45). Kafkowscy i Gogolowscy protagoniści, w większości, zmuszeni są nieustannie interpretować otaczający ich świat i napotykać ich zdarzenia, w ramach których „maksymalnie każda możliwość wymaga «obmacania»” – stąd absolutna „dominacja interpretacji niepewnych” (Walser 1972: 27, 42), z góry skazujących na porażkę. Niemożliwość trafnej interpretacji dobrze obrazuje świadomość, jakiej K. z *Zamku* nabiera stopniowo wobec pozycji Barnabasa:

Olga opowiada, że Barnabas otrzymuje do załatwienia tylko „bardzo dawne” listy, że nie wie nawet, czy są one naprawdę od Klamma, nie wie też, czy kancelarie, do których ma wstęp jako łącznik, między K. a Klammem, są naprawdę kancelariami zamkowymi, co gorzej, nie wie nawet, czy „to, co on robi, jest naprawdę służbą posłańca”. Toteż i dla K. jest zgoła nieosiągalna prawidłowa ocena tej możliwości kontaktu z wycofującym się i w tym przypadku zamkiem. Opinia o tym jest „przypadkowa”, „rozważania, jakie ona wywołuje, nie mają końca” (Walser 1972: 80).

Podobnie K. z *Procesu* będący „namiętym egzegetą”, którego „rozmowy z kupcem, adwokatem i księdzem przypominają hermeneutyczne interpretacje” (Mackiewicz 2004: 303). Obaj – i Kafka, i Gogol – ujawniają „zdecydowanie niewiele tego, co pozostawałoby w pełni definiowalne w obrębie utworów, niemal zupełnie unikając precyzyjnego wyrażania znaczeń” (Collins 1970: 45)⁵⁸ – stąd właśnie „udrękom niepewności nie ma [i nie może być – przyp. F.Ś.] końca” (Calasso 2013: 12). Osiągnięcie pełnej pewności swojego położenia w świecie leży daleko poza możliwościami również Gogolowskich bohaterów:

W przypadku Gogola dwie osoby uczestniczą w tym, co zdaje się być pojedynczą przemianą – Kowalow i Nosow. Nosow jest, to jasne, nieświadomy żadnej transformacji, choć jest również możliwe (lub nawet prawdopodobne?), że nie jest on częścią jakiegokolwiek transformacji w ogóle. Fakt, że Kowalow rozpoznaje w nim swój własny nos, a nie człowieka, może być rozpatrywany jako złudzenie Kowalowa, co właściwie potwierdza ich wzajemna relacja. (...) Już nigdy nie będzie on absolutnie pewny – pewność nie będzie też już więcej osiągalna dla Samsy (Tomášik 2012: 53).

⁵⁷ „Symbol jest zawsze w uogólnieniu i artysta, nawet tłumacząc go najdokładniej, ukazuje tylko kierunek: żadnej dosłowności”, pisze Camus (Camus 1999: 150).

⁵⁸ Zdanie to pierwotnie odnosi się wyłącznie do Kafki, jednak pozostaje ono prawdziwe również w kontekście Gogola. Mann twierdzi, jakoby prace obu z nich „dzięki połączeniu nieodpartej konkretności i jednocześnie tajemniczej nieokreśloności osiągały najwyższy stopień symbolizacji i wieloznaczności” (Mann 2015: 35). Warto przytoczyć znaczące spostrzeżenie Tzetana Todorova, w tym wypadku dotyczące szczególnie twórczości Kafki – „zasada (...) jest następująca: im uboższy jest sens językowy, a więc im bardziej jego rozumienie jest ograniczone, tym łatwiej zaszczerpić na nim przywołanie symboliczne, a więc tym bogatsza jest jego interpretacja” (Todorov 2018: 86) – i zestawić je z bliźniaczą opinią Collinsa, jakoby „owa skrajna precyzja i prostota Kafkowskich form niosła za sobą wieloznaczność” (Collins 1970: 46). Szerzej o zależności klarowności Kafkowskiego stylu i polisemii jego utworów – zob. Coetzee 2008: 119 i nn.; Collins 1970: 44 i nn.; Lipszyc 2004; Todorov 2018: 75–76.

„Niemożność zdobycia pewności jest «metafizycznym horrorem»” (Heller 2015: 14; por. Kołakowski 1990) – jednym z najczystszych przejawów piekła absurdu *par excellence*.

„Odwrócony świat wymaga odpowiedniej lub równie odwróconej semantyki” (Popović 2010: 5), której w pewnym stopniu *racjonalni* bohaterzy nie są zdolni odpowiednio odczytać. Nie przystają do odwróconego świata, bo – pozostając *racjonalnymi* – przystawać nie mogą. Każda próba racjonalizacji irracjonalnej rzeczywistości sama w sobie pozostaje irracjonalna – i w tym rozumieniu absurd wyraża się „poprzez logikę” (Camus 1999: 152).

Definitivum

Wyjście poza ramy przemiany, ramy absurdalnej i płynnej w swej formie rzeczywistości, jest niemożliwe. Nieprzystawanie do odwróconego, przeczącego samemu sobie świata nie sankcjonuje możliwości wyrwania się z jego objęć. „Jednoznaczne jest samo bycie, niejednoznaczne zaś to, o czym bycie jest orzekane” (Deleuze 1997: 411); zupełnie pewnym, paradoksalnie, pozostaje jedynie to, że „nie ma sensów całkowicie pewnych, absolutnych systemów znaczeń”. Dotarcie do „definitywnego znaczenia” (Szczęsna 2004: 160, 162) jest nieosiągalne. Jak pisze Kafka:

(...) wszystko jest urojeniem, rodzina, biuro, przyjaciele, ulica – wszystko jest urojeniem dalszym lub bliższym, nawet kobieta; prawdą najbardziej bezpośrednią jest tylko to, że przyciskasz głowę do ściany bezokiennej celi bez drzwi (Kafka 1969: 421)⁵⁹.

Transcendencja w świecie symulaków to miraż odległy od rzeczywistości. Egzystencja to ciągle *rozwieszenie*, to „szarpanina bez końca, na granicy (...) załamania i obłędu, bez nadziei na szczęśliwe rozwiązanie” (Kasperski 2004: 57). „Niemożliwością jest zachować wolność i jest niemożliwością jej nie zachować” (Kafka 1976: I: 493)⁶⁰. Punkt graniczny, skrajność, transcendentny skok poza „ani-ani” – *definitivum* – to pozór. Ostateczny *horror metaphysicus* przejawia się jako nieskończone „zapętlenie w poszukiwaniu absolutów” (Heller 2015: 98), których odnaleźć nie sposób, jako „nieskończona dialektyka” świata i – w ramach utworów – diegezy oraz jej fenomenów (w tym samych postaci).

Niezdolność bohaterów do osiągnięcia *definitivum* swoich działań wyraża się ponadto, szczególnie u Kafki, drogą tego paradygmatu, który Walser nazywa „formułą (zasadą) zawieszenia (uchylenia)” (niem. *Aufhebung*; Walser 1972: 77). Najjaskrawiej realizuje się on na płaszczyźnie dialogów⁶¹, z których w istocie nic dla samych bohaterów nie wynika i które nie umniejszają ich niepewności:

Adwokat postępuje z Józefem K. w ten sposób, że go najpierw upokarza, a kiedy już go dostatecznie upokorzył, dodaje mu na powrót otuchy. Józef K. stara się dowiedzieć czegoś o swym

⁵⁹ Wpis z 21 października 1921.

⁶⁰ List-notatka z 6 września 1913.

⁶¹ Popović podkreśla, że „absurd w dramacie i powieści wyraża się [między innymi – przyp. F.S.] poprzez swego rodzaju formę dialogową, w której logiczne zawirowania i zwroty konstytuują specyficzną ideową normę” (Popović 2010: 2).

procesie, można mu jednak opowiedzieć tylko to, co nie uczyni go „pełnym zbytnich nadziei” ani „zanadto przestraszonym”, a więc że niektórzy sędziowie „wyrażali się bardzo przychylnie, (...) podczas gdy inni wyrażali się mniej przychylnie”. Taki wynik określa adwokat jako „bardzo pomyslny, tylko nie można z tego wysnuwać jakichś nadzwyczajnych wniosków, gdyż wszystkie wstępne rozmowy podobnie się zaczynają”. (...) Można by tedy wysunąć zarzut, że Józef K. naprawdę niczego się z takich rozmów nie uczy, nie może nauczyć, gdyż stwierdzenia zostają tu po kolei, jedno przez drugie, uchylone (Walser 1972: 77–78).

Nietrudno o paralełę pętlowych rozmów postaci Kafki z „bez-celowymi” rozmowami prowadzonymi przez bohaterów Gogolowskiego *Rewizora* (*Pebusop*) czy bezskuteczną rozmową Kowalowa z nosem-Nosowem (zob. Gogol 1953: II: 114–115). Czyny protagonistów również „tracą swój sens pragmatyczny”, przez co „immanentny jest im stan zawieszenia” (Walser 1972: 86); sam Józef K. – całkowicie zaabsorbowany przez proces:

(...) w decydującej dla siebie chwili rzuca się na pannę Leni – choć wie przecie, że w tym momencie powinien być w pokoju obok, gdzie dyskutowane są dalsze koleje jego losu (Parry 1953: 144).

Wszelkie działanie z góry skazane jest na niepowodzenie. Bohaterowie Kafki i Gogola zmuszeni są nieustannie powracać do punktu wyjścia – próby wydarcia się ze stanu ciągłego *rozwiązania* są nieskończenie zawieszane i „uchylane”, stąd samo *rozwiązanie* pozostaje permanentne. Narrator Kafkowskich *Postanowień* (*Entschlüsse*) mówi:

Wyjdę naprzeciw każdemu uczuciu, (...) ale nawet wtedy przy każdym błędzie, jakiego nie da się zresztą uniknąć, wszystko – co łatwe i trudne – stanie w martwym punkcie i będę musiał, zatoczywszy krąg, powrócić na swoje poprzednie miejsce (Kafka 2016: 108).

Egzystować – to właśnie tkwić w martwym punkcie⁶².

Przekroczenie martwego punktu, kręgu ciągłej przemiany, musi być przekroczeniem egzystencji. Transcendencja jest niemożliwa. Przestać być *rozwieszonym* to przestać być *in genere*. Jedyne śmierć niesie za sobą obietnicę wyjścia poza *horror metaphysicus*; to ona jest jedynym możliwym *definitivum*. „Metamorfoza bierze swój początek w nocy, a koniec znajduje w śmierci. Cykl przemiany kończy się w nicości; człowiek, który wkracza w jej krąg, zbliża się jednocześnie do peryferii swojego istnienia” (Karst 1975: 76). Wyłącznie śmierć może zakończyć egzystencjalną „szarpaninę” Józefa K. z „wrogim porządkiem” (Walser 1972: 74 i nn.) urzędu – *per analogiam* do tej, która (zgodnie z relacją Maksa Broda) miała zakończyć walkę K. z Zamkiem (por. Gray et al. 2017: 212); podobnie umrzeć musi Choma-filozof, który również podejmuje próby zwalczania „wrogiego porządku” (tym razem otwarcie występującego *in nomine diaboli*) – źródła wszelkiej przemiany i stosu pacierzowego dialektyki świata. Umrzeć – to wreszcie *definitivum* dla Popryszczyna i Baszmaczki. Śmierć Gregora Samsy w końcowych ustępach *Przemiany* to, jak pisze Maurice Blanchot:

(...) śmierć nieznośna, w opuszczeniu i samotności, a jednak śmierć prawie szczęśliwa, bo daje uczucie wyzwolenia, przez nową nadzieję na koniec, teraz już ostateczny (Blanchot 1996: 60).

⁶² „Moment decydujący w ludzkim rozwoju wciąż trwa” – pisze Kafka (zob. Walser 1972: 125).

W istocie ta sama *nadzieja* śmierci dotyczy większości doświadczających jej bohaterów Kafki i Gogola. „Obydwaj autorzy spoufalają się ze śmiercią, bowiem tylko ona stanowi dla nich obietnicę spełnienia tego, czego pragną: dla Kafki jest pierwszą nadzieją, by zostać uznanym⁶³; dla Gogola – ostatecznym wyzwoleniem” (Karst 1975: 77). Ten zresztą również boi się „przeminięcia bez śladu” (Abassy 2012: 340):

Zimny pot skakał po mojej twarzy wraz z myślą, że oto być może przyjdzie mi zginąć w pyłe, nie odznaczywszy swojego imienia ani jednym pięknym czynem; być w świecie i nie zaznaczyć swojego istnienia byłoby dla mnie tragedią⁶⁴.

Fundament tych myśli – podobnie jak w przypadku Kafki – stanowi „namiętne pragnienie samozapewnienia” (Močuľskij 2017: 8). Świadomość konieczności *definitivum* skazuje obydwu na „nieustanny lęk przed śmiercią oraz obawę przed życiem” (Abassy 2012: 351) – metafizyczne „bojaźń i drżenie”.

Strach przed dialektyką i samozaprzeczeniem świata sam w sobie pozostaje dialektyczny. Jedyną ucieczką przed życiem wśród ścian labiryntu jest ucieczka w śmierć, w „życzenie śmierci ukryte w każdym oczekiwaniu jutra” (Hall 1960: 30). Trwoga wydaje się zatem stanowić inherentną własność istnienia. „Człowiek, każda jednostka, jest skazany na metafizyczny niepokój, dopóki nie spocznie w pewności” (Heller 2015: 93); wyjść z *rozwieszenia*, z pułapki nieustannego metafizycznego „albo-albo”, czy raczej „ani-ani” – to umrzeć.

Tylko jedno słowo. Tylko jedna prośba. Tylko jeden ruch powietrza. Tylko jeden dowód na to, że wciąż żyjesz i czekasz. Nie, żadnej prośby, tylko oddech, żadnego oddechu, tylko gotowość, żadnej gotowości, tylko myśl, żadnej myśli, tylko sen spokojny (Kafka 2019: 283).

Groteska

Ubočną emanacją absurdu w ramach diegezy jest groteskowość jej fenomenów przejawiająca się między innymi w opisach ich fizyczności, ale i w hiperboli, zmianach tonacji, alogizmach i kontrastowości w opisach i narracji *in genere*. „Absurdalność w literaturze wyraża współbrzmienie niewspółbrzmiających ze sobą zdarzeń. Efekt końcowy jest z zasady osiągnany za pomocą groteski” (Popović 2010: 2). Pojawia się ona „tam, gdzie forma zmienia się w bezformie, a jej masa ciąży ku przesadności” (Kayser 1948: 385) – stanowi zatem przejaw i rezultat płynności formy wraz z jej fluktuacjami, a zarazem – przejaw i rezultat dialektyczności diegezy. Absurd implikuje zastosowanie swego rodzaju „krzywego zwierciadła”⁶⁵ przez narratora (i samego autora), „wobec

⁶³ Również w powieściach Kafki „panowie K. walczą zawsze o swoją egzystencję” (Walser 1972: 74). O niemożności usprawiedliwienia egzystencji jako jednym z rdzeni i fundamentalnej kategorii w twórczości Kafki pisze szeroko Elfie Poulain (zob. Poulain 2003). Problematykę porusza również praca zbiorowa pod redakcją Jakoba Lothego i Sandberg (zob. Lothe, Sandberg 2002). Za utwór programowo wyrażający *nadzieję* śmierci i pragnienie bycia uznanym poczytywać można przede wszystkim *Sen (Ein Traum)* (zob. Kafka 2016: 271–273; por. Kafka 2016: 11).

⁶⁴ Jak w roku 1827 pisze Gogol w liście do Piotra Kosirowskiego (Гоголь 1959: 273).

⁶⁵ Problematykę „krzywego zwierciadła” czy „krzywej maski” w twórczości Kafki podejmują szeroko Eliseo Vivas i Erich Heller (zob. Vivas 1948: 51–69; Heller 1982: 100 i nn.). O Gogolowskim „krzywym zwierciadle” mówi chociażby Elżbieta Sidoruk (zob. Sidoruk 2016: 77–80).

czego odbicie świata zewnętrznego zostaje wykrzywione” (Popović 2010: 8). „Sens literalny” – powleczone groteską – „jest powłoką; sens duchowy jest samą rzeczą” (Todorov 2018: 109).

Groteska często ogniskuje się w detalu. Nietrudno dopatrzeć się bliźniaczej mianery w rozlicznych Kafkowskich i Gogolowskich opisach. Czaszki chłopów z *Zamku*

(...) wyglądały tak, jakby były od góry płasko zgniecione, zaś rysy twarzy wykrzywiało bolesne poczucie klęski. Wargi mieli mięsiste, gęby rozdziawione. (...) Od czasu do czasu wzrok ich błękał się i zanim wrócił, pozostawał utkwiony w jakiś obojętny przedmiot (Kafka 2018: 527–528).

Podobnie retorycy z *Wija*:

(...) na twarzach nosili zazwyczaj jakieś ozdoby w rodzaju tropu retorycznego: jedno oko na przykład uciekało im pod samą czuprynę, zamiast warg miewali bąbel lub coś podobnego (Gogol 1950: I: 271).

Fizjonomia twarzy Gogolowskich i Kafkowskich bohaterów na ogół stanowi odbicie ich samych. Opisywany w początkowym ustępie *Martwych dusz* handlarz zbitniem⁶⁶ tkwi w oknie

(...) z samowarem z czerwonej miedzi, i o twarzy tak samo czerwonej jak samowar, tak że z daleka można by pomyśleć, że na oknie stoją dwa samowary, gdyby jeden z samowarów nie miał czarnej jak smoła brody (Gogol 1953: II: 237).

Podobną technikę wykorzystuje Gogol w późniejszym opisie owalu twarzy jednej z pań siedzących w kolasce, który

(...) był zaokrąglony jak świeżutkie jajeczko i podobnie jak ono białł się jakąś przezroczystą białością, jak wtedy, gdy świeże, dopiero co zniesione, jest trzymane pod światło w smagłych rękach badającej je klucznicy i przepuszcza przez siebie promienie jaśniejącego słońca (Gogol 1953: II: 321).

Taka sama zasada rządzi Gogolowskim opisem dwóch twarzy wyglądających z okna:

(...) kobieca w czepcu – wąska, długa jak ogórek, i męska – okrągła, szeroka jak tykwy mołdawskie, zwane gorlankami, z których w Rosji robią bałałajki, dwustrunne, lekkie bałałajki, ozdobę i uciechę dziarskiego, dwudziestoletniego parobczaka, zalotnika i eleganta, mrugającego i pogwizdującego na białopierśne i białoszyje panny zbierające się, by posłuchać ich cichostrunnego ćwierkania (Gogol 1953: II: 325).

Analogicznie – Kafkowska Leni z *Procesu*

(...) miała okrągłą twarz jak lalka, nie tylko blade policzki i broda, ale także skronie i brzeg czoła zaokrąglały się lalkowato (Kafka 2018: 220)⁶⁷.

„Upiorność i przesadność⁶⁸ w opisie pozbawiające postaci ich «ludzkiego» wymiaru i przenoszące je w rejon już fantastyczny” (Karst 1975: 69) dominują zarówno

⁶⁶ Tradycyjnym rosyjskim napojem na bazie miodu i przypraw korzennych.

⁶⁷ Nie bez powodu Calasso nazywa postacie Kafki „stworzonymi przez znakomitego rzemieślnika specjalizującego się w wyrabianiu kauczukowych figurek” (Calasso 2013: 169).

⁶⁸ „U Gogola (...) hiperbola (...) miejscami wypełnia cały tekst; jeśli rytm jest ogniem Gogola,

u Kafki, jak i u Gogola, znajdując swoje podglebie między innymi w niekonwencjonalnych porównaniach⁶⁹ lub niewielkich, choć znaczących deformacjach ciała:

Głowa Iwana Iwanowicza podobna jest do rzodkwi z ogonkiem w dół; głowa Iwana Nikiforowicza – do rzodkwi z ogonkiem w górę (Gogol 1950: I: 316).

W oczy pana Akakiusza rzucił się przede wszystkim jego [Pietrowicza – przyp. F.Ś.] duży palec, dobrze mu znany, z jakimś spotworniałym paznokciem, grubym i twardym jak skorupa żółwia (Gogol 1950: I: 242)⁷⁰.

— Czy ma pan jakąś usterkę fizyczną?

— Usterkę fizyczną? – spytał K.

— Tak – powiedziała Leni – ja mam bowiem taką małą usterkę, niech pan patrzy. – Rozgięła u prawej ręki palce środkowy i serdeczny, łącząca je skórka sięgała aż prawie do górnego zgięcia krótkiego palca. (...)

— Co za wybryk natury – powiedział K. i gdy obejrzał całą rękę, dodał: – Jaka ładna łapka! (Kafka 2018: 232).

Absurd i groteska, wraz z implikowanym przez nie specyficznym komizmem⁷¹, stanowią w utworach Gogola⁷² i Kafki jednorodny amalgamat. Obaj balansują „na granicy między śmiesznością i wzniosłością” (Sidoruk 2016: 80), „podłością i błazeństwem” (Coetzee 2008: 119) – i w tym rozumieniu, w granicach swojej twórczości, obaj pozostają dialektyczni i *rozwieszeni*.

Dialektyka – forma – życie

Dialektyczność nie jest dla Kafki i Gogola właściwością jedynie diegezy i jej komponentów-fenomenów, ale i życia *in genere*. Łącząc w sobie napięcia ambiwalencji wyrasta z płynności formy, dopuszczając jednocześnie stanowiące jej najjaskrawsze przejawy fluktuacje prowadzące *przez i do* przemiany. Przemiana – metamorficzny *zwrot* rozgrywający się równolegle na wielu poziomach – to rdzeń rzeczywistości i egzystencji, kręgosłup absurdu życia samego w sobie. Jej ogniskiem jest noc, częściową emanacją i dopełnieniem – „diabelski” wrogi porządek. Mimo wszystko człowiek nie budzi się z koszmaru, a *w* koszmar. Determinanty przemiany pozostają nieznanne i niepoznawalne – podobnie jak prawa rządzące życiem i światem. Sens znaczeń jest

warstwa dźwiękowa – lawą, (...) to hiperbola – to parowanie całego krajobrazu stylu; ze splecionych wzajem hiperbol wyrasta wyobrażany byt, a to okropny, a to poetyczny – w zależności od rodzaju budujących go hiperbol” (Belyj 2013: 286).

⁶⁹ „Porównanie nieporównywalnego to ulubiony chwyt Gogola-narratora” (Eremina 1987: 123; por. Eremina 1987: 123–146).

⁷⁰ „Groteska jest w opowiadaniu Gogola [mowa o *Szyneli* (Шинель) – przyp. F.Ś.] wyraźną dominantą estetyczną” – pisze Sidoruk (2016: 75; por. Ęjhenbaum 1924: 171–195).

⁷¹ „Na nieodzowności humoru jako znaczącej części treści absurdałnej prozy skupiali się w swoich studiach w ciągu ostatnich czterdziestu lat rozliczni badacze (choćby Brodwin, Cornwell, Hanťiu, Hauck, Janoff, Ketter)” (Gavins 2013: 48). Problematykę Kafkowskiego komizmu porusza Pańłowska-Jądrzyk (zob. Pańłowska-Jądrzyk 2004: 136–139). O komicznych opisach w twórczości Gogola piszą m.in. Wolfgang Kasack i Budagowa (zob. Kasack 1957: 34–36; Budagowa 2012: 149 i nn.).

⁷² Szerzej o Gogolowskiej grotesce pisze m.in. Edward Kasperski (Kasperski 2012).

nieosiągalny, a same znaczenia – płynne czy sprzeczne. „Wszystko zawiera wrodzone w siebie własne swe zaprzeczenie, co nieskończenie, aż do poziomu optycznej iluzji, umniejsza życie” (Collins 1970: 55). Warunkiem koniecznym egzystencji jest *rozwiezienie*; to w jego ramach konstituuje się *Aufhebung*. Pochođnym refleksem absurdalnej rzeczywistości jest ogniskująca się w jej detalach groteska. Wszystko to składa się na otchłań niepewności, *horror metaphysicus*, i nieważnia jakiegokolwiek *definitivum*. Jego jedyną atrapą, nie zawsze doskonałą, musi być wyjście *poza* labirynt absurdu, a więc *poza* egzystencję. Ostatecznym przełamaniem klatki świata musi być śmierć.

Zakończenie. Porzucenie Ulro

„Pisanie to słodka, wspaniała zapłata, lecz za co?” – pisze Kafka w liście do Broda. – „Nocą stało się dla mnie jasne z wyrazistością lekcji pogładowej dla dzieci, że to zapłata za usługi diabła. To zejście ku ciemnym mocom, owo rozkucie natury z krepujących duchów, wątpliwe objęcia i wszystko, co jeszcze może odbywać się na dole, o czym w górze już się nie wie, pisząc historie w blasku słońca. (...) To diabelstwo w nim jest dla mnie nader jasne. (...) Nie czujność, lecz zapamiętanie jest pierwszym warunkiem pisarstwa” (Kafka 2012: 423–424)⁷³. Nie bez powodu ten sam infernalny pierwiastek swojej twórczości dostrzega Gogol⁷⁴.

Artystą *prawdziwym* nie jest ten, kto umie jedynie wprawnie opisać rzeczywistość, a ten, kto w jej kalejdoskopie potrafi odnaleźć pierwiastki *nie-rzeczywistości*, usłyszeć w nim Rilkeński „dźwięk pierwotny”, *Ur-Geräusch* (Rilke 1919: 14–20). *Demiurgus* to ten, kto w swej sztuce zdolny jest „wziąć na swoje barki brzemie, które spadło z ramion kapłanów” (Yeats 2017: 183) i – wzięwszy je – wyjść poza granice Blake’owskiej Ulro (zob. Blake 1904: 1, 11–12, 25, 27 i nn.) w poszukiwaniu najjaskrawszego życia samego w sobie. Demonizm pisarstwa zawiera się właśnie w aktach lub próbach przekraczania granic tego, co poznawalne, w szukaniu niedostępnego. Źródła demiurgicznej diaboliady leżą częściowo w demaskacji Ulro jako symulakrum – stąd przytłaczająca świadomość metafizycznej niepewności, a tym samym absurdalności świata. Artysta *prawdziwy* wyrasta ponad innych w tym rozumieniu, że mimo świadomości absurdu ma, jak Kafka i Gogol, odwagę uchylić wrota Dantowskiego Piekła.

Dwaj wielcy mistrzowie europejskiej i światowej prozy składają siebie samych na ołtarzu literatury, przekuwając swe życia w sztukę. „Całe noce spędzać na szaleńcym pisaniu, tylko tego chcę” – pisze Kafka. – „I od tego zemrzeć lub wpaść w obłąd, także i tego chcę, ponieważ będzie to następstwo konieczne i od dawna przeczowane” (Kafka 1976: I: 450)⁷⁵. Oto cena odkrywania *nieodkrywalnego*, cena porzucenia Ulro. W tym sensie „pisanie jest snem głębszym od snu, a więc śmiercią” (Kafka 1976: I: 432)⁷⁶ – artystyczną transcendencją *ponad* ściany labiryntu absurdu, którego architekturę opisywać można tylko wówczas, gdy samemu znajduje się *poza* nim. *Ur-Geräusch* unosi

⁷³ List Kafki do Maksa Broda z 5 lipca 1922 roku.

⁷⁴ Kasack mówi tu o „strachu Gogola przed byciem pod wpływem demonicznych sił” (Kasack 1957: 36).

⁷⁵ List Kafki do Felicji Bauer z 13 lipca 1913 roku.

⁷⁶ List Kafki do Felicji Bauer z 26 czerwca 1913 roku.

się za murami egzystencjalnego Panoptikonu. Świadomym labiryntu może być jedynie ten, kto nie jest jego więźniem.

Bibliografia / References

- Abassy, M. (2012). Spór o człowieka. W: Bieliński i M. Gogol. O dwóch modelach literackiego kodowania rzeczywistości. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 2: 335–354.
- Auerbach, E. (2004). *Mimesis. Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu*. Przeł. Z. Żabicki. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Baker, R.E. (1993). *The Dynamics of the Absurd in the Existentialist Novel*. New York–Berlin–Bern–Frankfurt am Main–Paris–Wien: Peter Lang Publishing.
- Belyj, A. (2013). *Masterstwo Gogolâ. Issledovanie*. Moskwa: Respublika–Dmitrij Sečin [Белый, А. (2013). *Мастерство Гоголя. Исследование*. Москва: Республика–Дмитрий Сечин].
- Bernheimer, Ch. (1987). *On Death and Dying: Kafka's Allegory of Reading*. In: Udoff, A. (Ed.). *Kafka and the Contemporary Critical Performance*. Bloomington: Indiana University Press: 87–96.
- Blake, W. (1904). *Jerusalem*, London: A.H. Bullen.
- Blanchot, M. (1996). *Wokół Kafki*. Przeł. K. Kocjan. Warszawa: KR.
- Budagova, L.N. (2012). *Gogol' – provozvestnik slavânskogo literaturnogo avangarda*. V: Budagova, L.N. (Red.). *N.V. Gogol' i slavânskie literatury*. Moskwa: Indrik: 146–156 [Будагова, Л.Н. (2012). *Гоголь – провозвестник славянского литературного авангарда*. В: Будагова, Л.Н. (Ред.). *Н.В. Гоголь и славянские литературы*. Москва: Индрик: 146–156].
- Calasso, R. (2013). *K*. Przeł. S. Kasprzysiak. Warszawa: Czuły Barbarzyńca Press.
- Camus, A. (1999). „Mit Syzyfa” i inne eseje. Przeł. J. Guze. Warszawa: Muza.
- Coetzee, J.M. (2008). *Tłumacząc Kafkę*. W: Coetzee, J.M. *Dziwniejsze brzegi. Eseje literackie 1986–1999*. Przeł. A. Skucińska. Kraków: Znak: 111–129.
- Collins, R.G. (1970). Kafka's Special Methods of Thinking. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 3(4): 43–57.
- Cornwell, N. (2006). *The Absurd in Literature*. Manchester: Manchester University Press.
- Cruikshank, J. (1959). *Albert Camus and the Literature of Revolt*. London–New York: Oxford University Press.
- Derrida, J. (2006). *Przed Prawem*. Przeł. J. Ekier. W: Burzyńska, A., Markowski, M. (Red.). *Teorie literatury XX wieku*. Kraków: Znak: 413–443.
- Drabble, M. (Ed.). (1987). *The Oxford Companion to English Literature*. Oxford–New York–Tokyo–Melbourne: Oxford University Press.
- Dubrovskáâ, V.V. (2016). *Literaturovedenie: vvedenie v disciplinu*. Moskwa–Berlin: Directmedia [Дубровская, В.В. (2016). *Литературоведение: введение в дисциплину*. Москва–Берлин: DirectMedia].
- Dürrenmatt, F. (1972). *Dramaturgisches und Kritisches: Theater-Schriften und Reden II*. Zürich: Arche.
- Ėjhenbaum, B.M. (1924). *Kak sdelana «Šinel'» Gogolâ*. V: Ėjhenbaum, B.M. *Skvoz' literatury. Sbornik statej*. Leningrad: Academia: 171–195 [Эйхенбаум, Б.М. (1924). *Как сделана «Шинель» Гоголя*. В: Эйхенбаум, Б.М. *Сквозь литературы. Сборник статей*. Ленинград: Academia: 171–195].
- El'nickaâ, L.M. (2011). *Perevraŝeniâ v mire Gogolâ*. V: Šukin, V.G. (Red.). *Dvesti let Gogolâ. Sbornik naučnyh trudov*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego: 61–67 [Ельницкая, Л.М. (2011). *Преображения в мире Гоголя*. В: Шукин В.Г. (Ред.). *Двести лет Гоголя. Сборник научных трудов*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego: 61–67].
- Eremina, L.I. (1987). *O âzyke hudoŝestvennoj prozy N.V. Gogolâ*. Moskwa: Nauka [Еремина, Л.И. (1987). *О языке художественной прозы Н.В. Гоголя*. Москва: Наука].

- Hall, H.G. (1960). Aspects of the Absurd. *Yale French Studies*, 25: 26–32.
- Galster, B. (1967). *Mikołaj Gogol*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Gavins, J. (2013). *Reading the Absurd*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Genette, G. (1972). *Figures III*. Paris: Seuil.
- Genette, G. (1988). *Narrative Discourses Revisited*. New York: Cornell University Press.
- Gogol, N. (1950, 1953). *Utwory wybrane*. T. 1–2. Przeł. W. Broniewski, J. Brzęczkowski, J. Tuwim, J. Wyszomirski. Kraków: Czytelnik.
- Gogol, N.V. (1959). *Izbrannyye stat'i i pis'ma*. Moskwa: Hudożestvennaâ literatura [Гоголь, Н.В. (1959). *Избранные статьи и письма*. Москва: Художественная литература].
- Górska, U. (2004). *Poza modernizm. Funkcjonalna poetyka postaci*. W: Kasperski, E., Mackiewicz, T. (Red.). *Poetyka egzystencji Franza Kafki na progu XXI wieku*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego: 215–226.
- Gray, R., Gross, R., Goebel, R., Koleb, C. (2017). *Franz Kafka. Encyklopedia*. Przeł. J. Kozak. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Guntermann, G. (1991). *Vom Fremdwerden der Dinge beim Schreiben: Kafkas Tagebücher als literarische Physiognomie des Autors*. Tübingen: Niemeyer.
- Heller, M. (2015). *Moralność myślenia*. Kraków: Copernicus Center Press.
- Kafka, F. (1969). *Dzienniki 1910–1923*. Przeł. J. Werter. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kafka, F. (1976). *Listy do Felicji*. T. 1–2. Przeł. I. Krońska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kafka, F. (1983). *Tagebücher 1910–1923*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Kafka, F. (2012). *Listy do rodziny, przyjaciół, wydawców*. Przeł. R. Urbański. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Kafka, F. (2016). *Opowieści i przypowieści*. Przeł. L. Czyżewski, R. Karst, A. Kowalkowski et al. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kafka, F. (2018). *Wybór prozy*. Przeł. L. Czyżewski, R. Karst, A. Kowalkowski et al. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kafka, F. (2019). *Prozy utajone*. Przeł. Ł. Musiał. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Karst, R. (1975). The Reality of the Absurd and the Absurdity of the Real. Kafka and Gogol. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 9(1): 67–81.
- Kasack, W. (1957). *Die Technik der Personendarstellung bei Nikolaj Vasilevič Gogol*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kasperski, E. (2004). *Klucze do Kafki*. W: Kasperski, E., Mackiewicz, T. (Red.). *Poetyka egzystencji Franza Kafki na progu XXI wieku*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego: 13–97.
- Kasperski, E. (2012). *W groteskowym tyglu. O pisarstwie Mikołaja Gogola – z perspektywy XXI wieku*. *Tekstualia*, 2(29): 5–26.
- Kaiser, W. (1948). *Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft*. Bern: A. Francke.
- Kitto, H.D.F. (2003). *Tragedia grecka. Studium literackie*. Przeł. J. Margański. Kraków: Homini.
- Kołąkowski, L. (1990). *Horror metaphysicus*. Warszawa: Res Publica.
- Kondakov, L.I. (1975). *Logičeskij slovar'-spravočnik*. Moskwa: Nauka [Кондаков, Л.И. (1975). *Логический словарь-справочник*. Москва: Наука].
- Lipszyc, A. (2004). *Szczegół i nieczytelność. Esej o negatywnej hermeneutyce Kafki*. W: Kasperski, E., Mackiewicz, T. (Red.). *Poetyka egzystencji Franza Kafki na progu XXI wieku*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego: 163–173.
- Lothe, J., Sandberg, B. (Hrsg.). (2002). *Franz Kafka. Zur ethischen und ästhetischen Rechtfertigung*. Freiburg: Rombach Druck- und Verlagshaus.

- Maciąg, W. (1992). *Nasz wiek XX. Przewodnie idee literatury polskiej 1918–1980*. Wrocław: Ossolineum.
- Mackiewicz, T. (2004). *Kafka a filozofia absurdu*. W: Kasperski, E., Mackiewicz, T. (Red.). *Poetyka egzystencji Franza Kafki na progu XXI wieku*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego: 295–306.
- Mann, Ū.V. (1988). *Poëtika Gogolâ*. Moskva: Hudožestvennaâ literatura [Манн, Ю. В. (1988). *Поэтика Гоголя*. Москва: Художественная литература].
- Mann, Ū.V. (2015). *Skvoz' formu k smyslu. Samootčët*. Moskva–Âvne: Vysšâa škola konsaltinga [Манн, Ю.В. (2015). *Сквозь форму к смыслу. Самоотчёт*. Москва–Явне: Высшая школа консалтинга].
- Močul'skij, K.V. (2017). *Duhovnyj put' Gogolâ*. Moskva–Berlin: Directmedia [Мочульский, К.В. (2017). *Духовный путь Гоголя*. Москва–Берлин: DirectMedia].
- Moskvin, V.P. (2017). *Âzyk poëzii. Priemy i stili. Terminologičeskij slovar'*. Moskva: Flinta [Москвин, В.П. (2017). *Язык поэзии. Приемы и стили. Терминологический словарь*. Москва: Флинта].
- Nabokov, V. (2016). *Franz Kafka, „Przemiana”*. W: Nabokov, V. *Wykłady o literaturze*. Przeł. Z. Batko. Warszawa: Aletheia: 351–394.
- Parry, I. (1953). Kafka and Gogol. *German Life and Letters*, 6(2): 141–145.
- Pawłowska-Jądrzyk, B. (2004). *Strategie pisarskie. „Przemiana”*. W: Kasperski, E., Mackiewicz, T. (Red.). *Poetyka egzystencji Franza Kafki na progu XXI wieku*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego: 127–146.
- Pfeiffer, J. (1962). *The Metamorphosis*. In: Gray, R. (Ed.). *Kafka: A Collection of Critical Essays*. Englewood Cliffs: Prentice–Hall: 53–60.
- Popović, T. (2010). Ideology and the Absurd in Literature. *TRANS-*, 9. (Online) <https://journals.openedition.org/trans/395> (dostęp 22.06.2021).
- Poulain, E. (2003). *Kafka. Einbahnstrasse zur Hölle. Oder die unmögliche Selbstrechtfertigung des Daseins*. Stuttgart–Weimar: J.B. Metzler.
- Rilke, R.M. (1919). Ur-Geräusch. *Das Inselschiff. Eine Zweimonatsschrift*, Jg. 1, H. 1: 14–20.
- Robert, M. (1963). *Lancien et le nouveau (De Don Quichotte à Franz Kafka)*. Paris: Grasset.
- Rossi-Landi, F. (1992). *Between Signs and Non-Signs*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Sidoruk, E. (2016). Apoteoza groteski. Borysa Eichenbauma czytanie Gogola. *Zagadnienia Rodzajów Literackich*, 59(120), z. 4: 73–81.
- Sokel, W.H. (1966). *Franz Kafka*. New York: Columbia University Press.
- Speirs, R. (1983). Where There's a Will There's No Way: A Reading of Kafka's "Der Jäger Gracchus". *Oxford German Studies*, 14: 92–110.
- Šterengarc, R.Â. (2008). *Tajna obaňniâ N.V. Gogolâ v literature, teatre i izobrazitel'nom iskusstve*. Moskva: Progress–Tradiciâ [Штеренгарц, Р.Я. (2008). *Тайна обаяния Н.В. Гоголя в литературе, театре и изобразительном искусстве*. Москва: Прогресс–Традиция].
- Šulc, S. (2018). Kafka i Gogol: «Zamok» i «Vij». *Studia Rossica Gedanensia*, 5: 251–276 [Шульц, С. (2018). Кафка и Гоголь: «Замок» и «Вий». *Studia Rossica Gedanensia*, 5: 251–276].
- Szczęсна, E. (2004). *Fenomenologia sensu w krótkich formach Kafki*. W: Kasperski, E., Mackiewicz, T. (Red.). *Poetyka egzystencji Franza Kafki na progu XXI wieku*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego: 147–162.
- Świerczyński, F. (2020). Ściany labiryntu. Systemy narracyjne Franza Kafki i Nikołaja Gogola. *Studia Rossica Gedanensia* 7: 133–145.
- Timofeev, L.I. (1971). *Osnovy teorii literatury*. Moskva: Prosvešenie [Тимофеев, Л.И. (1971). *Основы теории литературы*. Москва: Просвещение].
- Todorov, T. (2018). *Symboliczność i interpretacja*. Przeł. T. Stróżyński. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.

- Tomášik, M. (2012). *Kafka's "The Metamorphosis," Gogol's "The Nose," and Roth's "The Breast."* In: Kačmárová, A. (Ed.). *English Matters. A Collection of Papers by the Institute of English and American Studies Faculty*. T. 3: 48–53. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.
- Vivas, E. (1948). *Kafka's Distorted Mask*. *The Kenyon Review*, 10(1): 51–69.
- Walser, M. (1972). *Opis formy – studium o Kafce*. Przeł. E. Misiołek. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Weinberg, H.A. (1970). *The New Novel in America*. New York: Cornwell University Press.
- Yeats, W.B. (2017). *Jesień ciała*. W: Yeats, W.B. *Eseje*. Przeł. L. Engelking. Łódź: Oficyna: 179–184.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 256

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.12>

Научно-исследовательская статья / Research article

Copyright © 2021 SRG and M. Fedorov¹

Citation:

Федоров, М. (2021). Польско-советская война 1920 г. и ее отражение в произведениях Демьяна Бедного. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 205–214. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.12>

Fedorov, M. (2021). Połsko-sovetskaâ vojna 1920 g. i ee otryaženie v proisvedeniâh Dem'jana Bednogo. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 205–214. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.12>



ПОЛЬСКО-СОВЕТСКАЯ ВОЙНА 1920 Г. И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЕМЬЯНА БЕДНОГО

МАКСИМ ФЕДОРОВ / MAKSIM FEDOROV

Российская академия наук / Russian Academy of Sciences

Институт мировой литературы им. А.М. Горького / A.M. Gorky Institute of World Literature

Отдел рукописей / Manuscripts Department

ул. Поварская 25а, RU-121069, г. Москва, Россия / Povarskaya St. 25a, RU-121069,
Moscow, Russia

Corresponding Author e-mail: maksimfyodorov@yandex.ru

ORCID 0000-0002-6540-1767

(получено / received 1.07.2021. принято / accepted 12.08.2021)

Abstract

The Polish-Soviet War of 1920 and its reflection in the works of Demyan Bedny

The article deals with one of the most complex and controversial events in the Soviet-Polish relations – the military campaign of 1920. It was reflected in the works of a proletarian poet Demyan Bedny. Since he was close to power during the Civil War and

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

closely communicated with Lenin, Demyan Bedny perceived himself as a chronicler of the events taking place, and his voice expressed the official position of the young Soviet state. The works of the proletarian poet make it possible to understand how the official ideology was formed through literature (combining the real and fictional).

Keywords: Polish-Soviet war, ideology, agitation, satire, Demyan Bedny.

Резюме

В статье рассматривается одно из наиболее сложных и противоречивых событий в истории советско-польских отношений – военная кампания 1920 года. Она нашла отражение в произведениях пролетарского поэта Демьяна Бедного. Поскольку в период Гражданской войны он был приближен к власти и тесно общался с Лениным, поэт воспринимал себя летописцем происходящих событий, и его голос выражал официальную позицию молодого Советского государства. Произведения Демьяна Бедного дают возможность понять, как посредством литературы (совмещение реального и вымышленного) формировалась официальная советская идеология.

Ключевые слова: Польско-советская война, идеология, агитация, сатира, Демьян Бедный.

Демьян Бедный – одна из ключевых фигур советской политической и культурной жизни первых послереволюционных десятилетий – занимает особое место в истории советской литературы. Он никогда не воспринимал себя поэтом в высоком пушкинском смысле («Веленью божию, о муза, будь послушна...»), его поэтический гений эстетическое всегда приносил в жертву политическому и социальному. Официальная литература в условиях советской действительности выполняла одну, главную, функцию – формировала читателя, внедряла в его сознание новую идеологию. Эта задача будет поставлена перед литературой в самые первые годы советской власти и сохранится на долгие десятилетия. «Инженерия» человеческих душ станет центральной задачей всего творчества Демьяна Бедного.

Как тонко заметил Л.Д. Троцкий: «Демьян творит ведь не в тех редких случаях, когда Аполлон требует к священной жертве, а изо дня в день, когда призывают события и... Центральный Комитет» (Троцкий 1991: 167). И потому:

(...) если прочесть все его произведения в порядке появления их в свет, то получится в своем роде единственная, ни с чем не сравнимая *история всей нашей общественно-политической жизни и революционно-партийной борьбы за последние полтора десятилетия* в сатирико-обличительном, большевистском, *ленинском* преломлении (Фатов 1927: 9). (Выделено автором)

Об этом и сам поэт признавался на закате своей жизни в автоэпитафии:

Не плачьте обо мне, простершемся в гробу,
Я долг исполнил свой, и смерть я встретил бодро.
Я за родной народ с врагами вёл борьбу,
Я с ним делил его геройскую судьбу,
Трудясь вместе с ним и в непогодь и в ведро².

Хотя сегодня и забытое исследователями и читателями, творчество Демьяна Бедного тем не менее позволяет понять, как создавалась новая советская идеология и каким образом она внедрялась в сознание рядовых граждан. Пролетарскому поэту недостаточно было осознавать масштаб эпохи, в которую ему довелось жить; он мечтал вершить Историю, ему мыслилось, что в том числе и его руками она пишется. Такая сопричастность историческим событиям внушила поэту идею высокой миссии, которой Время наделило его творчество. История в его произведениях превращалась в воплощенный в художественном слове нарратив, где совмещение реального и вымышленного зависело лишь от воли поэта.

Высокая оценка, которую партия и правительство дали творчеству Демьяна Бедного, способствовала выполнению этой миссии. Поэт на это с благодарностью отвечал:

Участвовать в революции – это значит: выполнять любое задание революции, не брезгуя никакой темой и формой, варясь, так сказать, в творческом соку революционной жизни, шагая нога в ногу рядом со своим читателем, революционным пролетарием и крестьянином, а не пребывая от него на дальнем расстоянии, "на горе", "у алтаря" (Бедный 1954: 293).

В период наивысшей популярности Демьяна Бедного, в 1920-е гг., он был в прямом смысле обласкан властями: входил в ближайший круг В.И. Ленина, жил с ним по соседству в Кремле. Во время Гражданской войны поэт много ездил по стране в собственном, подаренном ему партией, вагоне; его стихи печатались в главных газетах страны («Правда», «Известия»). Тиражи его произведений в этот период были огромны: их общее количество достигало двух миллионов, что значительно превосходило тиражи у самых популярных писателей того времени В.В. Маяковского и М. Горького³. Только за три года Гражданской войны напечатано было сорок пять книжек Демьяна Бедного.

² ОР ИМЛИ Ф.42. Инв. номер 13609.

³ «По справке, любезно мне предоставленной директором Ленинской Государственной (бывшей Румянцевской) библиотеки тов. А. Виноградовым, сочинения Пушкина, популярнейшего из русских поэтов, за время с 1855 года до 1922 года включительно вышли в свет в количестве 1.500.000 экземпляров. Прибавим еще хоть с ¼ миллиона на неучтенные издания, хотя такого пробела допустить нельзя. Получится менее двух миллионов экземпляров за столько десятилетий. Такого огромного распространения, бесспорно, не имел ни один русский писатель. Да и трудно ожидать большой читаемости в безграмотной стране. Однако мы подсчитали, что произведения Демьяна Бедного только за 5 лет (1917–1922) вышли в 5.000.000 экземпляров, не считая при этом газет. Если же сосчитать №№ газет, в которых печатались его произведения, то получится цифра, измеряемая десятками миллионов, ибо он

Почти сразу после революции молодое Советское государство столкнулось с иностранной интервенцией. В эти годы Демьян Бедный написал большое количество фельетонов, политических обзоров, посланий-нот, эпиграмм на международные темы, которые он сам называл «дипломатикой». Сегодня эти стихи воспринимаются как поэтическая военная летопись, в которой отразились особенности внешней политики Советского государства. И даже беглый, не претендующий на полноту, обзор произведений этого периода показывает, какой обширной эта летопись оказалась.

Так, в январе 1918 г. Демьян Бедный пишет стихотворение *Агитация солдата Яшки – Медной пряжки*, в котором осуждает немецких империалистов и лично Вильгельма II, прервавших в Бресте мирные переговоры. Об этом же и стихотворение *Коммунистическая марсельеза*, которое стало популярным гимном, консолидирующим Красную армию на борьбу с немцами.

22 февраля 1918 г. правительство издало воззвание *Социалистическое отечество в опасности*, а Демьян Бедный откликнулся на него стихотворением *Революционный гудок*. Белочешский мятеж 1918 г. он описал в стихотворениях *Три позиции* и *Мосье Трике*, в которых осудил лидера меньшевиков Ю.О. Мартова и его позицию по отношению к белочехам.

В 1918 г. контрреволюционные войска захватывают Казань. На этот участок фронта приезжает поэт и сочиняет марш *Красноармейская звезда*, а когда Казань была завоевана красными, Демьян Бедный пишет два стихотворения: *Казань* («Товарищи! С победой!») и былинку *Рассказанское положение* («Как во славном было городе – Казани»).

В 1919 г. события на Кубани и на Дону, где казачество во главе с атаманами П.Н. Красновым, А.М. Калединым, Л.Г. Корниловым выступило против Советской власти, описаны в стихотворениях *Донская песня*, *Трудовое войско*, *Братьям казакам*.

На угрозу вторжения армии Антанты через Черное море поэт написал стихотворение *Последний козырь*. События на Украине и гетман П.П. Скоропадский отражены в сатирах *В буржуазном стане* и *Ты знаешь край...* Ряд фельетонов посвящены А.В. Колчаку и действиям Антанты в Сибири (*По поводу признания союзниками Колчака*, *Французская булка*, *Пора!*). Поэт обличал интеллигенцию, эмигрировавшую за границу и защищавшую А.И. Деникина (*Буриданов осел и зоповская лягушка*). Несколько стихотворений поэт направил против Н.Н. Юденича (*Выбирайте!*, *Манифест Юденича*, *Гатчинский урок* и др.).

Среди событий Гражданской войны польско-советская кампания 1920 г. – одна из наиболее противоречивых и хранящих многочисленные тайны. Ее начало принято датировать наступлением белых войск на Киев в 1920 г., а завершение – подписанием Рижского мира в марте 1921 г. Советские вожди придавали огромное значение этой войне. Ленин, выступая на IX Партийной конференции РКП(б), отметил: «Это – перемена всей политики, всемирной политики. Тут

печатался одновременно во всех столичных газетах и перепечатывался провинциальными. Такая читаемость басен сама по себе является фактором огромного интереса» (Сосновский 1925: 14).

историку придется отметить, что это начало нового периода» (Ленин 1992: 17). И.В. Сталин назвал эту войну «третьим походом Антанты» (Сталин 1947: 321–322). Она коренным образом отличалась от военных действий, которые в это же время вело Советское государство с Колчаком, Юденичем или Деникиным.

В связи с этой войной 30 апреля 1920 г. был издан специальный *Манифест ко всем рабочим, крестьянам и честным гражданам России*, в котором отчетливо прозвучали забытые на тот момент слова о единой России и патриотизме. «По сути дела манифест впервые пошел по пути привлечения к защите республики всех, кто готов был встать на ее сторону в оборонительной войне, не взирая на происхождение и отношение к Советской власти» (Сергомасов 1997: 11).

Демьян Бедный откликнулся на эту войну циклом стихотворений *Белая Польша* (1920–1923). В него вошли произведения: *Пан Кмита* (Правдивая повесть), *Покидайте, хлопы, панские окопы*, *Удивительная история про польского пана Гонория, про несчастного хлопа-поляка и про вислинского рака*, *Разбойная жалость* (Перевод с польской... действительности), *За Вислу!*, *Шановному пану*, *Наша табакерка*, *Панские посулы*. *У холопов болят скулы*, *В той же связи*, *Есть разница* (Эпиграмма), *Цо? Цо? Чье яйцо?*

В период военных действий политотдел Реввоенсовета Западного фронта выпустил листовку с написанной Демьяном Бедным агиткой *Нашим братьям – польским крестьянам*. Она имела широкое хождение, прежде всего, среди польских солдат. Кроме того, польский лидер Ю. Пилсудский будет сатирически изображен Демьяном Бедным в пьесе *Тройка*, написанной для одного из создаваемых при его участии агитационных театров.

Советско-польская война так или иначе упомянута поэтом и в стихотворениях 1920 г. *Мухи* (Харьковские впечатления), *Казак Бубнов*, *Большая штука – наука* (Частушки Западного фронта), *Ур-ра!!*, *Полковник “Кулак-Кулакович”*.

Центральное место в стихотворном цикле *Белая Польша* занимает повесть *Пан Кмита* – сатирический рассказ о судьбе одного польского патриота. Поэт создает обобщенный образ сначала царского сатрапа, а затем сподвижника Пилсудского Станислава Адамыча Кмита. Демьян Бедный наделяет его точными психологическими характеристиками, и герой получает развернутую биографию (был полицмейстером в г. Ломжа, не брезговал взятками и воровством, после революции убежал в Польшу, стал польским патриотом, сблизился с Пилсудским). Оказавшись в верхах польской армии, Кмита мечтает о захвате Москвы. Человеческая нечистоплотность героя и его политическая продажность подчеркнуты происхождением, берущим начало от Кмиты, – любимца амбициозной и честолюбивой польской королевы Боны Сфорца, супруги Сигизмунда I, правившего Польшей с 1506 по 1548 гг. Об этом предке сказано, что он:

И самой крулеве, Боне,
Помогал... постель трясти (Бедный 1926: 224).

Сатирой на польскую шляхту стала *Удивительная история про польского пана Гонория, про несчастного хлопа-поляка и про вислинского рака*. Поэт «переписывает классику» – сказку А.С. Пушкина *О рыбаке и рыбке*. Старуха из пушкинского текста превратилась в вельможного пана, старик стал хлопом, а вме-

сто рыбки он поймал рака с золотой клешней. По наказу пана холоп сначала выпрашивает у рака новое ведро, потом дом, затем дворец в Лазенках. И последнее, о чем будет просить холоп у рака, – чтобы пан поквитался с Москвой и:

Отхватить мы должны у соседки
 Все, на что наши зарились предки:
 Всю Литву, Белорусь, Украину...
 (Бедный 1926: 241).

Столь волновавшая поэта тема единой и неделимой России в конце этого текста «преображается» в мечту о создании Советской Польши, за которой недвусмысленно просматривается мысль о наследии молодого советского государства имперской России. Причем наследство это, прежде всего, геополитическое – восстановление империи в прежних границах:

Пусть погибнет Пилсудский-Иуда;
 Он повел вас дорогою ложной,
 Он вас предал злой шайке вельможной!
 Пусть погибнут паны и подпанки!
 Забирайте их земли и банки!
 Власть навеки пусть сгинет шляхетская,
 И да здравствует Польша – Советская!
 (Бедный 1926: 243).

Двусмысленный образ Советской Польши, то ли независимой, то ли воспринимаемой как часть имперских амбиций Советской России, появился и в стихотворении *Казак Бубнов*, в центре которого судьба не вымышленного персонажа, а реального человека:

Пусть он – по чьей уж там вине –
 Вчера на красных вел облаву,
 Но он сегодня «на коне»
 И «замирать» готов «Варшаву»
 (...)
 Он поведет с панами бой,
 Чтоб не давили хлопов больше.
 — Бубнов! Я верю, что с тобой
 Я обнимусь в Советской Польше!
 (Бедный 1927а: 249–251).

Стихотворение *Шановному пану* представляет собой послание пролетарского поэта Пилсудскому. Дерзкое и наглое по тону и содержанию, оно обнаруживает мечты (или обманы) Демьяна Бедного о себе – политическом лидере, миссия которого творить большую Историю:

Тем не менее я хочу побеседовать с ...вами,
 Несмотря даже на такие обстоятельства,
 Как то, что у вашего панского сиятельства,
 Пробравшегося на столь видный пост,

Состоит в приятелях Савинков-прохвост⁴.
 Прислали вы ультимативную ноту, не то две.
 Но меня эти дни не было в Москве.
 Требуете вы ответа срочно.
 Мне ж еще ориентация нужна.
 Признаться, так я не знаю точно,
 Какого вам нужно рожна?

(Бедный 1926: 249).

Основная цель написанного поэтом в годы польско-советской военной кампании (как и в целом всей Гражданской войны) сводилась к агитации, и для ее достижения Демьян Бедный приспособливает различные литературные жанры (скетч, басня, фельетон). Большинство его произведений представляют собой сочетание агитационного и сатирического. Так, в стихотворении *Мухи* поэт вспоминает эпизод, когда Красная армия подходила к Варшаве, а польское правительство во главе с Пилсудским собиралось перебраться в Краков. Стихотворение построено как коллаж реплик, напоминающий многочисленные скетчи, которые Демьян Бедный писал для агитационных (площадных и уличных) театров.

Куда ни помотришь, толкучка.
 У каждой скамеечки – кучка.
 Жужжат мещане, как мухи:
 Тревожат их всякие слухи.
 Вчера они знали: — «Пропала Варшава!»
 — «Обошли ее красные слева и справа».
 — «Пан Пилсудский уехал с правительством в Краков».
 — «Ох! А мы-то надеялись как на поляков!»

(Бедный 1927 б: 301).

Драматургическое построение этого произведение получает излюбленную Демьяном Бедным басенную концовку:

Мух ничем не исправить.
 (...)
 Когда флаг наш повсюду взвьется победно –
 «Мухи» сгинут бесследно:
 Станут ползать кой-как, онемеют, оглохнут
 И, забившись в щели, в щелях передохнут!

(Бедный 1927 б: 302).

Еще один прием агитации – создание стихотворения на популярную музыку, известную и узнаваемую простым народом. Демьяну Бедному это всегда мастерски удавалось. К 1918 г. относится знаменитая, ставшая по-настоящему народной песня *Проводы*, написанная им во время пребывания на Восточном фронте. Положенная на музыку композитором Д.С. Васильевым-Буглаем, она

⁴ Савинков Борис Викторович (1879–1925) – русский революционер, один из лидеров партии эсеров. Во время польско-советской войны по приглашению Пилсудского обосновался в Варшаве.

раздавалась тогда на фронте и в тылу, в городах и деревнях. И сегодня, несмотря на то, что мало кто помнит об авторстве Демьяна Бедного, песня эта остается живой и исполняемой.

Об этом произведении поэта хорошо сказал И.А. Аксенов:

Действительно, в стихах Демьяна Бедного глагол петь почти не встречается, а в приложении к автору его совсем не найти. Раешник его как будто менее певуч, чем даже ораторское выкликание других современников, свою песенность Демьян Бедный давно принес в жертву своей политической сатире и именно поэтому его объективный лиризм нашел путь к песне, уже ставшей общим достоянием, распеваемой везде и всюду, понемногу теряющей даже воспоминание о своем авторе. Это именно песня, созданная всей нашей революцией, песня, а не гимн. Но приход упраздняет все, написанное до того о том же. И упраздняет песенно то, что отменено в порядке революции.

Как родная меня мать

Провожала...

Я не знаю читателя, который не достроил бы четверостишия и тем не ответил бы на вопрос – является ли Д. Бедный певцом революции» (Аксенов 2008: 54).

В момент наступления Красной армии на Варшаву поэт пишет на мотив популярной песни *Яблочко* стихотворение *Большая штука – наука* (Частушки Западного фронта). Окрыленный успехами на фронте, Демьян Бедный адресует свое произведение польским рабочим и крестьянам и обращается к их классовому сознанию:

Ой, ты, яблочко,

Куда катишься?

Вражий пан, за грехи

Ты расплатишься!

(...)

— «Братцы! Разве ж мы вам

Злые вороги?

Чем вам ваши паны

Любы-дороги?

Ваш Пилсудский – змея

Подколотная

Скоро ль будет у вас

Власть народная?

Скоро ль будет у вас

Власть не панская,

А рабочая власть да крестьянская?

(Бедный 1927а: 170–172).

Создав в период Гражданской войны (а позже и во время Великой Отечественной) свои знаменитые агитки, Демьян Бедный рассчитывал, что распространяемые на фронтах огромными тиражами, они будут сопровождаться карикатурными иллюстрациями. Польские паны, столь гротескно изображенные в этом стихотворении и говорящие на искаженной польском языке, словно бы сошли с этих агитационных листовок.

Из окопов паны
Разбежались:
— «Матка бозка!» – кричат,
Испужались.
— «Езус Христус, – кричат, –
Поражение!»
Побросали паны
Снаряжение
(Бедный 1927а: 171).

Воздействие агиток Демьяна Бедного было столь сильным, что белая армия пыталась пустить в ход подделки, то есть сочинения своих наемных авторов, выдаваемые за стихи пролетарского поэта. В связи с этим Демьян Бедный вынужден был опубликовать во фронтовой печати специальное стихотворение *Правда-матка* с подзаголовком «Как отличить на фронтах подлинные листовки Демьяна Бедного от белогвардейских подделок под них».

Итоги советско-польской военной кампании для Советской России оказались плачевными: Советская Польша так и не была создана. Говоря о результатах войны, Ленин признался: «Одним словом, гигантское, неслыханное поражение» (Ленин 1992: 21). Ему вторил и Троцкий: «Это была попытка прощупать врага. Где она должна была остановиться, никто сказать не может. Нам задача была дана прощупать за ребра белую Польшу, прощупать так крепко, чтобы из этого может быть получилась бы Советская Польша»⁵.

Демьян Бедный с результатами войны не смирился. В стихотворении *За Вислу!* он неуклюже попытался своим многочисленным читателям внушить мысль, что поражение Красной армии на самом деле оказалась победой, и польская армия вынуждена была лишь «сдаться на мир». А советская армия милостиво этот мир приняла. В очередной (и не последний) раз в мире Демьяна Бедного литература превратилась в идеологию и стала заниматься формовкой массового сознания:

Увы, в Варшаве в тот поход
Не утвердился флаг советский:
Связал нам руки крымский сброд.
Сброд монархически-кадетский.

Но все ж паны сдались на мир.
Ну, что ж? Мириться, так мириться
(Бедный 1926: 246).

Библиография / References

Aksenov, I.A. (2008). *Iz tvorčeskogo nasledîâ. V dvuh tomah*. Т. 2. Moskva.: RA [Аксенов, И.А. (2008). *Из творческого наследия. В двух томах*. Т. 2. Москва: RA].

⁵ РГАСПИ. Ф.44. Оп.1. Д.5. Л.55.

- Bednyj, D. (1926). *Polnoe sobranie sočinenij*. T. 4. Moskva–Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [Бедный, Д. (1926). *Полное собрание сочинений*. Т. 4. Москва–Ленинград: Государственное издательство].
- Bednyj, D. (1927a). *Polnoe sobranie sočinenij*. T. 5. Moskva–Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [Бедный, Д. (1927a). *Полное собрание сочинений*. Т. 5. Москва–Ленинград: Государственное издательство].
- Bednyj, D. (1927b). *Polnoe sobranie sočinenij*. T. 6. Moskva–Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [Бедный, Д. (1927b). *Полное собрание сочинений*. Т. 6. Москва–Ленинград: Государственное издательство].
- Bednyj, D. (1954). *Sobranie sočinenij v 5-ti tomah*. T. 5. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudožestvennoj literatury. [Бедный, Д. (1954). *Собрание сочинений в 5-ти томах*. Т. 5 Москва: Государственное издательство художественной литературы].
- Lenin, V.I. (1992). «Â prošu zapisyvati' menše: èto ne dolžnopo padat' v pečat'». Vystupleniâ V.I. Lenina na IX konferencii RKP (b) 22 sentâbrâ 1920 goda. *Istoričeskij arhiv*, 1: 12–30. [«Я прошу записывать меньше: это не должно попадать в печать». Выступления В.И. Ленина на IX конференции РКП (б) 22 сентября 1920 года. *Исторический архив*, 1: 12–30].
- Sergomasov, M.Û. (1997). *Političeskie aspekty sovetско-pol'skoj vojny 1920 goda*. AKD. Moskva [Сергомасов, М.Ю. (1997). *Политические аспекты советско-польской войны 1920 года*. АКД. Москва].
- Sosnovskij, L.S. (1925). *Vstupitel'naâ stat'â*. V: Bednyj, D. *Polnoe sobranie sočinenij*. T. 2. Moskva–Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [Сосновский, Л.С. (1925) *Вступительная статья*. В: Бедный, Д. *Полное собрание сочинений*. Москва–Ленинград: Государственное издательство].
- Stalin, I.V.(1947). *Sočineniâ*. T. 4. Moskva: OGIZ [Сталин, И.В. (1947). *Сочинения*. Т. 4. Москва: ОГИЗ].
- Trockij, L.D. (1991). *Literatura i revolúciâ*. Moskva: Politizdat [Троцкий, Л.Д. (1991). *Литература и революция*. Москва: Политиздат].
- Fatov, N.N. (1927). *Dem'ân Bednyj. Očerk žizni itvorčestva*. Moskva–Leningrad: Molodaâ gvardiâ [Фатов, Н.Н. (1927). *Демьян Бедный. Очерк жизни и творчества*. Москва–Ленинград: Молодая гвардия].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

FILOLOGIA ŚLEDCZA
СЛЕДСТВЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ
INVESTIGATIVE PHILOLOGY

Article No. 257

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.13>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and G. Ojcewicz¹

Citation:

Ojcewicz, G. (2021). Tajemnica zaginięcia czerwonooarmisty Gieorgija Efrona (1925–1944).

Studia Rossica Gedanensia, 8: 217–249. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.13>



TAJEMNICA ZAGINIĘCIA CZERWONOARMISTY GIEORGIJA EFRONA (1925–1944)

GRZEGORZ OJCEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Wydział Humanistyczny / Faculty of Humanities

Instytut Literaturoznawstwa / Institute of Literary Studies

Katedra Literatur Wschodniosłowiańskich / Department of East Slavic Literatures

ul. Kurta Obitza 1, PL-10-725 Olsztyn, Polska / Kurta Obitza St. 1, PL-10-725 Olsztyn, Poland

Corresponding Author e-mail: grzegorz.ojcewicz@uwm.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5909-270X>

(nadesłano / received 2.03.2021; zaakceptowano / accepted 2.06.2021)

Abstract

The mysterious disappearance of Georgy Efron, a Red Army soldier (1925–1944)

The author makes an attempt to show the case of the mysterious disappearance and death of Georgy Efron, a Red Army soldier, which took place on July 7th, 1944 after a battle with the German troops at the Belorussian front. The official version of the events states that private Efron was wounded in a battle near the Druyka village and sent to the 183rd medical-sanitary battalion. Efron's name, however, is nowhere to be

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

found on the list of the deceased kept in the battalion records and the private never returned to any regiment. What happened, or might have happened, to the Red Army soldier in the light of the available literature and other, non-written sources?

Keywords: Georgy Efron, the missing ones, the 1944 Belorussian front, the Great Patriotic War, Druyka village, July 7th, 1944.

Abstrakt

Autor stara się naświetlić zagadkę tajemniczego zniknięcia i śmierci czerwonoarmisty Gieorgija Efrona, do jakich doszło po bitwie z Niemcami na froncie białoruskim 7 lipca 1944 roku. Według oficjalnej wersji szeregowy Efron został ranny w boju pod wsią Drujką i skierowany do 183. batalionu medyczno-sanitarnego. W ewidencji batalionu Efron jednak nie figuruje wśród osób zmarłych, a do żadnego pułku nigdy nie powrócił. Co się zatem stało lub mogło stać z czerwonoarmistą w świetle znanej literatury i tego, co znajduje się poza materiałem pisanym?

Słowa kluczowe: Gieorgij Efron, zaginieni, front białoruski 1944, wielka wojna ojczyzniana, wieś Drujka, 7 lipca 1944.

*Pani prof. dr hab. Krystynie Szcześniak
z wdzięcznością – jako były Jej student – dedykuję*

Gdyby urodzony w 1925 roku Gieorgij Efron (Mur) żył, miałby dzisiaj 96 lat. Teoretycznie jest to całkowicie możliwe, lecz w rzeczywistości pojawia się zbyt wiele znaków zapytania, by tę optymistyczną wersję biografii jedyne go syna Mariny Cwietajewej uznać za prawdopodobną. Jego los w ogarniętym wojną ZSRR, chociaż tragiczny, nie może się równać z utrwalonymi legendami związanymi na przykład z postaciami Jima Morrisona czy Elvisa Presleya. Zdaniem wielbicieli ich talentu idole rocka wciąż żyją po tym, jak upozorowali swój zgon, i wybrali całkowite odcięcie się od zgiełku świata; sceptycy zdecydowanie odrzucają tę wersję. W odniesieniu do Mura nie o legendę wszakże chodzi i nie o potencjalną mistyfikację, lecz o zastanowienie się nad okolicznościami jego tajemniczego, a być może całkiem zwykłego – z punktu widzenia wojny – zaginięcia, jak też najprawdopodobniej – jednoczesnej jego śmierci.

Życiorys Efrona wciąż charakteryzuje się wieloma rozmaitymi niewiadomymi. Ciągłe brakuje istotnych biograficznych danych-puzzli, które złożyłyby się na całościowy i przekonujący osobowościowy portret samego Mura, jak i wypełniły poważne luki w wiedzy o okresie, gdy przebywał prawie dwa lata, od drugiej dekady listopada 1941 do jesieni 1943 roku, w Taszkencie jako ewakuowany wraz z pisarzami z Moskwy, i o tym, co robił po powrocie do stolicy ZSRR. Szcątkowość informacji oraz brak pogłębionych studiów nad synem Cwietajewej i jego twórczością literacką oraz plastyczną wiązałbym przede wszystkim z arbitralną wolą starszej siostry, Ariadny Efron, która zabroniła otwierać i udostępniać archiwa rodzinne przed 2000 rokiem. Jej postanowieniu zasad-

nicho stało się zadość i dopiero po upływie 25 lat od chwili śmierci pierworodnej córki Efronów w 1975 roku, badacze i miłośnicy twórczości wielkiej poetki rosyjskiej mieli możliwość szerokiego poznania tego, co dotąd skrywano przed ludzkimi oczyma². Skrywano także zapiski młodego Efrona, które jako *Dzienniki* ukazały się drukiem w 2004 roku dzięki tytanicznej pracy Jeleny Korkiny i Wiktorii Łoskiej (Efron 2004a, Efron 2004b). Po tej przełomowej dacie pojawiły się kolejne wydania ego-dokumentu Mura: we Francji w 2014 roku i od 2019 w Polsce (Efron 2019, Efron 2021a, Efron 2021b)³. Sytuacja zatem pod względem edytorskim korzystnie się zmieniła i dlatego można dzisiaj spojrzeć na losy syna „wroga narodu” w latach 1940–1943 z perspektywy jakże innej od obiegowych opinii.

Co prawda, nie dysponujemy bardzo dokładnymi danymi, które wskazywałyby na to, co działo się z Murem w 1942 roku, jak i po jego powrocie z taszkienckiej ewakuacji, czy sposobu, w jaki ostatecznie dotarł do celu: koleją czy samolotem. Są to zresztą rzeczy całkowicie drugorzędne z perspektywy podjętego problemu. Ale dzięki spisanej niestarannie, zapewne w pośpiechu i z autorskimi przekreśleniami, autobiografii nastolatka można się dowiedzieć między innymi, że po zjawieniu się po 27 września 1943 roku w stolicy został niezwłocznie skierowany do pracy w miejscowej fabryce „Trud Proletariacki” («Пролетарский труд»), która zajmowała się metalurgią żelaza i stali, najpewniej na użytek wojenny. Tutaj młody Efron spędził półtora miesiąca i gdy tylko formalnie stał się studentem pierwszego roku Wydziału Prozy Instytutu Literackiego⁴ zakończył przygodę z przemysłem ciężkim. By przeżyć, równoległe ze studiami podejmował się doraźnie innych czynności, jak tłumaczenia, czy pomoc w radiokomitecie podczas nagrań audycji francuskojęzycznych. Wiele wskazuje także na to, że w październiku 1943 roku chłopak godził pracę zawodową ze zdawaniem zaległych egzaminów z myślą o zdobyciu świadectwa ukończenia szkoły średniej i zapisaniu się na wymarzone studia. I są dowody, że wiele zawdzięczał Aleksiejowi N. Tołstojowi, który nie tylko wyrwał Efrona z Taszkientu, lecz także rekomendował go w przyjęciu na studia, co wcale nie musiało zostać odebrane przez Kreml jako działanie lojalne, ponieważ Mur należał do potępionej społecznie kategorii osób w sowieckim państwie z powodu „przewinień politycznych” rodzica i siostry, który, nawiasem mówiąc, od 16 października 1941 roku już nie żył, o czym on sam ani Ariadna nie wiedzieli. A Stalin z tylko sobie wiadomych powodów osobiście z zaangażowaniem nadzorował losy wybranych rodzin, w tym – Efronów (Kitrasiewicz 2018: 87–89).

² Trzeba też pamiętać o wstrzeźliwości, nawet w latach 70. XX wieku, bardzo wielu radzieckich redakcji czasopism i książek niegotowych jeszcze mentalnie oraz politycznie, z obawy o potencjalne konsekwencje nielojalności ideologicznej, do drukowania materiałów związanych z Mariną Cwietajewą i członkami rodziny Siergieja Efrona (zob. np. Nevzorova 2013). Coś jednak udało się opublikować i przed 2000 rokiem, np. listy Gieorgija Efrona (Efron 1995).

³ Trzeba jednak zaznaczyć, że pierwsze próby przyswojenia polszczyźnie niewielkich fragmentów dzienników Efrona ukazały się drukiem w 2005 roku. Wyboru dokonała wtedy Julia Juryś, a notatkę przetłumaczyła Maryna Ochab. Zob. Efron 2005.

⁴ Zgoda na studiowanie Gieorgija Efrona na Wydziale Prozy Instytutu Literatury im. Związku Pisarzy ZSRR przy bulwarze Twerskim 25 została podpisana dopiero 26 listopada 1943 roku, chociaż podanie Mura do dyrektora Gawriiła Siergiejewicza Fiedosiejewa wpłynęło 12 listopada 1943.

Wydawać by się mogło, że po powrocie do Moskwy w życiu nastolatka nastąpiła wreszcie upragniona stabilizacja, że traumatyczne wspomnienia związane z Taszkientem odeszły na trwałe w niepamięć, że nigdy już nie powtórzy się zapis w diariuszu podobny do tego, jaki znalazł się pod wtorkową datą 8 czerwca 1943 na trzy miesiące przed opuszczeniem „Stambułu dla ubogich” (Aleksiej N. Tołstoj). Wtedy Mur tak przedstawił swój pobyt w stolicy Uzbekistanu:

Jeśli się spojrzy na całe moje poprzednie życie w Taszkencie aż do dzisiejszego decydującego zwrotnego momentu, będzie można powiedzieć, że żyło mi się nudno, w odosobnieniu, bez wygod. Miałem tylko jedną prawdziwą pociechę — zaspokojenie głodu. Wszystko było temu podporządkowane, prawie wszystkie myśli były skierowane na zaspokojenie prymitywnych potrzeb ciała. W tym czasie ukończyłem (na razie jeszcze nieformalnie, ale faktycznie) dziesięciolatkę — zdobyłem średnie wykształcenie. Przez półtora roku taszkienckiego życia dużo przeczytałem; (...) Niczego nie żałuję: przez półtora roku dużo zobaczyłem, wiele wycierpiałem i doświadczyłem; i chociaż w tym czasie byłem moralnie dość bezradny, chociaż mnie jak dawniej nie szczególnie mocno nie interesuje, chociaż materialnie znajduję się w sytuacji nie do pozazdroszczenia — mimo wszystko ta suma wrażeń, które zdobyłem w Taszkencie, a także wszystkie moje taszkienckie uczucia i przeżycia, wszystko to kiedyś złoży się w pożyteczną dla mnie wielkość — i w sensie doświadczenia życiowego i w sensie najbogatszego materiału na tę powieść, którą chcę napisać i która niewątpliwie będzie kiedyś przeze mnie napisana. A tymczasem trzeba powtórzyć za W.[ałą] Bieriestowem: „A my przejdziemy, chociaż droga nasza jest trudna, zaciskając zęby, cierpiąc i walcząc, przez szary deszcz tęsknych dni powszednich, przez głód, chłód, boleść i brud” (Efron 2021b: 23).

Niestety, powrót do stolicy ZSRR nie oddalił największego ze zmartwień młodego studenta Efrona: bardzo realnej i coraz bliższej perspektywy powołania go do czynnej służby wojskowej, a w równie nieodległej konsekwencji – wysłania na front, ale nie front pracy, lecz ten rzeczywisty, ze śmiercią i nadludzkim wysiłkiem w rolach głównych. O swoich pierwszych wrażeniach z instytucją wojskową Mur napisał w dzienniku nr 13 pod niedzielną datą 3 stycznia 1943 roku. W emocjonalnym monologu, który przytaczam w dość obszernym cytacie z powodu ekspresywności typowej dla tego chłopaka, czytamy między innymi:

W ciągu tych kilku dni moje życie zdążyło się wyrwać do góry nogami, przy czym wyrwać się w sposób najbardziej niebezpieczny i nieoczekiwany. 31 [grudnia 1942] opublikowano zarządzenie o powołaniu do czynnej służby wojskowej obywateli urodzonych w 1925 roku. (...) Już wtedy postanowiłem, że pójdę do komisarza wojskowego 2 [stycznia] i śpieszyłem się, śpieszyłem, aby nacieszyć życiem (...). 2 [stycznia] razem z Nowakowiczem⁵ udaliśmy się do komisariatu wojskowego; [tam] przesiadaliśmy, przestaliśmy, zmarnowaliśmy [tylko] cały dzień; przeszliśmy przez coś na podobieństwo komisji lekarskiej, która uznała nas za zdolnych [do służby wojskowej], wypełniliśmy ankiety; paszporty nasze zatrzymano. Dzisiaj został określony nasz los. Prawdę mówiąc, miałem wielką nadzieję, że dostaniemy odroczkę, ponieważ jesteśmy uczniami

⁵ Chodzi, jak sądzę, o Aleksandra Siergiejewicza Nowakowicza; 1925–1988), doc. dra nauk filologicznych, założyciela Katedry Języków Skandynawskich, Fińskiego, Holenderskiego i Greckiego przy Moskiewskim Państwowym Instytucie Stosunków Międzynarodowych (Uniwersytetu) Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji. Mieszkał z rodzicami w Taszkencie, a w 1943 roku został wcielony do Armii Czerwonej. Więcej zob. np. <https://cyberleninka.ru/article/n/shef-nastavnik-aleksandr-sergeevich-novakovich/viewer> (dostęp 24.10.2020).

i absolwentami 10. klasy. Przeszedłem komisję poborową, której powiedziałem o aresztowanych [członkach mojej rodziny], kiedy przyjechałem z zagranicy itd. Wszystkim [od razu] mówiono, do jakiego rodzaju wojsk zostali zakwalifikowani, a mi powiedziano „Proszę czekać na decyzję komisji”. Późnym wieczorem, po tym jak nas zebrano w wielkiej sali komisariatu wojskowego i komisarz wojskowy major Kokanbajew⁶, gruby Uzbek obwieszony orderami, wygłosił płomienne przemówienie (najpierw po rosyjsku, potem po uzbecku), rozpoczęto rozdawanie dokumentów. Młodzi robotnicy z zakładów obronnych otrzymali odroczkę do 1 lipca, a wszyscy pozostali dostali wezwanie, by w takim to a takim dniu zjawić się z rzeczami w komisariacie wojskowym. Nowakowicz, którego przydzielono do szkoły artyleryjskiej (wszyscy mający powyżej 7 kl. są włączani do szkół), otrzymał wezwanie na 10 [stycznia]; został przypisany do drużyny nr 2. Ja też dostałem wezwanie nr to taki a taki, lecz zobaczyłem, że rubryka „i przypisany do drużyny nr” jest wypełniona nieczytelnie, coś w rodzaju „ar.” Ktoś mi powiedział, że to jest armia robotnicza⁷ i że to bardzo źle, że to katorga i że tam kierują osoby pochodzące z Ukrainy Zachodniej, więźniów oraz pozostałą hołotę. Kopie ona okopy, kanały, pracuje w zakładach i nawet kołchozach. Co za okrop-ność! Jutro rano pójdę z Nowakowiczem do komisariatu wojskowego i za wszelką cenę skontaktuję się z komisarzem wojskowym albo naczelnikiem 2. jednostki oraz zapytam, że niby to wszystkim powiedziano, do jakiego rodzaju wojsk zostali przydzieleni, a mi [tego] nie powiedziano. Myślę, że wtedy będzie musiał mi powiedzieć, bo naprawdę wszystkim [o tym] powiedziano. Gdyby się potwierdziło, że zostałem skierowany do armii robotniczej, poproszę o zmianę tej decyzji i przydział do szkoły artyleryjskiej, że niby to jesteśmy nierozłączni z Nowakowiczem, chcę bronić ojczyzny i być razem ze swoim kolegą. Wezmę też ze sobą zaświadczenie o ewakuacji ze Związku Pisarzy. Obawiam się, by coś po drodze nie wyszło złego z tego pomysłu, lecz nie można pozostawać biernym i koniecznie trzeba chociaż wyjaśnić, do czego zostałem przydzielony. Tak więc za sześć dni ostatecznie i nieodwołalnie skończy się moje kulturalne życie i zacznie się straszne, bzdurne, zimne i obce [mi] nieznanne. Dlaczego chcę być w tej samej jednostce co Nowakowicz? Ponieważ jest on mimo wszystko moim kolegą, a mi jest strasznie, strasznie iść samemu, absolutnie samemu do jakiejś strasznej, katorżniczej armii robotniczej. Czyżby czekał mnie los Ali? Czyżbym musiał pracować jak prosty robotnik czy kopać ziemię, pomimo moich 9 klas, pomimo [znajomości] mojego języka francuskiego? Czyżby ta represja miała się zwalić na mnie — i za co, i na jaki czas? (...) Mnóstwo spraw. I mimo wszystko jakoś nie chce się wierzyć, że rzeczywiście zacznie się okropne Nieznane. Komu zostawię swoje pamiętniki i książki? Jak mi żal, jak mi jest żal wszystkiego! Pochłonie mnie prymitywność i dzikość. No nic — nie trzeba tracić nadziei. Bóg jest łaskawy (Efron 2021b: 31–35).

Efron nie pomylił się ani o jotę: z początkiem 1943 roku rozpoczęła się w jego życiu galopująca „prymitywność i dzikość”, którą przerwała dopiero śmierć Mura na froncie. W sowieckiej rzeczywistości wojennej każda przeprowadzka obywatela wiązała się z koniecznością dokonywania w ściśle określonym terminie przerejestrowania w jednym z rejonowych komisariatów wojskowych (RKW). Tę nieludzką instytucję syn Cwietajewej zniechęcił już w Taszkencie i z taką samą wstrzemięźliwością oraz nieskrywanym lękiem odwiedzał z przymusu kolejne RKW w Moskwie: najpierw Krasnopriesnenski, następnie Radziecki. W pierwszym zachował się wpis reje-

⁶ Niewykluczone, że Mur pisze o majorze Gulamie Kokanbajewie.

⁷ W oryginale «трудармия». W czasach stalinowskich armie robotnicze funkcjonowały w sowieckim systemie obrony w latach 1942–1946 jako przymusowe armie robotnicze. Ideologicznym uzasadnieniem dla tego czasami ponadludzkiego wysiłku żołnierzy był okres wielkiej wojny ojczyźnianej.

stracyjny opatrzony datą 11 października 1943, a decyzja o staniu się żołnierzem pochodziła z drugiego komisariatu wojskowego. 26 lutego 1944 roku Efron stał się w Zbornym Punkcie Etapowym Moskiewskiego Miejskiego Komisariatu Wojskowego, rozpoczynając oficjalnie czynną służbę wojskową⁸. Pierwszy jej etap polegał na włączeniu poborowego do stanu osobowego 84. pułku zapasowego i skierowaniu na przeszkolenie do podmoskiewskiego Ałabina.

Zastanówmy się przez chwilę nad kondycją fizyczną Mura-żołnierza. W 1940 roku dopadały go w Golicynie i Moskwie przede wszystkim przeziębienia, co świadczyło o obniżonej odporności organizmu, niegotowego jeszcze do znoszenia klimatu Rosji. W 1941 roku dały o sobie znać przede wszystkim niewyleczone zęby. A 1943 rok zapisał się w pamięci chłopaka jako ten, który upłynął pod znakiem nawracających w krótkich odstępach czasu ataków róży i bólów zęba wywołanych zaawansowaną próchnicą. We wtorek 11 lutego 1941 roku w dzienniku nr 9 nastolatek zapisał: „Byłem wczoraj u dentysty na M.[ałej] Dmitrowce. Wstawił mi porcelanową plombę, która zaraz wypadła” (Efron 2021a: 55). Miesiąc później, w niedzielę 16 marca, w tym samym dzienniku Mur odnotował: „Skonczyłem leczenie zęba, lecz metalowa koronka nieźle psuje mi wizerunek, ale nic na to nie poradzę” (Efron 2021a: 74). Metalowa koronka, czyli to, co obiektywnie szpeciło, być może, wygląd narcystycznego chłopaka, z punktu widzenia potencjalnych czynności identyfikacyjnych jego szczątków mogłaby się okazać cennym artefaktem. Zauważmy, że dokładny na ogół w analizie własnego ciała Mur nie uściślił, który ząb miał na myśli, zapewne dlatego, że leczył nie jeden, ale kilka zębów jednocześnie. I jeszcze jedna interesująca notatka ze środy 17 września 1941 roku zawarta w dzienniku nr 10. Efron napisał wtedy: „Dzisiaj ostatecznie się wyjaśniło, że do kołchozu nie pojadę — po badaniu lekarskim się okazało, że mam zbyt małe serce — par rapport⁹ z ogólnymi proporcjami; mniej więcej dwa razy mniejsze niż powinno być i do pracy mnie nie wyślą” (Efron 2021a: 374). Zastanawiające, dlaczego wobec tak poważnej diagnozy medycznej pierwsza i każda następna komisja lekarska Rejonowego Komisariatu Wojskowego w Taszkencie uznała Gieorgija Efrona za całkowicie zdolnego do służby wojskowej. I dlaczego komisja lekarska Radzieckiego Rejonowego Komisariatu Wojskowego w Moskwie także nie zauważyła poważnej wady rozwojowej w układzie krążenia Mura? A i on sam, gdy leżał w gorączce wywołanej różą, podejrzewał u siebie występowanie gruźlicy. Zdaniem moskiewskiej komisji lekarskiej nie było jednak podstaw, aby zwolnić Efrona ze służby wojskowej.

Aż do 2014 roku nie wiedzieliśmy o wielu ważnych szczegółach związanych z bytem Mura w Ałabinie. Dopiero dzięki darowi Jeleny Lwowny Ozierowej¹⁰ i Anny Jurjewny Ozierowej w postaci autografu listu napisanego do poety, tłumacza i literaturoznawcy Lwa Adolłowicza Ozierowa (1914–1996), będącego wtedy nauczycie-

⁸ Źródło informacji: ЦАМО (Центральный архив Министерства обороны РФ). Ф. СПП Московского ГВК. Оп. 179517. Д. 22. I kolejny w tej samej sprawie: ЦАМО. Ф. СПП Московского ГВК. Оп. 179523. Д. 16.

⁹ Z fr. par rapport – w porównaniu.

¹⁰ W odniesieniu do postaci mniej znanych w kręgach badawczych podają za pierwszym razem także patronimiki osób.

lem Instytutu Literackiego i na którego wykłady uczęszczał syn Cwietajewej, sporo się wyjaśniło. Bezcenne pod względem wartości komentarza naukowego jest opracowanie Muniry Muchametdżanowny Urazowej opublikowane w 2015 roku w postaci książki „...*Wkrótce udam się na front...*” («...*Скоро отправлюсь на фронт...*»; Urazova 2015)¹¹. Z listu studenta do nauczyciela, napisanego w Ałabinie 14 maja 1944 roku w moskiewskim punkcie etapowym 07160¹², dowiadujemy się na przykład, że czerwonoarmista Efron opuszczał parokrotnie Ałabino i do niego powracał. Dłuższy niż zwykle pobyt w podmoskiewskim ośrodku szkoleniowym wynikał z choroby, na jaką zapadł Mur, i dwumiesięcznego okresu leczenia. Nie mógł chodzić. Być może był to kolejny nawrót róży, a być może tym razem dała o sobie znać inna dolegliwość, którą wywołało lub spotęgowało żołnierskie życie: chodzenie w źle dobranych kamaszach, systematyczne przeciążenia „tupanie” przed przysięgą, słabe stawy stóp itp. W liście z 18 marca 1944 roku do ciotki Jelizawiey Efron Mur skarżył się na piętę: „Wciąż choruję. Niech będzie przeklęta wredna pięta! Z jej powodu strasznie wiele wycierpiałem, nie tyle z bólu, ile z oskarżeń o symulowanie i wynikającego z nich odnoszenia się do mnie” (Urazova 2015: 19). A jeszcze w Taszkencie pisał: „Miło, że półbuty są naprawione, ale strasznie dokuczają [mi] gwoździe wewnątrz” (Efron 2021b: 179). Rzeczywiście, mogły Murowi dokuczać gwoździe na skutek niestarannej pracy szewca, a może już wtedy stopa dawała o sobie znać, co zostało przez chłopaka zlekceważone¹³.

Tak czy inaczej po chorobie szeregowy Efron wraz z kolegami został wysłany na początku kwietnia do obwodu riazańskiego na roboty leśne. Już po dwóch dniach powrócono do Ałabina, a Mur jako żołnierz kompanii uzupełnieniowej finalizował swoje szkolenie wojskowe. To wciąż była tylko skorupa militarnego drylu. W liście do Ozierowa znajdujemy przejmujące wyznanie młodzieńca:

Tak naprawdę całe moje życie tutaj to seria wzlotów i upadków, przede wszystkim zresztą swego własnego nastroju. A tak w ogóle sytuacja moja jest bardzo nieokreślona, dokładnie tak samo jak w „cywilu”. (...) Życie dalej mną rzuca we wszystkie strony, pokazując mi albo ryj, albo się uśmiechając, albo się dąsając” (Urazova 2015: 16–17).

W Ałabinie na czytanie książek brakowało czasu, a gdy udało się przeczytać gazetę, Efron następnie dyskutował z żołnierzami na temat sytuacji międzynarodowej. Zresztą i na lekturę prasy nie było wiele wolnego, ponieważ młodego czerwonoarmistę angażowano nie tylko do prac leśnych, ale także do wyładowywania łaźniowych kamer dezynfekcyjnych. Najlżejszym zajęciem była praca pisarza. Podczas pobytu w obwodzie riazańskim Murowi udało się nawet napisać króciutki rozdział o Stéphanie

¹¹ Cytat pochodzi z przywołanego listu Georgija Efrona do Lwa Ozierowa. Tu i dalej wszystkie cytaty są mojego tłumaczenia.

¹² List Mura był odpowiedzią na wiadomość, jaką otrzymał od Lwa Ozierowa 15 kwietnia 1943 roku.

¹³ Niewykluczone, że Efron mógł cierpieć na jedną z bolesnych dolegliwości związanych z nieprawidłowymi stosunkami anatomicznymi w obrębie pięty, jak np. zapalenie rozciągnięta podeszwowego (tzw. ostroga piętowa), choroba Haglunda, zespół kanału stępu czy neuropatia Baxtera. Bez zdjęcia rentgenowskiego nie dałoby się ustalić w warunkach Ałabina prawdziwej przyczyny choroby. Mocno wątpię, by którykolwiek z przełożonych Mura wydał polecenie zawiezienia podwładnego na rtg do Moskwy. Łatka „symulant” była wtedy znacznie łatwiejsza do zastosowania.

Mallarmém, który stał się nowym idolem Efrona i zajął miejsce uwielbianego dotąd Paula Valéry'ego. List do Ozierowa zamyka akcent wojskowy: „Czas kończyć. Pracuję za murzyna u pisarza; jeśli ktoś zobaczy, że piszę list, mogę zostać wysłany do oddziału łaźniowego, by palić w piecu, wyładowywać kamery dezynfekcyjne itd.” (Urazova 2015: 17).

W podmoskiewskim 84. pułku zapasowym w Ałabinie Efron zdobył specjalność strzelca, nauczył się czołgać i rzucać granatami. Po złożeniu przysięgi został wysłany do jednostki wojskowej. W rozkazie nr 172 major Georgij Aleksiejewicz Marjin (1909–?), dowódca 437. pułku strzelców 154. dywizji strzelców, z 28 maja 1944 roku polecił, aby skompletować stany osobowe przybyłe z dwóch pułków zapasowych – 84. i 96. Razem z 84. pułkiem zapasowym przybył Georgij Efron; jego nazwisko widnieje w rozkazie pod numerem 14¹⁴. Dane w rozkazie nr 172 możemy uściślić: Mur stał się żołnierzem 7. kompanii strzelców 3. batalionu strzelców 437. pułku strzelców 154. dywizji strzelców 103. korpusu gwardyjskiego należącego do 6. armii I frontu nadbałtyckiego. W jednostce od samego początku pełnił funkcję pisarza kompanii, nawet po tym, jak został przeniesiony do 1. batalionu strzelców na krótko przed wyruszeniem na front. Jeśli tak, trzeba w świetle dokumentów archiwalnych odrzucić potoczną wersję jakoby Mur został wcielony do batalionu karnego, gdyż był synem „wroga narodu”. Do pierwszego spotkania z Niemcami, w jakim uczestniczył Efron, doszło 28 czerwca 1944 roku, równo po miesiącu od stania się żołnierzem, a pierwsza kartka od niego z frontu dotarła do krewnych 3 czerwca 1944.

Znamy dzisiaj różne wersje zaginięcia i śmierci Georgija Efrona. Większej, jeśli żadnej, wartości w ustalaniu prawdy historycznej nie mają stwierdzenia typu „Mur został śmiertelnie ranny 7 lipca 1944 roku pod wsią Drujka, na Łotwie” (Piwkowska 2017: 265), w których figurują błędy merytoryczny i geograficzny: Drujka nie leżała w 1944 roku w granicach Łotwy i nie ma żadnej pewności, że Mur zginął właśnie pod nią. Ponadto autorka nie wskazała na źródło przekonania o tym, że odniesiona przez Efrona rana była śmiertelna; nie wiemy nawet na pewno, czy była ciężka. Zdaniem innych piszących, wpadł on razem z pozostałymi rannymi w pułapkę zastawioną przez Niemców albo zginął w wyniku bombardowania z ziemi lub powietrza obszaru, po którym przemieszczał się tabor medyczny do 183. batalionu medyczno-sanitarnego¹⁵ (dalej: 183. bms; Ševarov 2015). Z kolei Piotr Kitrasiewicz, korzystając z ogólnodostępnych materiałów, głównie zaś z książki Marii Bielkiny, napisał:

Syn Cwietajewej nie przeżył wojny. W 1944 roku wcielono go do wojska. Różne są wersje na temat jego śmierci: według jednej z nich został rozstrzelany za spóźnienie się do jednostki, według innej zastrzelił go w drodze na front jego bezpośredni dowódca, podoficer, któremu Mur nazbyt się ostro postawił. Trzecia wersja mówi, że walczył na froncie łotewskim, został ciężko ranny i zmarł w szpitalu (Kitrasiewicz 2018: 145).

Słowa Kitrasiewicza nawiązują wprost do tego, co znacznie wcześniej przedstawiła Maria Bielkina, podsumowując wiedzę o wojennym przypadku Mura:

¹⁴ Źródło: ЦАМО. Ф. 7077. Оп. 140078. Д. 7. Л. 60

¹⁵ Pełna nazwa tej jednostki wojskowej: 13 Отдельный медико-санитарный батальон 183 стрелковой дивизии (13 Oddzielny batalion medyczno-sanitarny 183. dywizji strzelców). Zob. <http://www.pobeda1945.su/division/12817> (dostęp 26.02 2021).

Ten chłopiec przeżył bardzo krótkie życie, a tyle krąży o nim plotek... Jeszcze żył, jeszcze walczył, a w Moskwie już mówiono, że nie dojechał na front, że w pociągu zastrzelił go starszy sierżant, wyprowadzony z równowagi jego arogancją. Była pogłoska, że rozstrzelano go na froncie za niewykonanie rozkazu. A w latach sześćdziesiątych słyszałam, jak przemawiała Nikitina – była taka kolekcjonerka archiwów literackich – twierdząc, że wie dokładnie od najbliższej rodziny, jakoby Mur zbiegł do Niemców... (...) I całkiem już niedawno wpadło mi w ręce zagraniczne czasopismo z recenzją Romana Gula, w której ten bezapelacyjnie oświadcza, że Mur został rozstrzelany za przybycie do jednostki z opóźnieniem, a nie „zabity na froncie”, jak napisała N.[ina] Berberowa w recenzowanym przez niego tomie wspomnień. Skąd jednak czerpał pan Gul tak dokładne informacje?! Owszem, Mur był naturą trudną, skomplikowaną, ale z jakimż się borykał trudnościami! (...) Jakie to szczęście, że znaleźli się jednak ludzie, całkiem sporo ludzi, którzy zrozumieli: był to po prostu „trudny syn” „trudnej matki”. I nie rzucili w niego kamieniem... (Bielkina 1997: 289).

Przytoczone powyżej słowa Kitrasiewiczza czy Bielkińki można śmiało łączyć z teoriami spiskowymi, a te zwykle są raczej odległe od prawdy historycznej. Amatorskie, chociaż niepozbawione cech profesjonalizmu, śledztwa w sprawie okoliczności zaginięcia i śmierci Georgija Efrona przeprowadziło kilku osób, wśród których na szczególną uwagę zasługują trzy nazwiska. Podaję w kolejności chronologicznej: 1975 – Stanisław Wikientjewicz Gribanow, 1998 – Aleksandr Towijewicz Pantelejko, 2018 – Wiktor Nikołajewicz Siencza. Pomędzy nimi pojawiały się jeszcze inne postacie, które kompilowały znaną już wiedzę i dołączały własne interpretacje, jak chociażby Irina Michajłowna Niewzorowa (2013) czy Munira Urazowa (2015), lecz nie zdołały one całościowo rozwiązać zagadki zaginięcia i śmierci Georgija Efrona. Jakże są zatem obiektywne zasługi wymienionych autorów?

1.

Stanisław Gribanow (1935–), podpułkownik awiacji, wielbiciel poezji Mariny Cwietajewej, współpracownik w tamtym okresie gazety „Krasnaja Zwiezda”, poświęcił prawie dwa lata swojego życia, by ustalić, co się stało z Murem. Nie miał oczywiście tych samych możliwości formalnych, jakie pojawiły się przed Wiktoorem Sienczą, albowiem dopiero w 2007 roku ówczesny Minister Obrony Federacji Rosyjskiej wydał rozkaz o odtajnieniu archiwów zawierających dokumenty związane z wielką wojną ojczyźnianą¹⁶. Gribanow pomimo obiektywnych ograniczeń formalnych zdołał jednak, ślęcząc w archiwach wojskowych Ministerstwa Obrony ZSRR i wielu innych instytucji, głównie w komisariatach wojskowych, to i owo ustalić oraz uzyskać informacje od żywych świadków wydarzeń. Zbadał także doniesienia Sowinformbiura, by dowiedzieć się o ruchach wojsk radzieckich w danym czasie na froncie białoruskim. Na swoje zapytania otrzymał w sumie 50 listów: z komisariatów wojskowych, komitetów wy-

¹⁶ Zob. rozkaz nr 181 Ministra Obrony FR z 8 maja 2007 roku „O odtajnieniu dokumentów archiwalnych Armii Czerwonej i Marynarki Wojennej z okresu wielkiej wojny ojczyźnianej 1941–1945” («О рассекречивании архивных документов Красной Армии и Военно-Морского Флота за период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов»; с изменениями на 30 мая 2009 года); <http://docs.cntd.ru/document/902044213>; dostęp 23.02.2021).

konawczych rad wiejskich, Wojskowo-Medycznego Muzeum Ministerstwa Obrony ZSRR, osób prywatnych. Gribanow ustalił, że:

- a) Georgij Efron trafił 26 lutego 1944 roku do podmoskiewskiego Ałabina do 84. zapasowego pułku strzelców na przeszkolenie;
- b) dowódcą 84. zapasowego pułku strzelców był pułkownik Achmedżan Chusainowicz Dadżał-Tieriegunow (1896–1977);
- c) żołnierze 84. zapasowego pułku strzelców trafili następnie do 437. pułku strzelców pod dowództwo majora Georgija Marjina;
- d) kolegami Efrona w 7. kompanii strzelców 3. batalionu strzelców byli między innymi: W. Afanasjew, A. Gałyznik, F. Jegorow, N. Jeżow, D. Kajbagarow, I. Lewicki, P. Markiełow, N. Nikitin;
- e) dowódcą 3. batalionu strzelców był kapitan Michaił Fiodorowicz Twieritniow¹⁷ (1909–?);
- f) miejscem ostatniego boju Efrona – według komunikatu Sowinformbiura – były rubieży Koczergi – Drujsk – Bernatowszczyzna;
- g) według niejakiego Dołgowa, oficera 437. pułku strzelców, 183. bms miał się znajdować mniej więcej w odległości 4–5 km od wsi Drujka, czego w świetle innych danych nie można uznać za informację wiarygodną;
- h) Efron został odesłany do 183. bms;
- i) w opinii Gaszima Sieidowa¹⁸, dowódcy 7. kompanii strzelców, w której służył Mur, jego podwładny był „Skromny. Rozkaz wypełniał szybko i dokładnie. W boju był nieulekły (...) (Urazova 2015: 38)¹⁹;
- j) przy drodze przed wiejskim cmentarzem katolickim w Struniewszczyźnie znajduje się pochówek nieznanego żołnierza, pogrzebanego tam latem 1944 roku²⁰.

Ten właśnie ostatni wątek stanowił dla Gribanowa i białoruskich władz lokalnych impuls, aby uczcić pamięć o poległym Georgiju Efronie przez postawienie w tym miejscu obelisku. Betonowy pomnik stanął w 1977 roku i został utożsamiony z mogiłą Mura, co nie odpowiada faktom. Tak się zrodziła legenda. Skutki pierwszych decyzji administracyjnych z drugiej połowy lat 70. ubiegłego stulecia są odczuwane do dzisiaj i nie należą do łatwych w ich usuwaniu, o czym przekonała się we wrześniu

¹⁷ W opracowaniu Muniry Urazowej wkradł się błąd literowy. Podaje ona, że dowódcą 7. kompanii był kapitan Twieritniow. Rzeczywiście w archiwach wojennych ZSRR jest osoba o tym samym nazwisku i patronimiku – Michaił Fiodorowicz Twieritniow, urodzony nawet w tym samym roku, co Twieritniow, tj. 1909, ale był on sierżantem i służył w innej jednostce wojskowej niż Michaił Fiodorowicz Twieritniow (Urazova 2015: 37). Ten sam błąd w pisowni nazwiska dowódcy 7. kompanii strzelców powtórzył Wiktor Siencza (Senča 2018).

¹⁸ Ustaliłem, że chodzi o Gaszima Mameda Ali-ogły Sieidowa urodzonego w 1911 roku. Do służby wstąpił 2 lutego 1933, a zakończył ją 4 lutego 1946 w stopniu starszego lejtnanta. Źródło: ЦАМО. № шкафа 184. № ящика 26.

¹⁹ Wypowiedzi współtowarzyszy broni zebrane przez Stanisława Gribanowa opublikowała Anastasija Cwietajewa w tomie swoich wspomnień (Cvetaeva 2003: 848–849).

²⁰ Naprzeciwko bramy wejściowej na cmentarz katolicki zginął wtedy czerwonoarmista, który korygował ogień artyleryjski. Mieszkańcy wsi zastali w tym miejscu lej po bombie i resztki ludzkich szczątków. Zakopano je w tym samym leju i wbito w ziemię krzyż (Urazova 2015: 42; Podlipiskij 2006).

2012 roku Irina Niewzorowa. Wtedy wraz z innymi osobami przeprowadziła z inicjatywy Muniry Urazowej z Domu-Muzeum Mariny Cwietajewej w Moskwie śledztwo dziennikarsko-filologiczne nazwane *Rajdem pamięci* (Nevzorova 2013). Impulsem dla tej cennej badawczo ekspedycji stała się zaskakująca informacja, jaką opublikowano na oficjalnej stronie internetowej Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (http://mil.ru/site_map.htm) w zakładce „Księga pamięci” («Книга памяти») ²¹. Wynikało z niej wprost, że doszło do ponownego pochówku szczątków Georgija Efrona, a więc, że przeniesiono jego prochy z okolic białoruskiego cmentarza w Struniewszczyźnie do bratniej mogiły w Brasławiu. Ten właśnie wątek rzekomej w rzeczy samej ekshumacji, podniesiony i przekonująco udokumentowany przez Niewzorową, jest równie interesujący i pełen nieoczekiwanych zwrotów akcji, jak zaginięcie i śmierć czerwonoarmisty Efrona. Polityka i interesy władz centralnych oraz lokalnych mieszają się tutaj z faktografią, nierzadko zaś wchodzi z nią w otwarty konflikt. Dlatego Irina Niewzorowa i Munira Urazowa poświęciły swe wypowiedzi, by ujawnić prawdę historyczną, ale tradycja wciąż zwycięża z dokumentacją i wnioskami badaczek. Ze zrozumiałych względów w ramach tego artykułu nie będę nawiązywać do kwestii pozornego ponownego pochówku Mura ²², gdyż podobnie jak zagadnienia jego epistolografii tego okresu stanowią one odrębny obszerny problem badawczy.

Gribanow zamierzał pierwotnie opublikować swój „materiał dochodzeniowy” w rosyjskim czasopiśmie „Junost’ («Юность»)”, lecz do druku nie doszło, zapewne z przyczyn nadmiernej ostrożności redakcji. Ale nie odmówiono mu w periodyku białoruskim „Nieman” («Неман»). Niestety momentu publikacji nie doczekała Ariadna Efron, która zmarła 26 lipca 1975 roku. Zdołała jednak przed śmiercią zapoznać się z rękopisem Gribanowa i z ulgą odetchnąć, ponieważ na podstawie zebranych przez niego dowodów można było zdjąć z brata piętno zdrajcy narodu. Teczke Gribanowa Ariadna Efron przekazała do zasobów RGALI (Rosyjskie Państwowe Archiwum Literatury i Sztuki).

2.

Aleksandr Pantelejko, w latach 90. XX wieku dyrektor Muzeum Krajoznawczego w Brasławiu, jeden z koordynatorów projektu „Pamięć”, poświęcił Georgijowi Efronowi oddzielny rozdział w książce upamiętniającej historię rejonu (Pantelejko 1998). W wyniku prac w archiwach Ministerstwa Obrony FR i Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony w Podolsku, rozpoczętych w 1992 roku, ustalił m.in., że:

- a) w rozkazie nr 172 z 28 maja 1944 roku dowódca 437. pułku strzelców włączył 84. i 96. zapasowe pułki strzelców do swojej jednostki;

²¹ Obecnie ta zakładka nazywa się „Pamięć narodu” («Память народа»).

²² O tym, że traktowanie mogiły nieznanego żołnierza pochowanego na cmentarzu w Struniewszczyźnie jako mogiły Georgija Efrona jest niezgodne z prawem, wielokrotnie pisali na przykład Pantelejko (1998), Gołowina (2004) i Podlipski (2006). Trudno nie zgodzić się z ich propozycją, by w sytuacji, gdy nie znamy miejsca pochówku Mura, należałoby postawić mu w określonym miejscu pomnik i w ten sposób uczcić jego udział w wielkiej wojnie ojczyźnianej.

- b) 6 lipca 1944 roku 437. pułk strzelców zajął pozycję od Kokowszczyzny do Bernatowszczyzny nad brzegiem rzeki Drujki;
- c) w Słobódce urządzono segregacyjny punkt medyczny, gdzie udzielano rannym pierwszej pomocy i formalizowano ich transport do Sznurków;
- d) majątek Sznurki, w którym stacjonował 183. bms, znajdował się w odległości 7–8 km od linii frontu; zweryfikowałem: w linii prostej od Słobódki w rejonie brasławskim do Sznurków w rejonie miorskim jest 25,6 km, a nie 7–8 km, co stanowi istotną różnicę, gdy chodzi o czas dostarczania rannych do punktu pomocy medycznej; chyba że Pantelejko miał na myśli nie zachodnią, lecz północną linię frontu, o której mowa w meldunku nr 00175, przebiegającą między jeziorem Orzechówka a majątkiem Sznurki;
- e) w dniach 2–8 lipca 1944 183. bms znajdował się w Sznurkach;
- f) w dniu 9 lipca 1944 183. bms przeniósł się w kierunku zachodnim, podążając za frontem i rozbił obóz w Korzenikach; zmierzyłem: Korzeniki od Sznurków dzieli prawie 12 km;
- g) ostatni bój, w którym brał udział Efron, rozpoczął się 7 lipca 1944 roku o świcie; sprawdziłem: 7 lipca słońce weszło o 4.24, a zaszło o 20.57; tak więc walki mogły się rozpocząć już przed godziną 5.00;
- h) w rozkazie nr 221 z 8 lipca 1944 roku dowódca 437. pułku strzelców zdjął z dniem 9 lipca 1944 z zaprowiantowania żołnierzy skierowanych na leczenie do 183. bms; pod numerem 16. widnieje nazwisko szeregowego Efrona²³;
- i) nazwisko Efrona w księdze ewidencyjnej 183. bms nie występuje;
- j) w tym samym czasie co Efron, zaginęło razem z nim 7 innych żołnierzy skierowanych do 183. bms na leczenie; fakt ten dokumentuje tajny rozkaz nr 0267²⁴ z 6 listopada 1944 roku pułkownika Moskalenki²⁵, dowódcy 157. dywizji strzelców „O ewidencji i sprawozdawczości w sprawach strat osobowych i o trybie pochówku zabitych żołnierzy”²⁶ skierowany do podległych jednostek;
- k) w księdze ewidencyjnej strat osobowych 437. pułku strzelców pojawił się 7 lipca 1944 roku zapis: „Czerwonooarmista G.S. Efron został odesłany do batalionu medyczno-sanitarnego z powodu zranienia” (Urazova 2015: 40)²⁷.

Co ważne z punktu widzenia koncepcji zaginięcia i śmierci Georgija Efrona, to Aleksandr Pantelejko, a nie Wiktor Siencza wysunął hipotezę, zgodnie z którą **tabor z rannymi, udającymi się 7 lipca 1944 roku do 183. bms, mógł zostać zbombardo-**

²³ Źródło: ЦАМО. Ф. 7077. Оп. 140078. Д. 7. Л. 95.

²⁴ W opracowaniu Niewzorowej figuruje numer 02117 (Nevzorova 2013).

²⁵ Ustaliłem, że dowódcą 154. dywizji strzelców w okresie od 12 lipca 1944 do 31 stycznia 1945 był Aleksiej Prokofjewicz Moskalenko (1895–1961). Na rosyjskiej stronie internetowej „Pamięć narodu” jest błąd i podaje się, że Moskalenko został dowódcą tej dywizji 1 lipca 1944. Zob. <https://pamyat-naroda.ru> (dostęp 24.02.2021).

²⁶ Źródło: ЦАМО. Ф. 183 мсб. Оп. 25576. Д. 7. Л. 257–258.

²⁷ Nikt z krewnych Georgija Efrona nie otrzymał informacji o śmierci Mura i nie znał jego losu. Tzw. pochoronka («похоронка»), czyli oficjalne zawiadomienie o śmierci żołnierza («Извещение») dawało rodzinie prawną podstawę, by ubiegać się o rentę po zmarłym czerwonooarmiście, co w tamtym trudnym czasie miało szczególną wartość materialną.

wany. Nie uściślił jednak, w jaki sposób: z ziemi czy z powietrza, co w świetle dalszej narracji ma istotne znaczenie.

3.

Wiktor Siencza (1960–), z wykształcenia lekarz i prawnik, podpułkownik służby medycznej w szeregach sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej (1984–2007), moskwanin, pisarz i publicysta, także podjął się próby wyjaśnienia zagadki tajemniczego zaginięcia i śmierci Georgija Efrona. W porównaniu z poprzednikami był w najlepszej sytuacji wyjściowej, dysponował bowiem określonymi ustaleniami, interpretacjami i konkretnymi dokumentami. Z biegiem czasu udostępniano także nowe materiały archiwalne, o czym wyraźnie świadczą wyniki poszukiwań Sienczy. Autor ten z sukcesem zbadał ponownie Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony FR, skonsultował kwestie historyczne z pracownikami Muzeum Wojskowo-Medycznego w Petersburgu, zasięgnął w tamtejszej Akademii Wojskowo-Medycznej im. S.M. Kirowa. Wszystko to pozwoliło autorowi na podanie bardzo wiarygodnej całościowej wersji wydarzeń z 7 lipca 1944 roku. Swoją koncepcję przedstawił w czasopiśmie „Nowyj Mir” (Senča 2018). Znał on także zapewne sugestie zawarte w tekście Niewzorowej, która napisała w 2013 roku, że mamy w tym przypadku do czynienia zasadniczo z trzema równoważnymi możliwościami:

1. Efron nie dotarł do 183. bms, ponieważ zmarł po drodze i został pochowany przy drodze;
2. Mur po raz kolejny dostał się pod ostrzał nieprzyjaciela lub niemiecka bomba spadła na tabor z rannymi (sugestia Pantelejki);
3. W okresie od lipca do sierpnia 1944 roku naczelnik 183. bms z powodu intensywnych działań wojennych nie miał możliwości prowadzenia ewidencji rannych, dlatego też nie zamieszczono informacji o śmierci Efrona w batalionowej księdze zgonów, co mogłoby oznaczać, że zmarł w punkcie pomocy medycznej.

Co istotnego do całej sprawy wniósł Siencza? Dlaczego jego koncepcja jest według mnie przekonująca? Główną rolę odegrał tutaj na pewno szczęśliwy traf w postaci dotarcia do wcześniej nieudostępniionych przez archiwa dokumentów i logiczne powiązanie pewnych innych okoliczności w całość. W pierwszej kolejności trzeba wskazać na ściśle tajny raport bojowy oznaczony numerem 00175 i sporządzony w sztabie 154. dywizji strzelców. Określono w nim lokalizację sztabu: „las na wsch[ód] od jez[iora] Orzechówka 800 m [godzina] 17.00 7.7.44 r.” (Senča 2018). W punkcie pierwszym meldunku napisano: „Przeciwnik stawia zaciekły opór ogniowy nacierającym jednostkom dywizji [prowadząc] ostrzał artyleryjsko-moździerzowy i z karabinów maszynowych z r-[ejon]u lasu na zachód od rz.[eki] Drujka. **Aktywne działania prowadzi lotnictwo przeciwnika, dokonując bombardowań tyłów i szyków bojowych**” (Senča 2018; pogr. – G.O.)²⁸.

²⁸ Ten ściśle tajny raport podpisał pułkownik Leonid Timofiejewicz Socziłow (1905–1975), dowódca 154. dywizji strzelców od 7 czerwca do 11 lipca 1944, a więc w okresie, gdy Georgij Efron przebywał na froncie.

Siencza oparł się także na innym, nowym w danej sprawie dokumencie, mianowicie na tajnym komunikacie operacyjnym nr 0156, sporządzonym w tych samych okolicznościach i tego samego dnia jak ściśle tajny meldunek nr 00175, ale o godzinie 21.00. W punkcie 2. komunikatu zapisano, że 437. pułk strzelców wciąż walczy na odcinku Struniewszczyzna – Berantowszczyzna. A w punkcie 5. **określono pogodę: jasno, drogi przejezdne dla wszystkich rodzajów środków transportu** (pogr. – G.O.). Autor odrzuca założenie, jakoby Mur po przybyciu do 183. bms nie został odnotowany w księdze przyjęć, czynność ta była bowiem działaniem podstawowym i inicjującym wszelkie inne procedury medyczne. Odrzuca, ponieważ w księdze zapisano nazwiska 30 pozostałych rannych, o których była mowa w rozkazie nr 221, a ośmiu nazwisk, w tym Efrona, brak.

Siencza zasugerował, że ranny syn Cwietajewej mógłby równie dobrze trafić do szpitala polowego w Miorach albo do sąsiedniego batalionu medyczno-sanitarnego zamiast do 183. bms i poza nim umrzeć. Myśl tę jednak oddalił po otrzymaniu 25 stycznia 2017 roku oficjalnego pisma nr 6/0/40031 z petersburskiej filii dokumentów wojskowo-medycznych Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony, z którego wynikało, że Efron w czasie wielkiej wojny ojczyźnianej nie przebywał w żadnej instytucji wojskowo-leczniczej. Neguje on także założenie jakoby grupa składająca się z 8 zaginionych żołnierzy dostała się w trakcie przemieszczania się do 183. bms do niemieckiej niewoli lub została ostrzelana ogniem artyleryjskim i twierdzi, że przeciwnik był zajęty atakowaniem pozycji sąsiedniej jednostki, 473. pułku strzelców oraz zaciekle obroną, a nie skupianiem się na braniu rannych czerwonoarmistów do niewoli. Przystudiowawszy inne komunikaty operacyjne, Siencza podał, że nie było żadnych doniesień o niemieckich działaniach dywersyjnych na tyłach 437. pułku strzelców. Stąd jego wniosek, że mówienie o dostaniu się Mura i pozostałych członków grupy do niewoli czy przejściu 8 rannych żołnierzy na stronę wroga, jest bezpodstawne.

W tym samym artykule Siencza skomentował również nowy dokument, z którego wynika, że na stanie 437. pułku strzelców było 150 koni, w tym 92 – taborowe. W ewidencji żywego inwentarza tej jednostki nie odnotowano, by 7 lub 8 lipca 1944 roku zginął na froncie chociaż jeden koń, a zatem można przyjąć, że tabor z 30 rannymi dotarł do 183. bms i bez strat z niego powrócił. To postępowanie rosyjskiego autora prowadzi do sugestii przez niego niewypowiedzianej, że należałoby jeszcze zbadać zasoby archiwalne pod kątem sprawdzenia ewidencji pojazdów przyfrontowych obsługujących odcinek od Struniewszczyzny po Berantowszczyznę. Gdyby było wiadomo, ile, o jakiej porze dnia i w jakim miejscu 7 lipca 1944 roku Niemcy zniszczyli ciężarówek dostarczających Rosjanom amunicję lub transportujących rannych, łatwiej byłoby, jak sądzę, uzyskać przekonujący argument w podanym przez Sienczę rozwiązaniu zagadki. Nie wątpię, że ewidencję pojazdów służbowych prowadzono równie skrupulatnie, jak koni taborowych. Pozostała zatem ostatnia możliwość: **8 rannych czerwonoarmistów zginęło w wyniku ataku Niemców, lecz nie z ziemi, a z powietrza**, i nie w pobliżu bezpośrednich działań bojowych, w jakich uczestniczyły jednostki 154. dywizji strzelców, lecz nieco dalej, ponieważ wtedy fakt napaści lotniczej zostałby przez Rosjan zauważony i odnotowany, a nazwiska martwych żołnierzy trafiłyby do ewidencji strat osobowych.

Siencza dotarł również do jednego z kluczowych według mnie w całej sprawie dokumentu, chociaż na pierwszy rzut oka nie ma on żadnego bezpośredniego związku z zaginięciem ośmiu czerwonoarmistów, zawiera jednak informację, która pozwala ułożyć tę zastanawiającą historię w logiczną całość. Chodzi o wyciąg z listu gratulacyjnego, w którym szefostwo 154. dywizji strzelców z uznaniem wyraża się o pracy dowódcy 183. bms, starszego lejtnanta służby medycznej Zotowa²⁹. Dysponując zaledwie sześcioma samochodami GAZ-AA, Zotow

nie tylko na czas koncentrował we wskazanym miejscu siły chirurgiczne, wystarczające do udzielania pomocy napływającym rannym, lecz także (...) zapewniał wywóz rannych z PMP [Punktu Pomocy Medycznej – G.O.]. Wykorzystując powrotny pusty przebieg w celu wywozu rannych do szpitali i pusty przebieg sanitarny do dostarczania amunicji, OMSB-183, nie pozostawił na swojej drodze ani rannych, ani majątku (...)" (Senča 2018, Senča 2020).

W tym cytacie jedna informacja zwróciła moją szczególną uwagę: frontowa praktyka posługiwania się ciężarówkami dostarczającymi amunicję na linię frontu do transportowania w drodze powrotnej rannych do punktów medycznych, aby uniknąć pustych przebiegów. To, jak również fragment listu Mura do krewnych, z czerwca 1944 roku, prowadzi wprost do wyjaśnienia historycznej zagadki. Efron pisał do ciotki Lili Efron: „Linia frontu jest bardzo blisko; trwa artyleryjska wymiana ognia (...) **Pod wieczór**³⁰ **na drogach huczą amerykańskie ciężarówki**, nasila się strzelanina i wściekle gryzą komary. Wyobrażam sobie, jaki tutaj będzie huk od artylerii, gdy rozpoczną się decydujące starcia!" (Senča 2018; pogr. G.O.).

W świetle powyższych spostrzeżeń można już przedstawić koncepcję Sienczy. Uważa on, że ośmiu rannych, w tym Efrona, umieszczono właśnie w takiej „amerykańskiej” ciężarówce, która została zbombardowana po drodze między Słobódka a Sznurkami. Piszę „amerykańskiej” w cudzysłowie, ponieważ tzw. półtoratonówki («полупорки») GAZ-AA Rosjanie produkowali w latach 1932–1950, korzystając z licencyjnej wersji Forda AA. Samochód ten osiągał prędkość 70 km/h i miał także techniczny wariant ambulansu. Ale równie dobrze tym pojazdem, którym transportowano Efrona i jego współtowarzyszy, mógł być któryś ze skonstruowanych w latach 40. XX wieku przez Amerykanów samochodów ciężarowo-terenowych – Studebaker US. Oczywiście, że ciężarówka, zwłaszcza marki „Studebaker”, w warunkach frontowych stanowiła bezsprzecznie cenny łup i mogła się stać łatwym obiektem dla ataku

²⁹ Chodzi o moskwanina Wadima Pietrowicza Zotowa urodzonego 9 października 1918 roku. Do służby wojskowej został powołany 18 października 1941 od razu po ukończeniu I. Moskiewskiego Instytutu Medycznego. W lipcu 1944 roku jako 26-letni czerwonoarmista dowodził w stopniu starszego lejtnanta służby medycznej 183. bms. Za zasługi na polu walki został odznaczony po raz pierwszy 30 września 1944 Orderem Czerwonej Gwiazdy. W maju 1945 miał już stopień majora, a na emeryturę odszedł 15 października 1976 po 35 latach służby w stopniu pułkownika. 6 kwietnia 1985 roku Minister Obrony FR odznaczył go Orderem Wojny Ojczyźnianej II stopnia, co sugeruje, że w tym okresie Zotow jeszcze żył. Odznaczano go jeszcze trzykrotnie: w 1945, 1952 i 1956 roku. Zob. szczegółowe dane archiwalne na rosyjskiej stronie internetowej „Pamięć narodu” («Память народа»).

³⁰ To by wskazywało na porę aktywności ciężarówek. Zmrok i noc sprzyjały przemieszczaniu się środków transportu, które były wtedy trudniejszym celem dla przeciwnika.

samolotowego. Autor zakłada, że pojazd przewożący rannych z Murem na pokładzie zniszczył samolot nieprzyjacielski w takiej odległości od stacjonujących jednostek rosyjskich, że nikt nie zdołał ani usłyszeć, ani zobaczyć ataku myśliwca. Ta sugestia Siency prowadzi według mnie do kolejnego założenia, mianowicie, że tabor z 30 rannymi wyruszył wcześniej do Sznurków niż GAZ-AA i nikt z jadących w taborze również nie był świadkiem incydentu z atakiem samolotu. Druga moja hipoteza wskazywałaby, że po tej samej drodze, jaką pokonała ciężarówka, nie odbywał się już tego dnia żaden transport w kierunku Sznurków: w przeciwnym razie na pewno zauważono by ludzkie szczątki i resztki po zbombardowanym pojeździe³¹. A ten fakt mógłby uruchomić procedurę wyjaśniania zdarzenia nadzwyczajnego.

Procedury takiej jednak nie było, stąd się wzięła moja interpretacja uzupełniająca sprawę zaginięcia Gieorgija Efrona. Ściśle przylega ona do koncepcji Siency, ale wiąże się z nią od strony kadrowej. Z powodu obiektywnych trudności z dotarciem do archiwów rosyjskich, stawiałem sobie pytania, na które szukałem odpowiedzi bez dostępu do dokumentów, jakie pomogłyby wyjaśnić ten frontowy kasus. Wyszedłem z założenia, że dowództwo 437. pułku strzelców i 183. bms musiałyby coś jednakowo mocno łączyć, co kazałoby im, mówiąc kolokwialnie, zamieść sprawę pod dywan i winnych szukać w próżni – w zawierusze wojennej. A zatem Zotow mógł nie interweniować od razu u Marjina, uznawszy, że nie ma listy rannych przeznaczonych do opieki medycznej, a przybyli taborem ranni nie znali nazwisk „zaginionych” ośmiu żołnierzy. Mógł jednak Zotow wysłać meldunek do Marjina, że doszło do określonej sytuacji i, być może, to uczynił, ale dowódcę 437. pułku strzelców bardziej zajmowało wtedy przygotowanie kolejnego natarcia niż losy rannych czerwonoarmistów. W pewnym jednak momencie musiała się pojawić w głowie Marjina refleksja związana z brakami kadrowymi i został zobligowany do zameldowania Moskalence o fakcie zaginięcia ośmiu żołnierzy; stąd „grzmienie” w tajnym rozkazie nr 0267 z 6 listopada 1944 roku. Tak czy inaczej, niepodjęcie przez Zotowa i Marjina o czasie pewnych działań wyjaśniających doprowadziło do sytuacji, w której Gieorgij Efron i pozostałych 7 żołnierzy zostało uznany za zaginionych i nikt najpewniej szczególnie by się tym kazusem nie interesował, gdyby nie chodziło o syna Mariny Cwietajewej. Tutaj pokrewieństwo skutkowało wyrwaniem Mura z historycznej niepamięci, co po raz kolejny podkreśliło, jak bardzo losy matki były powiązane z biografią jej jedynego syna.

W związku z tym pokrewieństwem mam jeszcze jeden, mistyczny, trop w danej sprawie. Mistyczny, a więc nie do udowodnienia wprost, chociaż mający materialne argumenty. Przywołuję w pamięci te miejsca w *Dziennikach* Mura z 1941 roku, powstałe po 22 czerwca, w których z irytacją odnotowuje on lęk i paraliż emocjonalny matki wywoływane przez niemieckie bombardowania z powietrza Moskwy i jej okolic. Ograniczę się do trzech przykładów:

³¹ Jeśli ciężarówkę zatankowano na drogę powrotną do pełna, a nawet nie do pełna, celne uderzenie w nią bomby w połączeniu z zapaleniem się benzyny spotęgowałoby zniszczenia, więc można założyć, że szczątki ludzkie, jeśli się w ogóle zachowały, byłyby bardzo trudne do identyfikacji. Nikogo też szczególnie nie dziwiły na frontowych szlakach wraki pojazdów i rozczłonkowane ludzkie członki. Okoliczności te nie sprzyjały ustalaniu, kto, kiedy i w jakich warunkach stracił życie.

10 lipca 1941. Nie wiem, dlaczego matka myśli, że mnie nie puszcza na daczę, że będę musiał pracować itd. Boi się bombardowań, gazów bojowych (wszystko z mojego powodu). Jest w podłym nastroju: „Wszyscy wyjeżdżają, co tutaj robimy, zapominano o nas; powinniśmy jechać pracować do kolchozu” i Bóg wie co jeszcze... (Efron 2021a: 238).

16 lipca 1941. Matka boi się gazów bojowych i bombardowań, a ja chcę do Moskwy — zobaczyć się z Walą i Mit'ką (Efron 2021a: 248).

17 lipca 1941. Matka głupio boi się wszystkiego; boi się, że mnie dokądś «zmobilizują», boi się bombardowania, boi się gazów bojowych, wszystkiego się boi (Efron 2021a: 254).

Zapytam retorycznie: czyżby Cwietajewa jako osoba obdarzona ponadprzeciętną wrażliwością widziała w snach śmierć swojego syna na skutek ataku samolotu? Całkiem prawdopodobne. Stąd być może jej paniczne reakcje na każdy dźwięk bombowca.

Rekonstruuje główne etapy zdarzeń frontowych z 7 lipca 1944 roku:

1. Działania bojowe 154. dywizji strzelców rozpoczęły się 7 lipca 1944 roku o godzinie 9.00; tak wynika z przywoływanego wcześniej ściśle tajnego raportu nr 00175 znad jeziora Orzechówki.
2. O godzinie 12.30 154. dywizja strzelców wciąż prowadziła działania bojowe. 437. pułk strzelców dotarł do rzeki Drujki i znajdując się na linii Koczergi – Drujsk – Bernatowszczyzna, przygotowywał się do forsowania rzeki; wynika to z punktu 2. raportu 00175.
3. Szeregowy Georgij Efron został ranny na polu walki 7 lipca 1944 roku. Brak danych o porze odniesienia rany, jej rodzaju i rozległości, a także czasu, jaki upłynął od zranienia do udzielenia Murowi pierwszej pomocy.
4. Ponieważ ściśle tajny raport nr 00175 sporządzono o godzinie 17.00 i wskazano w nim w punkcie 3. na liczbę zabitych (12) i rannych (40) oraz wziętych do niewoli (3), można wnioskować, że pierwszy etap walk zakończył się przed godziną 17.00, ponieważ potrzebowano czasu, by zapoznać się z raportami dowódców, opracować meldunek i umieścić go w księdze dywizji. Do gotowego już meldunku dołączono dopisek, z którego wynika, że od godziny 18.10 ponownie podjęto bój i odparto pięć kontrataków Niemców. Niewykluczone, że o tej samej porze było aktywne także lotnictwo wroga. Natomiast z tajnego komunikatu operacyjnego nr 0156 wynika, że walki trwały jeszcze po godzinie 21.
5. Zapewne jeszcze tego samego dnia Efron trafił z pola walki do wstępnego punktu pomocy medycznej w Słobódce. Drujkę od Słobódki dzieli prawie 10 km. Czas przemieszczenia się taboru z Drujki do Słobódki wyniósł, jak zakładam, nie mniej jak 1 godzinę. Nie znamy czasu wyruszenia taboru i jego dotarcia do Słobódki. Mogło już być po godzinie 17.00.
6. W Słobódce zmieniono opatrunki rannym i przygotowano ich do transportu do punktu pomocy medycznej przy 183. bms w Sznurkach. Sznurki są odległe od Słobódki prawie 26 km. Nie wiadomo, jak długo opatrywano pozostałych rannych i kiedy tabor wyruszył w drogę do Sznurków. Można przyjąć, że stało się to około godziny 18.
7. Zapewne jako pierwsze wyruszyły ze Słobódki zaprzęgi konne i 30 rannych szczęśliwie dotarło do Sznurków. Dlatego nie było świadków zbombardowania cięża-

rówki wiozącej pozostałych 8 rannych czerwonoarmistów, wśród których znajdował się Gieorgij Efron.

8. Można przyjąć, że to Efronowi jako byłemu pisarzowi kompanijnemu powierzono dokumenty przewozowe, zawierające skierowanie 38 żołnierzy do 183. bms. Dlatego lista ta nie dotarła do naczelnika 183. bms, nie było zatem formalnych podstaw, aby informować dowódcę 437. pułku strzelców o wynikach leczenia 8 zginionych żołnierzy. Logiczne, że w ewidencji zmarłych prowadzonej przez 183. bms nie ma wpisu o zgonie szeregowego Efrona.
9. Zakładam – przyjąwszy koncepcję Siency – że kierowca ciężarówki w drodze powrotnej z linii frontu spod Słobódki, by uniknąć tzw. pustego przebiegu, zabrał do 183. bms raczej 8 najciężej, a nie najlżej rannych żołnierzy, w tym – Efrona. Na tej podstawie można założyć, że obrażenia Mura wymagały szybszej pomocy medycznej w porównaniu z tymi czerwonoarmistami, których odprawiono taborem. Pokonanie odległości prawie 26 kilometrów od Słobódki do Sznurków przy prędkości pojazdu wynoszącej na przykład 40 km/h zajęłoby niewiele ponad około pół godziny i byłby to czas kilkakrotnie krótszy od możliwości przemieszczania się zaprzęgu konnego; pogoda i warunki drogowe pozwalały 7 lipca 1944 roku na rozwinięcie większej prędkości (maksymalnie 70 km/h).
10. Można również przyjąć, że obrażenia Efrona nie należały do ciężkich, a jechał ciężarówką, by jako były pisarz kompanii przekazać Zotowowi w możliwie najkrótszym czasie dokumentację medyczną i być może jakieś inne rozkazy.

Przyjrzyjmy się jeszcze biorytmowi Gieorgija Efrona na 7 lipca 1944 roku, czyli ten feralny dzień, w którym doszło do jego zranienia. Nie dysponujemy żadną informacją na temat samych obrażeń ciała, dlatego trudno w przedstawionej sytuacji o realne rokowania. Można jedynie przyjąć, że chodziło zapewne o ranę postrzałową, ponieważ one – obok masywnych ubytków ciała – są na polu boju najgroźniejsze, gdyż wiążą się z krwotokami – wewnętrznymi i zewnętrznymi, a więc najszybciej prowadzą na skutek wykrwawienia do zgonu, jeśli pomoc medyczna nie nadejdzie o czasie. Odniesienie się do biorytmu Mura uważam za istotne i uzasadnione postępowanie badawcze, ponieważ od przebiegu cykli fizycznego, psychicznego i intelektualnego zależy wiele w procesie gojenia się ran oraz powrotu pacjentów do pierwotnego zdrowia; główną rolę odgrywa tutaj cykl fizyczny³².

W piątek 7 lipca 1944 roku Gieorgij Efron znajdował się w pierwszym dniu ujemnego cyklu fizycznego, co oznacza, że każdego następnego dnia wydolność jego organizmu do biologicznej regeneracji bezsprzecznie by słabła. Oznacza to również, iż ewentualnie każdą operację przeprowadzoną w warunkach polowych między 7 a 18 lipca Mur zniósłby znacznie gorzej niż wtedy, gdyby została ona dokonana po 18 lipca, gdy cykl fizyczny żołnierza zacząłby przyjmować wartości dodatnie. Dodatni cykl psychiczny o tendencji spadkowej nie wyglądał optymistycznie: 7 lipca Efron był przed pierwszym dniem krytycznym, a więc jego odporność psychiczna wyraźnie by malała, co w połączeniu z ujemnym cyklem fizycznym mogło tylko pogłębiać zły nastrój i obiektywnie obniżać próg bólu. Za to cykl intelektualny sprzyjał czerwonoarmistom, ponieważ wtedy właśnie rozpoczął się dodatni bieg rytmu, a więc wraz

³² Więcej na ten temat zob. opracowania Jerzego Sikory. Zob. jeszcze Ojcewicz 2016.

Tab. 1. Biorytm Georgija Efrona w lipcu 1944 roku³³

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
F	+	+	+	+	+	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
P	+	+	+	+	+	+	+	X	X	-	-	-	-	-	-	-
I	-	-	-	-	0	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
F	0	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	X	-	-
P	-	-	-	-	-	0	0	+	+	+	+	+	+	+	+
I	+	+	+	+	+	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Objaśnienia

+ – wyż cyklu

F – cykl biorytmu fizycznego

- - niż cyklu

P – cykl biorytmu psychicznego

0 – dzień zerowy

I – cykl biorytmu intelektualnego

X – dzień krytyczny

z tendencją wzrostową poprawiałby się praca umysłowa Mura. Trzeba podkreślić, że taki układ biorytmów zapewniał przytomnemu chłopakowi uświadomienie sobie niebezpieczeństw zdrowotnych związanych z konsekwencjami odniesionych ran, jak na przykład konieczność amputacji czy nawet nieuchronność rychłego zgonu.

Jak widać, każdy z przywołanych autorów ma swój ściśle określony wkład w wyjaśnienie okoliczności zaginięcia i śmierci Georgija Efrona 7 lipca 1944 roku. Jest to przede wszystkim wkład materiałowy związany z dotarciem do dokumentów oraz świadków ówczesnych wydarzeń wojennych. Gribanowowi i Pantelejce brakowało dokumentacyjnie tego, do czego udało się dotrzeć Siency. Podejrzewam, że gdyby Gribanow i Pantelejko, a także inni badacze podjęli się próby rozwiązania tej zagadki w tym samym czasie, co Siencza, i mogli skorzystać z tych samych źródeł, jakie mu udostępniono, wtedy nie jest wykluczone, że wszyscy doszliby do identycznych wniosków.

Podsumuję rozważania i przedstawię najważniejsze rezultaty:

1. Georgij Efron zginął na froncie 7 lipca 1944 roku jako ranny czerwonoarmista w drodze między Słobódką a Sznurkami; stąd dokładne miejsce śmierci Mura nie jest na razie znane.
2. Georgij Efron zginął najprawdopodobniej w wyniku zbombardowania ciężarówki, którą był przewożony razem z innymi siedmioma rannymi żołnierzami.
3. Na chwilę obecną można przyjąć, że śmierć Efrona nastąpiła między godziną 18 a 22, tj. między możliwym momentem wyekspediowania rannych czerwonoarmistów do Sznurków a zakończeniem działań bojowych przez Niemców tego dnia.
4. Na pewno czerwonoarmista Efron nie zginął pod wsią Drujką.

³³ Biodiagram został wygenerowany w serwisie biorytmy.net, który opracował dr inż. Robert Kolud na podstawie materiałów i publikacji autorstwa dra Jerzego Sikory; http://biorytmy.net/bio.php?nazwisko=Georgij+Efron&du_dzien=1&du_miesiac=2&du_rok=1925&da_rok=1941&f=generuj&dodruku=1 (dostęp 17.02.2021).

Można byłoby kazus Efrona jeszcze długo z powodzeniem rozwijać w ramach teorii spiskowych z udziałem NKWD lub bez tego organu. Gdyby na przykład okazało się, że 7 lipca 1944 roku żadna ciężarówka przyfrontowa nie została zniszczona, co musiało znaleźć odzwierciedlenie w ewidencji pojazdów na podobieństwo ewidencji żywego inwentarza, wówczas koncepcja Siency natychmiast się unieważnia i wracamy do punktu wyjścia.

Kończę zatem na tym etapie swoje filologiczne śledztwo w sprawie okoliczności zaginięcia i śmierci czerwonooarmisty Gieorgija Efrona. Było ono równie intrygującym postępowaniem badawczym, w którym odległa już rzeczywistość wojenna i wojskowa wiązała się różnorodnie z polową domeną medyczną, topograficzną czy frontowymi normami i zwyczajami funeralnymi. Określone wieloletnie doświadczenie w wyjaśnianiu trudnych zagadek historycznych już zdobyłem, gdy śledziłem na przykład koleje tragicznych losów bohaterów średniowiecza (zamach na wielkiego mistrza Wernera von Orseln), Polski czasów Wazów (śmierć i tajny pochówek starościny Anny Wazówny) czy wieku XX podczas studiowania złożonego przypadku przedwczesnego zgonu Siergieja Jesienina i córki św. Matki Marii (Skobcowej) – Gajany Kuźminy-Karawajewej (odpowiednio: Bobińska, Ojcewicz 2015; Bobińska, Ojcewicz, Saar-Kozłowska 2018; Ojcewicz, Włodarczyk, Zajdel 2009; Myślak, Ojcewicz 2016). Wszystko to przydało się w określonej mierze również w przypadku rozwiązywania zagadki Gieorgija Efrona.

Gwoli historycznej ścisłości trzeba dodać, po pierwsze, że syn Mariny Cwietajewej nie poniósł śmierci podczas wyzwania Białorusi spod jarzma faszystów, jak bezkrytycznie podają białoruskie źródła, lecz w trakcie oswoadzenia Polski, ponieważ w okresie od 1921 do 1945 roku cały obszar, o którym pisałem, znajdował się w granicach II Rzeczypospolitej Polskiej. Na przykład Drujka i Słobódka należały najpierw do województwa nowogródzkiego (1921–1926), a po reformie administracyjnej – wileńskiego (1926–1945) i podlegały administracji powiatu braśławskiego. W czasach II RP nad wsią Drujką opiekę duszpasterską sprawował proboszcz parafii rzymskokatolickiej w Drui. Ówczesna sytuacja historyczno-religijna tłumaczyłaby na przykład fakt, dlaczego nieznanego żołnierza pochowano przy drodze naprzeciwko bramy wejściowej na katolicki cmentarz, a nie na samym cmentarzu: prawosławnych przecież na „cudzej” ziemi nie grzebano.

W alternatywnym tytule tego artykułu zamiast słowa „zaginięcie” mógłbym użyć wyrazu „śmierć”. W przypadku Gieorgija Efrona są one sobie znaczeniowo równe. Ale w życiu człowiek zwykle wiąże większe nadzieje z powrotem tego, kto zginął, niż tego, kto umarł. Temat okoliczności zgonu Mura będzie zatem zapewne powracać dopóty, dopóki nie otrzymamy wszystkich wiarygodnych dowodów, o których nie pomyślimy nawet przez moment, że zostały spreparowane, by zamknąć historyczną już sprawę.

Bibliografia / References

- Babaev, È. (2000). *Vospominaniâ*. Sankt-Peterburg: INAPRESS [Бабаев, Э. (2000). *Воспоминания*. Санкт-Петербург: ИНАПРЕСС].
- Bielkina, M. (1997). *Losy pokrzyżowane. O ostatnich latach życia Maryny Cwietajewej i jej bliskich*. Tłum. R. Lasotowa. Wrocław: Ossolineum.

- Bobińska, H., Ojcewicz, G. (2015). *Zabójstwo wielkiego mistrza Wernera von Orseln*. Kwidzyn–Gdynia: Kwidzyńskie Centrum Kultury i Wydawnictwo Region.
- Bobińska, H., Ojcewicz, G., Saar-Kozłowska, A. (2018). *Nie tylko brodnickie tajemnice Anny Wazówny*. Szczytно: Wydawnictwo „GregArt”.
- Bušev, A. (2014). «*Roľ avtomatčika početna...*». *Syn Mariny Cvetaevoj Georgij Ėfron pogib, osvoboždaâ Belarus’* [Бушев, А. (2014). «*Роль автоматчика почетна...*». *Сын Марины Цветаевой Георгиев Эфрон погиб, освобождая Беларусь*]. (Online) <https://rg.ru/2014/02/20/avtomatchik.html> (dostęp: 18.02.2021).
- Cvetaeva, A.I. (2003). *V boľu besstrašen*. W: Cvetaeva, A.I. (2003). *Vospominaniâ*. Moskva: «Izografus»: 848–849 [Цветаева, А.И. (2003). *В бою бесстрашен*. В: Цветаева, А.И. (2003). *Воспоминания*. Москва: «Изографус»: 848–849].
- Efron, G. (2005). Z dziennika. Wybór J. Juryś. Tłum. M. Ochab. *Zeszyty Literackie*, 4: 56–73.
- Ėfron, G. (2017). *Neizvestnost’ budušego. Dnevnik i piśma 1940–1941 godov. S risunkami Georgiâ Ėfrona (publikuôsâ v pervye)*. Izdanie podgotovili E.B. Korkina, V.K. Losskaâ, A.I. Popova. Moskva: Izdatel’stvo «AST» i RGALI [Эфрон, Г. (2017). *Неизвестность будущего. Дневники и письма 1940–1941 годов. С рисунками Георгия Эфрона (публикуются впервые)*. Издание подготовили Е.Б. Коркина, В.К. Лосская, А.И. Попова. Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ].
- Ėfron, G. (2018). *Zapiski parižanina. Dnevnik, piśma, literaturnye opyty 1941–1944 godov. S risunkami avtora (publikuôsâ v pervye)*. Izdanie podgotovili E.B. Korkina, V.K. Losskaâ, A.I. Popova, Moskva: Izdatel’stvo «AST» i RGALI [Эфрон, Г. (2018) *Записки парижанина. Дневники, письма, литературные опыты 1941–1944 годов. С рисунками автора (публикуются впервые)*. Издание подготовили Е.Б. Коркина, В.К. Лосская, А.И. Попова, Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ].
- Efron, G. (2019). *Dzienniki 1940–1943. Tom 1: Rok 1940*. Przekł. z ros., red. i oprac. n. G. Ojcewicz. Szczytно: Wydawnictwo „GregArt”.
- Efron, G. (2021a). *Dzienniki 1940–1943. Tom 2: Rok 1941*. Przekł. z ros., red. i oprac. n. G. Ojcewicz. Szczytно: Wydawnictwo „GregArt”.
- Efron, G. (2021b). *Dzienniki 1940–1943. Tom 3: Rok 1943*. Przekł. z ros., red. i oprac. n. G. Ojcewicz. Szczytно: Wydawnictwo „GregArt”.
- Efron, G. (Murr) (2014). *Journal (1939–1943)*, traduit du russe par S. Goblot, préface, notes et révision de la traduction V. Lossky, postface C. Bérenger, Genève: Éditions des Syrtes.
- Ėfron, G. (1995). *Piśma*. Sost., podgot. tekstov, predisl. i primeč. E.B. Korkinoj. Kaliningrad: «Luč» [Эфрон, Г. (1995). *Письма*. Сост., подгот. текстов, предисл. и примеч. Е.Б. Коркиной. Калининград: «Луч»].
- Ėfron, G. (2004a). *Dnevnik i. V dvuh tomah. Tom 1: 1940–1941 gody*. Izdanie podgotovili E.B. Korkina i V.K. Losskaâ, Moskva: Izdatel’stvo «Vagrius» [Эфрон, Г. (2004а). *Дневники. В двух томах. Том 1: 1940–1941 годы*. Издание подготовили Е.Б. Коркина и В.К. Лосская. Москва: Издательство «Вагриус»].
- Ėfron, G. (2004b). *Dnevnik i. V dvuh tomah. Tom 2: 1941–1943 gody*. Izdanie podgotovili E.B. Korkina i V.K. Losskaâ, Moskva: Izdatel’stvo «Vagrius» [Эфрон, Г. (2004b). *Дневники. В двух томах. Том 2: 1941–1943 годы*. Издание подготовили Е.Б. Коркина и В.К. Лосская. Москва: Издательство «Вагриус»].
- Golovina, I. (2004). «*Zvezda menâ vynesetnevredimym iz vojny*». *Svobodnye novosti*, 18 [Головина, И. (2004). «*Звезда меня вынесет невредимым из войны*». *Свободные новости*, 18]. (Online) http://old.sn-plus.com/!old-site_/!archive/may/3/str/1-10.htm (strona niedostępna).
- Gribanov, S.V. (1975). *Stroka Cvetaevoj. Neman*, 8: 113–119 [Грибанов, С.В. (1975). *Строка Цветаевой. Неман*, 8: 113–119].

- Gromova, N. (2012). *Žizn' i gibel' Georgiâ Ėfrona* [Громова, Н. (2012). *Жизнь и гибель Георгия Эфрона*]. (Online) <https://magazines.gorky.media/library/natalya-gromova-zhizn-i-gibel-georgiya-efrona> (dostęp: 18.02.2021).
- Kitrasiewicz, P. (2018). *Artyści w cieniu Stalina. Opowieści biograficzne. Eisenstein. Cwietajewa. Mandelstam. Bułhakow*. Warszawa: Wydawnictwo MG.
- Myślak, A.D., Ojcewicz, G. (2016). *Stara Dusza. Fenomen Matki Marii (Skobcowej). Badania i materiały*. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”.
- Nevzorova, I.M. (2013). *Rejd pamâti* [Невзорова, И.М. (2013). *Рейд памяти*]. (Online) <http://www.slavcentr.kz/index.php/55-uncategorised2/619-rejd-pamyati.html> (dostęp: 18.02.2021).
- Ojcewicz, G. (2016). *Biorytmika jako źródło interpretacji zdarzeń*. W: Myślak D.A., Ojcewicz G. (2016). *Stara Dusza. Fenomen Matki Marii (Skobcowej). Badania i materiały*. Szczytno: Wydawnictwo „GregArt”, s. 347–372.
- Ojcewicz, G., Włodarczyk, R., Zajdel, D. (2009). *Zabójstwo Sergiusza Jesienina. Studium kryminalistyczno-historycznoliterackie*, Szczytno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie.
- Pantelejko, A. (1998). *Točka ne postavlena*. B: *Pamât'. Istoričeskaâ dokumental'naâ hronika Braslavskego rajona*: Minsk: Poligrafoformlenie: 415–416 [Пантелейко, А. (1998). *Точка не поставлена*. В: *Память. Историческая документальная хроника Браславского района*. Минск: Полиграфоформление: 415–416].
- Piwkowska, A. (2017). *Wykłeta. Poezja i miłość Mariny Cwietajewej*. Warszawa: Wydawnictwo ISKRY.
- Podlipiskij, A. (2006). *Mogila syna Marinycvetaevoj. Narodnoe slovo (Vitebsk)*, 50–51: 8 [Подлипский, А. (2006). *Могила сына Марины Цветаевой. Народное слово (Витебск)*, 50–51: 8].
- Senča, V. (2018). *Kak pogib Georgij Ėfron?* [Сенча, В. (2018). *Как погиб Георгий Эфрон?* (Online) http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2018_4/Content/Publication6_6885/Default.aspx] (dostęp: 21.02.2021).
- Senča, V. (2020). *Marina Cvetaeva. Râbina – sud'bina gor'kaâ*. Moskva: «Izdatel'stvo Rodina» [Сенча, В. (2020). *Марина Цветаева. Рябина – судьбина горькая*. Москва: «Издательство Родина»].
- Ševarov, D. (2015). *Tot, kto ne prošel mimo* [Шеваров, Д. (2015). *Тот, кто не прошел мимо*]. (Online) <https://rg.ru/2015/06/04/efron.html> (dostęp: 18.02.2021).
- Sikora, J. (1983). *Biodiagram prawdę ci powie*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Sikora, J. (1984). *Biorytmy twojego życia*. Warszawa: „Sport i Turystyka”.
- Sikora, J. A. (1995). *Biorytmy: jak osiągnąć sukces wykorzystując naturalne cykle organizmu*. Bielsko-Biała: „Kleks”.
- Sikora, J. A. (2009). *Sekrety biorytmów*. Katowice: Kos.
- «...Skoro otpravlûs' na front...». *Pis'mo G. Ėfrona L.A. Ozerovu. Voennaâ sud'ba Georgiâ Ėfrona* (2015). Составление и тексты М.М. Уразовой. Москва: Дом-музей Марины Цветаевой [«...Скоро отправлюсь на фронт...». *Письмо Г. Эфрона Л.А. Озерову. Военная судьба Георгия Эфрона* (2015). Составление и тексты М.М. Уразовой. Москва: Дом-музей Марины Цветаевой].
- Smert' ne bez pričiny... Georgij Ėfron...* [Смерть не без причины... Георгий Эфрон...]. (Online) <https://www.liveinternet.ru/users/5130314/post426846400>] (dostęp: 18.02.2021).

АНЕКС

Именной список № _____

на заведующих делами отделов в различных учреждениях и на младших начальников при Министерстве Советского правительства

1925 г.

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Специальность	Степень	Должность	Политическая принадлежность	Национальность	Специальность гражданская	Специальность военная	Степень	Степень	Степень	Степень
1	Михайлов Михаил Кузьмов	1925	1	Шк	Кавказский бригадир			г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва
2	Третьяков Владимир Иванович	1925	133	Шк	Рядовый		г. Прага	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва
3	Семин Александр Иванович	1924	133	Шк	Рядовый		г. Прага	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва
4	Земляков Владимир Владимирович	1925	133	Шк	Рядовый		г. Прага	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва
5	Михайлов Иван Иванович	1923	1	Шк	Кавказский бригадир			г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва
6	Михайлов Сергей Иванович	1915	133	Шк	Кавказский бригадир			г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва	г. Москва

Рис. 1. Wykaz imienny osób należących do młodszych naczelników oraz szeregowych skierowanych z Radzieckiego Rejonowego Komisariatu Wojskowego m. Moskwy do dyspozycji naczelnika punktu zbornego Moskiewskiego Miejskiego Komisariatu Wojskowego

Rubryki (po półpauzie – dane o Giorgiju Efronie): 1. Numer porządkowy — 4; 2. Nazwisko, imię i imię ojcowskie – Efron Giorgij Siergiejewicz; 3. Rok urodzenia – 1925; 4. Numery specjalności wojskowych i kwalifikacja funkcyjna – 133; 5. Stopień wojskowy – szeregowy; 6. Stanowisko społeczne – urzędnik; 7. Partyjność – b[e]z[p]artyjny; 8. Narodowość – Rosjanin; 9. Specjalność cywilna – tłumacz; 10. Miejsce urodzenia – m. Praga; 11. Członkowie rodziny i miejsce ich zamieszkania – B[olszoj] Kozichinskij [pieriełok] 30/22 m. 7; 12. Czas i rezultaty badania komisji lekarskiej – zdolny do służby liniowej; 13. Odnotowanie przybycia według przeznaczenia; 14. Uwagi – niekarany, 10 kl[as], ponownie przebad[any przez komisję lekarską]

Źródło: <https://pamyat-naroda.ru> (dostęp: 19.02.2021)



Ryc. 2. Pułkownik Leonid Timofejewicz Socziłow (1905–1970). Od 6 czerwca do 11 lipca 1944 dowódca 154. dywizji strzelców, w której służył Geоргij Efron

Autor fotografii nieznaną

Źródło: https://ru.wikipedia.org/wiki/Сочилов,_Леонид_Тимофеевич#/media/Файл:Сочилов,_Леонид_Тимофеевич.jpg (dostęp: 24.02.2021)



Ryc. 3. Mjr Geоргij Aleksiejewicz Marjin. Dowódca 437. pułku strzelców, w którym od 28 maja do 7 lipca 1944 służył Geоргij Efron

Autor fotografii nieznaną

Źródło: https://roadheroes.storage.yandexcloud.net/9b44f8a52670b352fa15577ddaf92908_origin.jpg (dostęp: 22.02.2021)

МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
(МИНОБОРОНЫ РОССИИ)
центра
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ АРХИВ
Цветаевой»

Директору культурного
«Дом-музей Марины

Красовской Э.С.
Борисоглебский пер. 6
г. Москва 121069
На № 77 от 25 ноября 2004 года

Архивная справка

-рядовой 437 стрелкового полка 154 стрелковой дивизии Эфрон
Георгий Сергеевич, 1925 года рождения, уроженец гор. Праги
Чехословакия, призван Советским РВК гор. Москвы, ранен 7 июля
1944 года и выбыл в медико-санитарный батальон № 183.

Сведений о родственниках нет.

Основание: ЦАМО, оп. 140080, д. 1 л. 32 – 1944 года

В книгах учета умерших в 183 медико-санитарном батальоне 154
стрелковой дивизии Эфрон Георгий Сергеевич не значится.

Сведений о судьбе Эфрона Г.С. в архиве Военно-Медицинского
музея МО РФ нет.

Дальнейшая судьба неизвестна.

Зам. начальника отдела

Баслядинский

Исп. Зубкова в.м

Рис. 4. Rekonstrukcja zaświadczenia archiwalnego z Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej otrzymanego w 2006 roku przez ówczesnego dyrektora Domu-Muzeum Mariny Swietajewej w Moskwie w sprawie szeregowego Georgija Efrona

MINISTERSTWO OBRONY
 FEDERACJI ROSYJSKIEJ
 (MINOBRONY ROSJI)
 ARCHIWUM CENTRALNE

Dyrektor Centrum Kulturalnego
 Dom-Muzeum Mariny Cwietajewej
 Krasowska E.S
 Borisoglebski pier. 6
 m. Moskwa 121069
 Dotyczy nr 77 z 25 listopada 2004 roku

Zaświadczenie archiwalne

-szeregowy 437 pułku strzelców 154 dywizji strzelców Efron
 Georgij Siergiejewicz, urodzony w 1925 r., rodem z m. Pragi
 Czechosłowacja, powołany przez Radziecki RKW m. Moskwy, został ranny 7 lipca 1944
 roku i odszedł z szeregów do 183 batalionu medyczno-sanitarnego.

Informacji o krewnych brak.

Podstawa: CAMO, op. 140080, d. 1 l. 32 – 1944

W książkach ewidencyjnych zmarłych w 183 batalionie medyczno-sanitarnym 154 dy-
 wizji strzelców Efron Georgij Siergiejewicz nie występuje.

Informacji o losie Efrona G.S. w archiwum Muzeum Wojskowo-Medycznego MO FR
 brak.

Dalszy los nie jest znany.

Zastępca naczelnika oddziału

Basladinski

Wyk. Zubkowa

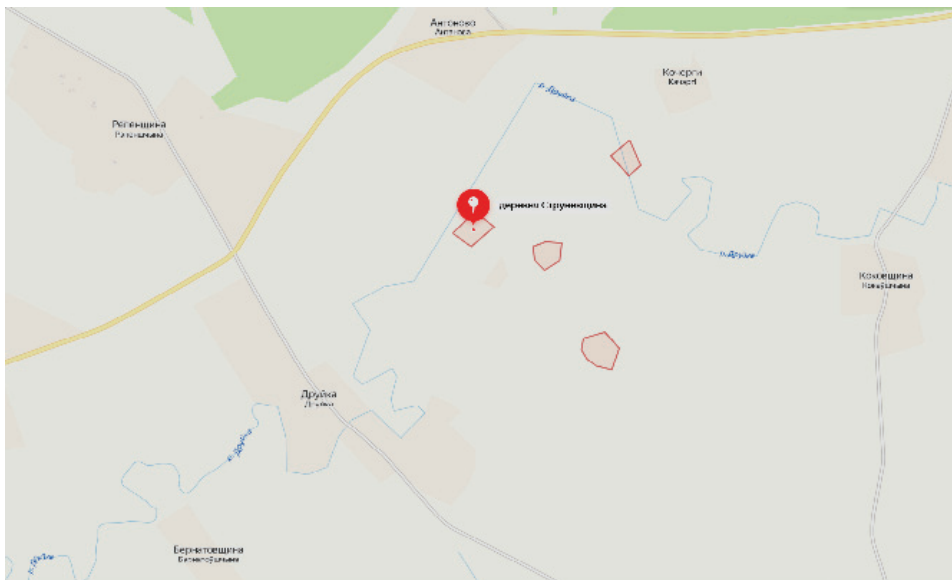
wm

Ryc. 5. Tłumaczenie zrekonstruowanego zaświadczenia archiwalnego (ryc. 5)



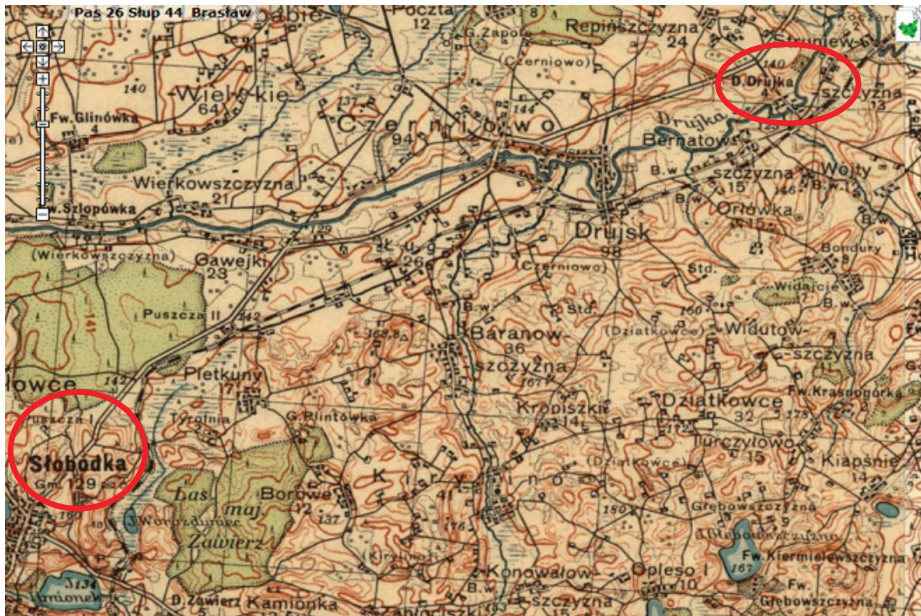
Ryc. 6. Odległości w linii prostej w terenie pomiędzy poszczególnymi miejscowościami związanymi z losem Giorgija Efrona w dniu 7 lipca 1944 roku. Odległości: Drujka – Slobódka = 9,65 km (linia ukośna południe-północny wschód); Slobódka – Sznurki = 25,6 km (linia ukośna zachód-wschód); Sznurki – Korzeniki = 12 km (linia ukośna wschód-zachód); jezioro Orzechówka/Olchowka – Sznurki 8 km (linia ukośna południe-północny zachód)

Źródło: Google Earth Pro; zaznaczenia – G.O. (dostęp: 21.02.2021)



Ryc. 7. Położenie wsi Drujka i Struniewszczyzna. Pod Drujką leży Bernatowszczyzna, a nad Struniewszczyzną znajdują się Koczerga jako punkty graniczne linii frontu, na którym 6–7 lipca 1944 roku prowadził działania 437. pułk strzelców. Meandryczne ukształtowanie koryta rzeki Drujka sprzyjało zacieklej obronie Niemców pod wsią Drujką

Źródło: https://yandex.ru/maps/geo/4057997848/?from=api-maps&ll=27.323494%2C55.736764&origin=jsapi_2_1_78&z=15.2; zaznaczenia – G.O. (dostęp 24.02.2021)



Ryc. 8. Fragment historycznej mapy II RP z zaznaczeniem położenia wsi Drujka i miasta Słobódka

Źródło: <http://kami.net.pl/kresy>; zaznaczenie – G.O. (dostęp: 21.02.2021)



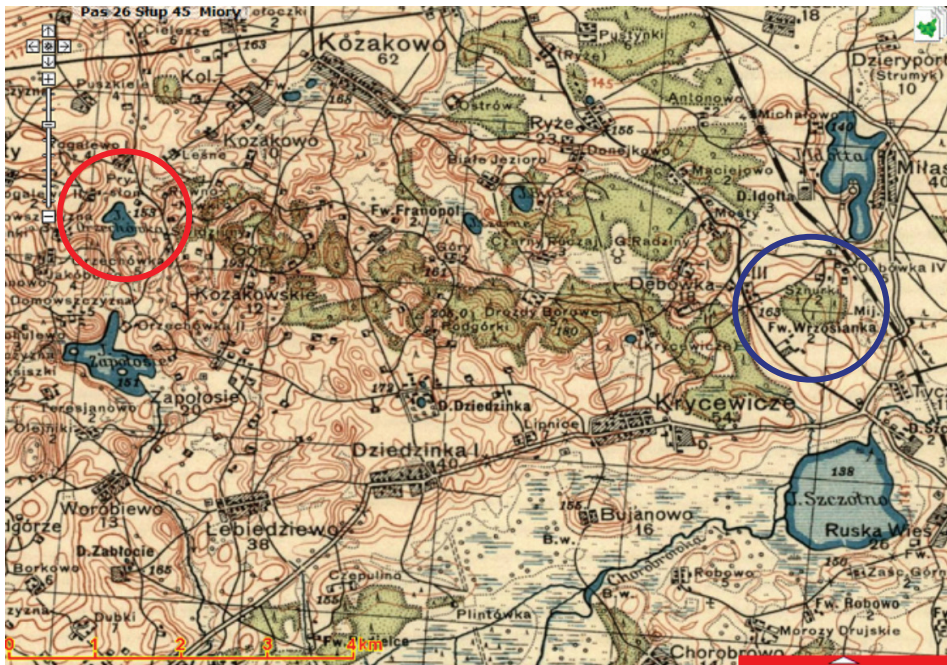
Ryc. 9. Fragment historycznej mapy II RP z zaznaczeniem położenia majątku Sznurki w gminie Miory

Źródło: <http://kami.net.pl/kresy>; zaznaczenie – G.O. (dostęp: 21.02.2021)



Ryc. 10. Fragment historycznej mapy II RP z zaznaczeniem położenia miasta Korzeniki

Źródło: <http://kami.net.pl/kresy>; zaznaczenie – G.O. (dostęp: 21.02.2021)



Ryc. 11. Położenie sztabu 154. dywizji strzelców w dniu 7 lipca 1944 roku (800 m na wschód od jeziora Orzechówka – koło po lewej stronie) w porównaniu z lokalizacją 183 batalionu medyczno-sanitarnego (majątek Sznurki – koło po prawej stronie). Obydwie lokalizacje dzieli w linii prostej odległość 8 km. Obecnie to jezioro nosi nazwę Olchowka

Źródło: <http://kami.net.pl/kresy>; zaznaczenie – G.O. (dostęp: 21.02.2021)

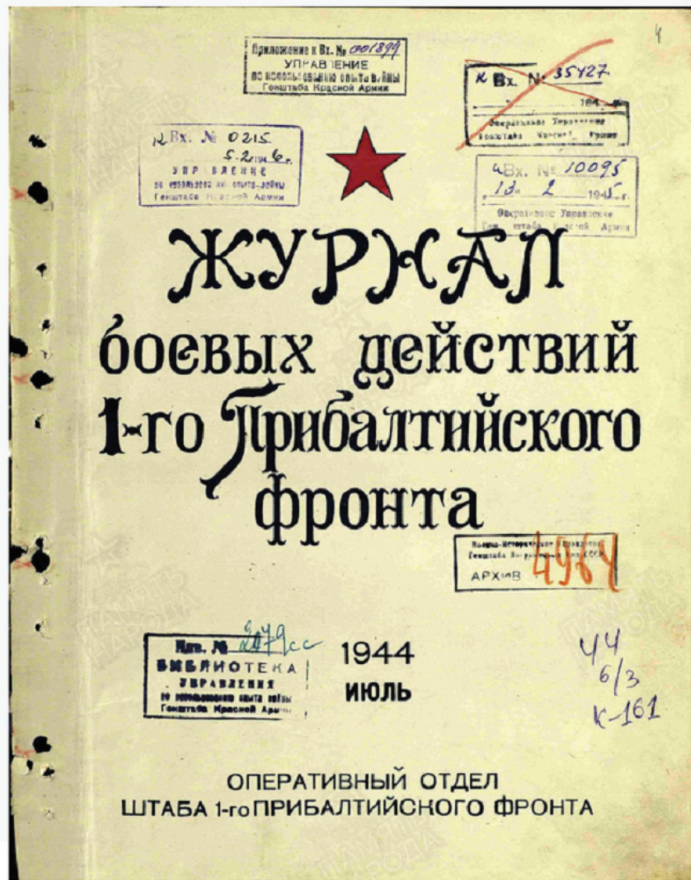


Рис. 12. Okładka ściśle tajnego dziennika działań bojowych I frontu nadbałtyckiego, obejmującego okres od 1 do 31 lipca 1944 roku

Źródło: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=2600017&static_hash=772065a178275924e869da-a40f7e9230v5 (dostęp: 24.02.2021)

- 22 -

Число и время суток	Боевая задача	Описание боевых действий
		<p>Противник неоднократно контратаками поддерживаемыми танками и самоходной артиллерией задерживая выход войск на ж.д. ДВИНСК-ВИЛЬНО.</p> <p>30 АРМИИ. Войска армии продолжала марш в промежуточные районы сосредоточения.</p> <p>Положение войск дано на отчетной карте.</p> <p>1 ТК в прежнем районе сосредоточения приводил в порядок материальную часть поодиночке выписки и готовился к выполнению боевой задачи.</p> <p>/За боевого донесения фронта № 188 и Опер.сводки № 188/.</p> <p><u>7.7.44г.</u></p> <p>Войска фронта в течение истекших суток продолжали наступление и, преодолевая сопротивление противника, на своем левом фланге продвинулись вперед до 20 км, освободив свыше 300 населенных пунктов, в том числе крупный узел военных дорог и ж.д. станцию СВИНЦЫН и крупные населенные пункты ВРАСЛАВ, ЛИГУНЬЕ, НОС, И СТАР. ДАУТЯЛИШКИ, ИГНАЛИНО, ПОЛУШЕ, МЕШЕГЯНН.</p> <p>При этом за день боя уничтожено до 1000 немцев, захвачено 125 пленных и трофеев.</p> <p>Противник попрежнему продолжает оказывать упорное сопротивление наступающим частям и особенно на Двинском направлении, где усилил свои группировку артиллерии и применял бомбардировочную авиацию.</p> <p>О ГВАРДИЙСКАЯ АРМИИ. Войска армии в результате упорных боев овладели - ВРАСЛАВ, продвинулись вперед до 8 км. и вышли на рубеж:</p> <p>103 ок - 270 ок прикрывая правый фланг армии по восточному берегу р. Зеп. Двина на участке ПЕШОЛУКА, ДРУЯ.</p>

Рис. 13. Strona 22. ściśle tajnego dziennika działań bojowych I frontu nadbałtyckiego z opisem działań jednostek wojskowych 7 lipca 1944 roku. Wspomina się o zdobyciu m.in. Braśławia, zabicu nie więcej jak 1000 Niemców, wzięciu do niewoli 125 i przejęciu łupów wojennych. Mówi się o zaciepłym oporze przeciwnika zwłaszcza na kierunku dźwińskim i wzmocnieniu ugrupowań artyleryjskich oraz użyciu lotnictwa do bombardowania pozycji Rosjan

Źródło: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=2600017&static_hash=772065a178275924e869da-a40f7e9230v5; ЦАМО, Фонд: 235, Опись: 2074, Дело: 849, Лист начала документа в деле: 4 (дostęp: 24.02.2021)

Число и время суток	Боевая задача	Описание боевых действий
	<p>Командующему 6 гв. армии ... "Командующий войсками фронта ПРИКАЗАЛ:</p> <p>1. В течение 7.7.44г. разгромить противника в районе Ярославский лес и далее и к исходу дня 7.7 частями 100 са выйти на фронт - КРАСЛАВА, оз. ПЛЕОСИ, сев.-звн. окраина оз. СПУДИ, в передовые частями захватить м. КАПЛАВА, ВАЛОСИ, ДУВИНСКО.</p> <p>2. Левым крылом армии, частями 2 гв.св и исходу 7.7 выйти на рубеж м.ОПСА оз. ОВОЛЕ войдя в связь с правофланговыми частями 43 армии."</p> <p>КУРАСОВ.</p> <p>/по директиве № от 7.7.44 ш/т 11690/</p> <p>Командарму 43 ... "Командующий войсками фронта ПРИКАЗАЛ:</p> <p>В течение 7.7 разгромить противостоящего противника, овладеть СЪВЕНЦЯНИ, перерезать м.д. ДВИНСКО-ВИЛЬНО и к исходу дня выйти на рубеж: оз. ДВИНСКОЕ ВОСТАНИКИ, СЪВЕНЦЯНИ, РУДНЯ...</p> <p>КУРАСОВ.</p> <p>/по директиве № от 7.7.44 ш/т 11689/</p>	<p>20 ох - ЗАЛОЖЕ, /явн/ ЗАХЕВНА 154 ох - СОСНОВКА, /ноч/ ДРУЖК.</p> <p>2 гв.св - БАРАНОВИЦКА, МСЬКОВИЦЕ, БОЛОЖИ, КОХАНИКИ, УСНИ.</p> <p>28 гв.св - 71 гв.ох одним сп прикрывает правый фланг армии по левому берегу р. Зип. Двина на участке ДЕСНА, ВИНОГРОД.</p> <p>Положение остальных частей дано на отчетной карте.</p> <p>Противник перед левым крылом армии продолжает оказывать сильное сопротивление.</p> <p>43 АРМИИ.</p> <p>Войска армии в результате упорных наступательных боев овладели крупным узлом лесистых дорог и м.д. станции СЪВЕНЦЯНИ, перерезали м.д. ДВИНСКО-ВИЛЬНО на участке оз. ДВИНСКО, ИГНАЛИНО и продвинувшись вперед до 20 км освободили до 250 населенных пунктов.</p> <p>К исходу дня войска армии вели бой на рубеже: САДЗЯНИ ЧЕПЕИ, ЯНИШКИ, ЛАУКЕТИНЕ, ВОЛЧЕННИ, КУСЛИ, ВЕЛИЧКИ, КРПЕ, ГЛЮБЪНА, МАДЗЯНИ.</p> <p>Положение частей армии приводится на отчетной карте.</p> <p>Противник оказывая упорное сопротивление наступавшим войскам использует огонь танков, самоходных орудий и тяжелых ивятии.</p> <p>59 АРМИИ. Войска армии продолжают марш и к исходу 7.7.44 сосредоточились в районе ЗАГАЧ, ВЕРЕНЬКИ, КАШИЦ, ГУМЕНКИ, КОСЫЛЬНИКИ, ПИЕТРОЛЬ, СЕРГЕВЕЧЕ, ЯНУШЕВА, СЛАВИЧЕ в готовности к дальнейшему продвижению в назначенные рубежи.</p>

Рис. 14. Strona 23. ściśle tajnego dziennika działań bojowych I frontu nadbałtyckiego z opisem zadań bojowych i działań bojowych 6 armii gwardyjskiej 7 lipca 1944 roku. Pisze się o m.in. o działaniach bojowych 154. dywizji strzelców i wymienia dwa skrajne punkty topograficzne: na południu miasto Sosnowka, a na północy, w pobliżu Drujki, miasto Drujsk

Źródło: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=2600017&static_hash=772065a178275924e869da-a40f7e9230v5; ЦАМО, Фонд: 235, Опись: 2074, Дело: 849, Лист начала документа в деле: 4 (dostęp: 24.02.2021)

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.
Grzegorz Ojcewicz is a reviewer in this issue of the journal.

FILOZOFIA I KULTUROLOGIA
ФИЛОСОФИЯ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ
PHILOSOPHY AND CULTUROLOGY

Article No. 258

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.14>

Научно-исследовательская статья / Research article

Copyright © 2021 SRG and S. Doronina¹

Citation:

Доронина, С. (2021). Истоки современных представлений о детстве: онто-гносеологический аспект.

Studia Rossica Gedanensia, 8: 253–266. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.14>

Doronina, S. (2021). Istoki sovremennyh predstavlenij o detstve: onto-gloseologičeskij aspekt.

Studia Rossica Gedanensia, 8: 253–266. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.14>



ИСТОКИ СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ДЕТСТВЕ: ОНТО-ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

СВЕТЛАНА ДОРОНИНА / SVETLANA DORONINA

Национальная академия наук Беларуси / National Academy of Sciences of Belarus

Институт философии / Institute of Philosophy

Отдел философии культуры / Philosophy of Culture Department

ул. Сурганова 1, корп. 2, BY-220072, Минск, Беларусь / Surganova St. 1/2, BY-220072 Minsk,
Belarus

Corresponding Author e-mail: svetadoris@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0536-7587>

(получено / received 13.08.2021; принято / accepted 25.08.2021)

Abstract

The origins of modern ideas about childhood: ontological and epistemological aspects

This article attempts to identify the historical forms of ideas of childhood in the Western European culture. The author establishes a genetic connection between the ideas of childhood, as well as a mechanism of their transformation in the history and cul-

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

ture. The purpose of the study is connected with attempts to substantiate a connection between historical forms of ideas of childhood, on the basis of which educational and upbringing practices as well as paradigmatic views of the world, the nature of human subjectivity, are formed.

Keywords: phenomenon of childhood, child, dialectical development, “adult – child” relationship, educational and educational practices, onto-epistemological foundations, philosophy, human subjectivity.

Резюме

Автор статьи предпринимает попытку выявить исторические формы представлений о детстве в западноевропейской культуре. Автор устанавливает генетическую связь концепций детства, а также механизм их трансформации в истории и культуре. Цель исследования связана с попытками обосновать связь между историческими формами представлений о детстве, на основе которых формируются образовательные и воспитательные практики, и парадигматическими воображениями о мире, природе человеческой субъективности.

Ключевые слова: феномен детства, ребенок, диалектическое развитие, отношения «взрослый – ребенок», воспитательно-образовательные практики, онтогносеологические основания, философия, человеческая субъективность.

Введение

Исходя из анализа эмпирического материала, можно утверждать, что в качестве значимой социально-культурной категории бытия – детству – вплоть до XVI века не уделялось достаточного внимания. Артикуляция этой проблемы позволяет выделить два основных предположения, проливающих свет на исследование феномена детства. Во-первых, вплоть до XVI века исследовательская позиция взрослых экспертов игнорировала факт наличия у ребенка специфических имманентных ему особенностей восприятия мира и бытийных характеристик; во-вторых, во все эпохи существуют тенденции к обобщению различий детей и интеграции знания о них в более широкий социально-культурный контекст, игнорируя при этом субъективные аспекты детского опыта. В то время как представления о детях и требования к их поведению в разных культурах, традициях и эпохах отличаются, подход, связанный с социальным конструированием и проективным восприятием этого феномена, остается универсальным.

Дефицитарность детства в древней Античности

Небольшие свидетельства древнегреческих авторов, демонстрирующие незначительный интерес к теме детства, – насколько мы можем судить об этом, исходя из оставшихся разрозненных фрагментов различных текстов, – содер-

жат данные о существовании представлений о детстве преимущественно как начальной биологической и психофизической стадии человеческого развития (Фрагменты 1989: 270–271). Попытки объективировать представления о детстве через метафорическое и символическое понимание, высказывания, фиксирующие повседневное отношение философов к ребенку, указывают на попытки проблематизировать этот феномен, которых, однако, не достаточно для создания целостной концепции, поясняющей «каково это быть древнегреческим ребенком».

Более четкие контуры представлений о детстве в Античности можно обнаружить в трудах древнегреческого философа Платона, в которых изложены взгляды на стадийное развитие детей (Платон, online), описаны методы воспитания и обучения (Платон, online). Было установлено, что при всей своей социально-политической направленности концепция Платона исключает обсуждение ряда принципиально значимых тем, таких как взаимоотношения в семье, интересы детей, их эмоциональные и бытовые стороны общения и т. д. Ребенок рассматривается философом преимущественно в качестве объекта социального конструирования и воспитательно-образовательного воздействия, встроенного в рамки четкой государственной структуры и лишённого до определенного возраста когнитивных и нравственных навыков, являющихся основными критериями взрослости. Ценности детства, а также семьи как самостоятельных феноменов, безотносительно целей государства, мыслителем не рассматриваются (Платон, online). Русский философ А.Ф. Лосев резюмировал концепцию идеального государства Платона следующим образом: «Аборт и детоубийство – диалектическая необходимость для платонически мыслящей женщины. А главное, не нужно считать никого своими родителями и своими детьми. Надо стереть семью с лица земли» (Лосев 1993: 852). Отталкиваясь от платонических представлений о ребенке, положивших начало последующей западной философской традиции, Аристотель в своей педологии рассматривает статус детей по аналогии с положением «царских подданных» (Аристотель 1983: 375–644), что позволяет выявить новые интерпретации отношений «взрослый – ребенок», исключающих идею «обобществления» детей в идеальном государстве Платона (Аристотель 1983: 472). Мыслитель аргументировано обосновывает этико-моральную причину несовершенства детей и исходит из следующего предположения – дети представляют собой «недоразвитых» существ, которые в отсутствие способностей к суждению и в силу невозможности осуществлять правильный выбор не могут быть счастливыми и полноценными личностями и гражданами.

Согласно такому подходу, ребенок представляет лишь возможность (δύναμις), но не действительность (греч. ἐντελέχεια «осуществленность», от ἐντελής «законченный» и ἔχω «имею»), что вносит существенное дополнение в определение детства и в целом человеческой субъективности в древней Античности (Аристотель 1976: I: 234–235). Взрослость, являющаяся, по сути, целью и смыслом человеческого развития, предшествует детству и формирует его как пассивное несостоявшееся (Аристотель 1976: I: 245). Это то, что позже известный психолог Э. Эриксон в работе *Детство и общество* назовет введением онтологической

дифференциации в культурное разнообразие путем установления качественных отличий.

Аристотелевская концепция детства оказала существенное влияние на формирование представлений о ребенке во все последующие периоды. Многие педагоги и ученые до сих пор неосознанно обращаются к различным вариантам этой трактовки, положенной в основание современной социальной и воспитательно-образовательной системы. Это указывает на существование устойчивых преемственных связей в исторических представлениях о детстве и позволяет обосновать наличие в современных трактовках детства ряда проблем, связанных, во-первых, с дискриминацией детей с ограниченными возможностями, а, во-вторых – с акцентуациями на развитии навыков и способностей у детей, определяемых исключительно с позиции взрослого мира (Matthews, online).

Отсутствие моральных и юридических способов регулирования отношений между взрослыми и детьми, ограничений, направленных против практик детоубийства, торговли детьми и сексуальных домогательств, также подтверждают незначительный статус ребенка в древней Античности (Демоз 2000: 42–47). По некоторым данным, только в конце IV – начале III века до н. э. было высказано осуждение детоубийства, описания которых можно обнаружить в работе Л. Демоза *Психоистория*. Согласно его концепции, инфантицидный стиль воспитания (Демоз 2000: 83), характеризующийся высоким уровнем проективной идентификации у взрослых в отношении детей и низкой степенью заинтересованности в познании их субъективного опыта, являлся характерной чертой отношений «взрослый – ребенок» в Древней Греции. Этот факт хорошо отображает цитата современного американского исследователя Н. Постмана, который в работе *Исчезновение детства* относительно античного периода писал: «Существует старая поговорка о том, что у греков есть слово для всего, кроме того, что относится к понятию „ребенок”» (Postman 1982: 18).

При всех этих негуманных подробностях древние греки одни из первых были озабочены поиском методов воспитания и обучения, созданием образовательной системы, что, с точки зрения Н. Постмана, является предзнаменованием возникновения идеи детства (Postman 1982: 20). Тем не менее, древнегреческая «пайдейя» (греч. παιδεία – формирование ребенка, образование, воспитанность, культура) – понятие античной философии, означающее универсальную образованность (лат. *humanitas* – вселенская образованность как существо человека), не означает заботу и любовь к детям в общепринятом в наши дни значении слова, поскольку отношение к ребенку в тот период, с точки зрения современных воззрений, не является гуманным.

«Темный» век отсутствия детства

Несмотря на обширный интерес исследователей феномена детства к Средним векам, в результате которого появился ряд обоснованных исторических и культурологических концепций, характеризующих этот период как «темное» время отсутствия детства, в настоящий момент появляется все больше опро-

вержений такому подходу. В основном они базируются на критике трудов таких известных авторов, как Ф. Арьес и Л. Демоз, упрощенные взгляды которых на феномен детства в Средние века привели к игнорированию этой темы в последующих исследованиях (Classen 2005: 4). Ниже перечисленные уточнения корректируют общие и однозначные заявления о монолитном единстве идеи отсутствия детства в Средние века.

В конце XX века был проведен ряд исследований, доказывающих, что в Средние века существовала концепция детства, образовательные теории и нормы детского поведения (Shulamith 1990). Вопреки утверждениям, по инерции ретроспективно отражающим общепринятую точку зрения об отсутствии детства в Средние века, и привлекательности идеи четкого разделения между средневековым «темным» прошлым и гуманной современностью, такие допущения не являются обоснованными.

Согласно историку-медиевисту Альбрехту Классену, существует много источников, подтверждающих наличие уважительного отношения к детям в период позднего Средневековья (Classen 2005: 6), проясняющих экзистенциальный и феноменальный опыт ребенка. К более ранним примерам можно отнести автобиографические воспоминания Августина Аврелия, изложенные в его труде *Исповедь* (Августин 2000: 8–15) и отражающие глубокой интенсивности переживания детского опыта, сожаление о невозможности считать его частью последующей жизни. Автобиографические описания могут внести некоторую определенность в понимание феномена детства, однако некоторые исследователи предостерегают от абсолютизации таких подходов, поскольку, во-первых, автобиографические описания являются ретроспективным изложением способов социального взаимодействия ребенка и взрослого, во-вторых, чаще всего они представляют совокупность «склеенных» воспоминаний, качественные и количественные характеристики которых очень искажены. Об этих особенностях писал в своих трудах русский ученый Л.С. Выготский (Выготский 1983). Также существуют данные о специфике организации школьного пространства в Средние века, отношений между детьми и взрослыми, преподавания в отсутствие возрастной дифференциации (Арьес 1999).

Предельно обобщая, можно отметить, что новым в христианской парадигме интерпретации феномена детства является попытка его сакрального прочтения. Под влиянием христианской религии, ее позиции относительно греховности человеческой природы, детство предстает в двух противоречащих друг другу ипостасях. С одной стороны, культ Девы Марии и младенца Христа позволил по-новому взглянуть на ребенка, который, являясь одновременно и презренным греховным существом (Аврелий Августин в произведении *Исповедь* отражает эти мысли следующим образом: «Младенцы невинны по своей телесной слабости, а не по душе своей» (Августин 2000: 8–15)), и новым представителем обещанного спасения, призывал взрослых к преодолению отвращения и любви (Frijhoff 2012: 14). В результате чего уже в IV веке н. э. появились сторонники защиты детей, умерщвление которых стало рассматриваться как убийство, несмотря на завуалированность таких мотивов христианской заботой о душах родителей. Однако, насколько позволяют судить данные (Демоз 2000: 48–49),

несмотря на попытки гуманизировать отношения между взрослыми и детьми, вплоть до XVI века детоубийство, масштабы которого в европейских странах были весьма значительными, наказывалось лишь в единичных случаях.

Параллельно сакральным представлениям о ребенке развивался гиперболизируемый уничижительный образ, указывающий на ущербность детей, их незначительную роль в жизни взрослых, целесообразность их вытеснения на периферию жизни, что свидетельствует о низком интересе к теме детства в средневековой культуре, взятой безотносительно христианской традиции.

Двойственность представлений о детстве в эпоху Средневековья также можно проследить, исходя из анализа архаических представлений о нем. Период детства, рождение ребенка часто символизировались, согласно мирским суевериям, с «потусторонним» миром, что порождало страхи и безразличие в общении с ребенком. Такое отношение к детям отражалось в оставляющем стиле воспитания (Демоз 2000: 84), в рамках которого как ребенок, так и взрослый, согласно концепции Демоза, представляли «детскую» личность, состоящую в бессознательных полиморфных социальных взаимоотношениях, конституирующих ее.

Это справедливо для западной европейской культуры, в то время как осмысление статуса детства в русской традиции имеет свою специфику. Несмотря на то, что существуют некоторые затруднения, связанные с отсутствием достаточного количества исследований, посвященных изучению «Древнерусского детства» в этот период, их общие идеи можно эскизно отобразить следующим образом. Во-первых, некоторые ученые отказываются рассматривать древнерусскую модель отношений «взрослый – ребенок» – по аналогии с работами Арьеса и Демоза – как деспотическую или безразличную к потребностям детей (Пушкарева 1996: 308–309); во-вторых, представления о всеобщей неграмотности родителей и детей в Древней Руси к настоящему времени считаются опровергнутыми, поскольку уже к XI–XIII векам ученичество являлось одной из форм образования на Руси, адаптированного под запросы той социальной среды. Родители уделяли достаточно внимания детям, однако их методы воспитания и обучения, с точки зрения некоторых авторов (Долгов 2006: 72–85), строились не на рациональных, а на сакрально-магических представлениях о мире и человеческой субъективности, что вполне коррелирует с западноевропейскими средневековыми представлениями о детстве.

Амбивалентность средневековых представлений, претерпевающих изменения от эпохи к эпохе, красной нитью прослеживается во всех последующих повествованиях о детстве, вплоть до наших дней, демонстрируя способ диалектического взаимодействия взрослого и ребенка в истории и культуре, в процессе которого феномен детства становится артикулируемым.

Нововременная концепция детства

Как и в случае со средневековыми представлениями, опирающимися на ставшие парадигмальными взгляды, XVI и последующие за ним XVII и XVIII

века создали собственные представления о детстве, тесно связанные с трансформацией социально-культурного климата, возникновением печатной культуры, изменением представлений о человеческой субъективности. Вслед за протестантской реформацией возникает новый публичный дискурс, в рамках которого священники, философы, педагоги предлагают произвести ревизию в представлениях о детстве.

Антропоцентризм и гуманизм XVI века существенно трансформирует многие сферы жизни, послужившие импульсом к изменению практик общения детей и взрослых, усилению эмоциональной привязанности между ними. Так, например, такие известные философы, как Л. Альберти (Альберти 1999: 140–179) и Э. Роттердамский акцентировали внимание на значимости детского опыта, свидетельствовали о необходимости проявления заботы о ребенке, эмоциональной вовлеченности взрослого в процесс воспитания (Роттердамский 1999: 246–296). Эти тенденции привели к повышению и изменению социального статуса ребенка, формированию четких критериев отличий детей и взрослых, организации школьного обучения. В XVI–XVII века детство стало синонимом школы, а «школьник» и «ребенок» тождественными понятиями.

Возрастная дифференциация и организация школьных классов, отталкивающаяся от иерархии способностей и умений ребенка, способствовали появлению и признанию социально-культурной категории «детство», что, в свою очередь, уже к концу XVI века привело к возникновению детской культуры, моды, языка и т. д. В этот период детство перестало ассоциироваться исключительно с биологической фазой развития и впервые было артикулировано в качестве аксиологически и социально значимого этапа жизни. С точки зрения Демоза, период конца XV – начала XVIII веков является моментом исторического разделения взрослых и детей и характеризуется амбивалентным стилем воспитания (Демоз 2000: 84–85), направленным на ослабление бессознательных проективных взрослых реакций, культивирование эмоциональной привязанности к детям.

Возрождающиеся идеи Платона относительно представлений о детстве можно обнаружить в работе итальянского философа Т. Кампанеллы *Город солнца*. Другой представитель Возрождения, М. Монтень, рассматривает детство в качестве периода человеческой жизни, в котором ребенок развивается благодаря снисходительной разумной любви и заботе родителей (Монтень 2002: III: 102–104). В XVII веке оформляется движение педагогов-новаторов, появляется корпус назидательно-воспитательной литературы, формируются новые представления о детстве. Однако эти позитивные тенденции не устранили торговлю детьми и эксплуатацию их низкооплачиваемого труда (Демоз 2000: 53) – дети по-прежнему использовались в качестве залога политических или долговых обязательств, объекта торговли, что не запрещалось законом вплоть до XIX века, равно, как и их жестокое избиение в школе и дома.

В эпоху Нового времени появляются два основных принципа отношений «взрослый – ребенок»: с одной стороны, повышается степень ответственности и заботы у взрослых, их эмоциональной вовлеченности в процесс воспитания; второй принцип связан с необходимостью введения жестких дисциплинарных

практик, не допускающих потакания детским слабостям, нацеленных на культивирование у ребенка чувства стыда и вины, послушания и т. д. Эти гипотезы подтверждают социо- и психогенетические исследования немецкого ученого Н. Элиаса, утверждавшего, что развитие цивилизации тесно связано со стремлением к предельной рационализации отношений в обществе, подавлением аффектов и желаний, введением постоянного контроля над всеми сферами человеческой жизнедеятельности (Элиас 2001). Причины таких трансформаций напрямую коррелируют с рефлексивным осмыслением основ формирования государственности, трансформацией представлений о природе человеческой субъективности в эпоху Нового времени, во многом созвучных современным характеристикам.

Определяющее значение в конституировании представлений о детстве в этот период имеет концепция Аристотеля, поэтому онто-гносеологический, гражданско-правовой, а также этический контекст античного рассмотрения феномена детства приобретает большое значение. Пример такой интерпретации можно обнаружить в трудах французского философа Р. Декарта и другого представителя этого исторического периода – Дж. Локка, разрушающего декартовский аргумент в защиту врожденных принципов познания у детей. Свои идеи по воспитанию и образованию детей, считавшихся лишь потенциально ценными людьми, поскольку они не имеют интеллекта и способности к самоконтролю, стыда и других качеств, которыми наделены взрослые, философ выразил в труде *Мысли о воспитании* (Локк 1988: III: 407–614). Некоторые теоретики когнитивного развития до сих пор считают, что радикальный эмпиризм Локка и крайний иннатизм (лат. *innātus* «врожденный») Платона или Декарта являются определяющими в современных интерпретациях феномена детства.

Работы французского философа М. Фуко позволяют выявить одну из причин такой линии развития – так называемый «шантаж» Нового времени и последующего за ним Просвещения. С его точки зрения, интерес к детству в XVII веке был вызван исключительно политическими, демографическими и экономическими интересами (Фуко 2005: 306), поскольку увеличение силы нации, определяемой, в том числе и количеством населения, сопряжено с ростом усилий по формированию интеллектуального, нравственного и физического сопровождения детей в социуме.

«Шантаж» Просвещения vs. романтического образа детства

Стадиальная концепция прогрессивного развития от детства к взрослости также соответствовала парадигмальным взглядам эпохи Просвещения, представители которой проявляли повышенный интерес к теме когнитивных оснований взросления. Главные тенденции этого периода, имеющие отношение к формированию представлений о феномене детства, можно выявить, исходя из противопоставления концепций немецкого мыслителя И. Канта и французского философа Ж.-Ж. Руссо, работы и взгляды которых в большой степени на-

ходятся в оппозиции к проекту Просвещения и прогрессистской, построенной на идеях Нового времени, парадигме детства.

В философских работах Канта феномен детства не являлся отдельной темой его профессиональных интересов и в основном рассматривался в рамках гносеологической и антропологической проблематики. По существу, кантовская концепция обоснования трансцендентального идеализма указывает на четкие критерии дифференциации взрослого и ребенка. Согласно философу, ребенок от рождения обладает рядом потенциальных способностей, однако цели последующей жизни детей связаны преимущественно с формированием трансцендентальных субъективных способностей в их тесной связи с развитием силы воли (Кант 1994а: 46), что опровергает значительность познавательного и морального опыта ребенка (Кант 1994b: VIII: 29–31; 399–462).

Гносеологический и антропологический дискурс, открытый И. Кантом, продолжается и в наше время, с той лишь разницей, что современные исследователи пытаются реабилитировать ценность детства и ориентироваться на поддержание спонтанной деятельности ребенка, его действительной аксиологической значимости в настоящем, уникальности внутреннего субъективного опыта. Несмотря на эти попытки, примат кантовского трансцендентализма до сих пор завуалировано участвует в написании современных повествований о детстве, в том числе и научных. Например, стадияльная теория развития Ж. Пиаже и другие эволюционные подходы, подвергающиеся активной критике в работах Л. Выготского, М. Липмана, Н. Юлиной за их редукционистский подход к исследованию детства, согласно которому детям вместе с другими «низшими» формами жизни отводится своя ниша в историко-культурном процессе, в позитивистском значении этого слова. Именно эпоха Просвещения породила ряд теорий, ориентированных на адаптацию естественных способностей ребенка и воспитательно-образовательных практик под конкретную концепцию реальности (Доронина 2021: 128–129).

Антагонистическую Канту позицию занимает Руссо, оказавший большое влияние на развитие идеи детства в последующие эпохи и настаивающий на признании аксиологической значимости ребенка, невозможности рассматривать его исключительно сквозь призму взрослых проекций в качестве потенциально «пригодного» человека и гражданина. Несмотря на то, что к этому времени уже существовало определенное «очарование» идеей детства, именно Руссо довел ее до концептуализации, повлиявшей на формирование последующих представлений, связанных с сентиментальным отношением к ребенку в эпоху Романтизма. Философ оправдывал природосообразность детства, его полноту и целостность, вне зависимости от возраста, поскольку каждый период, с его точки зрения, имеет свою уникальную специфику.

В трактате *Эмил, или О воспитании* Руссо изложил свою систему воспитания и обучения, в основе которой лежит «следование самой природе ребенка» (Руссо 1980). Взгляды философа обозначили контуры будущей гуманной педагогики и дидактики в XX веке, акцентирующей внимание на многогранности и сложности феномена детства, принципиальной инаковости ребенка, значимости его субъективного внутреннего опыта.

В начале XIX века, в качестве компенсации, происходит романтизация детства и реабилитация статуса ребенка как целостной неиспорченной цивилизацией личности, гения, умершего под гнетом радикального рационализма и культурно-политической гегемонии. Однако, согласно Х.-Г. Гадамеру, эпоха Романтизма, в целом разделяющая основные предпосылки Просвещения и меняющая лишь их оценки и акценты, по сути, является не чем иным, как его «зеркальным отображением» (Гадамер 1988: 167), демонстрирующим диалектическую напряженность взаимодействия двух доминирующих форм исторического сознания. Этот вывод обладает большим значением, поскольку позволил подвести черту под теорией субъективности, впервые сформулированной Руссо, утверждавшим о невозможности дифференциации природного и социального, детского и взрослого в человеке.

Предельно обобщая, предложенные философами этого периода характеристики детства можно выразить следующим ассоциативным рядом: ребенок наделен чистой, свободной силой и целостностью; соединение простодушия с ребячливостью; высшая (практическая) мощь; сердце, полное невинности и правды (Шиллер 1957: VII : 386–391); гений, божественная искра, невинность и т. д. Аналогичные воззрения на детей можно обнаружить у философа Ф. Харденберга (Новалис), сравнивающего ребенка с первым человеком и провидцем (Новалис 1995: 143–160). Резюмируя вышеперечисленные эпитеты и размышления о природе ребенка, можно аллегорически сказать, что дети – это «альфа и омега» взрослой жизни, точка отсчета и цель развития одновременно.

В «инстинктивном» стремлении освободиться от радикального рационализма попытки романтиков привели к переоценке феномена детства и, как следствие, формированию в первой половине XIX века первых институционализированных заведений для маленьких детей, ориентированных на их потребности, с учетом психофизиологических особенностей развития. Формируется так называемый социализирующий стиль воспитания (Демоз 2000: 85), который хорошо отражает лозунг немецкого педагога и создателя первого детского сада эпохи Романтизма Ф. Фребеля «Будем жить для наших детей» (Фребель 2005).

Интересно сравнить представления о детстве в русской религиозно-философской традиции с романтическими представлениями в западноевропейской культуре. Романтизация детства в русской религиозно-философской мысли проявлялась специфическим образом – ребенок олицетворял вневременную добродетель, божественную искру, идеал человека, душевная организация которого принадлежит трансцендентному центру личности. На примере работ двух известных мыслителей XIX века В.В. Розанова и Ф.М. Достоевского попробуем выявить специфические характеристики детства в этот период.

Русский философ В. Розанов в работе *Религия. Философия. Культура* в рамках философии повседневности, преодолевающей некоторую узость христианского догматизма, рассуждает о детстве как пристанище святости и отсутствия греха, благодаря чему они освещают своим присутствием любой дом (Розанов 2001: 209–210, 220–222). В рамках метафизики детства Розанова ребенок является «выявленной мыслью Божией» (Розанов 1990: I: 215), духовным таинственным феноменом (Розанов 1990: I: 306), отсылающим взрослых к трансцендентным

«оставленным» ими мирам (Розанов 1990: I: 215, 222); невинностью и безгрешностью (Розанов 2001: 37, 209), целостностью (Розанов 2001: 39), являющихся предметом постоянной ностальгии вышедших из детского возраста. Дети, будучи представителями трансцендентного мира, заключают в себе залог обещанного спасения взрослых, воспитывают и ведут их к наполненности, выразительности и одухотворенности (Розанов 2001: 220). В этом контексте, по аналогии с представителями западноевропейского Романтизма, Розанов отказывается от просвещенческих дуалистических интерпретаций этого феномена как исключительно социально-биологического явления, а указывает на одухотворенность детства, его возвышенное значение.

Защита достоинства и ценности детства является основным лейтмотивом произведений другого мыслителя XIX века – Ф. Достоевского, который настаивал на необходимости уважительного и трепетного отношения к ребенку, очеловечивающего души взрослых. Как следствие, взаимоотношения детей и взрослых представляются мыслителем как форма взаимного воспитания и облагораживания в любви и отсутствии губительных для ребенка наказаний (Достоевский 1995: XIV: 223–226), та же мысль звучит в *Братьях Карамазовых* (Достоевский 1991: IX: 565), а семья является святыней и оплотом государства (Достоевский 1994: XIII: 82).

Рассмотрение феномена детства в рамках русской религиозно-философской традиции – на примере размышлений Розанова и Достоевского – отсылает к метафоре «ребенок-святой», указывающей на высокую миссию детей, их безгрешность и одновременно могущество, что вполне отражает попытки представить этот феномен в западноевропейском Романтизме через такие предикаты, как «божественная искра», «гений», «альфа и омега» и т. д., повлиявших на формирование нового типа отношений «взрослый – ребенок».

Продолжающие острую полемику между Просвещением и Романтизмом современные исследования и интерпретации детства, на взгляд автора, представляют очередную попытку выявить новые грани понимания этого феномена, тесно связанные с онтологическими и гносеологическими установками тех периодов.

Выводы

Историко-философская реконструкция представлений о детстве – начиная с Античности и заканчивая эпохой Романтизма – позволила выявить корни современных представлений об этом феномене; установить факт существования закономерности их трансформации, обусловленной, во-первых, сменой парадигмальных взглядов на природу человеческой субъективности, во-вторых, способами формирования значений детства, в основе которых лежат онто-гносеологические обоснования.

Оправдывающие ценность детства и его высокое психо-духовное значение представители Романтизма оспаривали ограниченность гносеологических подходов к интерпретации ребенка, до сих пор являющихся определяющими и до-

минирующими в конструировании современных представлений об этом неоднозначном феномене.

Эти выводы имеют фундаментальное значение, поскольку позволяют выявить наличие философского контекста в любых представлениях о детстве, его влияние на стиль отношений «взрослый – ребенок», форму воспитательно-образовательных практик. В этом смысле философское исследование феномена детства, включающее множество элементов, актуализирует ряд вопросов, касающихся также природы, целей и задач воспитания и обучения, тесно связанных с концептуальными представлениями о феномене детства.

Библиография / References

- Avgustin, A. (2000). *Isповедь*. Moskva: Kanon+Reabilitaciã [Августин, А. (2000). *Исповедь*. Москва: Канон+Реабилитация].
- Al'berti, L. (1999). *O semè*. V: *Obraz čeloveka v zerkale gumanizma: mysliteli i pedagogi epohi Vozroždeniã o formirovanii ličnosti (XIV–XVII vv.)*. Moskva: URAO: 140–179 [Альберти, Л. (1999). *О семье*. В: *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.)*. Москва: УРАО: 140–179].
- Aristotel'. (1976). *Metafizika*. V: *Sočineniã: v 4 tomah*. Т. 1. Moskva: Nauka [Аристотель. (1976). *Метафизика*. В: *Сочинения: в 4 томах*. Т. 1. Москва: Наука].
- Aristotel'. *Politika*. V: *Sočineniã: v 4 tomach*. Т. 4. Moskva: Mysl' [Аристотель. (1983). *Политика*. В: *Сочинения: в 4 томах*. Т. 4. Москва: Мысль].
- Arès, F. (1999). *Rebenok i semejnã žyzn' pri Starom poriadke*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta [Аррьес, Ф. (1999). *Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета].
- Classer, A. (2005). *Philippe Aries and the Consequences History of Childhood, Family Relations, and Personal Emotions. Where do we stand today? V: Childhood in the Middle Ages and the Renaissance. The Results of a Paradigm Shift in the History of Mentality*. Berlin–New York: Walter de Gruyter: 1–65.
- Demoz, L. (2000). *Psihoistoriã*. Rostov-na-Donu: Feniks [Демоз, Л. (2000). *Психоистория*. Ростов-на-Дону: Феникс].
- Dolgov, V.V. (2006). *Detstvo v kontekste drevnerusskoj kul'tury XI–XIII vv.: Otnošenie k rebenku, sposoby vospitaniã i stadii vzrosleniã. Ètnografičeskoe obozrenie*, 5: 72–85 [Долгов, В.В. (2006). *Детство в контексте древнерусской культуры XI–XIII вв.: Отношение к ребенку, способы воспитания и стадии взросления. Этнографическое обозрение*, 5: 72–85].
- Doronina, S.G. (2021). *Filosofskoe issledovanie fenomena detstva: problemy i perspektivy. Socium i vlast'*, 1(87): 127–137 [Доронина, С.Г. (2021). *Философское исследование феномена детства: проблемы и перспективы. Социум и власть*, 1 (87): 127–137].
- Dostoevskij, F.M. (1991). *Bratã Karamazovy*. V: *Sobranie sočinenij: v 15 tomach*. Т. 9. Leningrad: Nauka, Leningradское отделение [Достоевский, Ф.М. (1991). *Братья Карамазовы*. В: *Собрание сочинений: в 15 томах*. Т. 9. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение].
- Dostoevskij, F.M. (1994). *Dnevnik pisatelã 1876*. V: *Sobranie sočinenij: v 15 tomach*. Т. 13. Sankt-Peterburg: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1994). *Дневник писателя 1876*. В: *Собрание сочинений: в 15 томах*. Т. 13. Санкт-Петербург: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1995). *Dnevnik pisatelã 1877, 1880, avgust 1881*. V: *Sobranie sočinenij: v 15 tomach*. Т. 14. Sankt-Peterburg: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1995). *Дневники писателя 1877, 1880, август 1881*. В: *Собрание сочинений: в 15 томах*. Т. 14. Санкт-Петербург: Наука].

- Fragmenty rannih grečeskikh filozofov*. (1989). Č. 1. Moskva: Nauka [*Фрагменты ранних греческих философов*. (1989). Ч. 1. Москва: Наука].
- Frebel, F. (2005). *Budem žit' dlá naših detej*. Ekaterinburg: U-Faktoriá [Фребель, Ф. (2005). *Будем жить для наших детей*. Екатеринбург: У-Фактория].
- Frijhoff, W. (2012). Historian's discovery of childhood. *Paedagogica Historica*, 48, 1: 11–29.
- Fuko, M. (2005). *Nenormal'nye: kurs lekcij, pročítannyyh v Kollež de Frans v 1974–1975 uč. godu*. Sankt-Peterburg: Nauka [Фуко М. (2005). *Ненормальные: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974–1975 уч. году*. Санкт-Петербург: Наука].
- Gadamer, Ch.-H. (1988). *Istina i metod*. Moskva: Progress [Гадамер, Х.-Г. (1988). *Истина и метод*. Москва: Прогресс].
- Kant, I. (1994a). *Kritika sposobnosti suždeniá*. Moskva: Iskusstvo [Кант, И. (1994a). *Критика способности суждения*. Москва: Искусство].
- Kant, I. (1994b). *Sobranie sočinenij v 8 tomach*. T. 8. Moskva: ČORO [Кант, И. (1994b). *Собрание сочинений в 8 томах*. Т. 8. Москва: ЧОРО].
- Lokk, Dž. (1988). *Sočineniá: v 3 tomach*. T. 3. Moskva: Mysl' [Локк, Дж. (1988). *Сочинения: в 3 томах*. Т. 3. Москва: Мысль].
- Losev, A.F. (1993). *Očerki antičnogo simvolizma i mifologii*. Moskva: Mysl' [Лосев А.Ф. (1993). *Очерки античного символизма и мифологии*. Москва: Мысль].
- Matthews, G., Mullin, A. (2020). *The Philosophy of Childhood*. V: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Online) <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/childhood/> (доступ: 24.06.2021).
- Monten', M. (2002). *Opyty: v 3 knigach*. Kn. 3. Moskva: «AST»; Har'kov: «Folio» [Монтень, М. (2002). *Опыты: в 3 книгах*. Кн. 3. Москва: «Изд-во АСТ»; Харьков: «Фолио»].
- Novalis, G. (1995). *Fragmenty. Učeniki v Saize*. Sankt-Peterburg: Evraziá [Новалис, Г. (1995). *Фрагменты. Ученики в Саисе*. Санкт-Петербург: Евразия].
- Platon. (1971). *Gosudarstvo. Sobranie sočinenij: v 3 tomach*. T. 3 (1). Moskva: Mysl'. (Online) <http://www.psylib.ukrweb.net/books/plato01/26gos07.htm>. (dostup 7.07.2021) [Платон. (1971). *Государство*. В: *Собрание сочинений: в 3 томах*. Т. 3 (1). Москва: Мысль. (Online) <http://www.psylib.ukrweb.net/books/plato01/26gos07.htm>. (доступ 7.07.2021)].
- Platon. (1999). *Zakony*. Moskva: Mysl'. (Online) <http://www.psylib.ukrweb.net/books/plato01/30zak06.htm>. (dostup: 7.07.2021) [Платон. (1999). *Законы*. Москва: Мысль. (Online) <http://www.psylib.ukrweb.net/books/plato01/30zak06.htm>. (доступ: 7.07.2021)].
- Postman, N. (1982). *The disappearance of childhood*. 5: 1st Vintage eBooks. Originally published: New York: Delacorte Press.
- Puškarëva, N.L. (1996). *Mat' i materinstvo na Rusi X–XVII vv. V: Človek v krugu sem'i: Očerki po istorii častnoj žizni v Evrope do načala Novogo vremeni*. Moskva: RGTU: 308–309 [Пушкарева, Н.Л. (1996). *Мать и материнство на Руси X–XVII вв. В: Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени*. Москва: РГТУ: 308–309].
- Rozanov, V.V. (1990). *Sočineniá: v 4 tomach*. T. 1. Moskva: Pravda [Розанов, В.В. (1990). *Сочинения: в 4 томах*. Т. 1. Москва: Правда].
- Rozanov, V.V. (2001). *Listva (Iz rukopisnogo nasledia)*. Moskva: Lakom-kniga [Розанов, В.В. (2001). *Листва (Из рукописного наследия)*. Москва: Лаком-книга].
- Rotterdamskij, E. (1999). *O vospitanii detej. V: Obraz človeka v zerkale gumanizma: mysliteli i pedagogi epohi Vozroždeniá o formirovanii ličnosti (XIV–XVII vv.)*. Moskva: URAO: 246–296 [Роттердамский, Э. (1999). *О воспитании детей. В: Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.)*. Москва: УРАО: 246–296].

- Russo, Ž.-Ž. (1980). *Pedagogičeskie sočineniâ: v 2 tomach*. T. 1. Moskva: Pedagogika [Руссо, Ж.-Ж. (1980). *Педагогические сочинения: в 2 томах*. Т. 1. Москва: Педагогика].
- Shulamith, S. (1990). *Childhood in the Middle Ages*. London and New York: Routledge.
- Šiller, F. (1957). *Sobranie sočinenij: v 7 tomach*. Moskva: Hudožestvennaâ literatura [Шиллер, Ф. (1957). *Собрание сочинений: в 7 томах*. Т. 7. Москва: Художественная литература].
- Vygotskij, L.S. (1983). *Razvitie vyših psihičeskikh funkcij. V: Sočineniâ v 6 tomach*. T. 3. Moskva: Pedagogika [Выготский, Л.С. (1983). *Развитие высших психических функций. В: Сочинения в 6 томах*. Т. 3. Москва: Педагогика].
- Èlias, N. (2001). *O processe civilizacii: sociogenetičeskie i psihogenetičeskie issledovaniâ: v 2 tomach*. T. 2. Moskva; Sankt-Peterburg: Universitetskaâ kniga [Элиас, Н. (2001). *О процессе цивилизации: социогенетические и психогенетические исследования: в 2 томах*. Т. 2. Москва, Санкт-Петербург: Университетская книга].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 259

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.15>

Научно-исследовательская статья / Research article

Copyright © 2021 SRG and V. Maximovich¹

Citation:

Максимович, В. (2021). Социогуманитарное измерение трансформации культуры в условиях транзитивного общества. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 267–279. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.15>

Maximovich, V. (2021). Sociogumanitarnoe izmerenie transformacii kul'tury v usloviâh tranzitivnogo obščestva. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 267–279. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.15>



СОЦИОГУМАНИТАРНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ТРАНЗИТИВНОГО ОБЩЕСТВА

ВАЛЕРИЙ МАКСИМОВИЧ / VALERY MAXIMOVICH

Национальная академия наук Беларуси / National Academy of Sciences of Belarus

Институт философии / Institute of Philosophy

Отдел философии литературы и эстетики / Philosophy of Literature and Aesthetics Department

ул. Сурганова 1, корп. 2, ВУ-220072, Минск, Беларусь / Surganova St. 1/2,

ВУ-220072, Minsk, Belarus

Corresponding Author e-mail: valery.maximovich@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9062-6984>

(получено / received 5.07.2021; принято / accepted 14.07.2021)

Abstract

Socio-humanitarian dimension of culture transformation in a transitive society

The article examines the causes and factors affecting the degree of a cultural transformation in a transitive society. It argues that a socio-cultural transformation turns out

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

to be a complication of society and a development of new forms, in which the ongoing qualitative transformations in the culture-forming structures of society are refracted in a special way.

Keywords: sociocultural transformation, sociocultural adaptation, sociocode, cultural crisis, value priorities.

Резюме

В статье исследуются причины и факторы, влияющие на степень трансформации культуры в условиях транзитивного общества. Утверждается, что социокультурная трансформация оказывается усложнением общества и развитием новых форм, в которых особенным образом преломляются происходящие качественные преобразования в культуруобразующих структурах общества.

Ключевые слова: социокультурная трансформация, социокультурная адаптация, социокод, кризис культуры, ценностные приоритеты.

Культура любого общества не может рассматриваться изолированно, а только с учетом всевозможных изменений в широком спектре происходящих в социуме процессов, что составляют в своей совокупности социокультурную динамику общества. Важной частью этих изменений являются социокультурные трансформации (от лат. *transformatio* – «преобразование, изменение формы, превращение, преображение»), напрямую влияющие на всю социокультурную систему, на каждую ее подсистему. Трансформация в сфере общественных практик подразумевает прежде всего действие или процесс изменения внутренней природы, характера социума, видоизменение его сущностных компонентов, всех сфер общественной жизни, что, в итоге, может приобрести как прогрессивную, так и регрессивную направленность. Отличительный признак трансформации заключен в преобразовании форм и содержания общественной жизни, ее институциональной сферы, норм, ценностей, менталитета и других сторон социума (Ламажаа 2020).

В том случае, когда изменениям подвергаются все стороны социума, мы имеем дело с «системной трансформацией» – перманентными, динамически развивающимися преобразованиями общественных структур при одновременном функционировании как старых, так и новых форм. При этом происходит постепенная трансформация устоявшихся структур в новые, возникают новые социальные структуры (Ламажаа 2020).

Следует заметить, что само понятие социокультурной трансформации многогранно и полифункционально. Под «социальной трансформацией» понимается прежде всего процесс качественного изменения социума в целом или отдельных его социально значимых сегментов. Цели и результаты этого процесса могут приобретать двунаправленный характер, выражающийся или в более ка-

чественно выразительной структурной организации трансформируемого объекта, или же в более низкой по сравнению с исходной.

Социокультурные трансформации представляют собой масштабные интерактивные социокультурные преобразования системного характера, имеющие тотальный характер. В большей степени они зависят от глобализационных процессов, напрямую влияющих на продвижение общества к новой стадии социокультурного развития. При этом создаются принципиально иные условия, в которых складываются и развиваются социальные отношения, возникают новые принципы взаимодействия, жизненные цели и ценностные ориентации, мотивы деятельности, эстетические вкусы, предпочтения и др. В культуре отражается процесс становления меняющегося сознания, сдвиг мировоззренческих установок, норм и принципов жизнедеятельности.

Социокультурная динамика любого общества проявляет себя в том числе посредством межкультурной коммуникации, что приводит к изменению культурного пространства и напрямую влияет на ценностное ядро данной культуры, ее субстанциальные основания, что может, при определенных условиях, привести к разрушению культуры как целого, к деформации социокода общества. Все эти деструктивные проявления в культуре напрямую связываются с человеком, его ролью и значимостью в социокультурной парадигме времени. Личность, как известно, является совокупностью субъективного опыта в «культуре-как-процессе», результатом выбора поведенческих моделей, моделей восприятия и чувствования, выработанных в процессе освоения культуры. Она, личность, играет в этом первостепенную роль, являясь одним из самых существенных ориентиров социокультурного развития, поскольку изменение личности предшествует изменению общества.

Эмоционально-чувственная составляющая в живом энергетическом средоточии культурного поля играет определяющую роль.

Культура как особая среда человеческого существования, как социотворческий феномен, как результат духовно-материальной деятельности людей формируется, существует и развивается, в первую очередь, за счет человеческих чувств и переживаний (Кравченко 2017: 119).

Т. Парсонс считает, что

(...) поведение человека осуществляется в трех конфигурациях. Во-первых, ориентация действий любого актора – это дифференцированная и интегрированная система личности. Во-вторых, действие отдельного актора входит в процесс взаимодействия с другими людьми, образуя социальную систему. В-третьих, объекты ориентации, культурные эталоны взаимодействия задаются культурой (Парсонс 2002: 421-423).

Главным условием социокультурной трансформации является смена идейных установок и ценностных приоритетов в сознании человека. Социокультурная реальность находится в состоянии постоянного движения, обладает перманентной изменчивостью, что актуализирует проблему поиска и обретения абсолютных ценностей, которые гармонизируют общественные отношения, придают целостность интенциональным способам деятельности людей и их отношению к миру. Человек по определению находится в постоянном поиске оп-

тимальных возможностей самоосуществления, самореализации, согласовывая и корректируя свои действия как с наличными условиями, так и с находящимися за их пределами: в мире желаний, усилий, смыслов и ценностей, которые в совокупности складываются в линию поиска судьбы. Человеческий интеллект и сознание имеют метафизическую природу в том смысле, что стремятся с выразительной определенностью выработать и оформить (кодифицировать и рационализировать) определенные принципы, понятия, нормы, позволяющие ему ориентироваться в сложной, многомерной пространственно-временной системе социальных процессов. Тесная сопричастность человека с надвременному миру ценностей, который входит в сферу его жизненных интересов, дает основания говорить о его трансцендентной природе – субъекте, обитающем в метафизической реальности. Смыслжизненные ценности выступают в качестве регулятивного механизма, имманентно присутствующего в мыслительном пространстве духовного бытия и охватывающего бесконечно новые возможности человека. Это является важнейшим фактором формирования личностной структуры, интегрирующим различные пласты бытия человека в единую систему и обеспечивающим обретение им собственной смысловой ниши и сохранение самотождественности в потоке разнообразных внешних детерминаций (Тельнова 2005).

Социокультурные трансформации напрямую связаны с социокультурным взаимодействием – межгрупповым и межиндивидуальным. Специфика социокультурных отношений заключается в том, что в них имеет место синтез социальных отношений и культуры. Этот процесс отражает меру владения культурным богатством общества и применения его в социальной деятельности отдельного индивида, конкретной социально-профессиональной группой и обществом в целом (Антипьев 2009: 175). Социокультурное взаимодействие лежит в основе микродинамических изменений и процессов. Оно происходит в контексте совместного существования людей на том уровне анализа, который принято обозначать как повседневность (Орлова 2007: 72).

Стоит отметить, что повседневность (обыденность) имеет большое значение для человека. В самой незаурядной повседневности создаются материальные и духовные ценности, которые порой приобретают характер творческих открытий, прорывов, в высшей степени инноваций, выходящих далеко за рамки обыденности.

Социокультурная адаптация, как и социальная адаптация в целом, по своей внутренней направленности процесс не только перманентный, но и достаточно дискретный. Он во многом зависит от субъективных предпочтений и предрасположенностей, влияющих на восприятие и освоение социокультурной среды в конкретных, как правило, нестандартных ситуациях. На степень социокультурной адаптации также оказывает свое влияние и постепенно возникающие потребности индивида, напрямую зависящие от внутренних изменений в нем самом и по большей мере обусловленные характером взаимосвязи с конкретной социокультурной средой. В данном случае принятые нормативы и предписания, заданные и контролируемые обществом, могут вступать в противоречие с «горизонтом ожидания» субъекта адаптации. Нормативно-регулирующие ры-

чаги и механизмы воздействия среды объективно вызывает активное стремление к преодолению возникших преград и к установлению сбалансированных отношений во взаимодействии сторон.

Обращение к понятию «социокультурная трансформация» открывает возможность более рационального осознания изменений, происходящих в обществе и культуре, и компетентного управленческого воздействия с целью стимулирования, торможения или коррекции процесса в целом или каких-либо его отдельных структурных элементов. В этой связи В.В. Кравченко отмечает, что

(...) социальные трансформации оказываются показателями тех, по преимуществу, необратимых изменений, которые придают характерные черты современному человеческому обществу как целому, а также – отдельным социокультурным образованиям, которые, с одной стороны, испытывают влияние глобализирующих и унифицирующих тенденций, а с другой – выявляют уникальные национально-этнические и региональные черты (Кравченко 2019: 83).

Согласно Кравченко, все большее количество людей ориентируется на известные или возобновленные программы социокода (аналога генетического кода), которые напрямую сегодня связаны с этническим менталитетом. В основе складывания нового глобального типа социокода лежат глубочайшие социокультурные и культурно-антропологические преобразования, связанные с результатами ряда научно-технических инноваций, компьютеризацией не только производственно-экономической сферы, но и обыденной жизни людей. По определению М.К. Петрова, социокод интегрирует знаковые системы культуры, составляет механизм регламентации ее содержания и развития исторически сложившегося культурного типа (Петров 1991: 45). Социокод, по существу, выступает в роли базовой знаковой реалии наличествующей культуры, способствующей сохранению ее в целостности и обеспечивающей ее традирование и формирование институтов общения. Социокод трактуется как «свернутая» модель общения, общезначимый регулятор деятельности, механизм трансляции ценностей. Это устойчивое ядро цивилизации и «переведенный в общественное достояние продукт деятельности», способ существования «социально-генетической» памяти, наследующей культурно-эволюционные механизмы.

Социокоды для большинства людей оказываются проявленными в социальной оболочке, «одежде», принятой «униформе» или «дресс-коде», помогающих существовать и общаться с себе подобными. Базовые социокоды, например, стили одежды (классика, офисный, спортивный), используются каждым социальным слоем по мере необходимости; при этом всегда есть предпочтительный для отдельного индивида, одновременно признаваемый в том или ином сообществе. Зачастую индивидуальной редукции подвергаются моральные аспекты социокода, которые дают возможность личности осуществлять элементарный выбор собственного поведения и способствуют ее индивидуальному социальному «выживанию» (Микляева 2008: 65).

Тезаурус социокультуры как целого сохраняет свою полноту благодаря культурной направленности данного общества, реализующего специфический, особенный культурный архетип. В случае, когда культурная трансформация, затрагивая разные сферы культуры, сохраняет ее культурный архетип, не утра-

чивается возможность воссоздать в новых условиях базисные для данной культуры формы социального взаимодействия, культурные коды и эстетические системы, формирующие и поддерживающие социально приемлемые поведенческие стратегии, «реанимирующие»

(...) в данной культуре тот конкретно-исторический тип человека, который способен формировать, воспринимать и сохранять эту культуру. Сохранение антропологического типа в социокультурных трансформациях позволяет сохранить тождество культуры и обеспечить ее трансмиссию в социокультурной динамике (Ищенко 2018).

С учетом реального потенциала самосовершенствования, применения инноваций в условиях существующего многообразия культурно-антропологического наследия, деятельности как отдельного социокультурного индивида, так и целого ряда социальных групп и их элит, трансформации объективно ведут к постепенному изменению социокода данной общности в политической, социальной, художественной, научной и других областях. Трансформационный процесс имеет в качестве изначального посыла субъективированную компоненту, связанную с кардинальным «обновлением ума» (А. Пушкин) под нарастающим влиянием необратимо изменяющихся объективных обстоятельств. С течением времени, согласно утверждению К. Маркса, «идеи, овладевшие массами, становятся материальной силой». Антропологический аспект глубокой трансформации социогуманитарных основ общественного развития проявляется в том, что «в рамках данного социума перестает формироваться тот конкретно-исторический тип человека, который способен культивировать и творчески воссоздавать данную культуру. При этом антропологическая составляющая социокультурных трансформаций является структурообразующей частью сохранения культурной идентичности в условиях интенсивной межкультурной коммуникации» (Ищенко 2018).

Социальная трансформация как амбивалентный процесс оказывает одновременно и стихийно развивающее, и целенаправленное воздействие на содержание и динамику процесса. Исторический опыт, конкретные примеры модернизационных изменений, имеющих место быть, свидетельствуют о не обязательно прогрессивной целенаправленности социальной трансформации.

Трансформации в культурных институтах определенно самые сложные и по последствиям своим многозначны и труднопредсказуемы для современников, не имеют четко очерченных векторов направленности в отдаленной перспективе. Здесь самые благонамеренные замыслы могут быть в значительной мере нейтрализованы непредвиденными обстоятельствами или даже привести к обратным результатам (Марченко 2020).

Конструктивные, приносящие положительную результативность трансформации с необходимостью опираются на традиционные национальные ценности. На их основе генерируются усовершенствования, создаются новые культурные продукты, бренды, артефакты, формируются отношения с иными свойствами и качествами. При этом традиция понимается не как некая рутинная константность, не способная к прогрессивным изменениям. Напротив, традиция в условиях стремительно изменяющейся реальности нацелена в будущее благодаря своему историко-культурному, творческому, духовно-созидающему потенци-

алу, тесной включенности в универсальные связи социального и естественно-природного миров.

При относительно спокойном развитии истории традиционные ценности устойчивы к различным негативным проявлениям и в течение жизни одного-двух поколений изменения в них мало заметны. Трансформации деструктивные ищут опоры в несоприродных ценностях и разрушительно действуют на систему ценностей национальной культуры. Они происходят в результате разупорядочивания связей и протекают с большим напряжением и в высоком темпе, и даже взрывообразно, и нацелены на “имплантацию чуждого” (Марченко 2020).

Они характеризуются неопределенностью, неравномерностью, неустойчивостью, бифуркационной креативной потенциальностью. Конструктивные трансформации тесно связаны с процессами прогнозирования и моделирования, четкого осознания общих интересов и ценностей вовлеченного в процесс модернизации общества, в основе чего лежит идея усовершенствования, национальная созидательная стратегия, ускоряющий или замедляющий темп и напряжение которой задают вызовы времени. Направляющие векторы этого развития полагаются на конструктивное (конституирующееся) знание, составляющее основу для логического конструирования, моделирования и использования в социальной прагматике. Определяющим основанием деструктивной трансформации выступает унифицирующая трансформация, которая может «служить стартовой площадкой для следующей и, скорее всего, последней цели – виртуализации культуры, подмены ее энергонесущих сфер и ценностей видимостями, мнимостями, симулякрами. Это уже роковая фаза – экспроприация культуры как некоего национально-особенного окна в мир – реально-осязаемый и внутренний, духовный» (Марченко 2020).

При разнообразии подходов к пониманию отмеченных явлений следует все же различать концепты «кризис культуры» и «социокультурная трансформация». Оба этих понятия, безусловно, характеризуют динамику культуры, процессы изменений, происходящих в ней. Но у них имеется кардинальное отличие. Некоторые исследователи полагают, что социокультурная трансформация прежде всего связана с переходом системы культуры в новое качество, в то время как кризис культуры представляет собой изменения в самой культуре, без смены ее качественных характеристик, замечая при этом, что не каждый кризис культуры может привести к социокультурной трансформации. Оба этих понятия характеризуют динамику культуры, процессы изменений, происходящих в ней (Тарасов 2011: 212).

Е.А. Ерохина понимает социокультурную динамику как единство двух процессов:

(...) цивилизационного процесса и социокультурной трансформации конкретного (отдельного) общества. Понятие цивилизационного процесса отражает преобразование географического пространства в социокультурное в результате деятельного освоения определенной территории. Понятие социокультурной трансформации отражает преобразование свойств (качеств) отдельного общества под влиянием исторического процесса (Ерохина 2015: 1819).

Согласно Ерохиной, социокультурная трансформация представляет собой движение общества от традиции к современности, то есть, по сути, линейный прогресс социальных форм, имеющий универсальное значение. Цивилизационный же процесс отражает локальную специфику социокультурной трансформации, иными словами, выражает то особенное, что привносит данная цивилизация в общее движение по единому пути развития (Ерохина 2015: 19). Автор утверждает, что социокультурная трансформация оказывается усложнением общества и развитием новых форм, в которых особенным образом преломляются происходящие изменения в культуuroобразующих структурах общества.

Противоположную точку зрения высказывает А.Н. Тарасов. В статье, посвященной концепции социокультурной трансформации, автор указывает, что

(...) кризис является непременным условием роста культуры и нередко сменяется расцветом. Кризис культуры представляет собой период поиска культурой новых оснований и переоформления собственных смыслов, в отличие от социокультурной трансформации, которая никогда не сменяется расцветом данного общества и всегда кончается его гибелью (Тарасов 2011: 211).

По мнению Тарасова, если кризис культуры характеризует изменения части, то социокультурная трансформация характеризует изменения системного характера, изменения целого (Тарасов 2011: 211). Автор выделяет определенные закономерности перехода культуры в новое качество, которые приемлемы для всех эпох: социокультурная детерминация, закономерности протекания и проявления трансформации, общность итогов социокультурной трансформации. Он подчеркивает, что «исследование этих теоретических позиций с методологической точки зрения имеет важное значение для теории культуры (Тарасов 2011: 211).

Тарасов предлагает свою характеристику социокультурной детерминации, которая, по его убеждению, ставит своей целью выяснить конкретные причины, которые оказали влияние на процессы перехода от одной эпохи культуры к другой. Любое явление действительности всегда детерминировано конкретно-историческими и прежде всего социально-экономическими условиями и предпосылками. То есть, по мнению автора, между этими явлениями наблюдается прямая зависимость, поскольку чем масштабнее будут эти изменения, тем очевиднее будет проявлять себя кризис культуры, обнаруживающий себя прежде всего в деформации своих базисных оснований. В случае, когда эти изменения носят принципиально иной, качественно отличный характер, затрагивающий ценностно-нормативную систему, мы вправе говорить о социокультурной трансформации (Тарасов 2011: 212).

Анализ закономерностей протекания и проявления социокультурной трансформации нацелен на выявление общих характеристик, отражающих принципы функционирования культурной среды в переходный период. С позиций теории культуры к числу таких закономерностей следует относить следующие: усиление субъективных тенденций в культуре, явный разрыв с предшествующей культурной традицией, эклектизм, культурный релятивизм и плюрализм (Тарасов 2011: 212).

В ситуации критической неразрешенности возрастает культуростроительная роль ценностно-нормативных, художественно-символических, коммуникативных компонентов, призванных способствовать реорганизации и видоизменению транзитивной культуры. По словам В. Ионесова, способность этих универсалий упорядочивать и ретранслировать существующие смыслообразы позволяет рассматривать их «как адаптивные факторы и механизмы семиотической перекалфикации, социализации и реорганизации культуры» (Ионесов 2011).

Подходы к определению сущности кризисов и социокультурных трансформаций должны отличаться взвешенностью, комплексным учетом всех имеющих факторов и особенностей. Во избежание нежелательных перекосов и трактовок следует в данном случае обратиться к мнению П. А. Сорокина, американского социолога русского происхождения, который занимался вопросами общественного развития, что нашло отражение в четырехтомном труде *Социальная и культурная динамика (1937–1941)*, и ввел понятие социокультурной динамики в гуманитарную науку XX века. Ученый подчеркивал, что

(...) социальный мир складывается из цельных социокультурных систем (суперсистем), которые отличаются внутренним единством. Эта внутренняя интеграция обеспечивается двойным образом: то, что относится к обществу (социальная часть системы), – связано причинно-функциональным единством. То, что относится к культуре, – логической интеграцией, посредством значений (через аналогии, исключения, общность стиля и т.д.). Чтобы понять происходящие в обществе процессы, необходимо не просто установить функциональную связь отдельных единиц, а выявить их логико-смысловое единство (Сорокин 2006: 28).

В указанное понятие Сорокин включает все социокультурные процессы, которые происходят в обществе. При этом автор «считает синонимами понятия “изменение” и “процесс”, называя процессом любую модификацию каких-либо качеств субъекта процесса» (Сорокин 2006: 98). Проведенный Сорокиным анализ применим к социокультурному изменению как таковому. При исследовании социокультурного процесса Сорокин выделяет четыре его характеристики: «субъект изменений, пространственные отношения, временные отношения и направление изменений» (Сорокин 2006: 98).

Особо подчеркивается роль субъекта изменений, без которого мы не можем говорить о том, что изменяется именно выбранная для рассмотрения социокультурная единица. «... Сохранение идентичности при социокультурных изменениях – основное условие научного познания социокультурных систем» (Сорокин 2006: 99). Внутренние причины социокультурных трансформаций имеют доминантный характер в отличие от причин внешних.

Внешнее воздействие на сложную социокультурную систему запускает различные механизмы реагирования на это воздействие, которые активизируются или впервые создаются на основе действенных констант социокультуры, то есть определяются ее социокультурным пространством и временем. Социокультурное пространство генерирует фундаментальные условия включения коллективных субъектов в практическую деятельность, обеспечивая социальное развитие общества. Социокультурное время как одна из

базовых констант социокультурного бытия задает условия социокультурной трансформации конкретных обществ (Ерохина 2015: 115).

Социокультурная трансформация имеет тотальный характер своего проявления, поэтому при изучении трансформационных процессов социокультурной динамики можно рассматривать социальные и культурные трансформации отдельно. По утверждению Ерохиной, «...культурная динамика отражает процесс смены типа воспроизводства культуры, а социальная динамика – смену типа социальной организации общества» (Ерохина 2015: 118).

В современной социальной философии социальные трансформации определяются как наиболее фундаментальные, коренные преобразования в обществе, которые, затрагивая все его стороны, существенно изменяют способ и принципы социальной организации, социальную структуру и характер взаимосвязей социальных субъектов. Социосистемные социальные трансформации разделяют на трансформации социальной структуры общества, социальных связей и социальных норм в данной культуре (Силина 2013: 12).

Трансформации социальной структуры общества заключаются в появлении новых социальных групп, редукции старых, а также в смене роли и места социальной группы в социальном пространстве. Трансформация социальных связей представляет собой направленное изменение социальных отношений и взаимодействий в обществе. Трансформация социальных норм какого-либо общества заключается в изменении регулирующего принципа существования и функционирования социального пространства. Как таковой этот принцип выражается в культурном архетипе как одном из элементов целостного образа, представляющего в символической форме антропологический тип конкретной культуры. Сохранение культурной целостности данного общества возможно, если трансформации социальных норм происходят в тех границах, которые задаются культурным архетипом. Нормы социальной жизни, где отражаются и реализуются разные варианты культурного архетипа, делают возможным как трансмиссию культуры, так и развитие новых потенциалов, имеющих все шансы для своего воплощения в жизнь (Ищенко 2018). Социальные трансформации всегда сопровождаются трансформациями культуры, которые, впрочем, не всегда имеют синхронный характер, единую форму выражения и предвидения результата. В своей обобщающей работе современный российский исследователь В.И. Ионесов отмечает:

Трансформация культуры есть переходный процесс, в котором осуществляется радикальное, качественное преобразование культурной системы, направленное на преодоление и выстраивание границ посредством структурирования, реорганизации и опредмечивания культурных сущностей (Ионесов 2011).

Упомянутый нами ранее П. Сорокин интегрирует в понятие социокультурной динамики любые изменения в обществе, используя общенаучное значение термина «динамика». Можно согласиться с мнением Н. Ищенко, которая предлагает использовать этот подход в изучении социокультурных трансформаций и считает социокультурной трансформацией социетальной системы такие изменения, которые затрагивают все общество и большую часть его подсистем

и приводят в результате к «качественному изменению социокультуры, с сохранением, однако же, ее тождественности на всех этапах трансформации» (Ищенко 2018).

Следует отметить, что имеющий место переход или социокультурная трансформация, как правило, характеризуется очевидными экспериментами в системе культуры. Возможно допустить, что с учетом данного факта социокультурная трансформация связана с процессом полного снижения уровня системно-иерархической структурированности, сложности и полифункциональности культурного комплекса в целом, в результате чего можно говорить о полной деградации данной культуры как системы. Вместе с тем, данный переход представляется явлением необходимым и закономерным. Подобные периоды в динамике культуры нужны прежде всего для того, чтобы культура имела возможность сделать рывок, выйти на новый качественный уровень» (Тарасов 2011: 212).

Все сказанное лишний раз служит подтверждением того, что в сегодняшней непростой ситуации наиболее приемлемой и целесообразной остается задача культивирования консервативно-охранительных интенций, связанных с укреплением, восстановлением и развитием тех культурных оснований, которые прошли проверку временем и сохранили в себе огромный культуросозидательный потенциал. Данная задача напрямую связана с противодействием унифицирующим трансформациям, ведущим к виртуализации культурных форм и подмены их видимостями, мнимостями, симулякрами. Культура должна выполнять свою фундаментальную задачу – укреплять народозащитную функцию, служить объединительным началом, культивировать духовно-нравственные идеалы, усиливать традиционную духовность как системообразующее основание жизни общества, без чего невозможен собственно процесс преемственности и развития инновационной составляющей, воспринимаемой прежде всего в качестве определенной модели организации ценностно-мировоззренческой системы, поведения и деятельности личности. И на этом нелегком пути важная ответственная миссия ложится на национальную элиту, ученых-гуманитариев, призванных с опорой на историческое сознание брать на себя ответственность принятия стратегических решений, в том числе и в плане формирования культурной стратегии, активизации духовного развития социума. Опора на исторический опыт предшественников, сохранение и умножение ценностно-смысловых, национально-культурных паттернов является важным объединяющим и мобилизующим фактором, способствующим личностной и национальной идентификации, мировоззренческому росту самопознающего субъекта, стабилизации всего социокультурного организма.

Библиография / References

- Antipëv, A.H. (2009). *Sociokul'turnyj faktor i ego značimost' v krizisnom rossijskom obščestve*. V: Pitirim Aleksandrovič Sorokin i sovremennye problemy sociologii: materialy Meždunarodnoj naučnoj konferencii. Sankt-Peterburg: 170–178 [Антипьев, А.Г. (2009). *Социокультурный фактор и его значимость в кризисном российском обществе*. В: Питирим Александрович Сорokin и современные проблемы социологии: материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург: 170–178].

- Erohina, E.A. (2015). *Ėtničeskoe mnogoobrazie v sociokul'turnoj dinamike Rossii: dissertaciâ doktora filosofskih nauk*. Novosibirsk [Ерохина, Е.А. (2015). *Этническое многообразие в социокультурной динамике России: диссертация доктора философских наук*. Новосибирск].
- Ionesov, V.I. (2011). *Modeli transformacii kul'tury: tipologiâ perehnodnogo processa: avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora kul'turologii*. Samara (Online) <http://cheloveknauka.com/modeli-transformatsii-kul'tury-tipologiya-perehnodnogo-protsesta#ixzz5D1G5IUoO> (dostup: 24.03.2020) [Ионесов, В.И. (2011). *Модели трансформации культуры: типология переходного процесса: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора культурологии*. Самара (Online) <http://cheloveknauka.com/modeli-transformatsii-kul'tury-tipologiya-perehnodnogo-protsesta#ixzz5D1G5IUoO> (доступ: 24.03.2020)].
- Iščenko, N.S. (2018). *Problemy teoretičeskogo osmysleniâ sociokul'turnyh transformacij*. (Online) fki.lgaki.info/2018/10/01/проблемы-теоретического-осмысления (dostup: 15.03.2020) [Ищенко, Н.С. (2018). *Проблемы теоретического осмысления социокультурных трансформаций*. (Online) fki.lgaki.info/2018/10/01/проблемы-теоретического-осмысления (доступ: 15.03.2020)].
- Kravčenko, V.V. (2019). Kul'turno-antropologičeskie osnovaniâ social'nyh transformacij. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriâ: Filosofskie nauki*, 1: 77–85 [Кравченко, В.В. (2019). Культурно-антропологические основания социальных трансформаций. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Философские науки*, 1: 77–85].
- Kravčenko, V.V. (2017). *Simfoniâ čelovečeskoj kul'tury*. Moskva: Agraf [Кравченко, В.В. (2017). *Симфония человеческой культуры*. Москва: Аграф].
- Lamažaа, Č. (2020). *Social'naâ transformaciâ*. (Online) <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-transformatsiya> (dostup: 2.03.2020) [Ламажаа, Ч. (2020). *Социальная трансформация*. (Online) <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-transformatsiya> (доступ: 2.03.2020)].
- Marčenko, Ū.H. (2020). *Osobennosti bytiâ russkoj kul'tury v postsovetskij period*. (Online) cyberleninka.ru (dostup 20.04.2020) [Марченко, Ю.Г. (2020). *Особенности бытия русской культуры в постсоветский период*. (Online) cyberleninka.ru (доступ: 20.04.2020)].
- Mikljäeva, A.V., Rumânceva, P.V. (2008). *Social'naâ identičnost' ličnosti: soderžanie, struktura, mehanizmy formirovaniâ*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo RHPU im. A.I. Gercena [Микляева, А.В. Румянцева, П.В. (2008). *Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования*. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена].
- Orlova, E.A. (2007). Sociokul'turnaâ real'nost': k opredeleniû ponâtiâ. Ličnost'. *Kul'tura. Obščestvo. Naučno-praktičeskij žurnal*, 9. Выпуск 1(34): 63–75 [Орлова, Э.А. (2007). Социокультурная реальность: к определению понятия. *Личность. Культура. Общество. Научно-практический журнал*, 9. Выпуск 1(34): 63–75].
- Parsons, T. (2002). *O strukture sociâl'nogo dejstviâ*. Moskva: Akademičeskij Proekt. [Парсонс, Т. (2002). *О структуре социального действия*. Москва: Академический Проект].
- Petrov, M.K. (1991). *Äzyk, znak, kul'tura*. Moskva: Nauka [Петров, М.К. (1991). *Язык, знак, культура*. Москва: Наука].
- Silina, E.V. (2013). *Social'nye transformacii v usloviâh globalizacii (filosofskij analiz)*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filosofskih nauk. Moskva. (Online) <http://cheloveknauka.com/v/472825/d#?page=1> (dostup: 20.04.2020) [Силина, Е.В. (2013). *Социальные трансформации в условиях глобализации (философский анализ)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Москва. (Online) <http://cheloveknauka.com/v/472825/d#?page=1> (доступ: 20.04.2020)].
- Sorokin, P.A. (2006). *Social'naâ i kul'turnaâ dinamika*. Moskva: Astrel' [Сорокин, П.А. (2006). *Социальная и культурная динамика*. Москва: Астрель].

- Tarasov, A.N. (2011). Sušnosť koncepta «sociokulturná transformácia». *Istoričeskie, filozofskie, političeskie i úridičeskie nauki, kul'turologiá i iskusstvovedeni. Voprosy teorii i praktiki*, 7(13). Č. 2: 211–213 [Тарасов, А.Н. (2011). Сущность концепта «социокультурная трансформация». *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 7(13), Ч. 2: 211–213].
- Tel'nova, N.A. (2005). Metafizičeskie osnovaniá človečeskogo bytiá. *Izvestiá Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta*, 2(11): 3–12 [Тельнова, Н.А. (2005). Метафизические основания человеческого бытия. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*, 2 (11): 3–12].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 260

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.16>

Научно-исследовательская статья / Research article

Copyright © 2021 SRG and V. Odinochenko¹

Citation:

Одиноченко, В. (2021). В. Соловьев о Ф. Ницше: проблема «смерти Бога». *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 280–286. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.16>

Odinochenko, V. (2021). V. Solov'ev o F. Ničše: problema „smerti Boga”. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 280–286. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.16>



В. СОЛОВЬЕВ О Ф. НИЦШЕ: ПРОБЛЕМА «СМЕРТИ БОГА»

ВИКТОР ОДИНОЧЕНКО / VIKTOR ODINOSHENKO

Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины /
Francisk Skorina Gomel State University

Факультет истории и межкультурных коммуникаций / Faculty of History
and Intercultural Communication

Кафедра философии / Department of Philosophy

ул. Кирова 119, корп. 2, 246019, Гомель, Беларусь / Kirova St. 119, BY-246019, Gomel, Belarus

Corresponding Author e-mail: adzin28@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7617-3248>

(получено / received 7.07.2021; принято / accepted 23.07.2021)

Abstract

V. Solovyov about F. Nietzsche: the problem of the “death of God”

The article presents an analysis of V. Solovyov's perception of F. Nietzsche's philosophical and religious views, his understanding of the idea of the death of God in the axiological and ontological aspects, taking into account the evolution of thinking of this controversial and extraordinary German philosopher's personality.

Keywords: values, Christianity, axiology, ontology, religiosity.

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

Резюме

В статье представлен анализ восприятия В. Соловьевым философских и религиозных взглядов Ф. Ницше, осмысления идеи смерти Бога в аксиологическом и онтологическом аспектах, с учетом эволюции мышления противоречивой и неординарной личности немецкого философа.

Ключевые слова: ценности, христианство, аксиология, онтология, религиозность.

Владимир Соловьев писал о Фридрихе Ницше как о модном философе. В конце XIX века российская читающая публика заинтересовалась им после увлечения Ч. Дарвином и О. Контом, а до этого – Г.В.Ф. Гегелем. Ницше остается модным и сейчас, его имя знают на уровне массового сознания. Очевидно, основную роль в этом продолжает играть слава скандального характера. В советский период его определяли «крайне реакционным немецким философ-идеалистом, откровенным апологетом буржуазной эксплуатации и агрессии, прямым предшественником фашистских „идеологов”» (Розенталь 1954: 403).

Мы можем назвать европейских философов, которые являются гораздо более близкими нам и хронологически, и по проблематике. В моде на Ницше есть то, что должно быть осмыслено. Ему присущи парадоксальные мысли о человеке, морали, религии. В Советском Союзе в его идеях содержался привкус запрещенности и вызывающей свободы как отличие от официального марксизма и классической философии. Это был «спецхрановский» мыслитель. Сейчас Ницше, по крайней мере тот, имя которого молодежь знает на фоне общего падения уровня гуманитарной культуры, упоминает названия некоторых его работ. Несомненно, что этим дело и ограничивается. Ницше – крайне сложный для понимания мыслитель. Он принадлежал к длительной философской традиции, основы которой были заложены в Греции, и в своих произведениях опирался на глубокие знания этих основ. Говорил о проблемах, поставленных античными философами и имеющими фундаментальный характер. Причем для Ницше характерен неожиданный ракурс их трактовки, понять суть которого может только человек, обладающий философской подготовкой.

Именно от Ницше берут истоки многие новаторские движения в европейской духовной культуре XX века. Что касается философии, то, по словам Жюльена Делеза, «совершенно очевидно, что современная философия, в значительной своей части, жила и живет до сих пор за счет Ницше» (Делез 2003: 33). При этом тех философов, на которых оказал влияние Ницше, понять гораздо легче, несмотря на разветвленность схем мысли и намеренно сложную терминологию. Но их произведения имеют теоретический характер, для понимания которых необходимы только рациональные усилия.

Произведения Ницше представляют собой пророчества и дифирамбы. Это огромный клад афоризмов, из которых можно составить несколько сборников парадоксальной житейской мудрости. Для современного читателя Ниц-

ше, не склонного к аналитике и не знакомого с философскими проблемами, за внешней эффектностью положений теряется их теоретическое содержание, что обуславливает поверхностное восприятие идей. Трудность для понимания создает субъективизм Ницше, он постоянно подчеркивается. Ницше не просто говорит от себя, но говорит из глубины своего я, при этом целенаправленно не претендуя на общезначимость. Он «не для всех». Соловьев писал, что для Ницше «философия есть личное творчество единичного мыслителя и выражает только содержание его субъективности» (Соловьев 1998: 825).

Его идеи нередко воспринимаются как личные мнения оригинального мыслителя. Поэтому утрачивается их направленность и содержание. На оригинальность и парадоксальность ориентирована современная культура. Зачастую они сводятся к голой эпатажности, которая и является конечной целью. У Ницше же парадоксальность идей является средством выражения их философского смысла. Кроме того, его произведения имеют ярко выраженный литературный характер. Это не трактаты, построенные по образцу естественнонаучных, как в классической философии, поэтому для их восприятия необходимо сопереживание. Ницше во многом понимается на уровне чувств. Понимание Ницше облегчает то, что он выступал как пророк, говорящий не от себя, а от некоей вдохновляющей его высшей силы. Мы можем оставить за скобками ее трактовку. Соловьев считал, что эта сила имеет демонический характер. Однако учет пророческой составляющей идей Ницше позволяет выявить их объективное содержание.

Мы хотели бы указать на экзистенциальную схожесть Соловьева и Ницше. Они были одиночными людьми, как необычное современниками воспринималось не только их мышление, но и поведение. Оба обладали несомненным литературным талантом, а также склонностью к пророчествам о судьбах мира. У Ницше их концентрированным выражением является *Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого* (1883–1885), у Соловьева – *Три разговора о войне, прогрессе и конце всемирной истории* (1900). Объединяет их также мистический опыт.

Но более существенным является то, что Ницше и Соловьев находились на переломе европейской культуры. Одним из его аспектов являлся ценностный кризис. До этого система европейских ценностей опиралась на христианство. Во второй половине XIX века прочность этой основы была подвергнута сомнению. Поэтому у обоих мыслителей значительное место занимает религиозная проблематика. Однако если Соловьев пытался развивать философию на основе обновленных христианских ценностей, то Ницше считал, что для движения вперед их нужно разрушить.

Также следует учитывать, что они принадлежали к разным философским традициям. Соловьев характеризуется как первый русский оригинальный философ. Он дал начало движению религиозно-философского ренессанса и определил проблематику, разрабатываемую в дальнейшем наиболее известными русскими философами XX века. Считал своей задачей преодоление одностороннего рационализма европейской философии и формирование цельного знания. Поэтому направление движения видел в объединении философии и религии.

Ницше же находился в другой среде. В Германии существовала мощная философская традиция, вершиной которой явились системы немецкой классической философии. Его мышление имеет полемическую направленность. Новизна у Ницше возникает как результат отрицания. Этим он задал одну из основных тенденций европейской культуры XX столетия. Она во многом строилась на основе полемики с классикой.

У Соловьева присутствует личностное отношение к Ницше. Мы можем обозначить его как резко критическое по отношению к идеям, но сочувственное к автору. С Ницше его объединял опыт поисков. Соловьев считал идеи Ницше заблуждением, результатом движения в ложном направлении. Ключевым для понимания отношения Соловьева к Ницше, на наш взгляд, является следующее замечание: «Как известно, этот несчастный писатель, пройдя через манию величия, впал в полное слабоумие» (Соловьев 1988: 88).

Несмотря на моду на Ницше, анализу его взглядов и оценке его как наиболее интересного современного философа, задавшего характер будущего мышления, Соловьев посвятил только две статьи: *Словесность или истина?* (1897) и *Идея сверхчеловека* (1899). Также отдельные упоминания о нем имеются в других работах. Однако в рассуждениях Соловьева о Ницше поднят широкий круг философских проблем. Поэтому мы сможем рассмотреть их только частично. И сделаем упор на личное отношение Соловьева к идеям Ницше, поскольку они не имели для него теоретического характера. В работе *Словесность или истина?* высказывания Соловьева о Ницше являются резко критическими. Соловьев характеризовал его идеи как результат словесных построений:

Сам Ницше, думая быть действительным сверхчеловеком, был только сверхфилологом. При своей даровитости, исключительно кабинетный ученый, не испытывавший настоящего никакой жизненной драмы (как видно из его биографии), Ницше тяготился не границами земной человеческой природы, – о которой он, помимо книг, имел лишь очень одностороннее и элементарное познание, – его теснили границы филологии (Соловьев 2001: 293-294); вся его проповедь сводится к одним словесным упражнениям, прекрасным по литературной форме, но лишенным всякого действительного содержания (Соловьев 2001: 295).

Несомненно, эти характеристики несправедливы. Соловьев увидел только литературу. Но Ницше, безусловно, великий мыслитель. Его легко критиковать, но требуются усилия для того, чтобы понять направленность и значимость его мыслей. В качестве помощи могут послужить работы Я. Хайдеггера и Ж. Делеза, которые говорили о мышлении Ницше как о поворотном этапе в философии. Но в тоже время Ницше действительно был по образованию классическим филологом, и это отразилось на стиле его мышления и, в конечном итоге, на идеях. Их неприятие может возникнуть как на уровне первоначального чтения, так и вследствие осознания их возможных социальных последствий.

В работе *Идея сверхчеловека* Соловьев стремился занять доброжелательную позицию по отношению к идеям Ницше:

Теперь я хочу не разбирать ницшеанство с философской или исторической точки зрения, а лишь применить к нему первое условие истинной критики: показать главный принцип

разбираемого умственного явления – насколько это возможно – с хорошей стороны (Соловьев 1988Б: 628).

В России философия Ницше была воспринята через призму идеи сверхчеловека. В ней увидели призыв к творчеству и преобразованию – как себя, так и реальности. Соловьев говорил о том, что сама эта идея является истинной: «Человеку естественно хотеть быть лучше и больше, чем он есть в действительности, ему естественно тяготеть к идеалу сверхчеловека. Если он взаправду хочет, то и может, а если может, то и должен» (Соловьев 1988Б: 629). Но у Соловьева присутствует специфическая трактовка выхода человека за свои пределы. Он связывал его с бессмертием, которое проповедуется в христианстве. Сверхчеловеку Ницше Соловьев противопоставил Богочеловека Иисуса Христа, победившего смерть телесным воскрешением. Считал, что сама идея сверхчеловека истинна, но предложенное для ее реализации решение ложно. При этом он отмечал, что у Ницше «различие между истиной и заблуждением не имеет для себя даже двух отдельных слов. Одно и то же слово совмещает в себе и ложь, и правду этой удивительной доктрины» (Соловьев 1988Б: 628).

Трактовка сверхчеловека у Ницше имеет, на взгляд Соловьева, эстетический характер, представлена следующим образом:

Есть смысл в жизни, именно в ее эстетической стороне, в том, что сильно, величественно, красиво. Отдаться этой стороне жизни, охранять и укреплять ее в себе и вне себя, доставлять ей преобладание и развивать дальше до создания сверхчеловеческого величия и новой чистой красоты – вот задача и смысл нашего существования (Соловьев 1988А: 87).

Двигаясь в русле такого понимания, Соловьев писал, что с чисто эстетической точки зрения человек как раз терпит поражение, поскольку неизбежно превращается в жалкий труп. Отсюда и противопоставление эстетизму христианства. Отметим, что оно имеет слишком упрощенный и формальный характер. Соловьев писал о том, что

(...) несчастный Ницше в последних своих произведениях заострил свои взгляды в яростную полемику против христианства, обнаруживая при этом такой низменный уровень понимания, какой более напоминает французских вольнодумцев XVII века, нежели современных немецких ученых. Приписывая христианство исключительно низшему социальному классу, он не видит даже того простого факта, что евангелие с самого начала принималось не как проповедь сомнительного возмущения, а как радостное известие о верном спасении (Соловьев 1988А: 88).

Здесь критика ведется с точки зрения христианства. Абсолютно правильно, что такая его трактовка является поверхностной. Это религия не утешения, а спасения. Однако это указание не затрагивает сущность подхода Ницше. Он не был религиозным философом, но философом культуры, поставившим вопрос о жизненном смысле ее ценностей. Ницше стремился создать жизнеутверждающую философию, чтобы ценности не подчиняли себе волю человека, но способствовали ее возрастанию.

Ценность для нас представляют сами вопросы, поставленные Ницше. Не столь важны его нападки на христианство. Дело в том, что Ницше стремился

разрушить все схемы классической культуры. На его критику религии легко ответить, что и сделал Соловьев. Кроме того, антихристианство Ницше базируется на понимании жизненного значения того, что отрицается. Идея сверхчеловека вытекает из идеи смерти Бога. Мы рассматриваем ее как основу мышления Ницше. Она была сформулирована в *Веселой науке* (1882): «Величайшее из новых событий – что „Бог умер” и что вера в христианского Бога стала чем-то не заслуживающим доверия – начинает уже бросать на Европу свои первые тени» (Ницше 1990: 662). Последствия этого события привели к онтологической дезориентации:

Куда движемся мы? Прочь от всех солнц? Не падаем ли мы непрерывно? Назад, в сторону, вперед, во всех направлениях? Есть ли еще верх и низ? Не блуждаем ли мы словно в бесконечном Ничто? Не дышит ли на нас пустое пространство? Не стало ли холоднее? Не наступает ли все сильнее и больше ночь? Не приходится ли среди бела дня зажигать фонарь? (Ницше 1990: 592–593).

Смерть Бога означает утрату трансцендентных ценностей. Этим обусловлен трагизм существования европейского человека XX века. С одной стороны, он обрел невиданную доселе свободу и может поступать, исходя из своих желаний. С другой, произошла утрата оснований морального поведения. Поэтому человек должен выработать их сам.

Что (при всей их несхожести) сближает Соловьева и Ницше и отличает от нас, так это понимание того, что такое христианство, и того, что утрачено вместе со смертью Бога. Это можно сформулировать как идею богооставленности. Для нас не актуальны переживания Ницше по поводу смерти Бога. Мы изначально находимся в мире, где он отсутствует, и поэтому не понимаем, к каким последствиям приводит его смерть. На наш взгляд, проблема имеет не аксиологический, но онтологический характер. Для нас изначально является плоский мир, определяемый материальным бытием. И поэтому необходимы усилия по обретению его вертикального измерения. Ницше считал, что для этого необходимо самоосуществление человека. В Советском Союзе были предложены высокие идеалы построения справедливого общества. После краха коммунистической идеологии мир стал многообразным, но основные его характеристики задаются идеей ценности индивида, самостоятельно выбирающего способы своего существования. Идея смерти Бога является одной из центральных в культуре XX века. Она плодотворна для интеллектуалов, но только как постановка вопроса о природе ценностей. На ней нельзя построить поведение.

Отметим, что в аксиологическом смысле та система ценностей, которая построена на основе христианских положений, не утратила своего ориентирующего значения и сейчас. Даже неверующие люди опираются на понимание ценности человека, свободы, творчества, выработанного в христианстве. Мы не можем найти этого в других религиях. Кроме того, в ситуации глобализации происходит осознание европейцами своей культурной специфики и ее обусловленности положениями христианства.

Актуальным является поставленный Ницше вопрос о природе ценностей и их ориентирующем значении. Хотя опыт XX века показал, что его призыв

к переоценке всех ценностей может привести к разрушительным последствиям. Но в то же время для нас значимы приведенные выше сочувственные слова Соловьева о Ницше как несчастном человеке, одержимом манией величия и впавшем в слабоумие. Они соотносятся с библейским «Сказал безумец в сердце своем: „нет Бога”» (Пс. 13, 1). Ценности имеют характер ориентиров человеческого поведения. Их утрата ведет к состоянию дезориентации.

Наша страна сейчас находится на переломном этапе своей истории. Ницше для нас значим как мыслитель, поставивший радикальные и глубокие вопросы. Но сейчас постепенно выявляется возможность широкого спектра ответов. Не все из них могут быть приемлемыми.

Библиография / References

- Delez, Ž. (2003). *Nicše i filozofiâ*. Moskva: Ad Marginem [Делез, Ж. (2003). *Ницше и философия*. Москва: Ад Маргинем].
- Nicše, F. (1990). *Veselaâ nauka*. V: *Sočineniâ: v dvuh tomah*. T. 1. Moskva: Mysl': 491–719 [Ницше, Ф. (1990). *Веселая наука*. В: *Сочинения: в двух томах*. Т.1. Москва: Мысль: 491–719].
- Rozental', M. (1954). *Kratkij filozofskij slovar'*. Moskva: Gospolitizdat [Розенталь, М. (1954). *Краткий философский словарь*. Москва: Госполитиздат].
- Solov'ev, V.S. (1988a). *Idea sverhčeloveka*. V: *Sočineniâ: v dvuh tomah*. T.1. Moskva: Mysl': 626–634 [Соловьев, В.С. (1988а). *Идея сверхчеловека*. В: *Сочинения: в двух томах*. Т.2. Москва: Мысль: 626–634].
- Solov'ev, V.S. (1988b). *Opravdanie dobra. Nравstvennaâ filozofiâ*. V: *Sočineniâ: v dvuh tomach*. T. 1. Moskva: Mysl': 47–548 [Соловьев, В.С. (1988б). *Оправдание добра. Нравственная философия*. В: *Сочинения: в двух томах*. Т.1. Москва: Мысль: 47–548].
- Solov'ev, V.S. (1998). *Teoretičeskaâ filozofiâ*. V: *Sočineniâ: v dvuh tomah*. T. 1. Moskva: Mysl': 757–831 [Соловьев, В.С. (1998). *Теоретическая философия*. В: *Сочинения: в двух томах*. Т.1. Москва: Мысль: 757–831].
- Solov'ev, V.S. (2001). *Slovesnost' ili istina? V: Nыče: Pro et contra. Antologiâ*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Russkogo Hristianskogo gumanitarnogo instituta: 293–296 [Соловьев, В.С. (2001). *Словесность или истина? В: Ницше: Pro et contra. Антология*. Санкт-Петербург: Издательство Русского Христианского гуманитарного института: 293–296].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No. 261

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.17>

(Научно-исследовательская статья / Research article)

ZNACZEK LICENCJI

Copyright © 2021 SRG and M. Shaternik¹

Citation:

Шатерник, М. (2021). Методологические и предметные особенности русскоязычной программы философского исследования дискурса. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 287–294.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.17>

Shaternik, M. (2021). Metodologiczne i przedmiotowe osobennosci ruskoazyjnoj programy filozofskiego issledovaniâ diskursa. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 287–294. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.17>



МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ПРЕДМЕТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРОГРАММЫ ФИЛОСОФСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ДИСКУРСА

МИХАИЛ ШАТЕРНИК / MIKHAIL SHATERNIK²

Национальная академия наук Беларуси / National Academy of Sciences of Belarus

Институт философии / Institute of Philosophy

Отдел философии литературы и эстетики / Philosophy of Literature and Aesthetics Department

ул. Сурганова 1, корп. 2, BY-220072, Минск, Беларусь / Surganova St. 1/2, BY-220072, Minsk, Belarus

Corresponding Author e-mail: 33mg@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-6815>

(получено / received 2.07.2021; принято / accepted 16.07.2021)

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

² Also transliterated: Mihail Šaternik (Polish) [KW].

Abstract

Methodological and subject features of the Russian-language program for the philosophical research of discourse

The article provides an overview of the philosophical ideas of discourse that have been developed in Russian-language studies in recent years. By identifying the methodological features of the Russian-language discourse research program, as well as analyzing the application of the discourse approach to cultural studies, it becomes possible to understand the specifics of this approach and to outline its prospects as a method of social and humanist research.

Keywords: discourse, Russian-language program, methodological features, subject features, speech-thinking activity, cultural intention, sense formation, concept.

Резюме

В статье осуществлен обзор философских представлений о дискурсе, которые сложились в его русскоязычных исследованиях последних лет. Посредством выделения методологических и предметных особенностей русскоязычной программы исследования дискурса, а также анализа применения дискурсного подхода в культурологических исследованиях, становится возможным понять специфику данного подхода и наметить его перспективность как метода социально-гуманитарных исследований.

Ключевые слова: дискурс, русскоязычная программа, методологические особенности, предметные особенности, речемыслительная деятельность, культурологическая интенция, словообразование, концепт.

Актуальность изучения дискурса обусловлена тем, что его структура в контексте когнитивного и коммуникативного функционирования оказывает существенное влияние на процессы мышления и взаимопонимания людей. Понятие «дискурс» в настоящее время не имеет общепризнанной дефиниции. Данное понятие варьируется в зависимости от методологических и предметных особенностей программы, в рамках которой оно рассматривается.

При том, что работы по тематике дискурса достаточно различны, можно попытаться определить характерные для них методы исследования дискурса и его предметную интерпретацию. По определению основательницы российской научной школы «логического анализа языка» Н.Д. Арутюновой, дискурс представляет собой «связный текст в совокупности с вневлигвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами... речь, погруженную в жизнь» (Арутюнова 1990: 136–137).

С одной стороны, такая методологически междисциплинарная трактовка позволила ей наметить пути решения проблемы связности текста и выявить

структурное многообразие дискурса как предмета исследования, с другой – прояснить методологические стратегии исследования дискурса (Арутюнова 1998) посредством использования методов и категорий логики, а также методов концептуального анализа языка в их отношении к мышлению и знанию.

Также нередко в русскоязычном академическом пространстве применяется дискурсивный подход для решения задач в таких сферах, как коммуникативная лингвистика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология и философские исследования.

В теории дискурса М.Л. Макарова (Макаров 2003) был намечен путь корреляции лингвистических и философских методологических построений, а также представлен оригинальный опыт синтеза прагмалингвистики, социального конструкционизма, когнитивной психологии, интерпретативного интеракционизма и других исследовательских подходов в аналитической модели, рассматривающей языковое общение как воспроизводство феноменологически переживаемой intersubjectivity.

Л.Д. Петряков, исследуя дискурс в его онтологическом и гносеологическом аспектах, отмечает, что дискурс является «ментальной волной, в которой выражается внимание человека к какому-либо феномену его жизни, а в содержании – онтологическое, когнитивное, этическое, аксиологическое, практическое отношение к этому феномену» (Петряков 2014: 4).

Осуществляя лингвистическую типологию текстов относительно коммуникативной ситуации и рассматривая дискурс сквозь призму «текст – контекст – смысл», И.Т. Касавин отмечал наличие в дискурсе аксиологических функций, полагая, что универсальность контекста роднит его с наукой, указывал на его близость дискурсу искусства благодаря субъективности языковой артикуляции. И.Т. Касавин определял дискурс как

(...) неоконченный живой текст, взятый в момент его непосредственной включенности в акт коммуникации, в ходе его взаимодействия с контекстом. От дискурса отличается текст, который уже отчужден от автора пространственными, временными и иными индексикальными параметрами (Касавин 2008: 295).

Дискурс трактовался исследователем в контексте его вовлеченности в социальную ситуацию, в ситуацию проговаривания и переживания этого проговаривания, обращенности к Другому. Здесь проявляется первая особенность русскоязычной традиции – дискурс рассматривается в противопоставлении тексту. По замечанию И.Т. Касавина, «из всех социально-политических оттенков смысла термина дискурс теоретически значимым представляется только тот, который подразумевает живой социальный акт дискуссии, или коммуникации» (Касавин 2008: 295).

Еще одной характерной чертой русскоязычных исследований дискурса является культурологическая интенция к определению дискурсивных механизмов образования культурных феноменов. В частности, Е.В. Кожемякин, разработавший полипараметральную модель анализа дискурса (Кожемякин 2008), полагает, что

(...) дискурсная методология может быть рассмотрена в качестве подхода, предполагающего многоаспектную интерпретацию культуры, в которой гармонично интегрируются все указанные бинарные оппозиции, раскрывается взаимодействие между дискурсной формой и содержанием культуры, а также фиксируется событийность как её атрибутивное свойство. Этот подход позволяет: интерпретировать как универсальные, так и уникальные характеристики культуры; проанализировать знаковый характер культуры в единстве ее означающих и означаемых; рассмотреть субъекта как рефлексизирующего агента культуры и как цель любого культурного проекта; определить культуру и как диалогичный процесс взаимодействия, и как множество голосов, в котором происходит одновременное самоутверждение участников коммуникации; анализировать культуру в аспекте ее структурно-функционального и повседневно-жизненного устройства; рассмотреть культурные феномены как единство текста и контекста; изучить культурные практики во взаимосвязи коммуникативно-языковых, деятельностных и ментально-когнитивных феноменов (Кожемякин 2020).

Е.В. Переверзев отмечает, что при определении

(...) сущности современного культурологического подхода в дискурсной теории труднейшей задачей является эксплицирование связи между человеком, его эволюционными биологическими, социальными чертами, культурой и дискурсом. Другой важной проблемой является установление максимально четких границ направления, которое, несомненно, заимствует свои фундаментальные основания у таких наук, как философия, культурология, социолингвистика, антропология, критические теории и многих других (Переверзев 2020).

К.А. Зуев изучил дискурс с точки зрения его речемыслительной деятельности, которая, по мнению исследователя, «регламентируется социокультурными кодами (правилами, традициями и ценностями)» (Зуев 2010: 6). А.П. Огурцов выделил эйдетический и аксиологический дискурсы, где последнему, помимо ориентированности на категорию блага, присуща укорененность в ценностях и оценках (Огурцов 1998: 7). Огурцов изучал историческую динамику дискурса и выявил произошедший в дискурсе разрыв гносеологии и этики, обусловленный различиями в их предметности и телеологии.

Белорусская исследовательница С.В. Воробьева отмечает, что благодаря включению в дискурс категории «Другой», а также благодаря переосмыслению категорий «ответственность», «согласие», «справедливость» был осуществлен переход к пониманию дискурса как области формирования этоса (Воробьева 2002). В работе *Онтология дискурса* Е.В. Сидоров описал целостную онтологию речевой коммуникации на основе свойственной ей необходимости. Дискурс понимается им через призму речевой коммуникации как «интеракция, опосредуемая механизмом знаковой координации коммуникативных деятельностей общающихся» (Сидоров 2008: 10). Автор рассматривает дискурс как необходимое звено речевой коммуникации, представляющее собой сопряженную знаковую модель коммуникативных деятельностей говорящего и реципиента.

В коллективной монографии *Современный моральный дискурс* (Колмаков 2015) отмечается, что «начала морального дискурса кроются в моральном под-сознании», а сам моральный дискурс понимается как «способ обозначения и осмысления современных моральных проблем как личных проблем, личного

смысла, личной экзистенции, ощущаемой как моральный смысл всего человечества» (Колмаков 2015: 6). Моральный дискурс понимается как совокупность речей о морали, которая формирует смысл личной экзистенции, и как моральный смысл для всего человечества.

В дискурсе осуществляется взаимодействие мышления и языка, ибо, «как показывает опыт лингвистики и когнитивной науки, мыслительные категории практически неотделимы от языковых категорий», – полагает А.Н. Баранов (Баранов 2001: 294). В этом плане дискурс может быть понят как система общепринятых или социальных смыслов, которую в качестве своего контекста предполагает мышление, то есть мышление и дискурс связаны общими процессами, дающими совместный когнитивный эффект. Таким образом, одна из важнейших функций морального дискурса раскрывается в связи с его ролью в мыслительных процессах.

В русскоязычном пространстве изучения дискурса встречаются работы, в которых определен механизм образования смысла в дискурсе. В работе *Дискурс как смыслопорождающая категория* Н.В. Алефиренко отмечает, что

(...) сложные смысловые конфигурации, нуждающиеся в разнообразных средствах вторичного знакообозначения, зарождаются в глубинных пластах дискурса. Именно здесь при наличии необходимых условий обостряются противоречия между структурирующими дискурс факторами, в результате чего высекаются первые искры лингвокреативного стимулирования процессов вторичного семиозиса (Алефиренко 2005: 5).

Это значит, что в когнитивной структуре дискурса происходит образование смысла на основе синтетического взаимодействия его различных пластов. Вторичный семиозис следует понимать как процесс выстраивания осмысленной реальности в дискурсе.

Также, по мысли Н. Алефиренко, базовым элементом когнитивной структуры является концепт:

Если развести мышление как процесс отражения действительности в сознании человека и мысль как продукт мыслительной деятельности, то можно принять имплицитно существующую точку зрения, согласно которой единицей мысли является культурный концепт, служащий ценностно-смысловой репрезентацией определенного коллективного опыта (Алефиренко 2014: 175).

Таким образом, роль концепта в когнитивной структуре дискурса становится ключевой. Поэтому рассмотрение концепта как неотъемлемого элемента структуры дискурса можно также отнести к специфике русскоязычных дискурсных исследований.

Как отмечает М.Ю. Олешков, для изучения специфики когнитивного пространства дискурса особое внимание следует уделить «интенционально заданной номенклатуре концептов и репрезентирующих их языковых структур» (Олешков 2009: 81). Дискурсивно-когнитивный анализ речевого взаимодействия возможен с учетом контекста, в котором выделяется смысловое ядро (базовый концепт), отражающее на «онтологическом уровне структуру общения и деятельности, и периферия – совокупность интенционально обусловленных локальных концептов, пропозиционально цементирующих дискурс» (Олешков 2010: 330).

Как пишет специалист по концептам русского языка Ю.С. Степанов, концепт – это «как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека... то, посредством чего человек сам входит в культуру» (Степанов 2004: 42). Изменяя душу индивида, обдумывающего вещь, концепт «включается, помимо духовной культуры в собственном смысле этого слова, еще и в структуры общения и в мыслительные категоризации» (Степанов 2004: 47). Концепт формируется в результате погружения в среду культурно-ценностных категорий и «проговаривается» в их контексте. Его дискурсивность выражена в том, что «при своем формировании концепт предполагает другого субъекта (слушателя, читателя), актуализируя смыслы в ответах на его вопросы» (Неретина 2001: 306–307).

Базовый концепт репрезентируется в глобальной теме дискурса, в когнитивной схеме, которая, в частности, «эксплицируется в коммуникативном фокусе диалога на пропозициональном уровне, в метакоммуникативных компонентах организации текста/дискурса, в дейктических элементах и др.» (Олешков 2009: 78). Базовый концепт проявляется также на уровне макроинтенции говорящих (в юридическом дискурсе – «закон», религиозном – «вера», политическом – «власть», в моральном – это «должное, нравственно правильное»). «Его непосредственная вербализация (актуализация на вербальном уровне) может отсутствовать в „теле“ дискурса, а может, наоборот, явно проявляться в речи коммуникантов» (Макаров 2003: 5).

Под концептом понимается содержание словесного знака, которое принадлежит умственной, духовной или жизненно важной материальной сфере существования человека, выработано и закреплено общественным опытом народа, «имеющее в его жизни исторические корни, социально и субъективно осмысляемое» (Шведова 2005: 603).

Таким образом, в русскоязычных дискурсных исследованиях сложилось представление о дискурсе как о речемыслительной деятельности, регламентированной социокультурными кодами (правилами, традициями и ценностями), определенной общественной практикой (наукой, правосудием, религией, политикой, образованием, медициной и т. п.), посредством которой люди – в границах данной практики – производят и транслируют свои знания и модели социального опыта, реализуют свои познавательные и/или коммуникативные потребности. Для данной методологической программы характерна культурологическая интенция, предполагающая применение дискурсного подхода для исследования феноменов культуры, а также для анализа процессов смыслообразования, мышления и коммуникации, с акцентированием роли концепта как неотъемлемого элемента структуры дискурса. В данной программе дискурс рассматривается в противопоставлении тексту.

Библиография / References

- Alefirenko, N.F. (2005). *Diskurs kak smyslopорождающаâ kategoriâ (diskurs i vtoričnoe znakoobra-zovanie)*. V: *Jazyk. Tekst. Diskurs*. Vyp. 3. Stavropol': Stavropol'skij gosudarstvennyj pedynstitut: 5–13 [Алефиренко, Н.Ф. (2005). *Дискурс как смыслопорождающая категория (дискурс*

- и вторичное знакообразование). В: *Язык. Текст. Дискурс*. Вып. 3. Ставрополь: Ставропольский государственный пединститут: 5–13].
- Alefirenko, N.F. (2014). *Lingvokul'turologiâ. Cennostno-smyslovoe prostranstvo âzyka*. Moskva: Flinta; Nauka [Алефиренко, Н.Ф. (2014). *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка*. Москва: Флинта; Наука].
- Arutûnova, N.D.(1990). *Diskurs. V: Lingvističeskij ènciklopedyčeskij slovar'*. Moskva: Sovetskaâ ènciklopediâ: 136–137 [Арутюнова, Н.Д. (1990). *Дискурс. В: Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия: 136–137].
- Arutûnova, N.D. (1998). *Âzyk i mir čeloveka*. Vyp. 15. Moskva: Âzyki ruskoj kul'tury [Арутюнова, Н.Д. (1998). *Язык и мир человека*. Вып. 15. Москва: Языки русской культуры].
- Baranov, A.N. (2001). *Vvedenie v prikladnuû lingvistiku*. Moskva: Èditorial URSS [Баранов, А.Н. (2001). *Введение в прикладную лингвистику*. Москва: Эдиториал УРСС].
- Kasavin, I.T. (2008). *Tekst. Diskurs. Kontekst: vvedenie v social'nuû èpistemologiû âzyka*. Moskva: Kanon+ [Касавин, И.Т. (2008). *Текст. Дискурс. Контекст: введение в социальную эпистемологию языка*. Москва: Канон+].
- Kožemâkin, E.A. (2008). *Metodologičeskie problemy izučeniâ diskursnyh praktik. V: Trudy Instituta sistemnogo analiza Rossijskoj akademii nauk*. T. 37. Moskva: 151–173 [Кожемякин, Е.А. (2008). *Методологические проблемы изучения дискурсных практик. Труды Института системного анализа Российской академии наук*. Т. 37. Москва: 151–173].
- Kožemâkin, E.A. (2020). *Diskursnyj podhod k izučeniû kul'tury*. (Online) http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf. (dostup: 23.02.2020) [Кожемякин, Е. *Дискурсный подход к изучению культуры*. (Online) http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf. (доступ: 23.02.2020)].
- Kolmakov, V.Û. (2015). *Sovremennij moral'nyj diskurs. V: Sovremennij moral'nyj diskurs*. Krasnoârsk: Krasnoârskoe otdelenie Rossijskogo filosofskogo obščestva. Sibirskij institut problem globalizacii: 5–13 [Колмаков, В.Ю. (2015). *Современный моральный дискурс. В: Современный моральный дискурс*. Красноярск: Красноярское отделение Российского философского общества. Сибирский институт проблем глобализации: 5–13].
- Makarov, M. (2003). *Osnovy teorii diskursa*. Moskva: Gnozis [Макаров, М. (2003). *Основы теории дискурса*. Москва: Гнозис].
- Neretyna, S.S. (2001). *Koncept. V: Novaâ filosofskaâ ènciklopediâ: v četyreh tomah*. T. 2. Moskva: Nauka: 306–307 [Неретина, С.С. (2001). *Концепт. В: Новая философская энциклопедия: в четырех томах*. Т. 2. Москва: Наука: 306–307].
- Ogurcov, A.P. (1998). *Blago i istina: linii rashoždeniâ i shoždeniâ. V: Blago i istina: klassičeskie i neklassičeskie regulâtivy*. Moskva: Nauka: 5–38 [Огурцов, А.П. (1998). *Благо и истина: линии расхождения и схождения. В: Благо и истина: классические и неклассические регулятивы*. Москва: Наука: 5–38].
- Oleškov, M.Û. (2010). *Kognitivnyj aspekt lingvističeskogo analiza teksta/diskursa. V: Aktual'nye problemy germanistiki, romanistiki i rusistiki: materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii, Ekaterinburg, 5–6 fevralâ 2010 g. Č. 1*. Ekaterinburg: Ural'skij gospeduniversitet: 325–331 [Олешков, М.Ю. (2010). *Когнитивный аспект лингвистического анализа текста/дискурса. В: Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики: материалы международной научной конференции, Екатеринбург, 5–6 февраля 2010 г. Ч. 1*. Екатеринбург: Уральский госпедуниверситет: 325–331].
- Oleškov, M.Û. (2009). *Lingvokonceptual'nyj analiz diskursa (teoretičeskij aspekt)*. V: *Diskurs, koncept, žanr*. Nižnij Tagil: NTGSPA: 68–85 [Олешков, М. Ю. (2009). *Лингвоконцептуальный анализ дискурса (теоретический аспект)*. В: *Дискурс, концепт, жанр*. Нижний Тагил: НТГСПА: 68–85].

- Pereverzev, E.V. (2020). *Sovremennyy kul'turologičeskij analiz diskursa*. (Online) http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf. http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf (dostup: 23.02.2020) [Переверзев, Е.В. *Современный культурологический анализ дискурса*. (Online) http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf. http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf (доступ: 23.02.2020)].
- Petrákov, L.D. (2014). *Diskursivná real'nost' kak ob'ekt filozofskogo analiza: ontologičeskij i gnozeologičeskij aspektu: avtoreferat dissertacii... doktora filozofskih nauk: 09.00.01*. Ivanovo: Ivanovskij gosuniversitet [Петряков, Л.Д. (2014). *Дискурсивная реальность как объект философского анализа: онтологический и гносеологический аспекты: автореферат диссертации ... доктора философских наук: 09.00.01*. Иваново: Ивановский госуниверситет].
- Sidorov, E.V. (2008). *Ontologija diskursa*. Moskva: URSS: Izdatel'stvo LKY [Сидоров, Е. В. (2008). *Онтология дискурса*. Москва: URSS: Издательство ЛКИ].
- Stepanov, Ju. (2004). *Koncept V: Konstanty: slovar' russkoj kul'tury*. Moskva: Āzyki slavánskikh kul'tur: 42–83 [Степанов, Ю. (2004). *Концепт В: Константы: словарь русской культуры*. Москва: Языки славянских культур: 42–83].
- Švedova, N.Ū. (2005). *Russkij āzyk: izbrannye raboty*. Moskva: Āzyki slavánskikh kul'tur [Шведова, Н.Ю. (2005). *Русский язык: избранные работы*. Москва: Языки славянской культуры].
- Voroběva, S.V. (2002). *Konfiguracii ètosa v koncepcijáh ritoričeskoj komunikacii Ė. Levinasa i H. Perel'mana*. V: VII Meždunarodnye Kirillo-Mefodievskie čtenjá, posváščennye Dnám slavánskoj piš'mennosti i kul'tury: materialy čtenij, Minsk, 22–24 maá 2001 g.: v dvuh častáh. Č. 1, kn. 2. Minsk: 243–251 [Воробьева, С.В. (2002). *Конфигурации этоса в концепциях риторической коммуникации Э. Левинаса и Х. Перельмана*. В: VII Международные Кирилло-Мифодиевские чтения, посвященные Дням славянской письменности и культуры: материалы чтений, Минск, 22–24 мая 2001 г.: в двух частях. Ч. 1, кн. 2. Минск: 243–251].
- Zuev, K.A. (2010). *Racional'nost': diskursnyj podhod*. Moskva: Izdatel'stvo Rossijskoj akademii gosslužby pri Prezydente RF [Зуев, К.А. (2010). *Рациональность: дискурсный подход*. Москва: Издательство Российской академии госслужбы при Президенте РФ].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

HISTORIA SZTUKI
ИСТОРИЯ ИСКУССТВ
HISTORY OF ART

Article No. 262

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.18>

Artykuł badawczy / Research article

Copyright © 2021 SRG and E. Mostowicz-Kapciak¹

Citation:

Mostowicz-Kapciak, E. (2021). Album *Królestwo Polskie* w serii *Malownicza Rosja*. Zjawisko eklektyzmu w rosyjskiej sztuce książki w XIX wieku. *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 297–315.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.18>



ALBUM KRÓLESTWO POLSKIE W SERII MALOWNICZA ROSJA. ZJAWISKO EKLEKTYZMU W ROSYJSKIEJ SZTUCE KSIĄŻKI W XIX WIEKU

EWA MOSTOWICZ-KAPCIAK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu / Nicolaus Copernicus University in Toruń
Wydział Nauk Historycznych / Faculty of History
ul. Władysława Bojarskiego 1, PL-87-100 Toruń, Polska / Władysława Bojarskiego St. 1,
PL-87-100 Toruń, Poland

Corresponding Author e-mail: ewa.mostowicz@gmail.com

ORCID 0000-0001-9411-6386

(nadesłano / received 10.05.2021; zaakceptowano / accepted 20.05.2021)

Abstract

The album *The Kingdom of Poland* released in the Russian series *Picturesque Russia*. The phenomenon of eclecticism in 19th-century book art

The article presents a formal analysis of the album *The Kingdom of Poland*, published in the series *Picturesque Russia* by the Maurycy Wolff Society. Decorative motifs, font shape, stylistics of graphics, photos and decorations were subjected to a comprehensive analysis. The sources of figures and photos are provided. It has been shown that

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

the editorial side of the work was influenced by changes in the art and industry of the 19th century, which made it formally diverse, combining elements of the past eras with signs of technological progress.

Key words: editing, graphics, sightseeing, scenic albums, Warsaw art, book art, the Kingdom of Poland.

Abstrakt

Album *Królestwo Polskie* wydany w rosyjskiej serii *Malownicza Rosja*. Zjawisko historyzmu w sztuce książki w XIX wieku

W artykule przeprowadzono analizę formalną albumu *Królestwo Polskie*, wydanego w serii *Malownicza Rosja* przez Towarzystwo Maurycego Wolffa. Kompleksowej analizie poddano motywy zdobnicze, kształt czcionek, stylistykę grafiki, dekoracji dzieła i fotografii. Wskazano źródła rycin i zdjęć. Uzasadniono, że na kształt strony edytorskiej dzieła miały wpływ zmiany w sztuce i w przemyśle XIX wieku, które sprawiły, że stało się ono pod względem formalnym dziełem różnorodnym, łączącym elementy minionych epok z oznakami postępu technologicznego.

Słowa kluczowe: edytorstwo, grafika, krajoznawstwo, albumy malownicze, sztuka Warszawy, sztuka książki, Królestwo Polskie.

Wiek XIX to okres intensywnego zainteresowania przeszłością, zarówno dawnymi dziejami, jak i estetyką form architektonicznych, odnajdywaną w zachowanych ruinach antycznych, średniowiecznych zamkach i budowlach innych okresów. Architektura minionych stuleci inspirowała artystów starających się odzwierciedlać, bądź twórczo wykorzystywać detale architektoniczne, które wzbudzały ich zachwyt. W ten sposób w drugiej połowie XIX wieku wykrystalizował się historyzm jako nurt w architekturze, znajdujący odbicie również w innych sztukach. Pod koniec stulecia zjawisko ewoluowało do eklektyzmu, w którym swobodnie łączono elementy odmienne, a nawet elementy stylistycznie przeciwstawne. Tendencje te uwidoczniły się w rosyjskiej sztuce edytorskiej.

Album *Królestwo Polskie* – bogato ilustrowany zbiór esejów – ukazał się jako czwarty tom serii wydawniczej *Malownicza Rosja* (oryg.: *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*)², wychodzącej w latach 1881–1901 nakładem wydawnictwa Maurycego Wolffa. Seria ta pretendowała do rangi wydawnictwa encyklopedycznego, a jednocześnie albumowego. Jej autorzy zamierzali stworzyć kompletny opis Cesarstwa Rosyjskiego, jego wszystkich ziem, we wszelkich aspektach: geograficznym, przyrodniczym,

² *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*. Под общей редакцией П.П. Семенова. Т. 1–19, Петербург 1881–1901.

przemysłowym, ekonomicznym, oświatowym, kulturowym i etnograficznym. Osobne miejsce przeznaczone było dla historii oraz sztuki danego regionu.

Publikacje o podobnych tytułach, jednak znacznie mniej okazałe pod względem formalnym, ukazywały się w krajach Europy Zachodniej w pierwszej połowie XIX wieku i miały charakter starożytny. Prezentowały najbardziej interesujące historycznie miejsca danego regionu. Ta tradycja wydawnicza ma długą historię, szczególnie w Italii, gdzie ukazywała się literatura przewodnikowa pełniąca początkowo funkcję pomocniczą dla ruchu pielgrzymkowego. Pod koniec XVIII wieku, za sprawą odkryć archeologicznych w Herkulanum i w Pompejach, rozwinęło się zainteresowanie przeszłością, które wpłynęło na zakres tematyczny przewodników. Niebagatelne znaczenie miał też rozwój krajoznawstwa – początków dzisiejszej turystyki. Na ziemiach polskich fenomen ten miał charakter patriotyczny. Autorom opracowań przyświecała chęć propagowania i zachowania dla potomnych wszelkich przejawów dawnej świetności Polski. Pojawiły się liczne albumy będące zbiorami rycin, poświęcone poszczególnym częściom kraju. Opatrzone były niewielkim komentarzem, jednak to część obrazowa odgrywała wiodącą rolę. Pierwszym tego typu albumem był *Zbiór widoków sławniejszych pamiątek narodowych, jako to: zwalisk zamków, świątyń, nagrobków, starożytnych budowli i miejsc pamiętnych w Polsce* autorstwa Zygmunta Vogla, wydany w 1806 roku.

Pierwsza połowa XIX wieku to okres obfitujący w publikacje starożytnicze. Przykłady mogą stanowić wydane w latach 1838–1851 książki opisujące Sycylię (De La Salle 1840), Szwajcarię (Martin 1838), Hiszpanię (Giuria 1850) oraz Niemcy (Heeringen 1847; Lewald 1842). Tekstom ukazującym walory poszczególnych regionów towarzyszyły ilustracje. Mogły one pełnić funkcję czysto dekoracyjną i w niewielkim stopniu być powiązane z treścią. Przeważnie jednak ilustracje wspomagały tekst, przedstawiając piękno prezentowanego regionu. Początkowo ryciny dołączano do dzieła jako dodatki. W miarę rozwoju technik drukarskich ilustracje stawały się integralną częścią książki.

Seria albumowa *Malownicza Rosja* znacząco różni się od wspomnianych opracowań włoskich i niemieckich, przede wszystkim bogactwem ilustracji. Z kolei od albumów rycin wydawanych na terenach polskich odróżnia ją rozwinięta forma esejów, poświęconych różnym aspektom kraju. Ukazanie się tak monumentalnego dzieła bogatego w treść oraz ilustracje było możliwe dzięki rozwojowi w drugiej połowie XIX wieku technik poligraficznych. Na początku XIX stulecia uzyskanie tak imponujących efektów było nieosiągalne, chociażby ze względu na czasochłonność i kosztowność wykonania tradycyjnymi technikami.

Początkowo planowano wydanie ośmiu tomów, lecz z powodu ogromu zgromadzonych materiałów liczba ta stopniowo zwiększyła się do dziewiętnastu tomów. Pierwszy tom serii został wydany w 1881 roku, natomiast tom czwarty poświęcony ziemiom polskim ukazał się w 1896 roku. Właśnie ten album, składający się z dwóch części, zostanie omówiony w niniejszym artykule jako przykład i reprezentacja serii *Malownicza Rosja*.

Intensywne zainteresowanie przeszłością, jakie miało miejsce na przestrzeni XIX wieku, znalazło swoje odbicie w sztuce i rozwinęło się w postaci różnych odmian historyzmu, a następnie eklektyzmu. Tendencje te szczególnie widoczne są w architek-

turze, w sztukach użytkowych. Moda na style historyczne wpłynęła również na sztukę książki, zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku. Początkowo uznawano to zjawisko za pozytywne, zmieniające sposób myślenia twórców o dziele, jakim jest książka. Zdaniem badaczy, wraz z nową stylistyką – z architektury i sztuk użytkowych – przeszedł do sztuki książki sposób myślenia o dziele drukowanym jako całości, w której szata graficzna współgra z treścią, a nie jest jedynie rodzajem zdobienia (Petrenko 1991: 87–12).

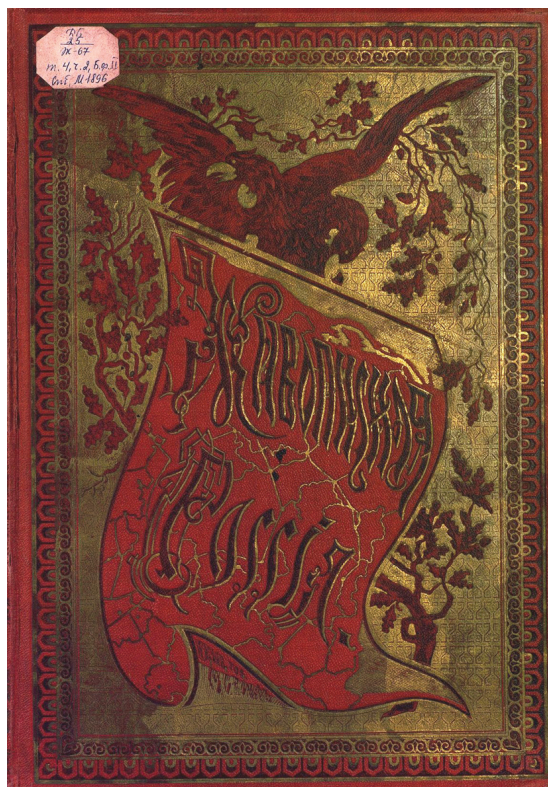
Czynniki pozaartystyczne, takie jak wzrost produkcji wydawniczej, zwiększenie zapotrzebowania czytelników wywodzących się ze średniozamożnych grup społecznych: mieszczaństwa, inteligencji, dążenie do obniżenia cen, wpłynęły negatywnie na jakość. Jednakże duża ilość publikacji dawała możliwość eksperymentowania w zakresie formalnym, a w efekcie przyczyniła się do rozwoju ich artystycznego kształtu. Stopniowo treść książki zaczęła oddziaływać na jej fizyczny wygląd. Ciągłe poszukiwanie nowych czytelników i próby zmniejszania kosztów produkcji stały w sprzeczności z chęcią zaspokojenia potrzeb wyrafinowanych odbiorców. Dlatego wiele wydawnictw prowadziło swoją produkcję dwutorowo – obok tanich, łatwo dostępnych książek ukazywały się wydania podarunkowe, okolicznościowe, bogato zdobione, których cena była znacznie wyższa. Wielu bibliologów, a także dziewiętnastowiecznych bibliofilów uznawało produkcję masową, spadek jakości książek oraz eklektyzm za zjawiska pejoratywne, prowadzące do upadku sztuki edycji.

Książka mająca towarzyszyć czytelnikowi niemal w każdej życiowej sytuacji, już nie w okazałej bibliotece, lecz w zaciszu domowym lub w podróży, musiała stać się bardziej praktyczna, a zatem coraz mniejsza. Wzrosła popularność miniaturowych wydań literatury pięknej przeznaczonych do nieustannego noszenia przy sobie.

Wobec takiej tendencji rozwojowej w sztuce wydawniczej nad wyraz interesująco prezentuje się seria wydawnicza *Malownicza Rosja*. Duży rozmiar poszczególnych albumów, zdobienia oraz bardzo bogata szata ilustracyjna czyniły z nich raczej wydania podarunkowe niż książki do codziennego użytku.

Prace przygotowawcze trwały dwadzieścia lat. Do realizacji swojego zamierzenia Maurycy Wolff zatrudnił badaczy i sekretarzy, którzy przeprowadzali wszechstronne kwerendy biblioteczne, archiwalne i ikonograficzne. Redaktorem serii został geograf, demograf, zapalony podróżnik i działacz państwowy Piotr Siemionow Tien-Szański, prezes Carskiego Towarzystwa Geograficznego, autor wielu publikacji krajoznawczych. Do współpracy zaproszono naukowców i literatów, którzy mieli stworzyć nowe autorskie opracowania poszczególnych regionów imperium. Ich udział w przedsięwzięciu miał gwarantować wysoki poziom esejów. O estetykę dzieła zadbał sam wydawca, który uważał, że «Книга должна ласкать глаз своею внешностью. Уважение к писателям и литературе должно заставить всех стремиться к тому, чтобы книги имели художественную внешность, достойную их внутреннего содержания» (Librovič 1916: 379–381).

Wszystkie tomy serii otrzymały zunifikowaną oprawę pokrytą czerwonym płótnem zdobionym czarnymi i złotymi dekoracjami. Na przedniej stronie widnieje czerwony sztandar ukazany w lekkim ruchu, z czarnym napisem: „Malownicza Rosja”, podtrzymywany przez dwugłowego orła z rozpostartymi skrzydłami. Na podwiniętym jego brzegu u dołu znajduje się nazwa wydawnictwa „Wydanie Tow. M. O. Wolffa”.



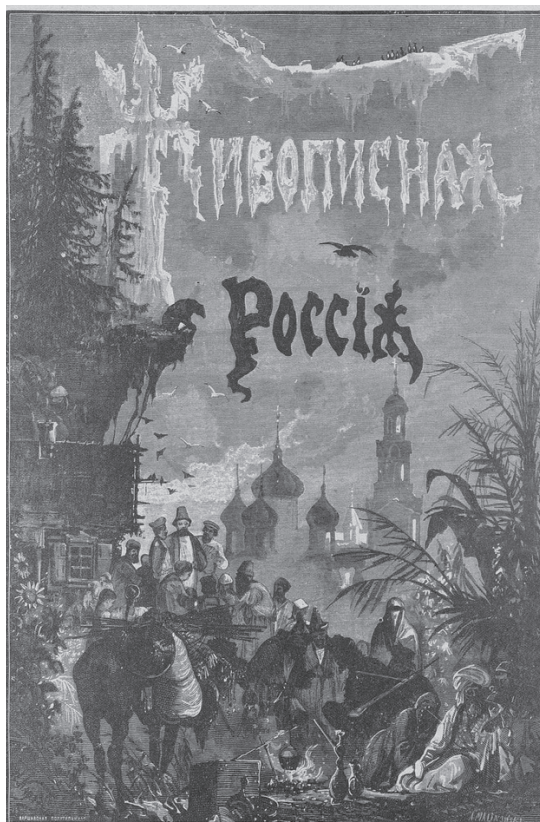
Il. 1. Jednolita oprawa wszystkich tomów serii *Malownicza Rosja*

Źródło: serwis Электронная библиотека ГПИБ России, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

Złoczone tło wypełniają gałązki i liście dębu. Całość otoczona jest szeroką bordiurą złożoną z geometrycznych wzorów (il. 1).

W każdym tomie znajduje się też frontyspis w postaci ryciny wykonanej w technice drzeworytu. W dolnej strefie przedstawiono dawnych wojów odpoczywających przy ognisku i gotujących strawę, postaci w strojach wschodnich, żydowskich, chłopskich – wszystko to na tle prostej drewnianej chaty krytej strzechą. Przedstawienie rodzajowe na pierwszym planie flankowane przez wyolbrzymioną roślinność: trawy, słoneczniki i bluszcz, kontrastuje z majaczącymi we mgle na drugim planie majestatycznymi zabudowaniami kremla moskiewskiego z charakterystycznymi kopułami cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej i dzwonnica Iwana Wielkiego. Ponad chatą z lewej strony ukazano nawis skalny porośnięty świerkami ze stojącą na nim postacią niedźwiedzia skierowaną w stronę tytułu wypełniającego górną część ryciny. Litery tworzące napis przedstawiono w stylizowany sposób, jakby pokryte grubą warstwą topniejącego lodu i śniegu (il. 2).

Rycina ta została zamieszczona we wszystkich tomach serii albumowej i stała się jej znakiem rozpoznawczym. Wykonano ją w Drzeworytni Warszawskiej, co zostało zaznaczone w lewym dolnym rogu. Autorem frontyspisu jest Aleksander Malinowski czynny w latach 1870–1888, rytujący głównie dla „Kłosów” i „Tygodnika Ilustrowane-



Il.2. Frontysepis powtórzony we wszystkich tomach *Malowniczej Rosji*

Źródło: serwis Электронная библиотека ГПИБ России, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

go” (*Słownik artystów polskich...* 1993: V: 305). Wybór polskiego artysty dla dzieła encyklopedycznego, mającego ambicje zostać wizytówką Rosji, był nobilitujący, świadczył o uznaniu dla wysokiego poziomu warszawskiej sztuki graficznej. Z drugiej strony wydaje się to naturalnym posunięciem Wolffa, który miał liczne kontakty w polskim środowisku literackim i artystycznym.

Przy pierwszym oglądzie album wzbudza podziw imponującą szatą ilustracyjną. Można powiedzieć, że album urzeka obrazami. Bogactwo zasobu wizualnego książki zostało podkreślone zarówno na karcie tytułowej, gdzie zamieszczono informację o ilości rycin, jak i w spisie treści, gdzie drobniaczkowo wyliczono ich tytuły. Osobno liczone ilustracje w tekście, osobno przedstawienia całostronicowe, które przypominały wklejane ryciny w dawniejszych wydaniach książek ilustrowanych³. Pierwsza część albumu *Królestwo Polskie* zawierała 261 rycin w tekście oraz 22 oddzielne obrazy wykonane w technice drzeworytu. W drugiej części zamieszczono adekwatnie 195 ilustracji mniejszych i 28 całostronicowych.

³ Nie były one oznakowane numerem strony, ale były liczone.

O ile postulat oryginalności i nowości esejów został spełniony pieczołowicie, o tyle nie uwzględniono go w odniesieniu do szaty graficznej. Trudno się temu dziwić. Już samo pozyskanie dostępnych istniejących rycin wiązało się zapewne z dużymi nakładami finansowymi. Czerpano z wszelkich dostępnych źródeł. Wspomniane kwereńdy objęły czasopisma ilustrowane oraz albumy rycin popularne w pierwszej połowie XIX wieku. Wartością był każdy widok, bez względu na technikę, w jakiej je wykonano. Grafiki w tradycyjnych metodach sąsiadowały z eksperymentalnymi.

Ilustracje zostały wkomponowane w tekst. Takie rozwiązanie umożliwiało zastosowanie drzeworytu sztorcowego, który mógł być odbijany wraz z kolumnami tekstu. To rozwiązanie stosowane od lat 30. XIX wieku głównie w czasopismach ilustrowanych, przyczyniło się do popularności zarówno samego drzeworytu, jak i czasopism, które prezentowały się w tym wydaniu o wiele atrakcyjniej (Pijanowska 2009: 64–65). W ostatnim dwudziestolecu XIX stulecia, kiedy drukowano *Malowniczą Rosję*, odbiorcy byli już zaznajomieni z taką formą prezentowania obrazów w tekście (il. 3).



Il. 3 Przykład bogato ilustrowanej stronicy albumu *Królestwo Polskie*

Źródło: serwis Электронная библиотека ГПИБ России, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

Pozyskiwanie rycin było procesem złożonym i za każdym razem mogło przebiegać inaczej. Często prawo własności do płyty miał nie tylko artysta: rysownik i rytownik, który przenośli obraz na płytę, ale i pierwszy wydawca. W literaturze przedmiotu pisze się o wymianie i handlu matrycami, a nawet kopiami matryc (Banach 1959: 206–207). Bywało, że deska nigdy nie była wykorzystana, ponieważ do odbijania używano kopii matryc oryginalnych wykonanych techniką galwanoplastyki, aby „oszczędzić” dzieło mistrza. Wolff w przedmowie do pierwszego tomu *Malowniczej Rosji* chwalił się całym pomieszczeniem wypełnionym materiałami do zilustrowania dzieła (*Živopisnaâ Rossiâ... 1881: I (1): VI Przedmowa*).

Pochodzenie i autorstwo wielu rycin, zwłaszcza większych rozmiarowo, stanowiących kompletne całości, udaje się określić po sygnaturach. Znajdziemy tam nazwiska w przeważającej mierze polskich artystów czynnych w drugiej połowie XIX wieku, takich jak Józef Jarmużyński, Jan Kryński, Julian Schübeler, Feliks Brzozowski, E. (imię nieznane) Krzywicka, Julia Krajewska, M. (imię nieznane) Różański, Michał Kluczewski, Feliks Sypniewski, Andrzej Zajkowski, Michał Elwiro Andriolli i wielu innych związanych z różnymi warszawskimi pracowniami. Dzieła artystów innych narodowości należą do wyjątków. Taką regułą – ilustrowanie książki pracami artystów rodzimych – można zaobserwować również w innych tomach *Malowniczej Rosji*. Wiąże się to z dostępnością materiałów, których najwięcej dostarczyły źródła lokalne.

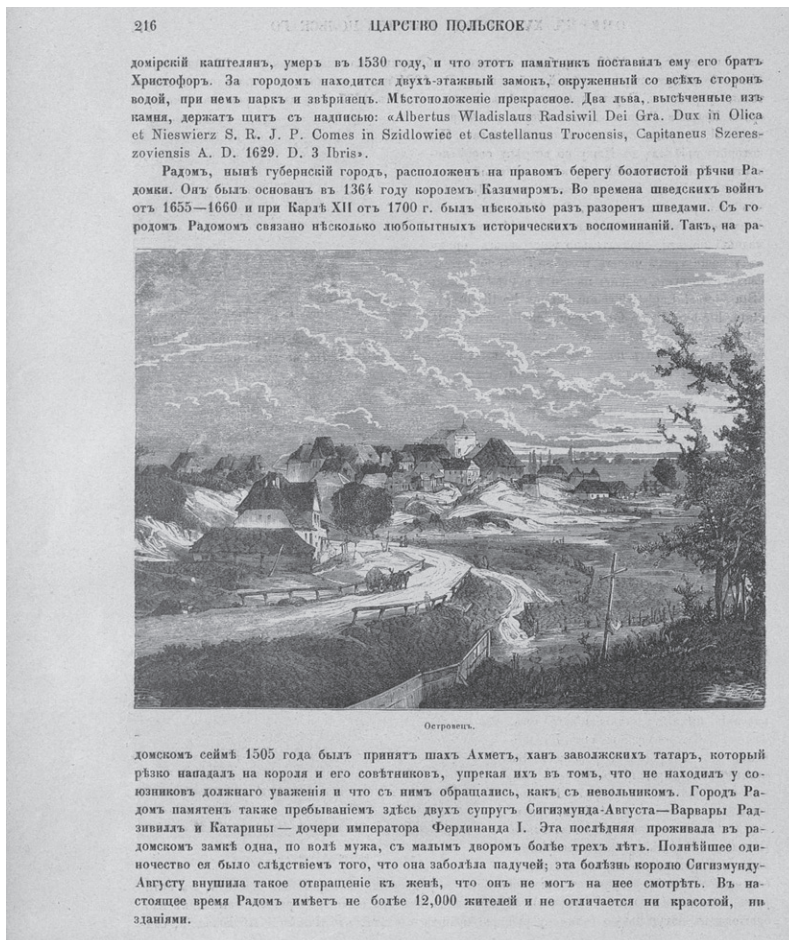
W niektórych przypadkach możliwe jest określenie pochodzenia pierwowzorów. Niewielka rycina przedstawiająca grobowiec Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego w Katedrze Płockiej autorstwa Marcelego Wiśniewskiego wykonana według rysunku Juliana Maszyńskiego została pierwotnie opublikowana w „Kłosach” w 1877 roku⁴. Widok kościoła w Mławie, to rycina A. (imię nieznane) Choromańskiego, pierwotnie zamieszczona w „Tygodniku Ilustrowanym” w 1872 roku⁵. Przeważająca część ilustracji została zaczerpnięta właśnie z tych dwóch polskich czasopism ilustrowanych. Przykłady można by mnożyć⁶.

⁴ *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 158*. Por. „Kłosy”, nr 635 z 30.08.1877: 133; zob. Grajewski 1972: poz. 20817. Marceli Wiśniewski, warszawski drzeworytnik, czynny w latach 1875–1887, rytował dla „Kłosów” i „Tygodnika Ilustrowanego”; Opalek 1949: 67; Rudniewska 1993: 135–136.

⁵ *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 177*. Por. „Tygodnik Ilustrowany”, nr 235 z 29.06.187: 332; zob. Grajewski 1972: poz. 23080. A. Choromański był warszawskim drzeworytnikiem czynnym w latach 1870–1881, znanym z ok. 75 prac wykonanych dla „Tygodnika Ilustrowanego”. Zob. *Słownik artystów polskich... (1971)*, t. 1: 335.

⁶ Ryc. *Budynek Zachęty Sztuk Pięknych*. W: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 77*. Por. „Tygodnik Ilustrowany”. 1870, Seria 2, t. 6, nr 146: 185. Ryc. *Widok od Stupi Nowej na Łysą Górę*. W: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 169*. Por. „Tygodnik Ilustrowany”, 1887, nr 246: 192. Ryc. *Cudowa, gubernia radomska*. W: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 218*. Por. „Tygodnik Ilustrowany” nr 72 (1284) z 17.05.1884: 320. Rycina sygnowana jest przez Józefa Jarmużyńskiego i Feliksa Brzozowskiego. Ryc. *Na radomskiej drodze*. W: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 219*. Por. „Tygodnik Ilustrowany” nr 249 (1461) z 8.10.1887: 232–233. Rycinę wykonał Paweł Boczkowski i Monogramista J. K. (prawdopodobnie Julia Krajewska albo Józefa Kleczeńska) wg rysunku Aleksandra Gierymskiego. Oryginalny, pierwotny tytuł ryciny brzmi: *Na trakcie Radomskim*. Ryc. *Zabytkowy dom w guberni piotrkowskiej z pamiątkową tablicą*. W: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 239*. Por. „Tygodnik Ilustrowany” nr 72 (1284) z 17.04.1884: 313. Zob. <http://www.dawnypiotrkow.pl/picture.php?/128/category/43>. Drze-

Nie oznaczano w szczególności sposób autorów rycin ani źródła ich pochodzenia. Rysownicy i rytownicy sami dbali o sygnowanie swoich matryc, jednak sygnatury nie zawsze się zachowywały. Zdarzały się przypadki, kiedy grafikę „przycinano” do rozmiarów albumu lub wyznaczonego miejsca w tekście. Opracowana w ten sposób rycina traciła znaki autorskie znajdujące się najczęściej w dolnych rogach przedstawienia. Zdarzały się też przypadki zamazywania autografów artystów, znaków pracowni graficznych, znaków wydawnictw, które sprzedawały daną matrycę. Pod tym względem szczególnie nie miał szczęścia Franciszek Wastkowski. Na rycinie, według jego rysunku przedstawiającej widok Ostrowca, cięcie poprowadzono w połowie sygnatury autora w prawym dolnym rogu. Część podpisu, która ocalała, została zakreskowana (il. 4).



Il. 4. Przykład utylitarnego wykorzystania rycin: zamazany autograf artysty, obcięte boki przedstawienia

Źródło: serwis Электронная библиотека ГПИБ России, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

woryt wykonała Julia Krajewska według rysunków Józefa Adamczewskiego z 1854 roku. Ryc. *Kościół w Ozorkowie*. W: *Živopisnaâ Rossiâ...* 1896: IV (2): 171. Por. „Kłosy” nr 386 z 21.11.1872: 340. Rycina sygnowana „M. KLUCZEWSKI sc.”

Grafika ta zamieszczona była w pełnej formie w tygodniku „Kłosy” z 1872 roku⁷. Rycinę prezentującą miejscowość Przedbórz od strony Pilicy ograniczono z obu stron, zmieniając jej proporcje: z prawej ucięto część drewnianego mostu, z lewej parterową zabudowę miejską⁸.

Grafika jako dzieło pełne, ukończone traciła w publikacji swoją niezależność. Obraz stanowił rolę służebną względem tekstu. Miał prezentować omawiane treści. Inwencja rysownika i rytownika, kompozycja, wyważone proporcje – to wartości, które w zestawieniu z funkcją informacyjną i ilustratorską stały się drugorzędne.

Nowością było wprowadzenie na dużą skalę fotografii, które często występowały na jednej stronie z drzeworytami, z korzyścią dla tych ostatnich⁹. Starano się możliwie najobszerniej zilustrować omawiany temat nie przebiegając w technikach i jakości wizerunków. Pod koniec XIX wieku fotografia była jeszcze sztuką początkującą, a eksperymentalne metody jej powielania do użytku masowego, jakim jest druk, dawały często niedoskonałe efekty artystyczne (Mossakowska 1994; Nowak-Mitura 2015). Niemniej zamieszczenie fotografii, nawet niezbyt udatnie powielonych, czyniło publikację bardziej atrakcyjną, współczesną, aktualną i nowatorską. W tym właśnie celu lokowano zdjęcia wydarzeń aktualnych, współczesnych do wydania albumu, np. fotografii przedstawiającej położenie kamienia węgielnego pod cerkiew pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego na placu Saskim w Warszawie, która odbyła się w dniu 30 VIII 1894 roku (*Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 109*). Czerpano z całego dorobku sztuki fotograficznej. Obok wystudiowanych zdjęć Karola Beyera, zrobionych w latach 60. XIX wieku¹⁰, drukowano widoki Konrada Brandla z początku lat 80., wykonane techniką ówczesnie nazywaną fotografią momentalną, pozwalającą uchwycić np. ruch uliczny¹¹ (Lejko 1985).

Na kształt artystyczny książki, oprócz ilustracji, składają się również elementy zdobnicze oraz czcionki. Jeśli przyjrzymy się zamieszczonym wewnątrz publikacji ramkom, inicjałom, winietom nagłówkowym, sygnetom drukarzy czy finalikom, zauważymy dużą różnorodność stylistyczną. Pośród finalików dekorujących tom czwarty *Malowniczej Rosji* znajdują się formy charakterystyczne dla różnych epok: finalik okuciowy (*Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 148*), groteskowy (*Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 244*; *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (1): 164*), maureska przepleciona przez okręgi (*Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (1): 82*), połączenie maureski i ornamentu wstęgowego (*Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (1): 124*). Kilka rozdziałów zakończono finalikiem w postaci drobnej ryciny (*Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (1): 12*), oraz większym

⁷ *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 216*; Por. „Kłosy”, I półrocze 1872: 319. Zob. Grajewski 1972: poz. 23339.

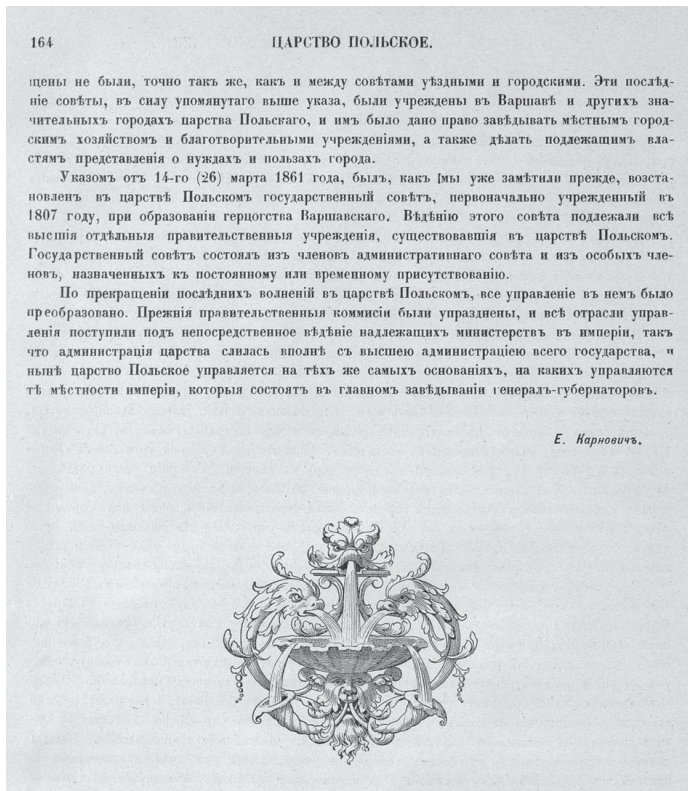
⁸ *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 236*.

⁹ Przykładem mogą być ilustracje w: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 63 i 20*.

¹⁰ Na przykład: il. pt.: *Stary Rynek w Warszawie*, w: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 75*. Por. Kobielski Dobrosław 1982: 10.

¹¹ Fotografia pt. *Krakowskie Przedmieście, Budynek Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych oraz plac króla Zygmunta w Warszawie*. W: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 79*. Por. Kobielski 1982: 17 – tutaj podany czas powstania: lata 1883–1884. Inną fotografią, która uchwyciła ruch miejski, jest: *Plac Krasińskich, budynek Izby Sądowej, (dawnego senatu) w Warszawie*. W: *Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (2): 99*. Por. Kobielski 1982: 108.

pejzażem nadrzecznym w owalu otoczonym wicią roślinno-kwiatową (*Živopisnaâ Rossiâ...* 1896: IV (1): 484; *Obrazcy šriftov...* 1842: wzór nr 813 i 811) (il. 5, 6, 7).



Il. 5. Przykład finaliku groteskowego

Źródło: serwis Elektronnaya biblioteka GPIIB Rosii, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpiib>

Inicjały rozpoczynające każdy z esejów prezentują się bardziej jednorodnie. Można wyróżnić grupy zbliżonych formalnie inicjałów. Do pierwszej grupy należą inicjały wyobrażające metalowe perforowane blaszki w kształcie liter oplecione bluszczem lub ostem i wicią kwiatową (*Živopisnaâ Rossiâ...* 1896: IV (1): 133 i 445). W innym stylu utrzymane są inicjały rozpoczynające rozdziały poświęcone historii dawnej Polski przedstawiające wykute w metalu litery wkomponowane w wyobrażenia dawnej broni, zbroi (*Živopisnaâ Rossiâ...* 1896: IV (1): 1, 13, 83). Jeszcze inne w wyrazie są inicjały przedstawiające literę wkomponowaną w pejzaż lub martwą naturę¹² (il. 8 i 9).

Niektórzy autorzy podpisywali te miniaturowe ryciny. Na podstawie sygnatur oraz podobieństwa stylistycznego inicjałów w obrębie poszczególnych tomów można wnioskować, że dla każdej książki zatrudniano jednego lub kilku artystów do wy-

¹² Litera „И” na tle słońca w: *Živopisnaâ Rossiâ...* 1896: IV (2): 1; Litera „K” – utworzona z drewnianych desek na tle zimowego pejzażu nad jeziorem pokrytym krą w: *Živopisnaâ Rossiâ...* 1896: IV (2): 67. Litera „O” oparta o zaśnieżony świerk, w: *Živopisnaâ Rossiâ...* 1896: IV (2): 149.

известнаго, какъ иллюстратора и какъ художника. Его иллюстраціи къ «Пану Тадеушу» и «Боярду Валероду» Мишевнича, къ «Женщинамъ русскихъ писателей», равно какъ и большія его картины изъ прошлаго, сдѣлали его имя известнымъ и симпатичнымъ.

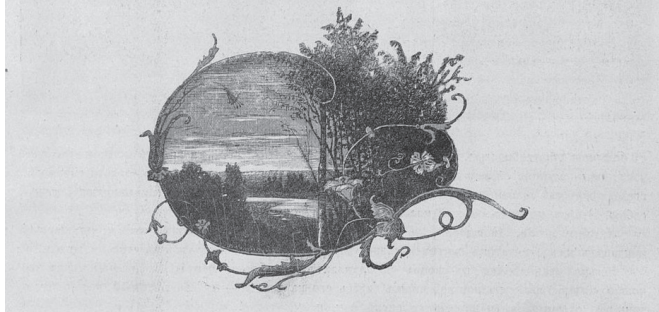
Изъ новѣйшаго поколѣнія иллюстраторовъ выдающимися талантомъ, легкостью рисунка и привлекательностью отличаются Петръ Стахевичъ, Чеславъ Янковскій и нѣкоторые другіе. Изъ портретистовъ выдающимся считается Родаковский. Кроме того слѣдуетъ назвать Похвальскаго, Гаймана, Бялинскую, Цюглинскаго и Чахурскаго.

Однимъ изъ даровитѣйшихъ и какъ болѣе оригинальныхъ новѣйшихъ польскихъ художниковъ несомнѣнно считается Юсифъ Хелмонскій. Онъ приобрѣлъ большую известность заграничей изображеніемъ лошадей, охотничьихъ сценъ и т. п. картинъ. Въ его картинахъ, относящихся къ первому періоду дѣятельности — весьма много силы, горячности, энергіи, но мало правды. Второй періодъ начался съ возвращенія Хелмонскаго на родину. Онъ совершенно предался изображенію пейзажей и жанровъ сельскаго характера и написалъ нѣсколько образцовыхъ произведеній.

Мы не имѣемъ возможности остановиться на характеристикѣ даже самой краткой, большей части выдающихся изъ новѣйшихъ художниковъ, въ искусствѣ. Въ видѣ примѣра, назовемъ лишь гг. Рыскавича, Ясинскаго, Андрыкевича, Эймонда, Кохановскаго Милоша Котарбинскаго и Ф. Дмоховскаго.

Скульптурное искусство подвинулось впередъ значительно въ меньшей степени, нежели живопись, хотя имена гг. Веленскаго, Рiegera, Бродскаго и др. известны даже въ Европѣ. Въ последнее время въ этой отрасли искусства выдвинулись впередъ два выдающіеся молодые таланта: Букача и Войдыга. Первый обратилъ на себя вниманіе проектомъ памятника Мишевничу; второй же — статуей Жолковскаго, предназначавшейся для фойе Большаго театра въ Варшавѣ, и удостоенный на конкурсѣ первой награды.

Нѣкоторыя отрасли искусства, какъ, напр., гравюры на стальныхъ и мѣдныхъ клише почти окончательно пали, но вмѣсто этого развились гравюры на деревянныхъ клише, чѣмъ занимались такіе художники, какъ Регульскій, Юсифъ Голевинскій, Андрей Зайковскій, Эдуардъ Горадовскій, І. Лоскочинскій, Эд. Ничъ, Вл. Клейнъ и нѣкоторые другіе.



Pl. 6. Rozbudowany finalik w formie ryciny oplecionej wicią roślinną

Źródło: serwis Электронная библиотека ГПИБ России, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

konania zbliżonych formalnie inicjałów. Dla tomu ósmego typowe są litery otoczone geometryczną dekoracją ukazane jakby na plakietce. W tomie siódmym powtarzają się malownicze realistyczne przedstawienia z wkomponowaną, odrealnioną i niepowiązaną z wizerunkiem, linearnie oddaną literą. Z kolei w tomie czwartym występują inicjały, w których litery są integralną częścią przedstawienia, np. pejzażu¹³. Nawiązanie w kształcie inicjału do treści kolejnych esejów świadczy o tym, że te formy zdobnicze były specjalnie wykonane na potrzeby dzieła.

Dla finaliku, który jako jedyna forma nie niesie ze sobą znaczenia i nie jest powiązany z treścią, a stanowi wyłącznie wartość dekoracyjną (Gronek Agnieszka 2016: 137–148), nie było potrzeby wykonywania nowych matryc – wykorzystano już ist-

¹³ Elementy zabudowy nadbrzeżnej, drewniane belki pomostu tworzą ramiona litery „K” rozpozna-
czniającej tekst.

большие отели парижского парка Монсо или Пасси. Все эти домики утопают в зелени и осливаются громадными липами и кленами. В общем, эта аллея напоминает собою парижскую avenue de l'impératrice,—конечно, в миниатюре.

Собственно говоря, Варшава не имеет своего сезона. Вряд ли будет сказать, что таких сезонов в Варшаве бывает два: летом и зимой. О зимнем сезоне, — т. е., вряд ли сказать, о зимних удовольствиях мы уже говорили. Тогда Варшаву посещают провинциальные помещики, живущие летом в своих имениях. Жизнь становится несколько дороже, а варшавские цены, подобно ценам всех больших городов, имеют то непонятное свойство, что раз поднявшись уже не понижаются больше до следующей зимы, когда они снова поднимаются и так далее, до безконечности. Из этого следует, что варшавская жизнь постоянно дорожает и до такой степени, что в течение последних десяти лет она удорожалась вдвое. Против подобного систематического дорожания можно было бы ничего не иметь, если бы соответственно этому поднималась и заработная плата, чего в сожаление сказать нельзя; так что эта дороговизна падает всею тяжестью или на городского пролетария, или на людей, имея какой-нибудь постоянный, определенный доход, благодаря ему находивших прежде в довольно благоприятных условиях, но теперь, вследствие постоянно возрастающей дороговизны, постепенно беднеют и вступают наконец в ряды пролетариата.

Июль месяц можно назвать центром летнего варшавского сезона; варшавяне называют этот месяц летним карнавалом. И действительно, в июле чаще всего случаются летние праздники вместе с популярными гуляньями в Виллянах, в июле же устраиваются публичные гулянья в Саксонском саду, но в особенности в это время бывают скачки и ярмарки. Понятно поэтому, что на июль месяц в Варшаву приезжает множество помещиков, многие с семьями: уличное движение увеличивается значительно, торговля оживляется и город принимает почти праздничный вид. Даже театры, обыкновенно мало посещаемые летом,—в Варшаве бывают полны. Этой особенностью Варшава точно также отличается от других европейских больших городов. В то время, как летом города эти обыкновенно пустуют, городская жизнь почти приостанавливается, в промышленности и торговле опускается застой,—в Варшаве бывает как раз наоборот. В Варшаве только тогда и начинается оживление. Все это происходит, как нам кажется, главным образом оттого, что Варшава—не столько правительственный и административный центр края, сколько промышленный и торговый пункт, удобный по преимуществу летом для «дядь».

Но «ро jarmarku chudy targ»,—говорит польская пословица. После июльских увеселений начинается так называемое «огуречное» время, которое тянется вплоть до ноября. В это время, Варшава обыкновенно пустует, все располагающие какими-либо средствами уезжают или в деревню, или за границу, торговля в застой и наступает затишье.

В. Чудино.



II. 7. Finalik okuciowy

Źródło: serwis Elektroniczna biblioteka GPIB Rosji, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

niejące wzory. Zostały więc użyte motywy manierystyczne (*Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (1): 82*), renesansowe, późnobarokowe (*Živopisnaâ Rossiâ... 1896: IV (1): 124*). Takie bądź zbliżone formy można odnaleźć w katalogach wielu wydawnictw, odlewni czcionek, drukarni, w których firmy zajmujące się szeroko pojętą produkcją książek prezentowały swoje zasoby.

Wykorzystanie dawnych motywów, tak różnorodnych stylistycznie, nie było praktyką odosobnioną ani w edytorstwie, ani w innych sztukach. Do wzorców minionych epok powszechnie sięgano przez cały wiek XIX, aby się nimi inspirować lub wiernie odzwierciedlić. Zjawisko historyzmu ewoluowało od popularności różnych neostylów do eklektyzmu, będącego twórczym przeobrażeniem znanych już motywów w nową jakość. To mieszanie elementów czerpanych z dawnych epok pozwoliło wydawcy beztrudno operować materiałami, które posiadał już w swoim zasobie. Obok zdobień

nowo zamówionych można było zamieścić już posiadane matryce i nie generować dodatkowych kosztów.

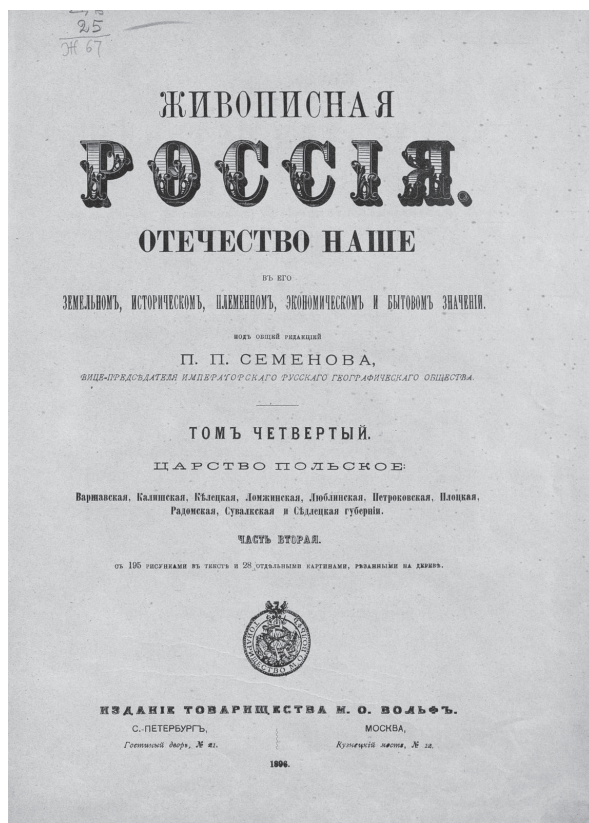
Jak podkreślił Wolff, dla stworzenia tak dostojnego dzieła, poza kosztownymi kwerendami i pracą twórczą, wydawnictwo poczyniło przygotowania techniczne w postaci zakupu nowych czcionek, maszyn drukarskich (*Živopisnaâ Rossiâ...* 1881: I (1): IV). Owszem, wydawca wzbogacił stosowane dotychczas kroje czcionek o nowe wzory wykonane na jego zamówienie we Francji, Anglii oraz Rosji. Zakupił też w Paryżu wzory słynnego grawera i zecera Lelye (*Antikvarnyj magazin „Artefakt”*, online). Obok tych zabiegów, w 1878 roku Wydawnictwo Maurycego Wolffa przejęło odlewnię czcionek Rewiliona, będącą w swoim czasie jedyną w Rosji odlewnią produkującą czcionki na potrzeby całego kraju. Posiadała ona ogromny repertuar starych i współczesnych wzorów.

Kształt nowych czcionek został wymuszony rozpowszechnieniem się drzeworytu sztorcowego. Do stylistyki drzeworytu dopasowano czcionki tłuste i półtłuste, bardziej z nim współgrające niż klasyczne smukłe litery osiemnastowieczne, komponujące się raczej z miedziorytami i innymi tradycyjnymi technikami. Podążając za zmianami artystycznymi wydawnictwa dostosowywały swoje matryce do nowych wymogów. Stopniowo uzupełniano zasoby o nowe formy czcionek. W ten sposób w drugiej połowie XIX wieku dostępne były czcionki w trzech wersjach stylistycznych: starej – klasycystycznej, charakteryzujące się smukłością i cienką linią, unowocześnione stare, oraz nowe zbliżone stylistycznie do rozpowszechnionego drzeworytu (Petrenko 1991: 92–93). Panowała przy tym zupełna dowolność w ich stosowaniu, zależna od woli klienta i zamysłu wydawcy.

Na karcie tytułowej *Królestwa Polskiego* każdy rodzaj informacji – tytuł serii, tytuł tomu, zawartość, redakcja, informacje o ilustracjach, miejsce wydania oraz nazwa wydawnictwa – otrzymał inne opracowanie w postaci odmiennego kroju i wielkości czcionki. Mimo różnorodności informacje na niej zamieszczone wciąż pozostawały przejrzyste i czytelne. Strona tytułowa każdego z tomów może stanowić swoistą reklamę firmy wydawniczej Wolffa (il. 10).

Podobnie sam tekst został zróżnicowany poprzez dobór czcionek. Jest to dobrze widoczne na pierwszej stronie każdego z esejów, gdzie inny krój czcionki zastosowano dla tytułów i podtytułów, dla spisu zawartości, dla motto oraz dla tekstu głównego.

Analiza poszczególnych aspektów formalnych albumu *Królestwo Polskie*: oprawy dzieła, jego szaty ilustracyjnej, graficznych elementów zdobniczych w tekście oraz czcionek, wykazała, że książka ta jest niejednolita stylistycznie. Zilustrowano ją obrazami stworzonymi wcześniej do innych celów. Ryciny i fotografie pochodzą z różnych okresów, wykonali je głównie artyści polscy, ale należący do różnych pokoleń i prezentujący sobie właściwe, odmienne od innych cechy artystyczne. Motywy zdobnicze prawdopodobnie również zostały wybrane z dostępnych, gromadzonych latami, zasobów wydawcy, podobnie jak i czcionki. Kolejne albumy serii łączy atrakcyjna oprawa, frontysepis, prezentacja herbów omawianych guberni oraz pomysł na układ rozdziałów, gdzie eseje rozpoczynają się ozdobnymi inicjałami specjalnie wykonanym do każdego tomu. Mimo tak dużej różnorodności stylistycznej poszczególnych elementów autorom udało się stworzyć dzieło postrzegane jako jednolite. Termin *živopisnyj* oznaczający: ‘malowniczy, malarski’, ale też w znaczeniu przenośnym: ‘jaskrawy,



Pl. 10. Karta tytułowa albumu *Królestwo Polskie cz. II*

Źródło: serwis Электронная библиотека ГПИБ России, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9347-elektronnaya-biblioteka-gpib>

żywy, barwny, obrazowy’ – znalazł odzwierciedlenie w fizycznym kształcie albumu, przyciągającego oko dekoracyjnością, jaskrawością oraz barwnością – mimo czarno-białych ilustracji i zdobień. Książka pełna różnorodnych zdobień, ilustracji z różnych okresów: widoków miejskich, pejzaży, portretów osobistości historycznych, typów ludzkich, charakterystycznych przedmiotów i przedstawień dzieł sztuki, jest znakomitym odzwierciedleniem wielorakości zjawisk zachodzących w samej Rosji, której częścią było pod koniec XIX wieku Królestwo Polskie.

Ukazanie się dzieła tak monumentalnego i różnorodnego jak *Malownicza Rosja* stało się koniecznością ze względów politycznych i prestiżowych. Wiele krajów europejskich miało już w swoim dorobku kulturowym bardziej lub mniej okazałe dzieła poświęcone swojej historii, walorom przyrodniczym, sztuce. *Malownicza Rosja* – seria późniejsza czasowo – bogatsza wizualnie i treściowo, bardziej wszechstronna tematycznie z pewnością je przyćmiewała. Sprzyjał temu zarówno moment w rozwoju technik poligraficznych, jak też całkiem okazały już dorobek – zarówno artystyczny, jak i merytoryczny, wynikający z postępu badań (opracowania historyczne, geograficzne i inne). Pół wieku, jakie dzieli wydania poświęcone regionom krajów zachodnich i re-

gionom krajów rosyjskich, stworzyło przepaść technologiczną. Z drugiej strony, przemiany w zakresie kultury książki: pojawienie się nowych kręgów czytelników i zapotrzebowanie na książki tańsze, procesy wydawnicze nastawione na produkcję masową sprawiły, że seria *Malownicza Rosja* stała się książką niepraktyczną oraz nieopłacalną z ekonomicznego punktu widzenia. Jej ekskluzywność nie przełożyła się na zakładane zyski wydawnictwa. Mimo to jej poszczególne tomy dostępne w wielu bibliotekach do dziś cieszą oko i stanowią kopalnię wiedzy na temat kultury, obyczajowości, gospodarki. Są doskonałym świadectwem swego czasu i materiałem do wszechstronnych badań naukowych.

Bibliografia / References

- Adarûkov, V.Â. (1924). *Bibliografiâ russkikh tipografskikh šriftov*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [Адарюков, В.Я. (1924). *Библиография русских типографских шрифтов*. Москва: Государственное издательство].
- Antikvarnyj magazin „Artefakt”. (Online) <https://artefakt.in.ua/article/item/blog162.html> (dostęp: 6.04.2021) [Антикварный магазин «Artefakt». (Online) <https://artefakt.in.ua/article/item/blog162.html> (dostęp: 6.04.2021)].
- Arct, S. (1962). *Okruchy wspomnień*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Arct, S., Pawłowska, E. (1961). *Wydawcy warszawscy w latach 1878–1914. Szkic do dziejów wydawnictw książek w Polsce*. W: Tazbir, S. (Red.). *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Banach, A. (1959). *Polska książka ilustrowana 1800–1900*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Barenbaum, I. (1988). *Książka w Petersburgu*. Wrocław: Ossolineum.
- Barenbaum, I. (2003). *Knižnyj Peterburg: tri veka istorii: očerki izd. dela i kn. trgovli*. Sankt-Peterburg: Kul't Inform Press (Akad. tip. Nauka RAN) [Баренбаум, И. (2003). *Книжный Петербург: три века истории: очерки изд. дела и кн. торговли*. Санкт-Петербург: КультИнформПресс (Акад. тип. Наука РАН)].
- Belov, S. (2011). *Žrecy knižnogo dela: izbrannye raboty po istorii knižnoj kul'tury v Rossii vo vtoroj polovine XIX – načale XX v.* Sankt-Peterburg: Rossijskaâ nacional'naâ biblioteka [Белов, С. (2011). *Жрецы книжного дела: избранные работы по истории книжной культуры в России во второй половине XIX – начале XX в.* Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека].
- Belov S., Mihail'cova N. (2008). *Tovarišestvo M.O. Vol'f*. V: Frolova, I.I. (Red.). *Kniga v Rossii: 1895–1917*. Sankt-Peterburg: Rossijskaâ nacional'naâ biblioteka: 56–62 [Белов С., Михайльцова Н. (2008). *Товарищество М.О. Вольф*. В: Фролова, И.И. (Ред.). *Книга в России: 1895–1917*. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека: 56–62].
- Belov, S., Tolstâkov, A. (1976). *Russkie izdateli konca XIX – načala XX v.* Leningrad: Nauka. Leningradskoe otdelenie [Белов, С.В., Толстяков, А.П. (1976). *Русские издатели конца XIX – начала XX в.* Ленинград: Наука. Ленинградское отделение].
- Bobrowski, T. (1979). *Pamiętnik mojego życia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- De La Salle, A. (1840). *La Sicilia pittoresca antica e moderna adorna di 224 incisioni in rame di De La Salle tradotta da A. Francesco Falconetti*. Venezia: Tip. di Giuseppe Antonelli.
- Dinerštejn, E.A. (1999). Peterburgskij izdatel' M.O. Vol'f. (K 150-letiu s načala izdatel'skoj deatel'nosti). *Kniga. Issledovaniâ i materialy*, 76: 126–164 [Динерштейн, Е.А. (1999). Петербургский издатель М.О. Вольф. (К 150-летию с начала издательской деятельности). *Книга. Исследования и материалы*, 76: 126–164].

- Dinerštejn, E.A. (2004). *Rossijskoe knigoizdanie (konec XVIII – XX v.)*. Moskva: Nauka [Динерштейн, Е.А. (2004). *Российское книгоиздание (конец XVIII – XX в.)*. Москва: Наука].
- Dmitrieva, V.A. (1981). *Peterburgskij izdatel' M.O. Vol'f i ego francuzskie svâzi*. V: Zazerskij, E.Â. (Red.). *Kněžnoe delo Peterburga – Petrograda – Leningrada*. Leningrad: Gosudarstvennyj institut kul'tury: 48–51 [Дмитриева, В.А. (1981). *Петербургский издатель М.О. Вольф и его французские связи*. В: Зазерский, Е.Я. (Ред.). *Книжное дело Петербурга – Петрограда – Ленинграда*. Ленинград: Государственный институт культуры: 48–51].
- Dunin, J. (2007). *Petersburski księgarz i wydawca Maurycy Bolesław Wolff i Zygmunt Librowicz*. W: Krawczyk, A. (Red.). *Książka ponad podziałami*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 261–276.
- Ènciklopedičeskij slovar' Brokgauza i Efrona. (1892). Sankt-Peterburg: Semenovskââ Tipolitografîâ (I.A. Efrona): 169 [Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. (1892). Санкт-Петербург: Семеновская Типолиграфия (И.А. Ефрона): 169].
- Gajkowska, C. (1981). Nieudane imprezy czasopiśmiennicze księgarza Bolesława Maurycego Wolffa. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 20(1): 67–73.
- Grajewski, L. (1972). *Bibliografia ilustracji w czasopismach polskich XIX i początku XX w. (do 1918 r.)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Gronek, A. (2016). *Finalik w najstarszych drukach cyrylickich. Manifestacja nowożytnej estetyki*. W: *Latopisy Akademii Supraskiej 7: Dawna cyryliccka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*. Kuczyńska, M. (Red.). Białystok: Fundacja „Oikonomos”: 137–148.
- Giuria, P. (1850). *La Spagna opera storica, artistica, pittoresca e monumentale compilata dal cavaliere Pietro Giuria sulle migliori opere, e specialmente su quella recentissima di Manuel De Cuendias e V. De Fereal*. Torino: Stabilimento tip. di Aless. Fontana.
- Heeringen, G., von (1847). *Das malerische und romantische Deutschland*. Leipzig: Berenberg Verlag.
- Kobielski, D. (1982). *Warszawa na fotografiach z XIX wieku*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Kłossowski, A. (1984). *Od subiekta do milionera*. W: *Na obczyźnie. Ludzie polskiej książki*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich: 64–107.
- Kratkie svedeniâ po tipografskomu delu*. (1899). Sostavil Petr Kolomnin. Sankt-Peterburg: Tipografîâ A.S. Suvorina [Краткие сведения по типографскому делу. (1899). Составил Петр Колоннин. Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина].
- Krutova, N.V. (2017). *Živoj rekomendatel'nyj katalog: knigoizdatel'skââ deatel'nost' Mavrikiâ Vol'fa. (1825–1883)*. *Bibliotecznoe delo*, 288. [Крутова, Н.В. (2017). *Живой рекомендательный каталог: книгоиздательская деятельность Маврикия Вольфа (1825–1883)*. *Библиотечное дело*, 288].
- Lech, M.J., Dąbrowski, M. (Red.). (1979). *Drukarze i drukarnie w Królestwie Polskim 1869–1905. Materiały ze źródeł archiwalnych*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Lech, M.J. (1980). *Księgarze i księgarnie w Królestwie Polskim 1869–1905. Materiały ze źródeł archiwalnych*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Lejko, K. (1985). *Warszawa w obiektywie Konrada Brandla*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lewald, A. (1842). *Malerisches Reisehandbuch durch Deutschland und angrenzenden Gegenden...* Stuttgart: Scheible's Buchhandlung.
- Librovič, S. (1916). *Na knižnom postu. Vospominaniâ. Zapiski. Dokumenty: (pamâti izdatelâ Mavrikiâ Osipoviča Vol'fa)*. Moskva: Izdatel'stvo Tovarišestva M.O. Vol'f [Либрович, С. (1916). *На книжном посту. Воспоминания. Записки. Документы: (памяти издателя Маврикия Осиповича Вольфа)*. Москва: Издательство Товарищества М.О. Вольф].

- Librowicz, Z. (1883). *Stara Polska w opisie malowniczym. Historia niewydanego dzieła*. Petersburg: Wydawnictwo Henryka Glińskiego.
- Martin, A. (1838). *La Svizzera Pittoresca e suoi dintorni*. Mendrisio: Tipografia della Minerva Ticinese.
- Mežer, A.V. (1924). *Slovarnyj ukazatel' po knigovedeniiu*. Leningrad: Kolos: 369–370, 858–859 [Mežer, A.V. (1924). *Словарный указатель по книговедению*. Ленинград: Колос: 369–370, 858–859].
- Mlekicka, M. (1987). *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mossakowska, W. (1994). *Początki fotografii w Warszawie (1839–1863)*. T. 1–2. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Nowak-Mitura, E. (2015). *Początki fotografii w prasie polskiej: „Tygodnik Ilustrowany” 1859–1900*. Warszawa: Liber Pro Arte.
- Obrazcy šriftoḡ slovolutni Revil'ona*. (1842). Sankt-Peterburg: Slovolutnā Revil'on i Ko [Образцы шрифтов словолитни Ревильона. (1842). Санкт-Петербург: Словолитня Ревильон и Ко].
- Opalek, M. (1949). *Drzeworyt w czasopismach polskich XIX stulecia*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Petrenko, M.M., Saksonovaā I.H. (1991). *Oformlenie knigi i knižnaā illūstraciā vtoroj poloviny 19 veka*. V: Frolova, I.I. (Red.). *Kniga v Rossii 1861–1881*. T. 3, Moskva: Rossijskaā nacional'naā biblioteka: 87–12 [Петренко, М.М., Саксонова И.Х. (1991). *Оформление книги и книжная иллюстрация второй половины 19 века*. В: Фролова, И.И. (Ред.). *Книга в России 1861–1881*. Т. 3. Москва: Российская национальная библиотека: 87–12].
- Pijanowska, K. (2009). Drzeworyt reprodukcyjny – od ilustracji prasowej do obiektu muzealnego. W: *Studia o Książce i Informacji*, 28: 64–65.
- Rudniewska, A. (1993). *Słownik drzeworytników ksylografów*. [Na prawach rękopisu]. Warszawa: nakładem autorki [b.r.w.].
- Sowiński, J. (1996). *Polskie drukarstwo: historia drukowania typograficznego i sztuki typograficznej w Polsce w latach 1473–1939*. Wrocław: Tart.
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających zmarłych przed 1966, malarze, rzeźbiarze, graficy*. (1993). Mikocka-Rachubowa, K. (Red.). T. 5. Warszawa: Instytut Sztuki PAN.
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających zmarłych przed 1966, malarze, rzeźbiarze, graficy*. (1971). Maurin-Białostocka, J. (Red.). T. 1. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Tadeusiewicz, H. (1982). *Drukarstwo polskie drugiej połowy XIX wieku w świetle fachowych czasopism drukarzy z lat 1872–1900. Problematyka zawodowa i społeczna*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Živopisnaā Rossiā. Otečestvo naše v ego zemel'nom, istoričeskom, plemennom, èkonomičeskom i bytovom značenii*. T. 4: *Carstvo Pol'skoe*. Č. 1–2. Semenov, P.P. (Red.). S-Peterburg: Izdatel'stvo Tovarišestva M.O. Vol'f, 1896 [Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 4: Царство Польское. Ч. 1–2. Семенов, П.П. (Ред.). С.Петербург: Издательство товарищества М.О. Вольф, 1896].
- Živopisnaā Rossiā. Otečestvo naše v ego zemel'nom, istoričeskom, plemennom, èkonomičeskom i bytovom značenii*. T. 1: *Severnaā Rossiā. Sever i Severo-vostok Evropejskoj Rossii. Ozernaā ili Drevne-Novgorodskāā oblast'*. Č. 1. Semenov, P.P. (Red.). S-Peterburg: Izdatel'stvo Tovarišestva M.O. Vol'f, 1896 [Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 1: Северная Россия. Север и Северо-восток Европейской России. Озерная или Древне-Новгородская область. Ч. 1. Семенов, П.П. (Ред.). С-Петербург: Издательствотоварищества М. О. Вольф, 1881]

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

PRZEKŁAD
ПЕРЕВОД
TRANSLATION



GUSTAW SZPET

PRZEDMOWA²

W tym *pierwszym* wydaniu *Wstępu* został odtworzony w poprawionej i poszerzonej postaci mój artykuł, opublikowany w czasopiśmie „Психологическое обозрение” w 1919 roku. Już wówczas według zamysłu autora artykuł ten miał być pierwszy w szeregu innych, które razem powinny złożyć się na *Wstęp do badań nad psychologią etniczną*. Druga część pracy w swoim czasie (lata 1920–1921) została w swojej głównej części zreferowana przeze mnie w działającym wówczas przy Uniwersytecie Moskiewskim „Moskiewskim Towarzystwie Lingwistycznym” i była poświęcona samej metodyce *badań*. Dalszy, zebrany przeze mnie materiał, przybrał formę wykładu akademickiego, który wygłosiłem w Uniwersytecie Moskiewskim. W zorganizowanej przeze mnie wówczas Pracowni Psychologii Etnicznej miałem zamiar poddać swoje stwierdzenia teoretyczne sprawdzeniu w warunkach laboratoryjnych. Okoliczności zewnętrzne naszych czasów oderwały mnie od tej pracy. Jednakże rosnące przez cały czas zainteresowanie krajoznawstwem i badaniami nad tak zwanymi mniejszościami narodowymi znowu skierowało moją uwagę nauki na problemy psychologii etnicznej. Wydawało mi się, że jest to właściwy czas, aby jeszcze raz wystąpić z obroną swoich poglądów w przekonaniu, że mogą one mieć realne znaczenie dla rozwoju nowej na razie u nas dyscypliny naukowej.

Znaczna część tej publikacji poświęcona jest krytyce i polemice. Jest to dla nas niezbędne zarówno jako możliwość ogólnego oczyszczenia drogi, jak i sposób bardziej wyraźnego zaprezentowania swojej pozycji. Najbardziej uznany autorytet w dziedzinie

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

² Jest to pierwsza publikacja przekładu wstępu do książki Gustawa Szpeta pt. *Введение в этническую психологию* (Москва: Государственная академия художественных наук, 1927).

psychologii etnicznej, Wilhelm Wundt, został z mojej strony najostrożniej zaatakowany. Moim zdaniem Wundt stanowi zwieńczenie rozwoju nauki psychologicznej drugiej połowy XIX wieku jako apostoł reakcji woluntarystycznej przeciwko intelektualistycznemu herbartyzmowi z jednej strony, i eksperymentowaniu psychofizycznemu skierowanemu przeciwko spirytualistycznym kompozycjom Fichtego młodszego, Ulrici i jemu podobnych z drugiej. Nowa psychologia została zapoczątkowana w tych samych latach siedemdziesiątych (pierwsze wydanie *Szkiców z psychologii fizjologicznej* Wundta z 1873 roku, *Psychologia z empirycznego punktu widzenia* Brentano z 1874 roku). Późniejsze próby odnowienia psychologii jako nauki w postaci różnego typu psychologii opisowej, pojawiające się niezależnie od reformy Brentano (na przykład Wilhelm Dilthey i jego następcy), teraz się zlewają w jeden nurt. I jeśli Karl Stumpf, Anton Marty, Alexis Meinong są w prostej linii uczniami Brentano, to już Anglik George Stout dołączył do nowej psychologii, mając za sobą innych nauczycieli. Jeszcze być może bardziej znamienne jest gwałtowne odejście od Wundta, któremu towarzyszyła ostra polemika z przedstawicielami tak zwanej szkoły eksperymentalnej z Würzburga (*Psychologie* Augusta Messera z 1914 roku można uważać za pierwszą próbę systemu nowej psychologii). Wreszcie przykłady podobne do Karla Jaspersa, jak gdyby jedną całą genealogiczną różnorodność nowej psychologii.

Wydawałoby się, że w tych warunkach nie ma potrzeby polemiki, trzeba tylko na znalezionej podstawie coś budować. Jednakże osiągnięcia w zakresie psychologii ogólnej nie znalazły bynajmniej swojego zastosowania w jej poszczególnych działach, w szczególności w psychologii etnicznej. Wskazana konieczność „oczyszczenia drogi” pozostaje aktualna. Ta konieczność jest jeszcze bardziej podkreślana przez to, że psychologia Wundta, zdobywszy dominującą pozycję, przeniknęła do innych specjalności, gdzie stała się – jak kiedyś psychologia Johanna Friedricha Herbart – swego rodzaju *opinio communis*. Lingwiści, filologowie, literaturoznawcy, prawoznawcy, etnologowie i inni, zbyt zajęci własną specjalistyczną pracą, nie mogą włączać się w omawianie zagadnień, wywoływanych walką o prawa nowej psychologii i potrzebując pomocy ze strony jakiegokolwiek psychologii, spieszą, by posługiwać się poglądami starymi, ale przefiltrowanymi i przez to bardziej stabilnymi. W innym wypadku zmierzyliby się z totalnym sceptycyzmem i, co za tym idzie, negowaniem, niechby nawet nie pryncypialnym, potrzebnej im gałęzi psychologii (co stało się udziałem na przykład Hermana Paula). Niektóre głosy ze strony specjalistów, ostrzegające o błędach Wundta w sferze ich specjalności (lub na przykład Jacob van Ginneken w lingwistyce), nie ostrzegły: te błędy są widoczne dla specjalistów i dlatego nie są one dla nich niebezpieczne, pod warunkiem, że psychologia Wundta zachowuje autorytet, i te jego pomyłki wpływają nie z jego psychologii, lecz z jego niewystarczającej orientacji w ich specjalności. Tak samo można je wybaczyć, jak można wybaczyć specjalistom ich pomyłki w dziedzinie psychologii. Co prawda, były też poważniejsze ostrzeżenia, wskazujące na to, że lingwistyczne błędy bezpośrednio wpływają z błędów jego psychologii (Anton Marty), ale te przestrogi dopiero teraz zaczyna się poważnie oceniać. I dopiero teraz zaczynają się wypełniać realnym sensem takie oświadczenia, jak to, z którym Alfred Vierkandt wystąpił na ostatnim Kongresie Estetyków i Historyków Sztuki w Berlinie (1924 rok). Vierkandt kategorycznie i w ogólnej formie wypowiedział pogląd, który również w krytyce Wundta chciałbym zasugerować czytelnikowi: głębsze rozumienie

sztuki wymaga znajomości szczególnej psychologii ludów prymitywnych. Znajdujemy się tylko u jej początków; „psychologia etniczna Wundta nie należy do niej (hat keinen Anteil an ihr): próbuje ona wytyczyć drogę ku rozumieniu bez fundamentalnego zbadania strukturalnych różnic i pokrewnych zagadnień” (*Kongressbericht...*, s. 348).

Czy warto specjalnie dywagować o tym, że sytuacja u nas jest jeszcze bardziej elementarna. Psychologia naukowa leży u nas odłogiem i gdyby nawet nasz specjalista-lingwista, badacz sztuki, etnograf zechciał skorzystać z jej usług, to gdzie oni wszyscy mogliby znaleźć autorytatywne źródło? Oto przypadkowe przykłady, które nasunęła mi pamięć (nie z najgorszych, mogę przywołać jeszcze gorsze – *nomina periculosa*): jeden ze sfery „stylu poetyckiego” („zasady Elstera” – autorytet!...), drugi – cały „podręcznik” z „teorii literatury”, trzeci – „składnia w świetle psychologii” (autor jest bardzo szanowaną osobą w *swojej* specjalności). Ale co to za psychologia? I co by się stało, gdyby w rzeczywistości ich specjalistyczne wnioski opierały się na tej psychologii?... I jeśli zachodni koledzy z naszych specjalności – dla nas przecież to zawsze autorytety – żyją jeszcze „wundtyzmem”, to dla nas tym bardziej nie ma lepszego oparcia... Autorowi z doświadczenia wiadomo, że jego własną krytykę Wundta czasami odbierano jako zwykle zacierzwienie i wyraz zamiłowania do paradoksu. Ale to mimo wszystko ukazuje potrzebę podjętej przeze mnie krytyki, tym bardziej, że nie znam żadnej innej analogicznej pracy w naszej lub zachodniej literaturze, na którą mógłbym się powołać. Nie skupiam się z taką samą szczegółowością na zasadach socjologów francuskich (szkoła Durkheima, Lévy-Bruhla) lub amerykańskich „psychologów społecznych” (od Brintona po Malinowskiego). Po pierwsze dlatego, że ich krytykę powinno się prowadzić głównie z pozycji empirycznych, a nie pryncypialnych, a po drugie dlatego, że swoje określenie psychologii etnicznej mimo wszystko lokuję w linii wyznaczonej przez Steinthala i, co za tym idzie, inni są dla mnie ciekawi jedynie jako chwilowi przeciwnicy lub sojusznicy.

Najważniejsze, co wiąże mnie z tą linią, to zachowanie jej terminologii psychologicznej. Moja innowacja tkwi w nowej interpretacji i zastosowaniu tej terminologii i w wypływającej stąd metodzie. Centralnym terminem był tutaj zawsze termin „dusza” lub „duch narodu”. Ale, ktoś może powiedzieć, to właśnie Brentano, jak wiadomo, odsłonił pozytywny sens hasła (wysuniętego przez A. Langego) „psychologii bez duszy” i jeśli psychologia *ogólna* może się obejść bez takiego przedmiotu jak „dusza”, to czyż w większym jeszcze stopniu nie odnosi się to do „duszy narodu”? Myślę, że obecnie termin dusza został już na tyle oczyszczony z przeżytków metafizycznych, że można posługiwać się nim (bez obawy ulegania pokusom nowych złud) po włożeniu doń pozytywnej treści jako pomocniczego dla nauki „roboczego” pojęcia – tego, co fizycy nazywają „modelem”, zdając sobie sprawę z nierealnego fikcyjnego charakteru odpowiadającej mu „rzeczy”. Wystarczy tylko odżegnać się od wyobrażenia duszy jako substancji, aby można było od razu odrzucić także wszystkie hipotezy odnośnie jej roli jako substancjalnego czynnika w życiu społecznym. To samo odnosi się również do terminu „duch”. Tylko pod tym warunkiem oba terminy poważnie mogą być traktowane jako *podmiot (materia in qua)* – czego od „ducha” wymagał już Hegel. Termin „duch narodu”, porównywalny (ale nie tożsamy) z „duchem czasu”, „duchem profesji, klasy, solidarności” i tym podobne, jest dogodny teraz z tego względu, że traktuje się go kolektywnie. Z kolei przez to ostatecznie przewyżcza się tradycyjne wyobraże-

nie podmiotu jako indywidualnego osobnika – mglistego biologicznego przykrycia tej samej hipotezy substancjalności. I dalej, już łatwo ukazać rzeczywistą pozytywną treść terminu. Od strony *formalnej* jest to jedynie wskazanie na pewnego rodzaju typ lub charakter, a zatem coś pierwotnie kolektywnego, co zobowiązuje nas. I odwrotnie: indywidualne – w jego strukturze i zawartości – należy traktować jako kolektywne. Wszystko to jest już nie zwykłą interpretacją i reinterpretacją terminu, lecz nowym *sensem*, nową *zasadą*, nową *metodą*.

Za tym aspektem formalnym kryje się w porządku krytycznym negatywny stosunek do wszelkiego wyobrażenia „ducha” lub „duszy” jako spontanicznie działającego czynnika, określającego inne formy bytu. Zatem twierdzenia, że to lub inne zjawisko w życiu narodu określa się „jego duchem”, *psychologicznie* już nie mają innego, oprócz metaforycznego (podobnie jak „słońce wschodzi”), sensu. Podobnie pozbawione są poprzedniego dosłownego sensu rozważania o „duchu” i „duszy” zbiorowości jako jakiegos „współdziałania” (pojęcie formalne, czyli tutaj – puste) „jedynie realnych” indywidualiów; samo indywidualium jest kolektywne i pod względem składu i jako produkt zbiorowego oddziaływania. Rzeczywisty sens – i to już porządek pozytywnego określenia takich wyrażen – tkwi w czymś innym. *Realny* jest właśnie kolektyw, który nie powinien być z góry traktowany jako tylko nieuporządkowany zbiór z definicji (jak „kupa piasku”), ale również jako uporządkowany, zorganizowany (jak „biblioteka”) i przy tym realny w swoim zjednoczeniu i dzięki temu zjednoczeniu. Kolektyw ten jest podmiotem połączonych działań, które ze swej natury psychologicznej jest niczym innym jak wspólną subiektywną reakcją kolektywu na wszystkie obiektywnie przebiegające zjawiska natury i jego własnego społecznego życia oraz historii. Każda historycznie kształtująca się zbiorowość – naród, klasa, związek, miasto, wieś i tym podobne – *po swoim* odbiera, wyobraża, ocenia, kocha i nienawidzi sam ten byt, i właśnie *w tym jej stosunku do wszystkiego*, co obiektywne zawiera się, wyraża się jej „duch” lub „dusza”, lub „charakter” w realnym sensie.

Z tego co powiedzieliśmy, wynika, że także materiał psychologii pod tym względem jest całkowicie *obiektywny*. Na „wyraża się” i na „wyrażenie” patrzemy poważnie, jako na *obiektywającą całościowej* podmiotowości. Powinniśmy nauczyć się „przechodzenia” od tego co obiektywne, do właściwego podmiotu. Błąd nie tylko Wundta, ale także wszelkiego psychologizmu, polega na tym, że na tego rodzaju obiektywającą patrzy jako na realizację idei. Właśnie to daje psychologom pretekst do mówienia o tym, że niby wszelki produkt kultury jest produktem psychologicznym. Realizacja idei w rzeczywistości jest obiektywna, podobnie jak obiektywna jest też sama idea. I tutaj psychologia nie ma nic do roboty, tutaj działają obiektywne prawa. Ale jest ona realizowana przez podmioty i tylko dzięki temu do obiektywacji wszelkiej pracy i twórczości wprowadza się to, co jest subiektywne i psychologiczne. Wszelkie zjawisko życia kulturalnego i społecznego może być rozpatrywane jako konieczna realizacja praw tego życia, ale idea przechodzi przez głowy ludzi, subiektywizuje się i do samego rdzenia obiektywacji wnosi się subiektywizm. Zjawisko kultury jako wyraz sensu jest obiektywne, ale w nim samym, w tym wyrazie jest też zawarty świadomy bądź nieświadomy stosunek do tego „sensu” i właśnie on stanowi przedmiot psychologii. Nie sens, nie znaczenie, lecz współ-znaczenie, reakcje subiektywne towarzyszące realizacji tego, co historyczne, przeżycia, stosunek do niego – oto przedmiot psychologii. *Sfera*

życia jest obiektywnie integralna i zamknięta, otaczająca ją atmosfera psychologiczna – subiektywnie płynna. Należy umieć czytać „wyrząd” kultury i życia społecznego w taki sposób, aby poznać jego sens i jednocześnie sympatycznie uchwycić, poczuć, współ-przeżyć owiewające go subiektywne nastroje. Praca i twórczość podmiotów jest utrwalona i *wyrażona* obiektywnie w produktach pracy i twórczości, ale w tych samych obiektywnych produktach *odzwierciedla się* także to, co subiektywne. Realnie mamy jednolity proces, przedmioty naukowe są różne. Rzecz fizyczna składa się z materiału, dostarczanego przez przyrodę, niezależnie od tego, jakbyśmy nie zmieniali jego formy. Czy zrobimy z drzewa statuetę, czy szubienicę – *przyrodniczo* zmieniała się tylko forma. Ale jako zjawisko społeczne, jako produkt pracy i twórczości, jako towar i przedmiot konsumpcji, ta zwykła „rzecz zmysłowa” staje się – zgodnie z wyrażeniem Marksa – „zmysłowo-ponadzmysłową”, „*odzwierciedla ludziom* społeczny charakter ich *własnej* pracy w postaci rzeczowych właściwości samych produktów pracy”. Nie trzeba nawet za wszelką cenę, szczerze bądź koniunkturalnie, być marksistą, aby uznać prawdę zarówno konstатовanego faktu, jak i wypływającego z niego postulatu metodologicznego.

Jeśli uznamy całą sferę urzeczywistnianej pracy i twórczości, jak tego domaga się antypsychologizm, za obiektywną, to może się wydać, że dla psychologii w jej słusznych prerogatywach pozostaje bardzo mało – chyba tylko formalne ze strony podmiotu określenia reakcji, w rodzaju: szybko – powoli, silnie – słabo, bogato – ubogo i tak dalej. I często rzeczywiście społeczno-psychologiczne charakterystyki ograniczają się do tego rodzaju wskazówek (por. banalne stwierdzenia: „Włosi reagują żywo, szybko, Holendrzy – powoli, ślamazarnie” i tym podobne). Jednakże jeśli nie ograniczymy się do prawdziwych banałów, to szybko zobaczymy, że nawet te najprostsze charakterystyki w rodzaju „zdecydowany”, „energiczny”, „namiętny” i tak dalej, już wymagają nie tylko formalnej analizy psychologicznej. To, cośmy nazwali „reakcjami” kolektywu, jego stosunek do rzeczy i ludzi, jego „odzewami” wobec życia i pracy, jest już nieograniczoną dziedziną uczuć, nastrojów, charakterów, ponieważ cała psychologia społeczna i etniczna jest w zasadzie *społeczną charakterologią*. Ale nawet tak zwane przeżycia przedmiotowe podlegają analizie psychologicznej zarówno pod względem zawartości, którą określają obiektywne społeczne warunki czasu i miejsca, jak i pod względem ich dominującego charakteru. I należy uznać, że dziedzina badań społeczno-psychologicznych w rezultacie nie tylko nie jest węższa od badań indywidualno-psychologicznych, ale nawet od nich szersza. Oprócz tego, że psychologia społeczna od samego początku stawia ogólne i podstawowe zagadnienie determinującego środowiska, to sam materiał badań jest tutaj jeszcze bogatszy. W końcu psychologia ogólna jedynie o wyrażaniu emocji mówi nieco bardziej rzeczowo jako o szczególnym (obok introspekcji) źródle badań. Ale i ona dąży nie do odzwierciedlenia podmiotu w produktach jego twórczości, lecz jego biologicznego aparatu anatomiczno-fizjologicznego. Wyrażanie innych przeżyć duchowych bada ona *obiektywnie* na ograniczonym materiale ogólnej ekspresji psychofizycznej. I odwrotnie: psychologia społeczna i etniczna dysponuje w wielkiej obfitości różnorodnym materiałem, składającym się z nieskończonej ilości produktów twórczości, niosących ze sobą subiektywne piętno czasów, narodów, krajów, osób. I problem tkwi tutaj nie w empirycznym samoograniczeniu badacza, lecz w jego zadaniach. Dla psychologii ogólnej ekspresja kulturowo-społecznych produk-

tów twórczości w najlepszym wypadku jest tylko *przykładem tego, co ogólne*, znanego z bezpośredniej psychofizycznej obserwacji. Dla psychologii społecznej istotne i ciekawe są nie tylko czasowe i przestrzenne różnorodności produktów i ich podmiotów, ale jeszcze – co jest tu najważniejsze – ich systematyczna dystrybucja według kategorii socjologicznych (klasy, profesji, ugrupowań ekonomicznych, formacji prawnych, stowarzyszeń religijnych, życiowych nastawień i tak dalej).

W niniejszej pracy autor rozważa swój temat w odniesieniu do *języka*. Można było wybrać wszelki inny produkt twórczości społecznej. Ale jak to zostało uzasadnione w innym miejscu, autor wybrał ten „przykład” ze względów pryncypialnych. Dostrzega on w języku nie zwyczajny przykład, lecz najpełniejszą „obiektywację”, najpełniejszy „wyraz”. Właśnie na podstawie analizy językowej struktury wyrazu można najklarowniej odsłonić wszystkie jego człony zarówno w porządku obiektywnym, jak i subiektywnym (por. analizę struktury słowa w moich *Fragmentach estetycznych*). Język to nie zwykły przykład lub ilustracja, lecz *wzorzec* metodyczny. W dalszych partiach, przy analizie innego przykładu, *sztuki* w jej rozmaitych rodzajach, autor ma nadzieję ukazać, że w innych produktach twórczości kulturalnej spotykamy się z innymi wzajemnymi relacjami części w całości, z innym ich znaczeniem i rolą, ale z zasadniczo tym samym ich składem. Gdyby socjologia sztuk była już dostatecznie rozwinięta i jej kategorie twardo ustalone, to prawdopodobnie i psychologia społeczna miałyby mocną obiektywną podstawę dla swojej problematyki. Dopóki praca ta nie zostanie wykonana, jakiegokolwiek produktu twórczości społeczno-kulturalnej nie wybralibyśmy, to zawsze pozostanie on tylko przykładem.

Moskwa, październik 1926

Przełożył Bogusław Żyłko

Pierwodruk:

Густав Густавович Шпет, *Введение в этническую психологию*, Москва: Государственная академия художественных наук, 1927, 147 с. [Gustav Gustavovič Špet, *Vvedenie v etničeskuiu psichologiiu*, Moskva: Gosudarstvennaâ akademiâ hudožestvennyh nauk, 1927, 147 s.].

Gustaw Szpet urodził się w Kijowie 7 kwietnia (26 marca według starego stylu) 1879 roku. Wychowywała go matka, Marcelina Szpet, pochodząca z zubożałego szlacheckiego rodu. Starła się zapewnić mu dobre wykształcenie, zarabiając na życie jako krawcowa. Szpet przez całe życie darzył matkę wielkim szacunkiem, trzymając na swoim biurku naparstek jako pamiątkę po niej. Po ukończeniu gimnazjum zapisał się na uniwersytet, najpierw studiował na wydziale matematyczno-przyrodniczym, a potem przeniósł się na wydział historyczno-filologiczny. Za udział w działalności rewolucyjnej został relegowany z uniwersytetu i trafił na pół roku do aresztu. Tam zajął się filozofią i zaczął tłumaczyć teksty filozoficzne (m.in. H. Rickerta). Po wyjściu na wolność wznowił studia i trafił na seminarium psychologiczne, prowadzone przez wybitnego uczonego psychologa Grigorija Czełpanowa i odtąd zagadnienia psychologii i psychologizmu, czyli nieuprawnione roszczenia psychologii do stania się „nauką podsta-

wową” dla całej humanistyki i nauk społecznych, znajdowały się na stałe w centrum jego zainteresowań. Widać to już w pierwszych jego pracach. Z jednej strony, jeszcze jako student, przygotował monografie *Problem przyczynowości u Hume'a i Kanta* oraz *Pamięć w psychologii eksperymentalnej*, a z drugiej strony – już jako w pełni ukształtowany i samodzielny badacz – napisał swoją pierwszą książkę filozoficzną *Zjawisko i sens. Fenomenologia jako nauka podstawowa i jej problemy*, poświęconą Edmundowi Husserlowi, który swoją działalność filozoficzną zaczął się właśnie od radykalnej krytyki psychologizmu w nauce europejskiej. Odtąd fenomenologia, wzmocniona bezpośrednimi kontaktami z Husserlem (w latach 1912–1913 przebywał na stażu w Getyndze) stała się jego filozofią, a on sam jednym z czołowych propagatorów tego kierunku w Rosji.

Podejście fenomenologiczne stosował Szpet do wszystkich swoich „przedmiotów badań”. Po przeniesieniu się do Moskwy (w ślad za swoim pierwszym mentorem, Człapanowem), gdzie znalazł zatrudnienie na kilku uczelniach, zaczął zajmować się wieloma zjawiskami kultury *from phenomenological point of view*. W pierwszym okresie kierował się w stronę historii i jej rozumienia jako szczególnej rzeczywistości wymagającej osobnej logiki i hermeneutyki. Swoje przemyślenia na ten temat zawarł w obszernej dysertacji magisterskiej (w przedrewolucyjnej Rosji magister sytuował się pomiędzy naszym doktorem i doktorem habilitowanym) zatytułowanej *Historia jako przedmiot logiki* i wydanej w 1916 roku.

Najbardziej płodny okres w działalności filozoficzno-naukowej Szpeta przypadł na lata dwudzieste XX wieku, czyli już po przewrocie bolszewickim (tzw. rewolucji październikowej). Szpet nie był marksistą w sensie filozoficznym i nowa władza umieściła go na liście intelektualistów do wydalenia z Rosji na słynnym „statku filozoficznym” w 1922 roku (w rzeczywistości były dwa takie statki). Uwzględniono jego prośbę (skierował ją do Anatola Łunaczarskiego, ówczesnego komisarza oświaty) i skreślono z tej listy. Przez niemal całą tę dekadę był związany nowo powstałą Państwową Akademią Nauk Artystycznych (GACHN), skupiającą wielu wybitnych uczonych (filozofów, estetyków, historyków sztuki), będąc jej wiceprezydentem. Z tego okresu pochodzą trzy jego główne prace filozoficzne, oddające podstawowe obszary jego zainteresowań: *Fragmenty estetyczne, I–III* (1922), *Wewnętrzna forma słowa. Etiudy i wariacje na tematy Humboldta* (1927) i *Wstęp do psychologii etnicznej* (1927). Osobnym polem badań były studia nad dziejami filozofii w Rosji. Ich efektem były opublikowane w 1922 roku *Szkice o rozwoju filozofii rosyjskiej*, urywające się na połowie XIX wieku. Drugi tom nie został ukończony (pozostały tylko oddzielne rozdziały, na przykład o A. Hercenie i N. Czernyszewskim). Książka ta pomimo upływu lat zachowała swoją wartość naukową i nadal pozostaje głównym źródłem wiedzy o narodzinach i rozwoju filozofii rosyjskiej w pierwszych stuleciach jej istnienia.

Trzeci i ostatni okres w życiu i pracy Szpeta to lata trzydzieste. Po zlikwidowaniu w 1930 roku Akademii Nauk Artystycznych Szpet znalazł się na marginesie życia niemal w sensie dosłownym. Będąc poliglotą (znał kilkanaście języków europejskich) powrócił do tłumaczeń i stworzył nawet swoją teorię przekładu. Tłumaczył z wielu języków literaturę piękną i filozoficzną, głównie z angielskiego i niemieckiego. Przekłady opatrywał obszernymi komentarzami (wchodziło to w jego koncepcję przekładu). Przygotował komentarz do rosyjskiego tłumaczenia *Klubu Pickwicka* Ch. Dickensa,

który – wydany w osobnej książce – przewyższa objętością oryginał. Wybitnym dziełem translatorskim Szpeta było przełożenie, już w ciężkich warunkach zesłania i odcięcia od bibliotek, arcytrudnego traktatu Hegla *Fenomenologia ducha*.

Była to już ostatnia praca Szpeta. Lata trzydzieste to czas prześladowań filozofa przez reżym stalinowski. Zaczęło się od zniszczenia jego ukochanej Akademii, a skończyło aresztowaniami i w końcu rozstrzelaniem 16 października strasznego 1937 roku. Stał się jedną z ofiar „wielkich czystek”, dołączając do długiej listy wybitnych rosyjskich pisarzy, uczonych, duchownych, działaczy społeczno-politycznych, którzy tysiącami stawali przed plutonami egzekucyjnymi lub znikali w niezliczonych obozach GUŁAG-u.

Gustaw Szpet przez pół wieku był nieobecny w oficjalnym życiu naukowo-filozoficznym. Wiódł utajone życie pośmiertne (nie on jeden w Rosji) i jego prace znało stosunkowo nieliczne grono badaczy filozofii rosyjskiej (i w ogóle humanistyki rosyjskiej XX wieku). Na przykład jego książki w największej bibliotece kraju (moskiewskiej „Lenince”) nie figurowały w ogólnie dostępnym katalogu i również piszący te słowa w latach siedemdziesiątych za radą wtajemniczonych wypełniał zamówienia biblioteczne bez podawania sygnatur.

Sytuacja zaczęła się zmieniać w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, kiedy na fali Gorbaczowowskiej pieriestrojki nazwisko Szpeta wróciło do obiegu naukowego i jego teksty pojawiły się w księgarniach. W 1989 roku ukazał się w Moskwie w wydawnictwie „Prawda” wybór jego prac (*Сочинения*) ze wstępem Eugenii Pasternak, spokrewnionej z autorem, przedstawiającej nieznanne fakty z ostatniego okresu życia Szpeta w oparciu o świadectwa, przechowane szczęśliwie w archiwum rodzinnym. Po nim wydano całą serię (jest nadal kontynuowana) dużych, starannie opracowanych tomów ze znanymi i nieznanymi rozprawami filozofa pod redakcją Tatiany Szczedrinej. Wśród nich jest również tom korespondencji, który otwierają listy do rodziny, głównie do matki, pisane w oryginale po polsku.

W ostatnich latach prace Gustawa Szpeta pojawiają się także za granicą w tłumaczeniu na języki obce (angielski, francuski, węgierski). A w Polsce? W przekładzie piszącego te słowa ukazała się *Wewnętrzna forma słowa* (Gdańsk 2013) oraz *Zjawisko i sens* (Warszawa 2018). *Wstęp do psychologii etnicznej* byłby trzecią książką Szpeta dostępną w języku polskim. Podejmuje ona wiele ważnych tematów – od zagadnienia zawartości psychiki indywidualnej po problemy psychologii zbiorowej, tożsamości etnicznej, dotykając ontologii bytu społecznego. Są to sprawy aktualne również dzisiaj, wzbudzające spory nie tylko naukowe i dlatego warto usłyszeć głos filozofa i badacza wnikliwie opisującego rozmaite antynomie świadomości społecznej.

BOGUSŁAW ŻYŁKO

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi / University of Humanities and Economics
in Lodz

Wydział Humanistyczny / Faculty of Humanities

Katedra Literaturoznawstwa / Department of Literary Studies

ul. Sterlinga 26, PL-90-212 Łódź, Polska / Sterlinga St. 26, PL-90-212 Łódź, Poland

Corresponding Author e-mail: b.j.zylko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4605-0719>

(nadesłano / received 15.07.2021; zaakceptowano / accepted 15.07.2021)

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

RECENZJE, OMÓWIENIA I POLEMIKI
РЕЦЕНЗИИ, ОБСУЖДЕНИЯ
И ПОЛЕМИКА
REVIEWS, OVERVIEWS
AND POLEMICS

Article No. 264

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.19>

Artykuł recenzyjny / Review article

ZNACZEK LICENCJI

Copyright © 2021 SRG and M. Dąbrowska¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2021). Czytanie klasyków według Itala Calvina (*Italo Calvino, Po co czytać klasyków*, przekład, przypisy i posłowie Anna Wasilewska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2020, 335 ss.). *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 331–338. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.19>



CZYTANIE KLASYKÓW WEDŁUG ITALA CALVINA
(Italo Calvino, *Po co czytać klasyków*, przekład, przypisy
i posłowie Anna Wasilewska, Państwowy Instytut Wydawniczy,
Warszawa 2020, 335 ss.)

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska / Krakowskie Przedmieście St.

26/28, PL- 00-927 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(nadesłano / received 19.01.2021; zaakceptowano / accepted 7.03.2021)

Abstract

Reading of the Classics according to Italo Calvino

The article reviews the work *Why Read the Classics?* by Italo Calvino, in its Polish translation by Anna Wasilewska (2020, PIW, 335 p.). Italo Calvin (1923–1985) was an

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

Italian publicist, storywriter and novelist. His book consists of the essay *Why Read the Classics?* (the definitions of the classical works and the rules of reading them - 14 sub-points) and 35 essays about the authors and literary works (*The Odyssey* by Homer, *Robinson Crusoe* by Daniel Defoe, works by H. Balzac, G. Flaubert, L. Tolstoy, B. Pasternak, E. Hemingway, J. L. Borges and others). The essays are from 1954–1985.

Keywords: Italo Calvin, *Why Read the Classics?*, essay, literature, literary classic, reading, interpretation.

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie książki Itala Calvina *Po co czytać klasyków*, wydanej w przekładzie polskim Anny Wasilewskiej w 2020 roku (PIW, 335 ss.). Italo Calvino (1923–1985) to włoski publicysta i autor opowiadań oraz powieści. Książka Calvina składa się z eseju *Po co czytać klasyków* (definicje dzieł klasycznych i zasady ich czytania - 14 punktów) i 35 esejów o pisarzach i dziełach literackich (*Odyseja* Homera, *Robinson Crusoe* D. Defoe, dzieła H. Balzaca, G. Flauberta, L. Tołstoja, B. Pasternaka, E. Hemingwaya, J.L. Borgesa i in.). Eseje pochodzą z lat 1954–1985.

Słowa kluczowe: Italo Calvino, *Po co czytać klasyków*, esej, literatura, klasyk literacki, czytanie, interpretacja.

Refleksja literaturoznawcza włoskiego pisarza i eseisty Itala Calvina (1923–1985) jest od dłuższego czasu znana polskim czytelnikom, gościła na łamach czasopism „Odra” i „Literatura na Świecie”, ale dopiero wydanie w 2020 roku przez Państwowy Instytut Wydawniczy w przekładzie i z przypisami oraz posłowiem Anny Wasilewskiej zbioru *Po co czytać klasyków* mogło dać o niej całościowe wyobrażenie. W nocie wydawniczej i na stronie internetowej wydawnictwa książka, opublikowana w serii eseistycznej „Domy ze Słów”, jest opisana jako „pierwsza polska edycja tomu wydanych pośmiertnie esejów Calvina, trzydzieści pięć tekstów o pisarzach (od Homera i Owidiusza do Borgesa i Queneau), których cenili najbardziej”². W słowach tych zawarte są dwa klucze do zaproponowanej przez badacza wizji literatury: po pierwsze – są to odczytania subiektywne, po drugie – dotyczą pozycji z szerokiego przedziału czasowego i o dużym zróżnicowaniu problemowo-tematycznym oraz formalnym. Za podstawę przekładu posłużyła mediolańska edycja sprzed dziewięciu lat (zob. Calvino 2011). W zbiorze została przytoczona przedmowa włoskiego wydawcy oraz notka Esther Calvino, w której opracowaniu ukazało się jego pierwsze wydanie w 1991 roku; ponadto znalazły się w nim spisy pierwodruków tekstów Calvina i ich polskich przekładów w „Odrze” (Justyny Łukasiewicz) i „Literaturze na Świecie” (Anny Wasilewskiej), a także wykaz wydań książkowych dzieł pisarza w języku polskim (różni tłumacze, w tym ponownie Wasilewska). Wraz z posłowiem tłumaczki *Nie tylko klasycy* i jej

² Cyt.: PIW: <https://piw.pl/pl/po-co-czytac-klasykow> (dostęp: 7.01.2021).

przypisami do poszczególnych esejów te dodatkowe części składowe książki pozwalają prześledzić przemiany zainteresowań badawczych autora, rozkładanie się ich w czasie, mechanizmy doboru i sposoby odczytania dzieł literackich, wreszcie rzucają światło na jego oryginalną twórczość literacką.

Zbiór otwiera esej, którego tytuł stał się tytułem całości: *Po co czytać klasyków*. Po nim następują eseje poświęcone poszczególnym twórcom i dziełom, wśród których są *Odyseja* Homera, *Wyprawa Cyrusa* Ksenofonta, Owidiusz i jego *Przemiany*, Ariosto i *Orland szalony*, *Robinson Crusoe* Defoe, *Kandyd* Woltera, Diderot z *Kubusiem Fatalistą i jego panem*, Stendhal, Balzac, Dickens, Flaubert, *Dwaj huzarzy* Lwa Tołstoja, Twain, Conrad, Pasternak, Hemingway, Borges, Pavese i in.; grono klasyków tworzą przedstawiciele nie tylko literatury pięknej, ale także szeroko rozumianego piśmiennictwa, stąd obecność esejów o historykach Ksenofoncie i Pliniuszu Starszym czy fizyku i astronomie Galileuszu. Uwaga kieruje się zatem ku twórcom starożytnym, włoskim, francuskim, hiszpańskim, angielskim, rosyjskim. Z powyższego – dalekiego od kompletności – katalogu obiektów studiów Calvina można wywnioskować, że niekiedy skupia on uwagę na jednym dziele pisarza, innym razem stara się patrzeć całościowo (czy przynajmniej „większościowo”) na jego spuściznę. To drugie podejście zaznaczyło się w deklaracji z 1959 roku, zacytowanej w przedmowie wydawcy włoskiego: „Lubię przede wszystkim Stendhala, bo tylko u niego jednostkowe napięcie moralne, napięcie historyczne, pęd życia są jednym i tym samym, linearnym napięciem powieściowym. Lubię Puszkina za jego przejrzystość, ironię i powagę. Lubię Hemingwaya, bo jest *matter of fact*, *understatement*, wołą szczęścia, smutkiem. (...) Lubię...” (Calvino 2020: 6). Pojawiają się w niej łącznie nazwiska dwudziestu dwóch przedstawicieli różnych czasów i narodowości, w odniesieniu do każdego użyta jest ta sama anaforyczna formuła „lubię go, bo / za to, że...”, urwane zdanie w zakończeniu sugeruje możliwość swobodnego przedłużenia tego spisu w nieskończoność czy raczej skończoność wyznaczoną – najpierw – subiektywną wolą autora oraz – następnie – roszczącą sobie prawo do obiektywizmu decyzją edytorów jego prac. Jak wyjaśnia Anna Wasilewska, „Calvino nie był (...) odpowiedzialny za wybór ani za układ tekstów, które znalazły się w niniejszym tomie. (...) Lista nazwisk, obecnych w [nim], nie wyczerpuje spisu pisarzy ważnych dla Calvina, (...) niemniej zawartość tomu pozwala wykreślić mapę (choćby niepełną) literackich fascynacji Calvina” (Wasilewska 2020: 314, 319). Do wielkich nieobecnych w zbiorze *Po co czytać klasyków* – czyli pisarzy, o których nie traktują osobne eseje – należy zaliczyć przede wszystkim twórców niemieckich (na co zresztą także zwraca uwagę polska tłumaczka), o których włoski badacz pisał natomiast w wydanych dwukrotnie w języku polskim *Wykładach amerykańskich* (Calvino 1996, Calvino 2009). Część interpretacyjna zbioru wydłuża listę twórców, których Calvino polubił, oraz – w przypadku wymienionych w deklaracji z 1959 roku – uszczegóławia wyjaśnienie, dlaczego lub za co ich polubił. Jeśli więc w 1959 roku ogólnikowo stwierdził, że „lubi Flauberta, bo jest już nie do pomyślenia, żeby po nim można było pisać tak jak on”, to w eseju o tym pisarzu z 1980 roku wyjaśnił, że chodzi mu o mistrzostwo w zakresie wizualności powieściowej, zaczynającej się u Stendhala i Balzaca, ale „u Flauberta (...) osiagającej stan doskonałej więzi słowa i obrazu (maksimum oszczędności przy maksimum wydajności)” (Calvino 2020: 6, 167). Oto zaś drugi przykład rozwinięcia argumentacji. „Lubię Tołstoja, bo czasem wydaje mi się,

że jestem bliski zrozumienia, jak on to robi, a jednak nic z tego” – pisał w 1959 roku, by esej o Tołstojowskich *Trzech huzarach* z 1973 roku zacząć od wyjaśnienia, że przez „jak on to robi” rozumie technikę narracyjną: „nie tak łatwo zrozumieć, w jaki sposób Tołstoj buduje narrację; to, czego wielu pisarzy nie ukrywa – schematy symetryczne, belki nośne, przeciwwagi, zawiasy obrotowe – u niego pozostaje zakryte” (Calvino 6, 169). W esejach o twórcach i dziełach Calvino łączy postawę krytyka literackiego i historyka literatury, w eseju *Po co czytać klasyków* idzie w stronę teorii literatury. Nieobca jest mu perspektywa socjologii literatury oraz komparatystyki literackiej. Badacz konsekwentnie prezentuje siebie jako czytelnika i w tej samej roli widzi odbiorców swoich esejów, zachęcając ich do samodzielnej lektury i refleksji nad nią. W ramach tej zachęty program minimum obejmuje odpowiedź na pytanie, kogo i za co ktoś lubi czytać; jednocześnie jednak jest to program maksimum, gdyż, jak dobrze wiadomo, udzielenie zwięzłej odpowiedzi i podparcie jej równie zwięzłą argumentacją są trudniejsze od długiego wywodu.

Esaj tytułowy pochodzi z 1981 roku, pozostałe – z lat 1954–1985, czyli z całego okresu aktywności badawczej Calvina (w 1954 roku powstały eseje o Conradzie i Hemingwayu, na 1985 rok datowane są eseje o powieści rycerskiej i Galileuszu). Najwięcej esejów pochodzi z lat 60. i 70. XX wieku. Strukturę wewnętrzną książki określa jednak – jak już wiadomo, z woli redaktorów – nie dynamika zainteresowań czytelnicych i badawczych Calvina na przestrzeni kilku dziesięcioleci, choć także ona, jak się okaże za chwilę, jest w niej wyraźnie wyczuwalna, lecz przemiany dziejowe literatury, poszczególne eseje są ułożone bowiem od traktujących o najstarszych zabytkach literackich do rzucających światło na najmniej oddalone w czasie. Poszczególne części składowe zbioru – umownie nazwane esejami – różnią się objętością: trzystronicowe szkice (jak o Flaubercie) sąsiadują z obszernymi artykułami (o Pasternaku).

Założenia swojej koncepcji włoski badacz zawarł w czternastu punktach, tworzących ramę esejów *Po co czytać klasyków*. W większości z nich – podobnie jak w wypowiedzi z 1959 roku – posłużył się anaforyczną formułą, brzmiącą teraz najczęściej „do klasyki należą te książki...”:

1. Do klasyki należą te książki, o których zwykle słyszy się zwrot: „Czytam ponownie...”, nigdy zaś: „Właśnie czytam...” (...)
2. Klasycznymi nazywane bywają te książki, które są bogactwem dla tego, kto je przeczytał i polubił; ale nie mniejszym bogactwem są dla tego, kto szczęśliwie odłożył je na bok przy pierwszej lekturze i przeczytał je dopiero w warunkach sprzyjających ich smakowaniu. (...)
3. Do klasyki należą te książki, które wywierają szczególny wpływ zarówno wtedy, gdy wydają się niezapomniane, jak i wtedy, gdy kryją się w zakamarkach pamięci, przybierając barwy nieświadomości zbiorowej lub indywidualnej. (...)
7. Do klasyki należą te książki, które docierając do nas, noszą w sobie ślad lektur poprzednich, a za sobą ślad, jaki pozostawiły w kulturze lub w kulturach odwiedzanych (czy też w języku i obyczajach). (...)
8. Dzieło klasyczne to książka, która nieustannie generuje wypowiedzi krytyki na swój temat, ale nieprzerwanie się z nich otrząsa. (...)
9. Do klasyki należą te książki, które im bardziej są nam znane ze słyszenia, tym bardziej przy lekturze okazują się nowe, nieoczekiwane, zaskakujące. (...)

10. Pozycją klasyczną nazywa się książkę, która jest uznawana za ekwiwalent świata, na równi z dawnymi talizmanami. (...)
12. Książką klasyczną jest ta książka, która poprzedza inne książki klasyczne, a jeśli ktoś przeczytał najpierw tamte, od razu rozpoznaje jej miejsce w genealogii. (...)
13. Klasyką jest to, co stara się sprowadzić aktualność do odległego szumu, ale zarazem nie może się bez tego odległego szumu obyć. (...)
14. Klasyką jest to, co trwa jako odległy szum nawet tam, gdzie króluje najbardziej nieprzystająca aktualność (Calvino 2020: 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15).

Wśród założeń teoretycznych Calvina można wyodrębnić jeszcze dwie – mniej liczne – grupy, oczywiście z pełną świadomością przekraczalności granic między nimi, wynikającej ze współtworzenia jednego ciągu myślowego, opartego na związkach przyczynowo-skutkowych.

Dwa punkty określają więc relację między pierwszym i kolejnymi lekturami dzieła:

4. Każda ponowiona lektura klasyka jest równie odkrywczą jak jego pierwsza lektura. (...)
5. Każda pierwsza lektura klasyka jest w gruncie rzeczy lekturą ponowioną (Calvino 2020: 11).

Inne dwa punkty rzucają światło natomiast na relację między klasykiem i czytelnikami:

6. Klasyk nigdy nie przestaje mówić tego, co ma nam do powiedzenia. (...)
11. „Twój” klasyk to ktoś, kto nie może być ci obojętny, i ktoś, dzięki komu zdołasz określić samego siebie w relacji z nim albo też w opozycji do niego (Calvino 2020: 11,14).

Cały wywód nie straci na czytelności, jeżeli czternaście punktów sprowadzimy na trzech, ujmujących przy tym nie to, co zakłada koncepcja Calvina, ale – przeciwnie – to, czego w niej nie znajdziemy. Po pierwsze więc, badacz nigdy nie mówi o lekturze klasyków jako działaniu zbiorowym, by nie rzec, stadnym, na plan pierwszy zawsze wysuwając jednostkę oraz jej odbiór indywidualny, jednostkowe potrzeby intelektualne, emocjonalne czy jakiegokolwiek inne. I jeśli nawet badacz pisze nie „ja”, lecz „my”, jak w eseju o autorze *Komu bije dzwon (Hemingway i my)*, ma na myśli siebie jako przedstawiciela grupy, w tym przypadku rówieśniczej. Zapewne z tego samego powodu – by wyeksponować jednostkę – w formule tytułowej pisze o klasykach, nie zaś o klasycie literackiej, co byłoby zasadne, ale raziłoby bezosobowością. Po drugie, badacz odrzuca przypisanie lektury klasyka do wieku czy okresu życia czytelnika, zakładając wielokrotność podejść do niej, za każdym razem owocnych, choć – z powodu zmieniających się sytuacji życiowych – w inny sposób. Po trzecie wreszcie, na próżno szukać w koncepcji Calvina bezruchu, zastygnięcia w jednej pozycji, odizolowania się od otoczenia; albo inaczej: opiera się ona na dialogu wszystkich ze wszystkimi (pisarza z czytelnikiem, krytyka z pisarzem itd.) czy wszystkiego ze wszystkim (literackiej kreacji świata z jego stanem rzeczywistym itd.).

W tym ostatnim kontekście warto przywołać słowa Anny Wasilewskiej na temat punktu dziesiątego: „potwierdza [on] jego rozumienie literatury jako narzędzia pozwalającego opisać i zrozumieć mechanizmy napędzające funkcjonowanie świata” (Wasilewska 2020: 315).

W eseju *Po co czytać klasyków* mamy do czynienia z całościowym, gotowym „produktem” refleksji badacza. Zamieszczone po nim eseje o poszczególnych twórcach i dziełach pokazują etapy jej powstawania, formułowanie poszczególnych założeń, które później złożyły się na ową czternastopunktową całość. Wasilewska pokazała to na przykładzie zasady jedenastej, której zapowiedź znalazła w powstałych w latach 50. esejach o Hemingwayu oraz Pasternaku (zob. Wasilewska 2020: 318). Jeszcze wyrazistszy wydaje się inny przykład: zasada piąta została sformułowana w eseju o Defoe, również pochodzącym z lat 50.: „*Robinson Crusoe* jest niewątpliwie książką do czytania linijka po linijce i przy każdej ponowionej lekturze można w niej odkryć coś nowego” (Calvino 2020: 109). Ślad takiego rozumowania znajdujemy zresztą też w eseju o Hemingwayu, w którym nabiera on wyraźnego zabarwienia autobiograficznego.

Tak brzmi ten wspomniany już wcześniej w innym kontekście ustęp eseju o Hemingwayu:

Był taki czas, kiedy dla mnie – i dla wielu moich rówieśników i ludzi młodszych – Hemingway był bogiem. (...) Prędko zaczęliśmy dostrzegać ograniczenia, wady Hemingwaya: świat jego poetyki i stylu, którym złożyłem obfitą daninę w moich pierwszych próbach literackich, okazywał się ciasny, łatwy do przejścia w manierę. (...) Ale dzisiaj, z dystansu dziesięciolecia, podsumowując swój hemingwayowski *apprenticeship* (staż), mogę zamknąć bilans z wynikiem dodatnim. (...) Zamierzam opisać, kim Hemingway był dla nas i kim jest dzisiaj, co nas od niego oddaliło i co nadal tylko u niego możemy znaleźć (Calvino 2020: 239–240).

Oto zaś początkowe partie eseju o Pasternaku, ważne też w kontekście problemu dialogu:

Zachodzi coś w relacji pomiędzy czytelnikiem a książką: rzucamy się na powieść z niepokojem poznawczym młodzieńczych lektur, kiedy po raz pierwszy czytaliśmy wielkich pisarzy rosyjskich, nie szukając tego czy innego typu „literatury”, ale bezpośredniej i ogólnej wypowiedzi o życiu, zdolnej zestawić to, co prywatne, z tym, co uniwersalne, zawrzeć przyszłość w przedstawieniu przeszłości. W nadziei, że powie nam coś o przyszłości, wybiegamy naprzeciw tej zmarłychwstałej powieści, ale cień ojca Hamleta (...) chce wpłynąć na sprawy dzisiejsze, jakkolwiek odwołuje się do czasu swojego życia, do przeszłych wydarzeń. Nasze spotkanie z *Doktorem Żywago*, tak wstrząsające i wzruszające, jest też podszyte niezadowoleniem, niezgodą. To nareszcie książka, z którą się dyskutuje. Ale niejednym raz, w samym środku dialogu, spostrzegamy, że każde z nas mówi o czymś innym. Trudno jest dyskutować z ojcami (Calvino 2020: 193).

Za celne należy uznać więc przypomniane przez Annę Wasilewską określenie zbioru *Po co czytać klasyków* „autobiografią intelektualną” Calvina, a *Wykładów amerykańskich* – jego „literackim testamentem” i „summą rozważań (...) o literaturze” (Wasilewska 2020: 314, 315).

Warto dodać, że Calvino dzieli odczytania dzieł literackich nie tylko ze względu na etap w biografii osoby, która go dokonała (jak w opisanym powyżej przypadku), ale także z uwagi na jego głębię, znaczny stopień przeniknięcia warstw znaczeniowych i rozwiązań formalnych. Z podziałem na lekturę „naskórkową” (zewnątrzną) i głęboką (wewnętrzną) spotykamy się w eseju o *Kandydzie* Wolterę (zob. Calvino 2020: 114). W eseju o *Pawilonie wśród wydm* Roberta Stevensona mamy możliwość prześledzenia drogi badacza do odkrycia problemowego „jądra” tego opowiadania oraz obecnych

w nim „mechanizmów zapewniających złowienie uwagi czytelnika” (Calvino 2020: 184), możliwą do odbycia jedynie na poziomie lektury głębokiej.

Mimo że eseje (poza pierwszym) są poświęcone poszczególnym twórcom i dziełom, Calvino swobodnie myślowo przeskakuje w nich na innych autorów i ich spuściznę, zestawia ich ze sobą, wyławia prekursorów i kontynuatorów. Niektóre porównania wydają się nieoczekiwane w swej nieoczywistości, badacz chętnie łączy bowiem epoki i rejestry literackie.

Diderota nazywa Calvino „ojcem literatury współczesnej” i stawia obok Bertolda Brechta:

Przeobrazić więź czytelnika z książką z trybu biernego odbioru w nieustanny spór, a wręcz w szkocki prysznic, który rozbudzi zmysł krytyczny: tym zabiegiem Diderot wyprzedza o dwa stulecia to, co Brecht zamierzał zrobić w teatrze. Z tą różnicą, że dążenia Brechta były ściśle moralizatorskie, podczas gdy Diderot sprawia wrażenie, jakby zamierzał tylko obalić każde obrane stanowisko (Calvino 2020: 116).

Diderota i Laurence’a Sterne’a opisuje zaś w relacji z *Don Kichotem* Cervantesa:

Wyraźnym wzorcem zarówno dla Sterne’a, jak i dla Diderota było arcydzieło Cervantesa; jednakże obaj inaczej czerpią z jego dziedzictwa: pierwszy korzysta z angielskiej maestrii w nakreśleniu doskonale scharakteryzowanych postaci dzięki wydobyciu kilku cech karykaturalnych, drugi odwołuje się do repertuaru pikareskich przygód rodem z gospody i z głównego traktu w tradycji *roman comique* (Calvino 2020: 118).

Podobnych przeskoków, zawsze ciekawie uargumentowanych, jest w zbiorze dużo więcej. Czynią one książkę spójną, mimo że złożona jest z niezależnych od siebie części składowych.

Powyższe omówienie zbioru *Po co czytać klasyków* wypada zakończyć wskazaniem na potrzebę określenia roli i miejsca jego autora w literaturze i teorii literaturoznawczej XX wieku, właśnie jedynie wskazaniem z uwagi na rozległość i złożoność tego tematu. Nie jest to zadanie proste ze względu – z jednej strony – na przemiany spojrzenia na literaturę samego Calvina oraz – z drugiej – na wielość i różnorodność tendencji w badaniach literaturoznawczych w okresie jego działalności. Próby w tym zakresie były już zresztą podejmowane, by wymienić pracę Seweryny Wysłouch *Italo Calvino i postmodernizm* (zob. Wysłouch 2015: 220–223) czy artykuł Moniki Błaszczak *Przezroczyść lekkość bytu – od Calvina do Bieńczyka*, zawierający omówienie *Wykładów amerykańskich* Calvina i zbioru esejów *Przezroczyść* Marka Bieńczyka (zob. Błaszczak 2016: 177–210). W odniesieniu do zbioru *Po co czytać klasyków* najbardziej zasadne wydaje się zestawienie stanowiska Calvina w kwestii klasyków literackich z opiniami innych badaczy na temat klasyki czy kanonu literackiego, jak chociażby z koncepcją Harolda Blooma wyłożoną w wydanej w języku polskim w 2019 roku monumentalnej książce *Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków* (Bloom 2019; por. Dąbrowska 2020: 242–248).

Bibliografia / References

- Bloom, H. (2019). *Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków*. Przeł. B. Baran i M. Szczubiałka, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Błaszczak, M. (2016). Przezroczysta lekkość bytu – od Calvina do Bieńczyka. *Przestrzenie Teorii*, 25: 177–210. (Online) file:///C:/Users/mdabr/AppData/Local/Temp/6539-Tekst%20artyku-%C5%82u-12812-1-10-20161110-1.pdf (dostęp: 20.12.2020).
- Dąbrowska, M. (2020). Elegia (?) dla kanonu: Harold Bloom, „Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków”, przeł. B. Baran i M. Szczubiałka (Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2019, ss. 643). *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 242–248.
- Calvino, I. *Po co czytać klasyków*. (Online) <https://piw.pl/pl/po-co-czytac-klasykow> (dostęp: 20.12.2020).
- Calvino, I. (2011). *Perché leggere i classici*. Milano: Oscar Mondadori.
- Calvino, I. (2020). *Po co czytać klasyków*. Przekład, przypisy i posłowie A. Wasilewska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Calvino, I. (1996). *Wykłady amerykańskie*. Przeł. A. Wasilewska, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Calvino, I. (2009). *Wykłady amerykańskie: sześć przypomnień dla przyszłego tysiąclecia*. Przekład i posłowie A. Wasilewska. Warszawa: Czuły Barbarzyńca.
- Wasilewska, A. (2020). *Nie tylko klasycy*. W: Calvino, I. *Po co czytać klasyków*. Przekład, przypisy i posłowie A. Wasilewska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy: 311–319.
- Wysłouch, S. (2015). *Italo Calvino i postmodernizm*. W: Wysłouch, S. *Narracje małe i duże*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacja: 220–223.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.
Magdalena Dąbrowska is a reviewer in this issue of the journal.

Article No. 265

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.20>

Artykuł recenzyjny / Review article

Copyright © 2021 SRG and M. Dąbrowska¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2021). Europa Wschodnia jako projekt. (Larry Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, przekład Tomasz Bieroń, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020, 647 ss.). *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 339–346. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.20>



EUROPA WSCHODNIA JAKO PROJEKT

(Larry Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*. Przekład Tomasz Bieroń. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020, 647 ss.)

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Katedra Ruscystyki / Institute of Russian Studies

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska /

Krakowskie Przedmieście St. 26/28, PL- 00-927 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(nadesłano / received 19.01.2021; zaakceptowano / accepted 7.03.2021)

Abstract

Eastern Europe as a project

The article reviews the work *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, in its Polish translation: *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia* by Tomasz Bieroń of 2020 (International Science Centre, the series “The Library of Central Europe”, 646 p.). Larry Wolff (born in 1957) is an American historian (University of New York). *Wynalezienie Europy Wschodniej...*

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

is the first Polish edition of Wolff's publication. It belongs to the field of the history of ideas. It presents the intellectual project "Eastern Europe" created in Western Europe in the Enlightenment. Eastern Europe is shown there as poor and backward. The main part of the work consists of descriptions of the travellers' stories.

Keywords: Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Eastern Europe, Western Europe, Enlightenment, geography, cartography, map, literature, intellectual project.

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie książki *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, wydanej w przekładzie polskim Tomasza Bieronia w 2020 roku (Międzynarodowe Centrum Nauki, seria „Biblioteka Europy Środka” 646 ss.). Larry Wolff (ur. 1957) to amerykański historyk (Uniwersytet w Nowym Jorku). *Wynalezienie Europy Wschodniej...* jest pierwszym polskim wydaniem książki Wolffa. Jest to książka z zakresu historii idei. Przedstawia projekt intelektualny „Europa Wschodnia” stworzony w Europie Zachodniej w Oświeceniu. Europa Wschodnia zaprezentowana została jako biedna i zacofana. Główne miejsce zajmują opisy relacji podróżników.

Słowa kluczowe: Larry Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, Europa Wschodnia, Europa Zachodnia, Oświecenie, geografia, kartografia, mapa, literatura, projekt intelektualny.

Słowa „wynalezienie” i „wynalazek” kojarzą się ze sferami technologii i techniki, gdy wymyśla się i upublicznia nieznany wcześniej produkt, nowatorski wobec istniejących, świadczący o kroku naprzód, postępie i rozwoju. Użycie słowa „wynalezienie” w odniesieniu do części Europy – zamiast spodziewanego słowa „odkrycie” – sugeruje, że osoba wypowiadająca je ma na myśli coś więcej niż tylko dotarcie do niej i jej poznanie, uczynienie znaną sobie samemu i szerszemu gronu. Tak jest w przypadku Larry'ego Wolffa, autora wydanej w przekładzie polskim Tomasza Bieronia w 2020 roku monumentalnej monografii *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia* (Wolff 2020; por. Wolff 1994, Wolff 2010). Książka została wydana przez krakowskie Międzynarodowe Centrum Kultury w kierowanej przez Jacka Purchlę serii „Biblioteka Europy Środka” jako jej siedemnasty tom. *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia* jest pierwszą wydaną w języku polskim książką tego urodzonego w 1957 roku amerykańskiego historyka specjalizującego się w dziejach Europy Wschodniej, profesora Uniwersytetu Nowojorskiego; kolejną, również opublikowaną w tej serii, jest *Idea Galicji. Historia i fantazja w kulturze politycznej Habsburgów* (Wolff 2021). Przegląd prac Wolffa pozwala stwierdzić, że zajmuje się on historią europejską nie tylko jako całością, ale także pewnymi jej wycinkami i aspektami, jak relacje na linii Watykan – Polska, Wiedeń – Galicja czy czasy Napoleona.

W tytule omawianej książki został zawarty nie tyle jej temat, ile główna teza autora. Wolff powtarza ją czytelnikowi wielokrotnie, w zakończeniu nadając następujące brzmienie:

Wymyślenie Europy Wschodniej było projektem filozoficznej i geograficznej syntezy realizowanym przez ludzi Oświecenia. (...) Dzieło wymyślenia polegało na syntetycznym kojarzeniu ze sobą poszczególnych krajów, bazującym zarówno na faktach, jak i na fikcji, w celu stworzenia ogólnego pojęcia Europy Wschodniej. Idea ta stanowiła zespół skojarzeń i obserwacji dotyczących zróżnicowanego regionu, na który składały się poszczególne kraje i ludy. Właśnie w tym sensie Europa Wschodnia jest konstrukcją kulturową, wynalazkiem intelektualnym Oświecenia (Wolff 2020: 565).

Wcześniejsze przeciwstawienie Południa i Północy Europy, odzwierciedlające kierunek historycznego przesuwania się ośrodków kulturalnych na kontynencie, zastąpiło wówczas przeciwstawienie Zachód – Wschód, przy czym Europa Zachodnia jawiła się jako rozwinięta, kulturalna, gdy tymczasem Europa Wschodnia pozostawała zacofana, ciemna, dzika. Jako taką widzieli Europę Wschodnią przedstawiciele Europy Zachodniej, uwydatniali kontrast między obiema, umownie rzecz ujmując, połowami kontynentu. Co więcej, odmienność Zachodu od Wschodu (na korzyść tego pierwszego) zauważali w najróżniejszych sferach życia, by jako przykład wymienić fryzury i stan zdrowia: William Cox, przemierzający Europę Wschodnią w latach 1778–1779, opisał „zmechacone albo skundlone włosy”, czyli „kołtun polski” (łac. *Plica polonica*), uznając go za dziedziczną i zaraźliwą „chorobę regionalną, (...) charakterystyczną patologię Europy Wschodniej” (Wolff 2020: 66, 67). Podkreślanie tej inności było potrzebne zachodnim Europejczykom, jak to ujmuje Wolff, w celach autopromocyjnych, ażeby pokazać wyższość, nadrzędność, po prostu „lepszosc” Zachodu w porównaniu ze Wschodem. Albo inaczej: „poprzez kontrast Europa Wschodnia definiowała Europę Zachodnią, tak jak Orient definiował Okcydent, jednocześnie musiała pośredniczyć między Europą a Orientem” (Wolff 2020: 32). Opozycji „Zachód – Wschód” towarzyszą opozycje „my – oni” i „centrum – peryferie”. W książce wybrzmiewa opozycja „Europa – Azja” czy, jak w kontekście Piotra I, europejskiej i azjatyckiej części Rosji: „Dla Piotra Wielkiego na początku XVIII wieku stało się kwestią polityki państwowej i tożsamości narodowej, aby rozgranicyć między Rosją europejską i azjatycką, nadając tej drugiej półkolonialny status” (Wolff 2020: 256). To nie Europa Wschodnia stanowi zatem temat książki Wolffa, co sam on zaznaczył w zakończeniu: „gramatyka tytułu podkreśla, że Europa Wschodnia jest tutaj traktowana przede wszystkim jako obiekt, a mianowicie obiekt licznych działań intelektualnych, którym poddało ją zachodnioeuropejskie Oświecenie” (Wolff 2020: 568). Tematem pracy są działania zachodnich intelektualistów, składające się na realizację projektu pod nazwą „Europa Wschodnia”.

Dodatkowych wyjaśnień wymagają trzy kwestie, spośród których dwie pośrednio zostały zasygnalizowane na poziomie tytułu monografii. Chodzi mianowicie o ramy czasowe i zasięg terytorialny omawianego zjawiska, a także o wykorzystany materiał egzemplifikacyjny. Te trzy dopowiedzenia pozwolą ocenić rozmach, z jednej strony, owego osiemnastowiecznego projektu, oraz, z drugiej, mającego go za przedmiot projektu badawczego współczesnego historyka amerykańskiego. Pewne znaczenie może mieć właśnie fakt, iż autor nie jest badaczem europejskim, przynajmniej teoretycznie

można założyć bowiem, że ma większy dystans do opisywanych spraw, zjawisk i procesów, w szczególności gdy co jakiś czas zarzuca opowieść o Oświeceniu na rzecz kontekstowych odniesień do niełatwej historii europejskiej XX wieku.

Oświecenie jest kojarzone z XVIII stuleciem, czy to – jeżeli odwołamy się do rozmaitych wariantów periodyzacyjnych – ze „stuleciem kalendarzowym”, czy to z „krótkim wiekiem XVIII” (1715–1789), czy to wreszcie „długim wiekiem XVIII” (1688–1815) (por. Beales 2003: 175); innymi słowy, albo „Oświecenie wykracza poza XVIII wiek”, albo „wiekowi XVIII wymyka się pewna część Oświecenia” (Chaunu 1989: 15). Wydaje się, że Wolff „trzyma się” „stulecia kalendarzowego”, niemniej zdarzają mu się odniesienia do czasów wcześniejszych: traktatów (jak traktat z Karłowic z 1699 roku), podróży (wyprawa Piotra I po Donie z pierwszą flotą rosyjską w 1696 roku), publikacji (wydanie przez Jeana de Vanel książki o Węgrzech w 1685 roku) itp. (zob. Wolff 2020: 260–261). Istotniejsze i liczniejsze są jednak odniesienia do XX wieku. Książka Wolffa traktuje – jeśli posłużyć się językiem naszych czasów – o Europie „dwóch prędkości”, dowodząc na różnych płaszczyznach, że po raz pierwszy w taki sposób wypowiedzieli się przedstawiciele Europy Zachodniej XVIII stulecia, dopiero wtórnie podział ten zaistniał w refleksji dwudziestowiecznej. Nieprzypadkowo wstęp do książki Wolff zaczyna od zacytowania i skomentowania znanych słów Winstona Churchilla z 1946 roku: „Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem zapałała w poprzek kontynentu żelazna kurtyna”; żelazna kurtyna, pisze Wolff, „przez niemal pół stulecia tworzyła fundamentalną, strukturalną granicę, w sensie mentalnym i kartograficznym” (Wolff 2020: 23). Świadomie też Jacek Purchla swoją przedmowę do *Wynalezienia Europy Wschodniej. Mapy cywilizacji w dobie Oświecenia* rozpoczyna od obszernego cytatu z eseju Milana Kundery *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej* o „trzech Europach”: Zachodniej, Wschodniej i Środkowej, spośród których sytuacja ostatniej jawi się jako najbardziej skomplikowana (Purchla 2020: 7).

W dygresjach o XX wieku, jak w tej poniżej, Wolff także wspomina o Europie Środkowej:

Można było dostrzec pewien paradoks w fakcie, że w latach osiemdziesiątych ideę Europy Środkowej ponownie odkryli intelektualiści w Polsce, w Czechosłowacji i na Węgrzech, jak również w Europie Zachodniej – i propagowali ją jako ideologiczne antidotum na żelazną kurtynę. Odpowiedź na pytanie, czy Europa Środkowa istnieje, zależała od tego, czy danemu autorowi chodziło o konstrukcję intelektualną czy o rzeczywistość geopolityczną, ponieważ Europa Środkowa była tylko ideą (Wolff 2020: 44).

Zakreślenie zasięgu terytorialnego Europy Wschodniej opiera się w koncepcji Wolffa na dwóch czynnikach: integracyjnym i dyferencyjnym. Z jednej strony, Europa Wschodnia jest traktowana więc jako całość, przeciwstawiona – w znany nam już sposób – Europie Zachodniej, z drugiej zaś, podlega ona podziałom, rozdrabnia się na regiony i miejsca, zaludnia się grupami etnicznymi i narodowościami. Skorowidz narodowości i grup etnicznych, którym opatrzona jest książka Wolffa, liczy czterdzieści dwie nazwy, spośród których co prawda nie wszystkie odnoszą się do mieszkańców Europy Wschodniej, ale z pewnością odnosi się do nich większość z nich. W książce mowa jest więc o Polakach i Rosjanach, Bułgarach, Mołdawianach, Węgrach, Serbach itd. „Wiele małych, dzikich ludów” – tak nazwał Wolff rozdział o podróży Johanna

Gottfrieda Herdera do Rygi (Wolff 2020: 488). Przez przedstawicieli Zachodu były one ze sobą porównywane, zaznaczali oni podobieństwa i różnice między nimi. Porównaniom podlegali ludzie ze Wschodu z ludźmi z Zachodu. „Fichte zahaczył o Polskę po drodze do filozoficznej chwały na wschodnim przyczółku niemieckiego Oświecenia i pobierał przy okazji trochę przyczynkarskich obserwacji antropologicznych o Polsce i Niemczech, które streścił w okrzyku: «Boże, co za różnica!»” – czytamy o Johannie Gottlieb Fichcie i jego odwiedzinach u Immanuela Kanta w Königsbergu (Wolff 2020: 546). Warto dodać, że z wizytą u Kanta był w końcu XVIII stulecia również Rosjanin Nikoła Karamzin, co uwiecznił wzmianką w *Listach podróżnika rosyjskiego*, zawierających także wiele obserwacji na temat mieszkańców Europy Zachodniej. O Karamzinie nie ma mowy w książce Wolffa, co z racji jej profilu tematycznego jest zrozumiałe, ale pozostawia pewien niedosyt, ponieważ zestawienie opinii przedstawicieli osiemnastowiecznych „dwóch Europ” o sobie mogłoby rzucić dodatkowe światło na problem. Europa Wschodnia w opinii przedstawicieli świata zachodniego rozciągała się, jeśli przyjąć perspektywę pionową, między Konstantynopolem a Petersburgiem. Jako „dwie przeciwległe i sporadycznie odwiedzane «końcówki», położone na niezbadanym «obwodzie» Europy” traktował oba miasta Jean-Louis Carra; Wolff dodaje, że „były to dwa wielkie cele podróży, stolica Orientu i stolica Północy, ale podróżnicy z zasady obserwowali ziemie i ludy pod drodze” (Wolff 2020: 87). Ponownie można przeprowadzić analogię z Rosjaninem, tym razem nie Karamzinem, ale Nikołajem Radiszczewem, który w *Podróży z Petersburga do Moskwy* wprawdzie wspominał – już w tytule – o nowej i starej rosyjskiej stolicy, ale nie opisał ich, skupiając się na ziemiach i ludziach, którzy żyli pomiędzy nimi. Nieobecność wzmianki o Radiszczewie w książce Wolffa wymaga nieco innego komentarza niż w przypadku Karamzina. Porównanie spostrzeżeń o rosyjskiej prowincji poczynionych właśnie przez Radiszczewa ze spostrzeżeniami o niej przybyszów z Zachodu mogłoby stworzyć nową perspektywę badawczą, już teraz widać bowiem, że wszyscy oni dostrzegali w Europie Wschodniej głównie ubóstwo i zacofanie. „Coxe wchodził do (...) ruder i zachęcał czytelników, żeby podążali za nim. (...) Wjazd do Europy Wschodniej naznaczony był biedą i nędzą, cierpieniem i rozpaczą” – pisze Wolff o relacji Coxe’a z przejazdu przez ziemie polskie (Wolff 2020: 61–62). Wracając do wyróżnionych wcześniej dwóch czynników, można powiedzieć, że pierwszy zakłada ujęcie Europy Wschodniej w skali *makro*, drugi zaś – w skali *mikro*. Spojrzenie z drugiej perspektywy odkrywało granice i pogranicza, zarówno między poszczególnymi częściami składowymi Europy Wschodniej, jak też Europy Wschodniej i Europy Zachodniej. Jako „zawias łączący z jednej strony Niemcy, Francję i Anglię, a z drugiej strony Polskę, Rosję i Kurlandię, czyli Europę Zachodnią i Wschodnią” widział Rygę Johann Gottfried Herder (Wolff 2020: 491).

Wolff szeroko i barwnie opowiada o podróżach, podróżnikach i podróżopisarstwie. W tytułach rozdziałów pojawiają się co prawda tylko dwa nazwiska: Woltera i Jeana-Jacquesa Rousseau, ale wszystkie osoby wzmiankowane przez autora nie są łatwe do szybkiego policzenia. Louis-Philippe de Ségur, William Coxe, Joseph Marshall, Alberto Fortis, Johann Gottlieb Fichte, Johann Gottfried Herder – to tylko niektórzy z przywołanych uczestników wypraw do Europy Wschodniej. Obok nich zaistnieli w pracy Wolffa przedstawiciele Europy Zachodniej, którzy wypowiadali się o Europie Wschodniej bez jej odwiedzania. Na takie dwie kategorie dzieli opisywane

postaci sam Wolff: „komentatorów Europy Wschodniej można podzielić na podróżników przebywających na miejscu i filozofów przebywających daleko, ale w swoim piarstwie podejmujących wspólną przygodę podróży filozoficznej” (Wolff 2020: 569). To, co wyszło spod ich pióra, wypełniały nie tylko fakty o Europie Wschodniej, ale także nieścisłości, niedorzeczności, wymysły, fantazje. „Opisywanie Europy Wschodniej językiem nonsensu, zmyślanie tatarskich imion albo scytyjskich napisów, w zasadniczym stopniu wiązało się z faktem, że języki słowiańskie, już nie mówiąc o węgierskim, z reguły były niezrozumiałe dla autorów lub podróżników z Europy Zachodniej” – czytamy w kontekście podróży Wolfganga Amadeusza Mozarta z Wiednia do Pragi (Wolff 2020: 183). Osobne – choć zbliżone do pierwszej grupy – miejsce przypadło Katarzynie II, cudzoziemce na rosyjskim tronie, znanej z objazdów południowych obszarów kraju, na których symbol wyrosły „wsi potiomkinowskie”. „Podróż” należy do słów kluczowych każdego opracowania o Oświeceniu, nie inaczej jest w *Wynalezieniu Europy Wschodniej. Mapie cywilizacji w dobie Oświecenia*. W nawiązaniu do podziału podróżopisarstwa Janiny Kamionki-Straszakowej można powiedzieć, że bazę materiałową Wolffa stanowią „podróże dokumentarne”, czyli „relacje «prawdziwe» z podróży rzeczywistych, opowiedziane przez ich uczestników”, uzupełniają ją zaś „podróże literackie”, „odwołujące się wyłącznie lub prawie wyłącznie do fikcji i podporządkowane bardziej kryteriom estetycznym i konwencjom literackim niż kategoriom prawdy lub prawdopodobieństwa” (Kamionka-Straszakowa 1994: 698). Pierwszą grupę reprezentują *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793* Joachima Christopha Friedricha Schulza, do drugiej należy wzorowana na *Listach perskich* Monteskiusza powieść Jeana-Paula Marata *Listy polskie*, jeśli podać przykłady dotychczas nieprzywoływane.

Obok „podróży” słowami kluczowymi książki Wolffa są „mapa” i „mapowanie”. Każde z nich można rozumieć na różne sposoby. Mapa może być ścienna albo mentalna. Mapa nie musi zawisnąć na ścianie, ale może leżeć na stole jako swego rodzaju „zaproszenie do podboju” (Wolff 2020: 244). „Rozbiór Polski z 1772 roku powszechnie postrzegano jako działania monarchów bezpośrednio na mapie, co przedstawia słynna francuska karykatura «Królewski tort»: Katarzyna, Fryderyk i Józef siedzą wokół ogromnej mapy Polski i kładą ręce na obszarach, których chcą dla siebie” – czytamy o tym ostatnim rozwiązaniu (Wolff 2020: 253). Czytelnik *Wynalezienia Europy Wschodniej. Mapy cywilizacji w dobie Oświecenia* ma okazję zapoznać się z prawie dziesięcioma mapami z tamtych czasów, w całości albo z ich częściami, jak ilustracje na marginesie. Mapowanie to sporządzanie i poprawianie map przez kartografów, w dużym stopniu zależne od poczynań polityków, ustanawiających granice lub zmieniających ich położenie, ale także wskazywanie dokumentów epoki, odzwierciedlających wyobrażenia o Europie Wschodniej. Oświeceniowi kartografowie byli zależni nie tylko od polityków i polityki, ale także od podróżników, nie mniej ważna była też zależność odwrotna: „podróżnik (...) potrzebował mapy, ale kartograf potrzebował obserwacji podróżnika” (Wolff 2020: 250).

Książka Wolffa składa się z ośmiu rozdziałów, z których piąty i szósty oraz siódmy i ósmy stanowią całości, ze względu na materiał egzemplifikacyjny i wyprofilowanie tematycznie podzielone na części (różnią je podtytuły). Rozdziały książki noszą następujące tytuły:

1. Wchodzenie do Europy Wschodniej. Osiemnastowieczni podróżnicy na pograniczu.
2. Posiadanie Europy Wschodniej. Seksualność, niewolnictwo i kary cielesne.
3. Wyobrażanie sobie Europy Wschodniej. Fikcja, fantazja i wirtualne podróże.
4. Mapowanie Europy Wschodniej. Geografia polityczna i kartografia kulturowa.
5. Adresowanie Europy Wschodniej. Część pierwsza: Rosja Woltera.
6. Adresowanie Europy Wschodniej. Część druga: Polska Rousseau.
7. Zaludnianie Europy Wschodniej. Część pierwsza: Barbarzyńcy w starożytnej historii i nowożytnej antropologii.
8. Zaludnianie Europy Wschodniej. Część druga: Materialne podłoże obyczajów i mierniki rasowe (Wolff 2020: 5-6 – spis treści).

Całość poprzedzają dwa teksty wstępne: podziękowanie oraz wprowadzenie, zamyka zaś zakończenie. Przy odczytaniu zamysłu struktury monografii kluczowe są pierwsze słowa tytułów rozdziałów, odzwierciedlające poszczególne działania wobec Europy Wschodniej: wjazd (rozdział pierwszy), zdobycie panowania (drugi), wyobrażanie sobie (trzeci), mapowanie (czwarty), adresowanie (piąty i szósty), zaludnianie (siódmy i ósmy). Wielość działań wobec Europy Wschodniej sprawia, iż jawi się ona jako „obiekt w budowie” (Wolff 2020: 571), a wrażenie to pogłębia fakt, że jej mapa nie była „dana”, gotowa, ale podlegała ciągłym zmianom. W następujący sposób tłumaczy cztery pierwsze „operacje” na Europie Wschodniej sam autor:

Każde z tych działań oznaczało trochę inne podejście do obiektu, ale wszystkie miały swój udział w zdefiniowaniu i budowie czegoś, co stanowiło zarazem obszar geograficzny i ideę filozoficzną. Wjeżdżanie i posiadanie były aspektami doświadczenia podróżnika w Europie Wschodniej, jako kalibratora granic i przejść, jako świadka bicia i ciemnienia poddanych. O ile wchodzenie i panowanie sugerują panowanie seksualne – metafora jak najbardziej stosowna w odniesieniu do Casanovy – o tyle ujawniają również założenie panowania intelektualnego, w którego ramach Europa Wschodnia oddawała się „spojrzeniu” podróżników (...) i stawała obiektem analizy przedstawicieli Oświecenia.

Wyobrażanie sobie i mapowanie nie były konkurencyjnymi działaniami fantazji i nauki, lecz operacjami ściśle ze sobą powiązanymi; imaginacja (...) karmiła się geografiami i swobodnie hasała po całej mapie, natomiast oświeceniowa kartografia pozostawała pod silnym wpływem nienaukowych obrazów (Wolff 2020: 568–569).

Na zakończenie wypada wspomnieć o podziękowaniach złożonych przez Wolffa światu nauki. Udział w studiach nad Europą Wschodnią, prekursorskich wobec autora *Wynalezienia Europy Wschodniej. Mapy cywilizacji w dobie Oświecenia*, mieli również uczeni polscy, jak wzmiankowani w tym miejscu Antoni Mączak, badacz podróży i podróżopisarstwa, oraz Jerzy Jedlicki, historyk idei. Inspiracja płynęła też od pisarzy i publicystów, w tym Czesława Miłosza.

Monografia Wolffa może zainteresować przedstawicieli różnych specjalności naukowych, od historyków kartografii, przez historyków idei i historyków literatury, do kulturoznawców.

Bibliografia / References

- Beales, D. (2003). *Religia i kultura*. W: Blanning, T.C.W. (Red.). *XVIII wiek*. Przeł. M. Urbański. Warszawa: Świat Książki: 175–180.
- Chaunu, P. (1989). *Cywilizacja wieku Oświecenia*. Przeł. E. Bąkowska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kamionka-Straszakowa, J. (1994). *Podróż*. W: Bachórz, J., Kowalczykowska, A. (Red.). *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: 698–703.
- Purchla, J. (2020). *Nowojorczyk i wynalezienie Europy Wschodniej*. W: Wolff, L. *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*. Przeł. T. Bieroń. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury: 7–12.
- Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Wolff, L. (2010). *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Wolff, L. (2020). *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*. Przeł. T. Bieroń. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Wolff, L. (2021). *Idea Galicji. Historia i fantazja w kulturze politycznej Habsburgów*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.
Magdalena Dąbrowska is a reviewer in this issue of the journal.

Article No. 266

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.21>

Artykuł recenzyjny / Review article

Copyright © 2021 SRG and T. Sucharski¹

Citation:

Sucharski, T. (2021). Filolog – detektyw. Grzegorz Ojcewicz, *Wstęp do filologii śledczej. Wybór tekstów z lat 2008–2020* (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2021, 560 ss.).

Studia Rossica Gedanensia, 8: 347–353. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.21>



FILOLOG – DETEKTYW
Grzegorz Ojcewicz, *Wstęp do filologii śledczej. Wybór tekstów z lat 2008–2020* (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2021, 560 ss.)

TADEUSZ SUCHARSKI

Akademia Pomorska w Słupsku / Pomeranian University

Instytut Filologii / Institut of Philology

ul. Krzysztofa Arciszewskiego 22A, PL-76-200 Słupsk, Polska / Krzysztofa Arciszewskiego 22A St.,
PL-76-200 Słupsk, Poland

Corresponding Author e-mail: tsucharski@wp.pl; tadeusz.sucharski@apsl.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4342-3519>

(nadesłano / received 30.11.2021; zaakceptowano / accepted 1.02.2021)

Abstract

Philologist – Detective (Grzegorz Ojcewicz, *An introduction to investigative philology. A selection of texts from 2008–2020*)

This article reviews the book *Wstęp do filologii śledczej. Wybór tekstów a lat 2008–2020* by Grzegorz Ojcewicz. In my paper, I pay particular attention to the pioneering method of Ojcewicz's research, proposed and implemented in the following parts of

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

the monograph. This method consists in combining in scientific reflection the competences of a philologist, literary historian and textologist with the professionalism and apparatus of an investigative detective. The masterful use of the new research method allowed the author to explain (or come closer to explaining) the mysterious stories of the life and death of "cursed" Russian writers, but also historical figures. The chapter devoted to the fate of Marina Tsvetaeva, especially the last weeks of her life, is certainly of special importance in the history of literature.

Keywords: Grzegorz Ojcewicz, investigative philology, Marina Tsvetaeva, Russian dissidents, review

Abstrakt

Artykuł jest zapisem refleksji wywołanych lekturą książki Grzegorza Ojcewicza *Wstęp do filologii śledczej. Wybór tekstów a lat 2008–2020*. Szczególną uwagę zwracam w nim na zaproponowaną i zrealizowaną w kolejnych fragmentach monografii pionierską metodę badań Ojcewicza, polegającą na połączeniu w refleksji naukowej kompetencji filologa, historyka literatury i tekstologa z profesjonalizmem i aparatem śledczego. Mistrzowskie wykorzystanie nowej metody badawczej pozwoliło Autorowi wyjaśnić (lub zbliżyć się do wyjaśnienia) owiane tajemnicą historie życia, śmierci „wyklętych” pisarzy rosyjskich, ale także postaci historycznych. Wyjątkowe znaczenie w historii literatury zyskuje z pewnością rozdział poświęcony losom Mariny Cwietajewej, szczególnie ostatnim tygodniom jej życia.

Słowa kluczowe: Grzegorz Ojcewicz, filologia śledcza, Marina Cwietajewa, rosyjscy dysydenci, recenzja

Lektura książki Grzegorza Ojcewicza przywołuje niemal automatycznie w pamięci najwcześniejszy „rosyjski” esej Gustawa Herlinga-Grudzińskiego *7 śmierci Maksyma Gorkiego*. Ewokuje wszakże nie tylko samą formę „kryminalnej” wręcz opowieści o losie pisarza, ale również oczekiwanie na „detektywa”, który będzie w stanie podźwignąć, prześledzić i wyjaśnić zbrodnie w świecie „sprawiedliwości społecznej”:

Jakaż to niepowetowana szkoda, że Sherlock Holmes nie dożył naszych czasów, aby zobaczyć, jak stolica zawikłanych, tajemniczych zbrodni, Eldorado detektywów przenosi się stopniowo wraz z władzą nad światem z zanurzonego w rozmokłej wacie mgły Londynu do pokrytej grubym kożuchem śniegu Moskwy (Herling-Grudziński 1992: 1).

Holmes nie dożył, ale, jak się okazało, żywa pozostała pamięć i dziedzictwo jego aktywności. Wspierany duchem londyńskiego mistrza Herling-Grudziński, opierając się na licznych sowieckich (i niesowieckich) dokumentach, listach i elukubracjach, ujawnił perfidne, przypominające techniką orwellowskie „maszyny pamięci”, metody „gry” śmiercią koryfeusza stalinowskiego państwa. Polski eseista nie był w stanie, co oczywiste, w pełni wyjaśnić zagadki moskiewskich (około-moskiewskich) skrytobójczych działań i zbrodni, których ofiarą stał się, być może (*Tajna smerti Gor’kogo...*

2017: 199–200, 216–217)), także pisarz, mianowany pośmiertnie na „najbliższego przyjaciela Stalina” (Herling-Grudziński 1992: 145), ale ukazał i unaoczniał makiaweliczne sposoby manipulowania świadomością poddanych sowieckiego państwa. Herling, który w *Dzienniku pisanym nocą* nieprzerwanie „uzupełniał” o kolejne szczegóły biografie rosyjskich pisarzy „wyklętych”, poddanych „ewaporacji”, skazanych na nieistnienie, wyciszył w sobie świetnie zapowiadający się talent śledczo-pisarski. Po „dochodzeniu” w „sprawie Gorkiego” nie sięgnął już po instrumentarium „śledcze”, kontentując się wyławianiem strzępów informacji z przeróżnych źródeł (bo przecież „rękopisy nie płoną” nawet w totalitarnych despotiach) i systematycznym dokładaniem kolejnych niewielkich „cegiełek” do „benedyktyńsko” rekonstruowanych biografii Maryny Cwietajewej, Izaaka Babla, Osipa Mandelsztama, Borisa Pilniaka i innych ofiar stalinowskiego terroru. Znalazł wszakże dość niespodziewanie profesjonalnego „diedzica”; bo oto wskazaną i wytyczoną jakby przez Grudzińskiego ścieżką z zaskakującą konsekwencją wspartą aparatem naukowym podążył Grzegorz Ojcewicz, autor książki *Wstęp do filologii śledczej*.

W szukaniu analogii między „prawie kryminalną opowieścią o siedmiu śmierciach Maksyma Gorkiego” (Herling-Grudziński 1992: 131) i książką Ojcewicza nie należy dopatrywać się li tylko zabiegu retoryczno-laudacyjnego. Zestawienie owo wynika z zasadniczo tożsamej idei, towarzyszącej obu autorom – skupieniu uwagi na zastanawiających w biografiach pisarzy rosyjskich epoki stalinowskiej brakach, nieścisłościach, sprzecznościach, niedomówieniach, wątpliwościach, przekłamaniach, które skłaniają do snucia podejrzeń co do ich prawdziwości, które wywołują uzasadnione podejrzenie istnienia tajemnej historii alternatywnej. Zdecydowana większość wątpliwości kończy jednak, co najwyżej, na zwerbalizowaniu swoich zastrzeżeń, a tylko pojedynczy śmiałkowie wkraczają w przestrzeń „tajemnicy”, podejmują wysiłek skrupulatnego, laboratoryjnego wręcz przyjrzenia się wszelkiego rodzaju dokumentom, ze szczególnym uwzględnieniem śledczej „egzegezy” dokumentu pisanego. Szukają w nich wsparcia dla swych intuicji, dla uaktywnienia dedukcji. I Herling (jak autor *7 śmierci Maksyma Gorkiego*), i Ojcewicz zwycięsko wkraczają w przestrzenie zakazane, objęte najsurowszymi klauzulami. Zdzierają z nich zasłony „sowerszenno siekrietno” i ujawniają zakulisowe działania objęte „nimbem” prawdy niekwestionowalnej. W przypadku Ojcewicza, jak się wydaje, refleksja nad losem pisarza w ZSRS stała się „zarzewiem” koncepcji filologii śledczej, pozwoliła mu wypracować zręby niemal odrębnej gałęzi badań humanistycznych.

Autor *Wstępu do filologii śledczej*, który zaczynał swoje filologiczno-detektywistyczne operacje od pokoju leningradzkiego hotelu „Angleterre”, w miejscu śmierci (morderstwa?) Siergieja Jesienina (Ojcewicz, Włodarczyk, Zajdel 2009), poszerza je przestrzennie, jakby podążając za rozszerzającą swoje macki bezwzględna i krwiożerczą władzą sowiecką, której zbrodniczych zamiarów nie ograniczyły ani dystanse geograficzne, ani ustrojowe. Równie dobrze (i pewnie) jak w Moskwie bądź Leningradzie czuje się Ojcewicz w Paryżu, Londynie, Lozannie. Poszerza je także czasowo, dowodząc jednoznacznie (o czym, skądinąd, wiedzieliśmy chyba dość dobrze), że zbrodnie, oszustwa, machinacje nie stanowią, bynajmniej, specyfiki „wilczego wieku”, jak określał Osip Mandelsztam minione stulecie totalitarne (Mandelsztam 1984: 298). Z posępnych gabinetów dwudziestowiecznego Kremla bądź gepistowskiej Łubianki

przenosi się z równą skutecznością (i filologiczno-śledczą maestrią), poprzez „wieki pośrednie”, w ciemne korytarze średniowiecznych zamków i klasztornych rekluzoriów. Skupia swoją uwagę na tajemniczych, nierozwikłanych dramatach, śmierciach, oszustwach, ale także dziełach-mystyfikacjach. I, ukazując równie odrażające, jak w przypadku „genseków”, twarze zbrodniczych komturów i księży, zupełnie nieoczekiwanie, dzięki świetnej kompozycji książki i tytułom jej poszczególnych części, odsłania immanentne zło, wiecznie obecne, od średniowiecza poprzez wieki pośrednie aż do XX stulecia. Niezależnie od epok, ustrojów, religii. I w jego książce historia, jak pisał Herling, „w rzeczy samej, upodabnia się coraz bardziej do powieści kryminalnej” (Herling 1992: 131), której narratorem staje się Autor „uzbrojony” w wiedzę historycznoliteracką i dedukcyjne zdolności Holmesa. Widzieć w tym chyba należy dość nieoczekiwany (pomimo bolesno-ironicznego wydzwięku takiej konstatacji) sukces badawczy Ojcewicza.

Książka zawiera bowiem efekty (oczywiście, nie wszystkie, jak świadczy załączona do monografii imponująca bibliografia prac Autora) kilkunastoletnich badań i fascynacji Ojcewicza, których wynikiem stała się nowa dyscyplina bądź subdyscyplina humanistyczna – filologia śledcza. W pierwszym rozdziale, *stricte* metodologicznym, Autor prezentuje założenia badawcze, którymi kierował się w swoich pracach. Ma pełną świadomość swojej roli prekursora, nowatora, przewodnika po stworzonej, a raczej ciągle jeszcze stwarzanej przez siebie, ciągle *in statu nascendi*, przestrzeni naukowych refleksji. Ale ma również świadomość, może nawet pewność kontrowersyjności przynajmniej niektórych swoich propozycji. Stąd, jak się wydaje, pewna ostrożność zaakcentowana nie tylko w tytule książki, lecz także przekonująco wyartykułowana w uwagach wstępnych. Mówi w nich bowiem Ojcewicz o „początkowym rozpoznaniu dostarczającym impulsów do sformułowania zasadniczego zakresu i szczegółowych zadań typowych dla podstaw określonej dziedziny wiedzy” (Ojcewicz 2021: 9). W sformułowaniu owym, co prawda, doszukiwać się także można pewnego rodzaju retorycznej *captatio benevolentiae*, w pełni zrozumiałej u pionierów, wytyczających nowe kierunki badawcze, odważnie eksplorujących *terrae incognitae*. Na moją przychyłność Autor z całą pewnością może liczyć.

Kreśli również Ojcewicz we wprowadzeniu oczekiwany portret filologa śledczego, w którym bez trudu dostrzec można rysy autoportretowe. Jakimi kompetencjami i kwalifikacjami winien się zatem odznaczać ów „nowy” filolog? I tu spotyka czytelnika pewna niespodzianka, bowiem prekursor subdyscypliny postuluje, jak można wnioskować z jego wywodów, połączenie tradycji z nowatorstwem. Okazuje się tradycjonalistą, w najlepszym tego słowa znaczeniu, w rozumieniu zadań filologa, jako badacza z uwagą i powagą (by nie powiedzieć – nabożeństwem) podchodzącego do słowa pisanego. Pozostaje także tradycjonalistą w rozumieniu postawy śledczego, którego pracy towarzyszy pewność istnienia tzw. „prawdy obiektywnej”. Połączenie obu takich tradycjonalnych postaw przynosi jednak w efekcie wartość zupełnie nowatorską. W takiej koncepcji bowiem tekst literacki rozumiany jest najczęściej jako *corpus delicti*, jako dowód obciążający. Uzasadnia (bo przecież nie „usprawiedliwia”) owa koncepcja poetykę nie tylko poszczególnych rozdziałów, ale także całej książki. Konsekwencją symbiozy postawy, kompetencji i warsztatu filologa z kwalifikacjami śledczego staje się forma nowego dyskursu, łącząca precyzję wykładu z „inwestygacyjnym

mi” wątpliwościami, poszukiwaniami. Tu jednak ujawnia się chyba główna trudność „metodologiczna” filologii śledczej. Bo jak połączyć, nazwijmy tak, „posthermeneutyczną” świadomość *misreading* z oczywistym w każdym dochodzeniu śledczym pragnieniem odkrycia „prawdy”, odnalezieniem „zabójcy”, stwierdzenia „fałszerstwa”, etc. Ojcewicz zwycięsko wychodzi z tej „pułapki”, dysponuje bowiem świetnym warszta-tem filologicznym, tekstologicznym, któremu towarzyszą zdumiewające kompetencje „detektywa”, „patologa-koronera”. Ma też odwagę stawiania hipotez, opartych wszak-że na gruntownej, *stricte* filologicznej analizie tekstów. Tekstów absolutnie różnych: wierszy, literatury dokumentu osobistego, średniowiecznych kronik, listów, zapisków. Szuka w nich przede wszystkim potwierdzenia swoich śledczych intuicji, dostrzegając wszakże, co ważne dla badacza literatury, ich wartość artystyczną. Urzeka i zniewala w książce „rehabilitacja” bądź „nobilizacja” zepchniętej nieco w cień intuicji, której, po bergsonowsku, przyznaje Ojcewicz znaczenie większe od „wiedzy”.

Jako recenzent, pozbawiony kompetencji i zdolności detektywistycznych, ale tak-że stosunkowo zdystansowany do „kryminałów”, zwróć uwagę przede wszystkim na niewątpliwe dla mnie osiągnięcia w zakresie historycznoliterackim. Szczególnie na „rosyjskie” rozdziały recenzowanej monografii. Analizuje w nich autor zaledwie kilka z niezliczonych nierozwiązanych zagadek tajemnic literatury naszych wschodnich są-siadów. Od „zmistyfikowanych” (?) *Tajnych notatek* Puszkina aż po informacje na tem-at rosyjskich pisarzy, głównie dysydenckich, w „Archiwum Mitrochina” ze szkicem o Marinie Cwietajewej na czele. Nie znaczy to, bynajmniej, że próbuję zakwestionować „plony” śledczych badań Ojcewicza w zamkach i celach średniowiecza czy epoki no-wożytniej. Przed tymi dokonaniemi chylę głowę.

Polskie badania literatury rosyjskiej XX wieku poddanej kontroli komunistycznej, niezależne od sowieckiej cenzury, szły niemal od początku w dwóch kierunkach. Kon-centrowały się w równej mierze na dziełach literackich, jak i na warunkach rozwoju literatury, nad sytuacją pisarza rosyjskiego poddanego totalitarnej władzy. A może na-wet bardziej, wskutek niedostępności tekstów, na losie twórcy w państwie zrealizowa-nej utopii. Niewyjaśnione okoliczności śmierci wybitnych artystów albo ich tajemni-czego zamknięcia, losy najbliższych członków rodziny, okoliczności „aresztowania” i niszczenia dzieł przykuwały uwagę polskich pisarzy i krytyków emigracyjnych. Poza przywołanym Herlingiem, któremu niewątpliwie przypada rola profesora-rusycysty *honoris causa*, o losie *inakomysliaszczych* pisali także Józef Łobodowski, Michał Kry-spin Pawlikowski, Czesław Miłosz, Józef Mackiewicz, by poprzestać na nazwiskach najważniejszych. W wolnej rusycystyce krajowej szczególnie wyraźnie owo zaintere-sowanie ujawniło się w monografii Tadeusza Klimowicza *Obywatele Arkadii. Losy pi-sarzy rosyjskich po roku 1917*. Grzegorz Ojcewicz unaocznia „domysły” Klimowicza w sposób niezwykle przejmujący, poglądowy, udokumentowany. Uzupełnia i precy-zuje pełne przerażenia wątpliwości i podejrzenia polskich twórców emigracyjnych. W procesie filologiczno-śledczego *razobłoczanija* poza tekstami literackimi sięga po dokumenty archiwalne, procesowe, śledcze, posługuje się z biegłością instrumentami policyjno-dochodzeniowymi, dowodząc umiejętności i przenikliwości doświadczonego detektywa.

Ujawnienie tzw. „archiwum Mitrochina” stworzyło w tej dziedzinie badaczowi możliwości skonfrontowania dramatycznych nieraz domysłów, udokumentowania

przypuszczeń, traktowanych najczęściej przez komunistów jako insynuacje, niemające żadnych podstaw. Ale często też unaoczniało wręcz naiwność i niewinność owych domysłów. Albowiem metody niszczenia pisarzy stosowane przez władzę sowiecką przekraczały horyzonty poznawcze badaczy niezależnej literatury rosyjskiej. Z tej perspektywy przebadanie dokumentów, odzwierciedlających haniebne i zbrodnicze działania, uważam za pomysł świetny. Gratuluję Autorowi i wyrażam wdzięczność za pracę, do której podjęcia rusycyści się nie kwapią, a przecież bez jej bezcennych efektów nasza wiedza o losie „obywateli Arkadii” okazuje się dramatycznie uboższa.

Samobójstwo Mariny Cwietajewej, owiane tajemnicą i poprzedzone rodzinną tragedią, uzyskało już wymiar symboliczny, może nawet mityczny. Każda próba odsłonięcia kulisów śmierci, rekonstrukcji ostatnich tygodni, a nawet dni życia poetki godna jest najwyższej pochwały. Wnosi bowiem nowe elementy do biografii, ale także nekrografii Cwietajewej. W takim kontekście dokonana przez Ojcewicza rekonstrukcja ostatnich tygodni życia poetki w oparciu o nieznane jeszcze do niedawna w Polsce dzienniki jej nastoletniego syna (dwa tomy przełożone przez Autora w ostatnich dwóch latach), który towarzyszył jej w tych przepojonych absolutną beznadziejnością momentach życia i z obserwacji zachowań matki potrafił zaskakująco dojrzałe zdiagnozować jej stan psychiczny, uzyskuje wartość wręcz bezcenną. Rozdział książki, niezwykle bogaty poznawczo i absolutnie nowatorski w polskiej rusycystyce, w przejmujący sposób ukazuje dramat wybitnej poetki. Wnosi wiele do pełniejszego poznania tragedii Mariny Cwietajewej i jej rodziny. A przy tym bardzo poszerza wiedzę o rosyjskiej emigracji pierwszej fali.

Uwagi powyższe dotyczą zresztą wszystkich „rusycystycznych” rozdziałów książki: kolejnych rozważań-przyczynków do ujawnienia prawdziwych okoliczności śmierci Jesienina; zamachu na Ignacego Reissa; skomplikowanych dziejów życia Matki Marii i dramatu jej córki; „zamachu” na świętość Puszkina. Autor swoje filologiczne śledztwa wspiera dokumentami, wykresami dziennych biorytmów, zdjęciami bohaterów oraz kopiami protokołów przesłuchań. Dzięki temu umożliwia czytelnikowi współudział w „śledztwie”, stwarza odbiorcy niepowtarzalną szansę współ-odkrywania prawdy, którą przecież przeżywa każdy czytelnik bądź widz dzieła detektywistycznego.

Nie podejmując się próby oceny merytorycznej rozdziałów średniowiecznych i nowożytnych, muszę przecież podkreślić zadziwiającą znajomość faktów historycznych niedostępnych nawet dla bardzo wtajemniczonych mediewistów czy też nowożytników. Ale może te rozdziały, których tematyka odbiega zasadniczo od kompetencji rusycysty, dowodzą szczególnie wyraźnie biegłości i skrupulatności filologiczno-tekstologicznej Ojcewicza w „obcej” mu, jakby się wydawało, przestrzeni badawczej.

Niewątpliwą wartością monografii jest jej forma językowa. Książkę tę czyta się nie tylko z zainteresowaniem, ale także z przyjemnością. Zachowując respekt dla naukowości, utrzymując porządek wykładu, odzwierciedlając wreszcie kolejne etapy procesu myślowego i badawczego, Autor potrafi nadać wywodom atrakcyjność opowiadania detektywistycznego, wykreować klimat suspensu, trzymać czytelnika w napięciu. Podziwiam nie tylko odwagę badawczą, choć nie wolno tego przeoczyć, ale także efekty śledczych domysłów. I czekam z niecierpliwością na kolejne wyniki filologiczno-detektywistycznych, historycznoliterackich i kryminologicznych jednocześnie peregracji

nacji Grzegorza Ojcewicza po *sowierszenno siekrietnych* tekstach i gabinetach bądź zaryglowanych celach.

Bibliografia / References

- Herling-Grudziński, G. (1954). 7 śmierci Maksyma Gorkiego. Sherlock Holmes przy kominku. *Wiadomości*, 42 (446): 1.
- Herling-Grudziński, G. (1992). *Upiory rewolucji*. Oprac. Z. Kudelski. Lublin: Wydawnictwo FIS.
- Klimowicz, T. (1993). *Obywatele Arkadii. Losy pisarzy rosyjskich po roku 1917*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Mandelsztam, O. (1984). *Poezje*. Wybór, red. i posłowie M. Leśniewska. Kraków – Wrocław: Wydawnictwo Literackie.
- Ojcewicz, G., Włodarczyk, R., Zajdel, D. (2009). *Zabójstwo Sergiusza Jesienina. Studium kryminalistyczno-historycznoliterackie*. Szczytno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji.
- Ojcewicz, G. (2021). *Wstęp do filologii śledczej. Wybór tekstów z lat 2008–2020*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Tajna smerti Gor'kogo: dokumenty, fakty, versii*. (2017). Red. koll.: L.A. Spiridonova, O.V. Bystrova, M.A. Semaškina. Moskva: Izdatel'stvo AST [*Тайна смерти Горького: документы, факты, версии*]. (2017). Ред. колл.: Л.А. Спиридонова, О.В. Быстрова, М.А. Семашкина. Москва: Издательство АСТ].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Tadeusz Sucharski is a reviewer in this issue of the journal.

KRONIKA
ХРОНИКА
CHRONICLE

NEKROLOGI I WSPOMNIENIA
НЕКРОЛОГИ И ВОСПОМИНАНИЯ
OBITUARIES AND REMINISCENCES



Profesor Jan Wawrzyńczyk na Uniwersytecie Gdańskim 14.11.2013
Fot. Katarzyna Wojan

Article No. 267

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.22>

Wspomnienie i leksykografia / Memorial and lexicography

Copyright © 2021 SRG and K. Wojan¹

Citation:

Wojan, K. (2021). Odszedł Profesor Jan Wawrzyńczyk – koryfeusz i „reformator” polskiego słownictwa.

Studia Rossica Gedanensia, 8: 359–381. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.22>.



ODSZEDŁ PROFESOR JAN WAWRZYŃCZYK – KORYFEUSZ I REFORMATOR POLSKIEGO SŁOWNIKARSTWA

AUTOEPITAFIUM

...życie **nie jest naszą własnością**.

Jan Wawrzyńczyk

(z korespondencji prywatnej, Nie, 28 sierpnia 2021)

Nekrolog

7 listopada odszedł Profesor Jan Wawrzyńczyk. Odszedł niespodziewanie. 7 grudnia ukończyłby 77 lat.

W chronografii Profesora uderza biblijna „siódemka” – symbol *chronotopu* (jeśli posłużymy się Bachtinowskim pojęciem), a przede wszystkim – *pełni*. Siódemka bowiem w rozlicznych mitografiach i religiach świata sygnuje *pełnię*, ergo: *doskonałość*. Zaś liczba 77 to ewangeliczna *nieograniczoność*, *nieskończoność*.

Profesor spoczął w grobie rodzinnym w Aleksandrowie Łódzkim 26 listopada 2021 r.

Jan Wawrzyńczyk był patriotą. Wyznawał triadę wartości najwyższych: ojczyzna – rodzina – wiara [ułożyłam alfabetycznie]. Regularnie posyłał śmiało teksty na łamy „Gazety Warszawskiej” oraz „Gazety Obywatelskiej”. Redakcja „Gazety Warszawskiej” w wydaniu z dnia 19–25 listopada zamieściła *Ostatnie pożegnanie Jana Wawrzyńczyka* (s. 28). Komemorację kończą słowa: „Dziękujemy za wszystko, Panie Profesorze!”

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

Księga pamiątkowa

W ubiegłym roku ukazał się – pod moją redakcją naukową – tom *Wokół pewnego cytatu* (Warszawa: Bel Studio, 2020, 530 s.). Jest to księga pamiątkowa z pomysłu profesor Walentyny Kulpiny, wybitnej polonistki z Uniwersytetu Moskiewskiego, zawierająca zbiór artykułów dedykowanych Profesorowi Janowi Wawrzyńczykowi z okazji jubileuszu 75. urodzin. Zaproszenie do publikacji przyjęło 44 autorów (tj. Władimir Ałpatow, Jerzy Bańczerowski, Halina Bartwicka, Andrzej Bogusławski, Karol Czejarek, Zbigniew Danek, Magdalena Danielewiczowa, Władimir Dubiczyński, Andrzej S. Dy-szak, Daniel Dzienisiewicz, Olga Frołowa, Michał Głuszkowski, Justyna Gorzkowicz, Wojciech Jasiakiewicz, Wojciech Kajtoch, Aleksander Kiklewicz, Krystyna Kleszczo-wa, Anna Kozłowska, Barbara Krucka, Walentina Kulpina, Barbara Lankamer, Elżbie-ta Laskowska, Ryszard Lipczuk, Liza Majkina, Jolanta Mędelska, Piotr Müldner-Niec-kowski, Wojciech Namysł, Grzegorz Ojcewicz, Grażyna Olszaniec, Witold Sadziński, ks. Karol Słowak, Jan Sosnowski, Tatiana Szkapienko, Wiktor Tatarinow, Natalia Tu-pikowa, Anna Tyrpa, Przemysław Waingertner, Krystyna Waszakowa, Piotr P. Witas, Krzysztof T. Witzak, Marian Wójtowicz, Bogusław Żyłko). Ich dedykacje są wyrazem szerokich kontaktów zawodowych i osobistych Profesora Jana Wawrzyńczyka w świe-cie humanistyki i kultury. Profesor przyjaciół ma więcej, jednak z różnych powodów tekstów nadesłać nie mogli. Do druku książkę zaopiniowali: Jelena W. Jerofiejewa, Iri-na M. Koboziowa, Jan Miodek, Żanna Śładkiewicz.

Kilka słów na temat idei tytułu rzeczonyj książki. Za „cytat nad cytatami” Jubilat traktował poniższą wypowiedź z 1936 roku znanego filozofa i psychologa Władysława Witwickiego (1878–1948):

(...) człowiek, który kocha prawdę, a nienawidzi błędu, nigdy sobie uszu nie zatyka i nie zaperza się, gdy jego oponent uzasadnia zdanie sprzeczne z jego dotychczasowym poglądem. Przeciwnie. Słucha ciekawie i cieszy się, jeżeli swego oponenta zwalczyć nie potrafi. Cieszy się, bo oto się pewnego błędu pozbywa (...). (...) na tym zależy mu najwięcej.

W przedmowie zamieściłam następującą zapowiedź: „Do tych to słów – które za ich Autorem warto dedykować i przypominać każdemu badaczowi, czy to filozofowi, czy to psychologowi, czy to lingwiście, czy to nielingwiście – odsyła tytuł niniejszego zbioru” (z *Przedmowy* – Wojan 2020d: 6).

W korespondencji prywatnej tę pamiątkową publikację Profesor Jan Wawrzyńczyk określił jako: „mój pamiętnik akademicki”, „nie klasyczny festschrift; takie osobiste wpisy, oczywiście nie każdemu czytelnikowi muszą się podobać.”

W leksykograficznej nieskończoności

Profesorowi zadedykowałam artykuł *Bibliografie słowników przekładowych jako narzędzie rekonstrukcji dziejów oraz oceny stanu i dorobku słownictwa narodowego (w świetle nowych danych)* (Wojan 2020b). W *Post scriptum*, zatytułowanym *Od entelechii do słownikowej duszy*, pozwoliłam sobie na słowo osobiste (Wojan 2020c: 495):

OD ENTELECHII DO SŁOWNIKOWEJ DUSZY

W zaprezentowanej tu części rezultatów mojej pracy badawczej z zakresu polskiej bibliografistyki i leksykografii łatwo odnaleźć punkty styczne z tymi, które są rozsiane po – jakże – szerokim i urodzajnym polu zainteresowań naukowych i obfitującej w dzieła i dziełka niezwyklej działalności Jubilata. Co ważne, Profesor Jan Wawrzyńczyk nie tylko inspiruje, ale i wspiera. Wspiera dyskretnie, doceniając trud i upatrując pożytek płynący z mozołu działań naukowych – a płynący nieraz ledwie małą strużką (która z biegiem zmieni się w potężny nurt). Rozumie i popiera naukoznawcze pasje.

Profesor Jan Wawrzyńczyk jest koryfeuszem polskiego słownikarstwa. Jako teoretyk, praktyk i krytyk leksykografii, leksykolog, bibliograf i bibliometra, korpusolog, dokumentalista słów, fotocytograf, twórca nowych nurtów i gatunków słownikarskich... (lista ról jest długa). Jest zbieraczem słów DOSKONAŁYM, ich znakomitym FOTOGRAFEM, ekscerptorem TYTANEM. Doroszewskiego wyprzedził już dawno, ujawniając idące w miliony słowa i znaczenia niezarejestrowane w dotychczasowych (monumentalnych) słownikach narodowych. Kocha szczegóły. Prawdy dociekać lubi, czego dobrą ilustracją są Jego redatacje leksyki, fotocytaty, addenda, suplementy, erraty, glosy, teksty z gatunku „leksykograficznych drobiazgów”, polemiczne głosy i inne. Wielki szacunek wzbudza Profesora filologiczny rozmach, misterność i wewnętrzna siła jako zasada.

Profesor Jan Wawrzyńczyk dostrzega w słowie PIĘKNO, a piękno jest formą istnienia bytu. Istnienie bytu zaś jest SYNTEZĄ PRAWDY.

Wydaje się, że Jubilata przyjaźń z leksykografią dobrze oddadzą słowa św. Tomasza z Akwinu – „Pulchra sunt quae visa placent” (Piękne jest to, co ujrzone wzbudza upodobanie).

W wersji pierwotnej mej prywatnej wypowiedzi nazwałam Jana Wawrzyńczyka „słownikarzem drugim po Samuelu Bogumile Lindem”. Niestety, skromność Profesora nie pozwoliła na publikację mego sądu – sądu młodszego wprawdzie leksykografa, ale już doświadczonej młodszej koleżanki „po fachu” (w naszej e-korespondencji lubiłam, gdy Profesor nazywał mnie „Drogą Koleżanką”). Głosiłam jednak niezmiennie swoje zdanie podczas rozmaitych naukowych spotkań, sympozjów, konferencji, wyrażając szczerzy podziw oraz szacunek dla tytanicznej i wybitnej twórczości naukowej Profesora.

Do Jego niezwykłego, unikatowego w skali (co najmniej) kraju, dzieła – *Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego* – nawiązałam w Gorzowie Wielkopolskim podczas LXXVII Zjazdu Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, przewodnicząc obradom plenarnym w dniu 15 września 2021. Uderzyło mnie wówczas w jednym z wystąpień (nt. *Leksykograf jako „językoznawca otwarty”. Jeszcze o statusie leksykografii (z doświadczeń redaktora «Wielkiego słownika języka polskiego» PAN)* pominięcie ważnego faktu, jakim jest monumentalny *Narodowy Fotokorpus* – notabene doskonale znany zagranicznym środowiskom akademickim, a w szczególności polonistycznym).

Miałam zaszczyt kilkakrotnie opiniować wydawniczo leksykograficzne prace Profesora; ostatnio była to monografia *Sześćdziesiąt lat „Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego”*, przygotowana we współautorstwie z Piotrem Wierzchoń i Łukaszem Borchmannem (Wawrzyńczyk, Wierzchoń, Borchmann 2021). W roli drugiego recenzenta wystąpiła prof. Jolanta Mędeńska-Guz, która wyraziła wielkie uznanie dla trudu:

Monografia (...) dokumentuje przebieg prac nad przedsięwzięciem unikatowym nie tylko w skali kraju, a mianowicie nad Narodowym Fotokorpusem Języka Polskiego. Korpus ten gromadzi poświadczenia cytatywne dla 250 tys. haseł słownikowych obejmujących stulecie 1901–2000. Jan

Wawrzyńczyk i Piotr Wierchoń omówili stopień zaawansowania prac po upływie sześciu lat od ich podjęcia, klarownie przedstawiając cele swojej inicjatywy i metodologiczne podstawy projektu oraz dokonując wyczerpującego przeglądu dorobku ekscerpcyjnego dla polszczyzny XX wieku (w postaci kompletnego spisu bibliograficznego) ze wskazaniem na znaczenie nowych prac leksykograficznych dla dogłębnego poznawania polszczyzny. Autorzy przedstawili też strukturę tworzonego NFJB, poruszyli problem słownictwa obecnego w fotodokumentach, ale w hasłowniku Korpusu niewidocznego, (...) zaprezentowali część owej leksyki nazwanej latentną. Trzon recenzowanej książki stanowi wybór fotomateriałów z jednego tylko 1898 roku. (...) Monografia została napisana wzorcową polszczyzną, piękną, przebogatą, świeżą (Mędelska-Guz 2021).

Z naukowego idiolektu Profesora Jana Wawrzyńczyka

Profesor posiadał wyjątkową osobowość naukową. Miał wielki talent formułotwórczy i terminotwórczy. Był to talent tropicielski, żywiłowy. Profesor powołał do życia masę nowych elementów języka – terminów, słów-kluczy, pojęć, tworząc oryginalną siatkę metaterminograficzną (por. Iwanowski 2014: 5). Są one celne, eksplicytne, nie-rzadko ekspresyjne, a przede wszystkim atrakcyjne. Służą opisaniu rzeczy leksykograficznej.

Poniżej prezentuję manipuł (dwie centurie) słów i wyrażeń obecnych w leksykonie i dyskursie naukowym Jana Wawrzyńczyka. Część zasobu wymienionych terminów stanowią nazwy nowych gatunków tekstów leksykograficznych, jednostek metaleksykograficznych i metod badawczych. Wybór jednostek do tego hasłownika był rozmyślny.

1. atergolog
2. atergologia
3. atergologiczny
4. atergoteknika
5. atergotekniczny
6. atergownik
7. atergownik bilingwalny
8. atergownik monolingwalny
9. atergozbiór
10. autokomentarze
11. autosuplement do Słownika warszawskiego
12. badania chronologizacyjne
13. bezcytatowe pozycje
14. bibliograficzny słownik języka polskiego / angielskiego / rosyjskiego
15. bibliograficzny słownik językoznawstwa ogólnego i polonistycznego
16. „bigdatowa” orientacja kwerend tekstowych
17. „Bogusławskie” ujęcie
18. Centrum Studiów Fotoleksykograficznych w Warszawie
19. centuria pierwsza
20. centuria nowa redacyjna
21. centuria „pękata”
22. centuria toruńska
23. centuria warszawska

24. „challenge” w humanistyce
25. chronologizator słownictwa
26. ciekawostki leksykalne
27. chronologia leksykalna
28. chronologizacja słownictwa
29. cytografia słownikowa
30. cytaty-wypiski
31. cytaty zdaniowe
32. czasownikowość polszczyzny
33. dane metainformacyjne
34. datacja
35. datacja tekstowa
36. datacja prasowa
37. datacyjny
38. deontologicznej „zasady Żeromskiego”
39. depozytorium leksykalne
40. dokumentacja totalna
41. dokumentacyjnolingwistyczny
42. dorobek fotoleksykograficzny
43. drobne kompensacje leksykograficzne
44. dubia datacyjne
45. dyskurs lingwochronologizacyjny
46. e-brudnopis
47. e-cytat
48. e-drukowana literatura
49. e-dzieło
50. e-dzieło zbiorowe
51. e-fotokopia tekstu oryginału
52. e-program
53. ekscerpcja totalna
54. ekscerpt
55. ekscerptologia
56. ekscerptologia polonistyczno-językoznawcza
57. ekscerptor
58. ekscerptorka
59. entia lexicographica polono-russica abscondita
60. epoka przedfotocytatograficzna
61. erratologiczny
62. eurofikacja słownictwa
63. emendacja
64. etap „przedaterygowikowy”
65. ewolucja ilościowa i jakościowa tekstu słownika
66. fotoaddenda
67. fotocytat
68. fotocytatografia
69. fotocytatografia polska
70. fotocytatołowy
71. fotocytaty dokumentacyjne

72. fotocyfry-dokumenty
73. fotodane
74. fotodokumentacja
75. fotodokumentacyjna postać
76. fotodowody tekstowe
77. fotoekscerpcja
78. fotogłosa
79. fotokopia tekstu oryginału
80. fotokorpus języka
81. fotoleksykografia (ciekawa i użyteczna)
82. fotoleksykograficzna perspektywa
83. fotomateriały
84. fotoniezbędnik
85. fotonotatki leksykograficzne
86. fotopamflet źródłoznawczy
87. fotoprzegląd frazematyczny
88. fotosuplement
89. fotosuplement do Słownika warszawskiego
90. frazeologizmy tożsame
91. grafobyty
92. grafoidiomatykon
93. grafojednostka
94. grafojednostki ze spacją wewnętrzną
95. grafowyrzyby (byty bez spacji wewnętrznych)
96. grafoznaki
97. hapaks
98. hasła „gorszego sortu”
99. hasło jednosegmentowe
100. hasło nieobecne
101. hasło potencjalne
102. hasło redatowane
103. hasło wielosegmentowe
104. hasłoencyklopedia
105. hasłownik
106. hasłownik Lindego
107. hasłownikografia
108. hasłownikograficzny poziom
109. hasłownikolog
110. hasłownikolog Linde
111. hasłownikologia (minidyscyplina leksykograficzna)
112. hipersłownik (Hyperwörterbuch, Hyperdictionary, гиперсловарь)
113. hipertekstowe narzędzie
114. idiosłownik
115. indeks zbiorczy haseł
116. inny „Doroszewski”
117. jaskółki przejawów internacjonalizacji w słowotwórstwie
118. komentarze datacyjne
119. kompetencje źródłoznawcze

120. konieczność „deprecjacji” słowników ogólnych polszczyzny
121. kontrola paradygmatyczna
122. kontrola syntagmatyczna
123. krytycznodatacyjny przegląd dokumentacji
124. ku półmilionowemu szybkiemu rejestrowi haseł
125. ku rzetelnej leksykografii
126. latentna informacja leksykograficzna
127. leksykalny układ zamknięty
128. leksykografia chronologizacyjna
129. leksykografia par przekładowych
130. leksykografia „wielkoskalowa”
131. leksykon przypomnień
132. lingwochronologizacja
133. lingwochronologizacyjny
134. lista suplementowa
135. metainformacyjne dane
136. mikrohasłownik
137. minihásłownik krańcowo minimalny
138. minihásłownik zamknięty
139. minucje leksykograficzne
140. minucje słownikowe
141. miriady polskich słów
142. moje delectabilia fotoleksykograficzne
143. moje niepolityczne ogłoszenia drobne
144. moje odkrycia leksykalne upalnym latem roku 2018
145. Narodowy Fotokorpus Języka Polskiego
146. neologizmy powojenne
147. nieekscerpowany obiektocentrycznie
148. nieekscerpowany frazeocentrycznie
149. niekompetencja komentatora
150. notatka fotoleksykograficzna
151. notatka recenzyjna
152. notatka techniczno-leksykograficzna
153. notatki „napisoznawcze”
154. odczyt 1. z datowaniem późniejszym
155. odsyłacze bibliograficzne przyhasłowe
156. opowiadki o „Słowniku Doroszewskiego”
157. pedagogika wstydu
158. plan eurofikacji słownictwa polskiego
159. podhasłownik
160. politgramota ode mnie
161. polskie informatorium wyrazowe
162. polskolondyńskie druki ulotne i okolicznościowe
163. porządek translandowy
164. porządek translatowy
165. postpaktyka
166. poświadczenia tekstowe niesłownikowe
167. potwierdzenie cytatowe

168. pozycje „gołe” (bezcytatowe)
169. profil chronologizacyjny rzeczownika zapożyczonego
170. program ekscerpcyjno-lingwochronologizacyjny
171. prywatne obserwatorium językowe
172. przedelektroniczna wersja (słownika)
173. przewodnik bibliograficzno-leksykalny (leksykalno-bibliograficzny)
174. przypisek do strony www.nfjp.pl
175. rechronologizacja danych
176. (re)chronologizacyjne prace
177. rechronologizator
178. redatacje ostateczne
179. redatacje tymczasowe
180. redatacyjna praca mrówcza
181. repartycja fleksyjna
182. rosyjskość syntetyzmu *półtorantonówka*
183. rzekomo powojenny neologizm
184. słownictwo nowopolskie
185. słownik bibliograficzny
186. słowniki „okołonarodowe”
187. słownikoencyklopedia
188. „smakołyki” leksykalne
189. sonda hasłownikograficzna
190. sonda słownikowa
191. superrewizja korekty
192. suplementowa lista
193. szkic lingwochronologizacyjny
194. tereferyczność datacyjna
195. tereferyzm datacyjny
196. tymczasowe przesunięcia chronologizacyjne
197. [tysiąc] 1000 słów zadośćuczynienia
198. [tysiąc] 1000 zdań polskich
199. ufotodokumentować
200. ujęzykowiona istota
201. wewnątrzartykułowe hasło
202. wirtualne półki naszego magazynu
203. współekscerptor
204. wyborca myślący
205. wyrażenia niehasłowe
206. zbibliografowany
207. zbiór informacji tymczasowych
208. zdarzenie onomazjologiczno-leksykalne
209. zjawisko kompensacji leksykograficznej
210. zredatowany wyraz

Z naukowych *epea pteroenta*, czyli ze „skrzydlatych tytułów” prac Profesora

Profesor Jan Wawrzyńczyk był osobą skromną. Zgodnie z wolą Profesora tom *Wokół pewnego cytatu* nie zawierał „... ani Jego życiorysu, ani bibliografii prac przezeń wydanych; te elementy treści, standardowe dla niektórych publikacji okolicznościowych, zainteresowani mogą znaleźć w Wikipedii i w katalogu internetowym Biblioteki Narodowej w Warszawie.” (Wojan 2020: 6).

Dorobek publikacyjny Profesora Jana Wawrzyńczyka jest ogromny; konstytuują go różnorodne genologicznie dzieła, a także teksty pomniejsze... bez liku... Tytuły publikacji ujawniają zamysł oraz rezultaty oryginalnych badań, krytyki i postulatów. W określonej mierze odzwierciedlają Jego „reformatorską” twórczość.

Poniżej zamieszczam wybór dziewięciu i pół dekurii spektakularnych tytułów, które – w mojej opinii – z powodzeniem można zaliczyć do polskiej skrzydlatologii naukowej, „Wawrzyńczykowskiej”.

1. Wawrzyńczyk, J. (1980). *Zarys repartycji fleksyjnej rzeczowników rosyjskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
2. Wawrzyńczyk, J. (1983). *Polsko-rosyjskie minucje leksykograficzne*. Wien: Institut für Slavistik der Universität Wien.
3. Wawrzyńczyk, J. (1987). *W sprawie materiałów do teaurusu polszczyzny dwudziestowiecznej*. Uniwersytet Łódzki. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
4. Wawrzyńczyk, J. (1988). *Dział polski w kartotece Wielkiego polsko-rosyjskiego słownika przekładowego*. [Wrocław]: Ossolineum.
5. Wawrzyńczyk, J. (1989). *Głosy do rejestrów współczesnego słownictwa polskiego*. Toruń: UMK.
6. Wawrzyńczyk, J. (1989). *Materiały krytyczne do polsko-rosyjskiego słownika literaturoznawczego*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
7. Wawrzyńczyk, J. (1990). *Sexaginta polono-russicae minutiae lexicographicae*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
8. Wawrzyńczyk, J. (1992). *Chronologizacja słownictwa nowopolskiego: w poszukiwaniu źródeł dokumentacyjnych neologizmów powojennych*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.
9. Wawrzyńczyk, J., Mędelska, J., (1992). *Między oryginałem a przekładem: rzecz o słownikach dwujęzycznych*. Kielce: „Szumacher”.
10. Wawrzyńczyk, J. (1992). *Projekt „Polskiego Informatorium Wyrazowego”*. Łódź: „Philologica”.
11. Wawrzyńczyk, J., Bogusławski, A. (1993). *Polszczyzna, jaką znamy: nowa sonda słownikowa*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Katedra Lingwistyki Formalnej.
12. Wawrzyńczyk, J. (1994). *Przewodnik bibliograficzno-leksykalny po współczesnym językoznawstwie rosyjskim*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
13. Wawrzyńczyk, J. (1994). *Tak zwane nowe słownictwo polskie w świetle dokumentacji „Polskiego informatorium wyrazowego”*. Katowice: [s.n.].
14. Wawrzyńczyk, J. (1995). *O wyrażeniach niehasłowych w Słowniku języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego: z wyborem przykładów*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
15. Wawrzyńczyk, J. (1995). *Wkład tłumaczy literatury pięknej do leksykografii rosyjsko-polskiej: materiały sondażowe*. Bydgoszcz: Wydawnictwo MK.
16. Wawrzyńczyk, J. (1997). *Rosyjsko-polskie relacje przekładowe w praktyce leksykograficznej i w dziełach tłumaczy*. Uniwersytet Warszawski. Katedra Lingwistyki Formalnej.

17. *Semiosis lexicographica*. (1999). Red. J. Wawrzyńczyk. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych.
18. Wawrzyńczyk, J. (1999). *Nowe słownictwo polskie: fikcje i fakty*. Seria Semiosis Lexicographica, vol. 2, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych.
19. Wawrzyńczyk, J., Małek, E. (2001). *Kultura rosyjska: postacie, wydarzenia, symbole, daty*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
20. Wawrzyńczyk, J. (2001). *Słownik bibliograficzny językoznawstwa ogólnego i polonistycznego*. Warszawa: Dialog.
21. Wawrzyńczyk, J. (2005). *Plan eurofikacji słownictwa polskiego*. Łódź: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Łódzkiego.
22. Wawrzyńczyk, J. (2006). *Hasłownik polski: pierwsze 234567 wyrazów tekstowych końca XVIII – początku XIX wieku. Z. 1, A–Ć*. Seria Semiosis Lexicographica, vol. 30. Warszawa: [s.n.].
23. Wawrzyńczyk, J. (2006). *Skrzydlate słowa, konstrukcje idiomatyczne, hapaks legomena języka rosyjskiego w polskim przekładzie literackim*. Seria Semiosis Lexicographica, vol. 39. Warszawa: [s.n.].
24. Wawrzyńczyk, J. (2006). *Spośród słownictwa „Naszego Dziennika”: (roczniki 2005–2006)*. Seria Semiosis Lexicographica, vol. 38. Warszawa: [s. n.].
25. Wawrzyńczyk, J. (2007). *Moje niepolityczne ogłoszenia drobne*. Warszawa: Bel Studio.
26. Wawrzyńczyk, J. (Red.) (2009). *Czterdzieści lat minęło...: nad „Słownikiem Doroszewskiego”*. Warszawa: Wydawnictwo Takt.
27. Wawrzyńczyk, J. (2008). *Mały grafoidiomatykon rosyjsko-polski*. Seria Semiosis Lexicographica, vol. 51. Warszawa: [s.n.].
28. Wawrzyńczyk, J. (2008). *Z leksykografii chronologicznej. 1, Polskie przymiotniki*. Seria Semiosis Lexicographica, vol. 49. Warszawa: [s.n.].
29. Wawrzyńczyk, J. (2009). *Autosuplement do Słownika warszawskiego*. Poznań: Nakładem autora.
30. Mańczak, W., Wawrzyńczyk, J. (Red.). (2009). *Prawda, prawdy, mity, fałszywe w językoznawstwie*. Warszawa: Wydawnictwo Takt.
31. Wawrzyńczyk, J. (2010). *Entia lexicographica polono-russica abscondita*. Łódź: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Łódzkiego.
32. Wawrzyńczyk, J., Małek, E. (2010). *Fotoglosy do rejestrów współczesnego słownictwa polskiego*. Łódź: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Łódzkiego.
33. Wawrzyńczyk, J. (2010). *Inny „Doroszewski”*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
34. Wawrzyńczyk, J. (2010). *Podręczny słownik poprawnej polszczyzny Trzeciej RP*. Warszawa: Wydawnictwo Twins, 2010.
35. Wawrzyńczyk, J., Małek, E. (2010). *Wokół kwestii komponentów latentnych informacji leksykograficznej w Wielkiej Encyklopedii PWN*. Warszawa: Semiosis Lexicographica; Łódź: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Łódzkiego.
36. Wawrzyńczyk, J. (2010). *Z twórczości Mariana Pankowskiego: (ciekawostki leksykalne)*. Łódź: eConn.
37. Wawrzyńczyk, J. (2011). *Słownictwo nowopolskie: redatacje*. Uniwersytet Warszawski. Katedra Lingwistyki Formalnej, Warszawa: Bel Studio.
38. Wawrzyńczyk, J. (2011). *W poszukiwaniu nowego słownictwa polskiego: materiały z prasy lat 1982–1984*. Kraków: Wydawnictwo Faktoria Wyrazu.
39. *Ze wspomnień polskich językoznawców. 2.* (2011). Red. serii: J. Wawrzyńczyk, D. Bralewski. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
40. Wawrzyńczyk, J. (2012). *Nie palę Moskwy*. Institut D'Études Slaves. (Online) <http://institut-etudes-slaves.fr/mon-urss/wawrzynczyk-nie-pale-moskwy/> (dostęp: 10.01.2020).

41. Wawrzyńczyk, J. (2013). *Atergownik japońsko-rosyjski*. Łódź: Elja Malek.
42. Wawrzyńczyk, J. (2013–). *250 tysięcy ciekawych słów: leksykon przypomnień*. T. 1–. Warszawa: Bel Studio.
43. Wawrzyńczyk, J. (2013). *Instytutowi Języka Polskiego PAN o „Popularnym poradniku BHP” z 1964 r.: (fotopamflet źródłoznawczy)*. Łódź: Elja Malek.
44. Wawrzyńczyk, J. (2013). *Minisłownik polskich okazjonalizmów (z fotocytatami)*. Łódź: Elja Malek.
45. Wawrzyńczyk, J. (2013). *Nad Etymologicznym słownikiem języka polskiego Andrzeja Bańkowskiego: dubia datacyjne*. Warszawa: Bel Studio.
46. Wawrzyńczyk, J. (2013). *O języku Prymasa Tysiąclecia: notatki (foto)leksykograficzne*. Łódź: „Philologica”.
47. Wawrzyńczyk, J. (2013). *Przymiotniki polskie: przegląd krytycznodatacyjny dokumentacji okresu 1985–1992 (z fotocytatami)*. Warszawa: Bel Studio.
48. Wawrzyńczyk, J. (2013). *W poszukiwaniu nowego słownictwa polskiego: materiały z prasy lat 2011–2013 (fotodokumentacja)*. Warszawa: Bel Studio.
49. *Speculum Linguisticum*. (2014–). Red. naczelny: J. Wawrzyńczyk. Warszawa: Bel Studio.
50. Wawrzyńczyk, J. (2014). *Dziewiętnastowieczne słownictwo polskie w perspektywie fotoleksykograficznej*. Łódź: Elja Malek.
51. Wawrzyńczyk, J. (2014). *Fotocytatografia polska: z nowszych derywatów odfraszematycznych*. Centrum Studiów Fotoleksykograficznych w Warszawie. Warszawa: Mila Hoshi.
52. Wawrzyńczyk, J. (2014). *Fotocytatografia polska: wiek XIX w Słowniku warszawskim: (2. lista suplementowa)*. Centrum Studiów Fotoleksykograficznych w Warszawie. Warszawa: Mila Hoshi.
53. Wawrzyńczyk, J. (2014). *Język, literatura i kultura rosyjska na stronie www.nfjp.pl*. Warszawa: Mila Hoshi.
54. Wawrzyńczyk, J. (2014). *O stronie = [o sajte] ruscorporainpoland.pl: (национальный фотокорпус русского языка)*. Centrum Studiów Fotoleksykograficznych w Warszawie. Warszawa: Mila Hoshi, 2014.
55. Wawrzyńczyk, J. (2014). *Słownik bibliograficzny języka polskiego: lista źródeł*. Łódź: Elja Malek.
56. *Opuscula Iaponica et Slavica*. Vol. 2. (2015). Editor J. Wawrzyńczyk. Warszawa: Bel Studio.
57. Wawrzyńczyk, J. (2015). *Depozytorium leksykalne języka polskiego. Fotoprzeгляд frazematyczny (4)*. Tom XLIV. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Instytut Językoznawstwa. Warszawa: Bel Studio.
58. Wawrzyńczyk, J. (2015). *Język, literatura i kultura węgierska na stronie www.nfjp.pl*. Warszawa: Mila Hoshi.
59. Wawrzyńczyk, J. (2015). *Ku rzetelnej leksykografii par przekładowych*. Warszawa: Mila Hoshi.
60. Wawrzyńczyk, J. (2015). *O czasownikowości polszczyzny: (w świetle tekstów Zygmunta Krasińskiego ze strony www.nfjp.pl)*. Warszawa: Mila Hoshi.
61. Wawrzyńczyk, J. (2015). *Plan dla Polski, plan dla Europy*. Warszawa: Wydawnictwo „Twins”.
62. Wawrzyńczyk, J. (2015). *Przeгляд tereferyzmów datacyjnych: (w świetle danych strony www.nfjp.pl)*. Warszawa: Mila Hoshi.
63. Wawrzyńczyk, J. (2015). *Triada: antypolonizm – ‘antypolonizm’ – antypolonizm: (przypisek do strony www.nfjp.pl)*. Łódź: „Philologica”.
64. Wawrzyńczyk, J. (2015). *300 tysięcy czy milion(y)? o stanie zasobów słownictwa polskiego w dniu 31 grudnia 2000 r.* Warszawa: Mila Hoshi.
65. Wawrzyńczyk, J. (2015). *1000 zdań polskich: centuria I*, Warszawa: Mila Hoshi.
66. Wawrzyńczyk, J. (2016). *Nasze drobne kompensacje leksykograficzne, czyli Jak wzbogacamy zasoby strony www.nfjp.pl*. Warszawa: Mila Hoshi.

67. Wawrzyńczyk, J. (2016). *Opowiadki o „Słowniku Doroszewskiego”*: (z zasobów strony www.nfjp.pl wysnute). Warszawa: Wawrzyn.
68. Wawrzyńczyk, J. (2016). *1000 słów zadośćuczynienia*: (wypiski ze strony www.nfjp.pl). Warszawa: Wawrzyn.
69. Wawrzyńczyk, J. (2016). *Z e-brudnopisów Słownika bibliograficznego języka polskiego: (ku półmilionowemu szybkiemu rejestrowi haseł)*. Warszawa: Mila Hoshi.
70. Wawrzyńczyk, J. (2016). *Z leksykografii polskiej i obcej: szkice, uwagi, polemiki*. Warszawa: Bel Studio.
71. Wawrzyńczyk, J. (2017). *Gabrysi i innym licealistkom o „Narodowym Fotokorpusie Języka Polskiego”*. Warszawa: Wawrzyn.
72. *Ku IV RP: mały fotoniezbędnik dla wyborców myślących*. (2017). Wybór i opracowanie J. Wawrzyńczyk. Warszawa: Wydawnictwo Literackie Białe Pióro.
73. Wawrzyńczyk, J. (2017). *Nowe informacje o zbiorach „Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego”*. Warszawa: Bel Studio.
74. Wawrzyńczyk, J. (2017). *Rzeczy, słowa i zdarzenia*. Warszawa: Wydawnictwo Mila Hoshi.
75. Wawrzyńczyk, J. (2017). *Z miriad polskich słów. (251–500), Varia, 1901–2017*. Wybrał i ufotodokumentował Jan Wawrzyńczyk. Warszawa: Wawrzyn.
76. Wawrzyńczyk, J., Wierchoń, P. (Red.). (2017). *Wokół „300 tysięcy polskich słów”: wstęp do hasłownikologii*. Warszawa: Bel Studio.
77. *Fotoleksykografia: ciekawa i użyteczna*. (2018). Wybór i opracowanie J. Wawrzyńczyk. Centrum Studiów Fotoleksykograficznych w Warszawie. Warszawa: Bel Studio.
78. *44 gnomy, które mogą Tobą wstrząsnąć*. (2018). Wybór i opracowanie: J. Wawrzyńczyk. Warszawa: Mila Hoshi.
79. Wawrzyńczyk, J. (2018). *Hipersłownik = Гиперсловарь = Hyperdictionary*. Warszawa: Mila Hoshi.
80. Wawrzyńczyk, J. (2018). *Ku „Hipersłownikowi języka rosyjskiego”. (1: 1–772)*. Warszawa: Bel Studio.
81. Wawrzyńczyk, J. (2018). *Moje delectabilia fotoleksykograficzne*. Warszawa: Mila Hoshi.
82. Wawrzyńczyk, J. (2018). *Moje odkrycia leksykalne upalnym latem roku 2018*. Warszawa: Mila Hoshi.
83. Kozdra, M., Wawrzyńczyk, J. (Red.) (2018). *Pamięci Natalii Gorbaniewskiej*. Seria Sprawy Polsko-Rosyjskie, 9. Warszawa: Bel Studio.
84. Wawrzyńczyk, J. (2019). Nowa sonda hasłownikograficzna Piotra Wierchononia. *Studia Rossica Gedanensia* 6: 272–276.
85. *Czterdzieści lat minęło...* (2019). Wybór i opracowanie: J. Wawrzyńczyk. Seria Novoe/Spornoe v Leksykografii. Warszawa: Wydawnictwo Mila Hoshi.
86. *Masaże i nie tylko*. (2019). Opracowanie: J. Wawrzyńczyk. Warszawa: Mila Hoshi.
87. Wawrzyńczyk, J. (2019). *Słownik polszczyzny XIX wieku: rejestr jednostek, konteksty, lokalizacje: (projekt publikacji)*. Warszawa: Bel Studio.
88. Wawrzyńczyk, J. (2020). *Fenomen „Warszawskiej Gazety” czyli Polska–Europa–Ziemia w perspektywie cytograficznej*. Wyd. 2, rozszerzone. Warszawa: Bel Studio.
89. Wawrzyńczyk, J. (2020). *Najlepsze pióra „Warszawskiej Gazety” w zasobach „Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego”*. Warszawa: Nakładem autora.
90. Wawrzyńczyk, J. (2020). *Polkolondyńskie druki ulotne i okolicznościowe w zasobach „Narodowego fotokorpusu języka polskiego”*. Warszawa: Bel Studio.
91. Wawrzyńczyk, J. (2020). *Przegląd grafojednostek ze spacją wewnętrzną w zasobach „Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego”*. Warszawa: Nakładem własnym.

92. Wawrzyńczyk, J. (2020). *Tymczasowe przesunięcia chronologiczne – problem tradycyjnych i elektronicznych słowników języka polskiego*. Warszawa: Bel Studio.
93. Wawrzyńczyk, J. (2021). *Chronologizacja współczesnego słownictwa polskiego – postpraktyka. Nowa centuria redatacyjna*. Warszawa: Nakładem autora.
94. Wawrzyńczyk, J. (2021). *Mała słownikoencyklopedia polska 1850 roku*. Warszawa: Bel Studio.
95. Wawrzyńczyk, J., Tyrpa, A., Wronicz, J. (Red.) (2021). *O Jerzym Robercie Nowaku: świadectwa*. Wrocław–Bielany Wrocławskie: Wektory.

Z naukowych sentencji Profesora Jana Wawrzyńczyka

Prace Profesora Jana Wawrzyńczyka mieszczą ważne definicje, sądy, koncepty; są kopalnią pożytecznej myśli i naukowej aforystyki. Warto niektóre sentencje przypominać.

1.

Do osób niezadowolonych z moich prób wydobywania polskiego słownictwa z otchłani tekstów pozwalam sobie skierować zdanie mistrza Jana Kochanowskiego: „A jako kto może, niech jak pożytku dobra spólnego pomoże.”

(*Fotocytatografia polska (2). Koniec XVIII – początek XXI w.* Warszawa: Bel Studio, 2015: 6)

2.

Epoka „bigdatowa” w leksykografii została otwarta.

(*Sześćciolecie Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego*.
Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021: 14)

3.

Początek 2021 r. uważam za historyczny, zamknięta została nieodwracalnie epoka chałupnicza, „rękodzielnicza” w wyszukiwaniu i gromadzeniu danych leksykograficznych na potrzeby naukowo-badawcze (...).

(*Chronologizacja współczesnego słownictwa polskiego – postpraktyka*.
Nowa centuria redatacyjna. Warszawa: Nakładem autora, 2021: 8)

4.

FOTOCYTATOGRAFIA POLSKA to moja autorska seria, rejestrująca, dokumentująca, fotodo- dokumentująca jednostki języka polskiego, zarówno te nieznanne, nieodkryte dotychczas, tające się w górach papieru, w rocznikach starych gazet, czasopism, w piramidach zapomnianych książek, jak też jednostki tak czy inaczej już znane, notowane w rozmaitych słownikach, opracowaniach słownikowych i niesłownikowych, ale w stopniu niewystarczającym, z dokumentacją niepełną, przypadkową. Istotne jest właśnie „życie wyrazów”, tj. jednostek języka, od momentu ich narodzin aż do całkowitego wygaśnięcia ich aktywności (nie: śmierci).

(*Fotocytatografia polska (2). Koniec XVIII – początek XXI w.* Warszawa: Bel Studio, 2015: 5–6)

5.

Każda jednostka, która kiedykolwiek zaistniała, jest trwałym znakiem i zarazem fragmentem Rzeczywistości dostępnej nam, ujętykownionym istotom.

(*Fotocytatografia polska (2). Koniec XVIII – początek XXI w.* Warszawa: Bel Studio, 2015: 6)

6.

Redatacje, i te tymczasowe, i te ostateczne, są niezbędne, aby uzyskać pełen obraz rozwoju polskiego słownictwa, aby każdy wyraz został poznany i dokładnie opisany, jako byt czy grafobyty od narodzin aż do wygaśnięcia w użyciu, w świadectwach tekstowych. Jego frekwencja na osi czasu, wraz ze wszystkimi zdaniowymi cytatami dokumentacyjnymi, złoży się na jego historię, prawdziwy obraz jego życia. Niejeden z takich obrazów (dotychczas nie nakreślony) okaże się zaskakujący, porywający...

(*Notatka*, maszynopis z dn. 15.09.2021)

7.

Słownik to rodzaj wypowiedzi, to wypowiedź leksykograficzna, mająca swojego autora-nadawcę i czytelnika-odbiorcę, między którymi zachodzą określone relacje. Słowniki są wytworami mającymi swoją historię, są dobrami kultury, niemal na równi z dziełami literackimi. Bez słowników nie istnieją kultury rozwinięte.

(*Przedślowie*. W: *Wokół 300 tysięcy polskich słów. Wstęp do hasłownikologii*. Warszawa: Bel Studio, 2017: 9)

8.

Studiowanie errat jest pożyteczne, co więcej: jest konieczne, pouczające, jeśli leksykografię ma cechować akrybia i jeśli chce się mówić o „maestrii leksykografa”.

(*Sześćście Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021: 43)

9.

Dziś za jedyne, właściwe uznać i przyjąć należy ujęcie „Bogusławskie” z lat 70. minionego wieku, znane dość szeroko, ale w leksykografii ogólnej w tworzeniu słowników powszechnie dostępnych, czy to w wersji papierowej, czy to w wersji elektronicznej, niestety niestosowane.

(*Przegląd grafojednostek ze spacją wewnętrzną w zasobach «Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego»*. Warszawa: Nakładem własnym [autora], 2020, s. 3)

10.

Proces mylnego informowania implikuje złą wolę wykonawcy czynności. Udział złej woli wydaje się być zjawiskiem niepowszechnym, ale nie niemożliwym w świecie współczesnych słowników; czynnik złej woli na pewno istnieje i zasługuje na uwagę oraz analizę, zwłaszcza w perspektywie historycznej.

(*Sześćście Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021: 43)

11.

Trudno nie myśleć z niepokojem o takim daltonizmie badawczym.

(*Fotocytatografia polska (2). Koniec XVIII – początek XXI w.* Warszawa: Bel Studio, 2015: 5)

12.

Czy nie pachnie tu eufemizacją?

(*Przegląd tereferyzmów datacyjnych (w świetle danych strony www.nfjp.pl)*. Warszawa: Mila Hoschi, 2015, s. 3)

13.

Tereferyczność datacyjna należy oczywiście do zjawisk stopniowalnych, z dużą skalą: od konstatacji absurdalnych, fałszywych, fałszyfikowalnych niemal od razu, po paru sekundach refleksji

historycznej podmiotu badawczego od gimnazjum wzwyż, do konstatacji, których podważenie wymaga już minut i, naturalnie, poparcia odpowiednimi, rzeczywistymi, tekstoźródłowymi faktami.

(Przegląd tereferyzmów datacyjnych (w świetle danych strony www.nfjp.pl).
Warszawa: Miła Hoschi, 2015, s. 4)

14.

Dwa lata temu jeden z nich [tj. badaczy] użył w pewnym dziele pod swoją redakcją wyrażenia *maestria leksykografa*, które mnie (chyba dość doświadczonemu analityka i krytyka polskich słowników) jakoś zaskoczyło...

(Przegląd grafojednostek ze spacją wewnętrzną w zasobach «Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego». Warszawa: nakładem własnym [autora], 2020, s. 4)

15.

(...) czy to w polityce, czy w innych obszarach aktywności ludzkiej interesuje mnie prawda, szukanie prawdy, dochodzenie do prawdy. (...) Docieranie do prawdy wymaga z reguły przeprowadzania eksperymentów. Nie jestem postmodernistą; im, jak i wszystkim pozostałym, twierdzącym, że prawdy nie ma, proponuję taki eksperyment: niech każdego ranka zamiast filiżanki ulubionej kawy zaczną pić cykutę...

(Prof. Jan Wawrzyńczyk: „W polityce międzynarodowej nie ma miejsca na liłość”.
Przez Karol Czejarek. „Przegląd Dziennikarski”, 30 maja 2018 [Online])

16.

Oczekiwałem, by Polska jako państwo – mocno i zdecydowanie stawiała swoje interesy na forum międzynarodowym, nie tylko w kontekście sąsiedztwa niemieckiego i rosyjskiego. Z tym jest obecnie zdecydowanie lepiej niż parę lat temu, ale wciąż nie tak, jak należałoby oczekiwać – jeśli chce się być państwem poważnym. Nie ludźmy się, w realiach międzynarodowej polityki nie ma miejsca na liłość, kto nie zadba o swoją godność, nie otrzyma jej!

(Prof. Jan Wawrzyńczyk: „W polityce międzynarodowej nie ma miejsca na liłość”.
Przez Karol Czejarek. „Przegląd Dziennikarski”, 30 maja 2018 [Online])

17.

Spółczesność na szczeblu prywatnym, w tym studenci, w swej masie nie odwraca się – mimo niedobrej gry polityków – od Rosji prywatnej, czyli Rosjan! Łączy nas kultura, wychodzą nowe przekłady literatury z rosyjskiego, ludzie kultury w Polsce nie odwracają się od kultury rosyjskiej, ludzie kultury w Rosji cenią kulturę polską!

(Prof. Jan Wawrzyńczyk: „W polityce międzynarodowej nie ma miejsca na liłość”.
Przez Karol Czejarek. „Przegląd Dziennikarski”, 30 maja 2018 [Online])

18.

Jestem zaciętym przeciwnikiem tzw. pedagogiki wstydu.

(Prof. Jan Wawrzyńczyk: „W polityce międzynarodowej nie ma miejsca na liłość”.
Przez Karol Czejarek. „Przegląd Dziennikarski”, 30 maja 2018 [Online])

19.

Myszę, że (...) „coś”, co jest narodowe, sięga przecież niejednokrotnie poziomu światowego, świat naśladuje to, co jest dobre, użyteczne. Nasz Fotokorpus jest unikatem w skali światowej, nie wykluczam, że doczekamy się naśladowców w innych krajach.

(Prof. Jan Wawrzyńczyk: „W polityce międzynarodowej nie ma miejsca na litość”.
Przez Karol Czejarek. „Przegląd Dziennikarski”, 30 maja 2018 [Online])

20.

Wszystkie języki świata są ładne i posiadają, tak jak ich nosiciele, równe prawa, nie ma języków udoskonalonych i gorszych, ważniejszych i mniej ważnych, wszystkie służą komunikacji międzyludzkiej, komunikacji międzykulturowej. Wielojęzyczność ludności Ziemi jest jej bogactwem, utrata któregośkolwiek języka Ziemię zuboża. Obrona i ochrona wielojęzyczności i wielokulturowości jest dziś, w czasach globalizacji, potrzebna. Nie bez znaczenia są tu najrozmaitsze inicjatywy, także, wydaje się, takie, jak niniejsza, czyli publikowanie zbiorów wypowiedzi naukowych w zróżnicowanych językach.

(Od redaktora, „Speculum Linguisticum” 2014, vol. 1)

21.

Dostatek, niespójność tematyczna *Speculum Linguisticum* może przeszkadzać, lecz może również być niebanalna, może inspirować: ostatecznie spoglądania w zwierciadło trudno uniknąć, a kompletna rezygnacja z tej czynności (w zasadzie każdodzienniej) raczej szkodzi...

(Od redaktora, „Speculum Linguisticum” 2014, vol. 1)

22.

Fonosfera rosyjska, to, co zostawili światu Пушкин, Лермонтов, Толстой, Тургенев, Чехов, Пастернак, Солженицын, Окуджав, różnie także polskie przekłady tych mistrzów rosyjskiego słowa, wypełniły moje wnętrze duchowe, stałem się przede wszystkim za sprawą tych twórców dobrowolnym więźniem rosyjskości. Przywiązaniu do niej dawałem wyraz na płaszczyźnie naukowej niejednokrotnie, ogłaszając rozmaite prace w kraju i za granicą. Chciałbym jeszcze zdążyć opublikować dwie, najobszerniejsze: *Rosyjskopolski słownik tradycji i praktyki przekładowej* oraz *Глосарь русского языка...*

(*Nie palę Moskwy*. Institut D'Études Slaves. (Online) <http://institut-etudes-slaves.fr/mon-urss/wawrzyńczyk-nie-pale-moskwy/> (dostęp: 10.01.2020).)

Z epistolariorów

Korespondencja prywatna z Profesorem Janem Wawrzyńczykiem (rozpoczęta po 2000 roku) – najpierw listowna, następnie w formie e-wiadomości tekstowych – była inspirująca, pouczająca, i często krzepiąca. Prócz wymiany informacji i zdań dostarczała cennych wskazówek życiowych. Przewijały się w niej różne tematy i myśli. Profesor okazywał również zainteresowanie zwykłymi sprawami; niezmiennie ceniał zdrowie.

Od czasu do czasu telefonował. Zdarzało mi się prowadzić z Profesorem krótką rozmowę podczas moich rowerowych eskapad. Wówczas Profesor wyrażał szczerą troskę o bezpieczeństwo na bezdrożach.

Ostatni mail od Profesora odebrałam 2 października 2021 r. (wysłany o godz. 21.13).

Wybrane cytaty z naszych e-epistolariorów zachowałam na pamiętkę. Niektóre z nich udostępniam.

(Pn, 20.09.2021 11:46)

NFJP jest niepokonany.

W nfjp2 będzie ponad milion (foto)cytatów. Kto da więcej?

(Nie, 22.08.2021 9:55)

Droga Pani Profesor, wiem zatem coś nowego o Pani sprawach.

Oczywiście najważniejsza jest sprawa opieki nad rodzicami, to logiczne, bo to im zawdzięczamy dar największy – życie (z czego z czego z kolei wynika, że życie **nie jest naszą** własnością).

Dedykacja na nowej książce jest na 90-lecie prof. Bogusławskiego. W związku z czym do tej daty nie wypada mi jej przekazywać jubilatowi.

Bardzo się cieszę i gratuluję Pani nowej bibliografii. Lubię do szaleństwa takie dzieła!

Serdecznie pozdrawiam –

Jan Wawrzyńczyk

(Cz, 03.06.2021 15:59)

Dziękuję za oba mejle!

Obciążenia Pani i pracowitość – podziwiam stale.

(Śr, 02.06.2021 12:12)

– ale najpierw pytanie: ja ze zdrowiem i nastrojem?

(...)

J.

PS

Przepraszam, pogubiłem informacje – da Pani coś do tomu „Wokół NFJP”, prawda? Jest już sporo tekstów...

(Śr, 26.05.2021 10:01)

Bardzo liczę na tekst od Pani do tego tomu w czerwcu.

Ukłony serdeczne – JW

(Pn, 3.05.2021 14:17)

(...) tyle świąt, odpoczywajmy (patriotycznie)!

(Pn, 3.05.2021 07:39)

(...) chyba zapomniałem Panią poinformować, że na stronie www.nfjp.pl kilka dni temu pojawiła się nowa zakładka – MULTIWORD.

(Śr, 22.04.2020 21:19)

Bardzo, bardzo dziękuję. Właściwie z wyrzutami sumienia poważnymi! Tak okradam Panią z czasu, dobra nieodtworzalnego...

Niewiarygodną, solidną pracę Pani wykonuje.

(Pn, 29.03.2021 02:21)

[NFJP] Zawiera ok. 220 000 fotocytatów, a to znaczy, że żaden słownik tzw. ogólny języka polskiego – w całych dziejach polskiej leksykografii – go nie „przebija” w tym sensie nie dokumentuje cytatowo większej liczby wyrazów hasłowych niż NFJP. Słownik tzw. warszawski (1900–1927) ma haseł ok. 270 000, ale pełnozdanowych cytatów do poszczególnych haseł jest znacznie mniej niż u nas (przy czym jego cytaty odbiegają od oryginałów niekiedy b. mocno. rażąco).

My sami, jako twórcy NFJP, mamy teraz pewnego rodzaju frajdę. Liczba fotocytatów w obecnym stadium rozwoju NFJP równa się liczbie haseł w siatce haseł NFJP uwidacznianej na stronie www.nfjp.pl, ale ponieważ „fotki” są często kilkudzaniowe, to w nich występuje pewna liczba haseł potencjalnych, tj. ukrytych, niewidocznych w siatce. Pracujemy nad ustaleniem tej liczby. Na dziś jesteśmy przekonani, że to może być ok. 50 000.

Tworzymy „Autosuplement do NFJP”. Myślimy też o dodaniu zupełnie nowych fotocytatów na stronie.

Bogactwo leksykalne polszczyzny jest niesamowite, przerasta wyobrażenia naszych najwybitniejszych polonistów lingwistów (...)

(Pn, 29.03.2021 09:42)

Obok NFJP funkcjonuje HJP – z odmiennymi zadaniami (też unikatowy; nikt nie robi i nie zrobi takiej bibliografii).

(Pn, 29.03.2021 09:16)

Cudem znalazł się nakładca.

(Pt, 12.02.2021 09:55)

Pani zdrowie dzisiaj?

(Wt, 26.01.2021 08:35)

tak, tak, proszę uważać, łądować witaminę D3, inne naturalne produkty z tzw. Bożej apteki

(Pn, 25.01.2021 13:29)

Zdrowia!!!! Ale niestety proszę korektę szybko...

Przepraszam.

(Wt, 19.01. 2021 15:20)

Co słyhać, Pani Profesor (= wzór pracowitości naukowej!)?

Dzisiaj podczas bieżących prac wzięłem do ręki Pani „Język angielski w polskiej leksykografii” (2013). To jest fundamentalna praca, koncepcyjnie mieści się wśród podstawowych osiągnięć polskiej nauki i kultury. Na kulturę narodową składają się takie właśnie obiekty, mniejsze i większe, tworzą ją, jej dziedzictwo.

Wpisałem tę pozycję Pani do swojego „Hipersłownika języka polskiego”. Nie ukrywam, że konstruuje go z myślą o pozycji niemarginalnej, przynajmniej bibliograficznie. Z 10 tomów wyszło 8 (w BEL Studio W-wa). Liczę na to, że zamówi to opracowanie każda biblioteka uniwersytecka.

(Wt, 22.12.2020 19:45)

miło mi;

dobrego dnia przedwigilijnego!

(Wt, 22.12.2020 08:03)

ROZUMIEM, ROZUMIEM, jak najbardziej i pretensji nie mam. Niezmiennie sobie cenię naszą współpracę.

Życzę sił w walce z codziennością!

J.W.

(Śr, 18.11.2020 17:12)

Tak, mamy czasy zarazy i czasy chaosu... Końca nie widać.

(Nie, 11.10.2020 10:40)

Dobrze, że Pani ma słońce. Należy się Pani, i słońce, i radość (w lewackiej Warszawie go dzisiaj mniej) – w dużych ilościach.

(Nie, 11.10.2020 09:08)

Tytuł wiadomości: Czy Jan Chryzostom Pasek (1636–1701) był marksistą?

Droga Pani Profesor,

tak, tak wynika z badań Instytutu Języka Polskiego PAN.

(Pt, 14.08.2020 09:21)

Wczoraj rozmawiałem z prof. Andrzejem Bogusławskim – wyrażał wielkie uznanie dla Pani pracy nad tomem „Wokół pewnego cytatu”, uznanie i podziw. Prosił też o przekazanie Pani najserdeczniejszych pozdrowień – co i czynię niniejszym z radością!

(Pt, 07.08.2020 20:44)

Gratuluję sukcesu SRG. W dzisiejszych czasach trzymanie się terminu „rossica”, „filologia rosyjska” itp. to bardzo ważna postawa, wręcz o charakterze światopoglądowym.

Kłaniam się (z upalnego podwarsz. Ustanowa) –

Jan Wawrzyńczyk

(Pt, 07.08.2020 17:33)

Bardzo Pani Koleżance dziękujemy za szybkie podjęcie tego zadania.

Tekst recenzji porusza autorów. Przy okazji dzisiejszej lektury przypomniało mi się, że termin Pani ‘onomastyzacja’ jest merytorycznie bardzo potrzebny i wygodny – dobrze, że zaistniał dzięki Pani.

(Nie, 12.07.2020 21:51)

Dobrej nocy! Jutro musi być lepiej!

(Nie, 12.07.2020 21:34)

Niewielka różnica, oby jutro się potwierdziła mocniej...

Wracając z W-wy na wieś, zabrałem ze swojej „językowej” półki podstawowy kurs fińskiego, dla odprężenia po wyborach...

(Pn, 06.07.2020 06:38)

Droga Pani Profesor, to będzie test dla całego społeczeństwa, test historycznej wagi (tak jak wydarzenie 10 IV 2010 – test na godność osobistą każdego Polaka, wówczas nie zdały go **miliony**).

Ukłony –

J.W.

(Nie, 05.07.2020 14:19)

Tak, nie wygląda to dobrze.

Należę do tych, którzy wczytując się w Księgę życia wyrobili sobie wrażliwość na zdarzenia z pozoru nic czy niewiele znaczące, mówiące, na które ogół nie zwraca uwagi. (...)

W ojczyźnie św. Jana Pawła II...

Z Polski na pewno nie wyjdzie „ta iskra”...

(So, 16.05.2020 14:49)

Dziękuję, Pani Profesor. Ta punktoza... I w moim odczuciu takie publikacje niezbyt elegancko wyglądają z nazwiskami recenzentów. Ale cóż począć.

(Wt, 09.06.2020 20:03)

Droga Pani Profesor, nastął moment istotny. Załączam tekst do Pani analizy krytycznej.

(So, 28.03.2020 22:04)

Ma [tj. P.W.] teraz nadzwyczajne zadanie ode mnie dokumentacyjne – ustaliłem, że ‘profil’ chronologizacyjny rzeczownika zapożyczonego OUTSIDER w „Wielkim słowniku języka polskiego” Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie został spartaczony. Kolega zrobi przekrój cytatowy od 1882 do 2020, to będzie solidny obraz życia tego anglicyzmu – rewelacja.

Szukam wydawcy za 100 pkt.

(Śr, 04.03.2020 00:04)

Dziękuję za rozszerzenie moich fińskich horyzontów!

(Wt, 03.03.2020 23:23)

Droga Pani Profesor,

(...)

Inna sprawa – widziałem dzisiaj za szybą wystawową: *Kalsarikänni sztuka relaksu po fińsku*. Co to jest? Czy są tam w tekście spolszczenia jakichś fińskich wyrazów, terminów?

(Śr, 26.02.2020 22:52)

Załączam obiecane dzieło; bez jego znajomości trudno się uznać za dobrze wykształconego lingwistę. [tj.: Andrzej Bogusławski, Ewa Drzazgowska. *Język w refleksji teoretycznej. Przekroje historyczne*. Warszawa: KLF UW, 2016 – przyp. KW]

(Śr, 26.02.2020 22:37)

Droga Pani Katarzyno,

w mojej głównej robocie (*Hipersł.j.pol.*), na liście źródeł jest Pani obecna tak:

(...)

Przewijają się u mnie Pani nazwisko w setkach artykułów...

(Pn, 17.02.2020 10:36)

BARDZO MIŁO, w tych godzinach (i jeszcze wcześniej) będę na UW, czekam zatem z niecierpliwością na Panią.

(Pt, 14.02.2020 08:34)

...całymi dniami przy komputerze! Proszę choć robić gimnastykę gałek ocznych, są odpowiednie ćwiczenia...

Wielkie i wiele rzeczy Pani realizuje naukowo, podziwiam!

Ukłony łączę –

Jan W.

(So, 21.12.2019 09:42)

Sprawy rodzinne najważniejsze!

Serdeczności wielkie świąteczno-noworoczne łączę,

J.

(Pt, 22.11.2019 21:08)

Bardzo mi miło, że się Pani odezwała, niepokoiłem się brakiem odzewu ze strony Pani.

Teraz już się orientuję w Pani bieżących sprawach.

Przede wszystkim jednak proszę pilnować swojego zdrowia! Jest Pani potrzebna swojej rodzinie. Napięcie nie służy zdrowiu. Proszę też myśleć o rekreacji.

Niezmiennie podziwiam Pani pracowitość, zawodową aktywność. Znakomity tom fennistyczny! Ogromny wysiłek, rozwija Pani dyscyplinę niesłuchanie.

Jak tylko będę mógł, będę Pani pomagał.

Zamierzyła Pani wspaniałe dzieła, jestem pełen uznania. Trzymam kciuki, żeby dostała Pani fundusze na wydanie.

Pewno już Pani wie, że jest miła recenzja Pani bibliogr. w rosyjskim czasop. *Славяноведение*, żona mi wzmiankowała...

Dziękuję za zainteresowanie moim tekstem; do działu polemiczno-recenzyjnego jak najbardziej można by wstawić. Ucieszy mnie ta publikacja u Pani. Jutro doślę brakujące elementy.

Z przemęczenia w ostatnich dniach, intensywności nowych doświadczeń, już nie pamiętam, czy napisałem, że odzywam się do Pani z Londynu, jestem tu od pewnego czasu, wracam do kraju 29 XI.

Serdecznie, z ukłonami –

Jan Wawrzyńczyk

W pamięci

Profesor Jan Wawrzyńczyk był wybitnym Uczonym – nad wyraz twórczym, polskiej nauce oddanym, prawdy poszukującym, w analizach leksykalnych i penetracjach źródeł niestrudzonym. Sondował, analizował, dociekał, roztrząsał, teoretyzował, nowe metodologie wprowadzał, polemizował, nieścisłości i błędy wytykał, komentował, argumentował, uzupełniał, prostował, ogłaszał... Do dzieł erraty, addenda, autokomentarze dodawał. *Hapaks legomena* uwielbiał.

Był też znany z publicystyki patriotycznej – z ostrego słowa i celnych wypowiedzi. Krytykę uprawiał z klasą.

Nie odwiedzę już Profesora, „urzędującego – jak pisał – na Krakowskim Przedm. 26/28, w gmachu, w którym mieści się dziekanat Wydziału Polonistyki, na tymże piętrze, parę pokoi obok, pok. 101”. Nie prześlę Mu już najnowszej monografii o dorobku polskiej fennistyki, której zapowiedź Go cieszyła; ani tegorocznego wydania „Rossiców”, które od zaistnienia wspierał – bywało (w decydującym dla nas momencie), że i jako donator.

Drogi Panie Profesorze!

Dziękujemy za wszystkie leksykograficzne wspaniałości, jakimi nas Pan obdarzył; za odsłony leksykograficznych bytów, których istnienia nie przeczuwaliśmy; za wytyczenie i ugruntowanie narodowego traktu ku poznawaniu słownikowych prawd; za rzeczową krytykę i pouczenia; wreszcie za rozumienie naszych naukowych idei, intencji, inicjatyw, pasji i ewokacji światów z marzeń; za przyznanie racji ich bytu; i za apologię naukowych spraw rozmaitych a ważkich.

Pozostanie Pan w naszej wdzięcznej pamięci. W słownikarskiej pamięci. W polskiej kulturze pamięci.

Bibliografia / References

- [Bez autora] (2021). Ostatnie pożegnanie Jana Wawrzyńczyka. *Gazeta Warszawska*. Wydanie z dnia 19–25 listopada 2021: 28–28.
- Iwanowski, M.A. (2014). *Atergownik japońsko-polski. Porządek translandowy*. Warszawa: Bel Studio.
- Mędelska-Guz, J. (2021). [Nota wydawnicza:] *Z recenzji prof. Jolanty Mędelskiej-Guz*. W: Wawrzyńczyk, J., Wierzchoń, P., Borchmann, Ł. (2021). *Sześćdziesiąt „Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego”*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego: [IV strona okładki].
- Narodowy Fotokorpus Języka Polskiego*. [Online] <https://nfjp.pl/> (dostęp: 11.11.2021).
- [Transkrypty]: Korespondencja prywatna Jana Wawrzyńczyka z Katarzyną Wojan z lat 2019–2021 (cytaty). Materiały niepublikowane.
- Wawrzyńczyk, J. (2014). Od redaktora. *Speculum Linguisticum* 1. (Red.) J. Wawrzyńczyk.
- Wawrzyńczyk, J. (2015). *Fotocytatografia polska (2). Koniec XVIII – początek XXI w.* Warszawa: Bel Studio.
- Wawrzyńczyk, J. (2015). *Przegląd tereferyzmów datacyjnych (w świetle danych strony www.nfjp.pl)*. Warszawa: Miła Hoschi.
- Wawrzyńczyk, J. (2018). *Prof. Jan Wawrzyńczyk: „W polityce międzynarodowej nie ma miejsca na litosć”*. Przez Karol Czejarek. „Przegląd Dziennikarski”, 30 maja 2018, <https://przegladdziennikarski.pl/prof-jan-wawrzynczyk-w-polityce-miedzynarodowej-nie-ma-miejsca-na-litosc/> (dostęp: 11.11.2021).
- Wawrzyńczyk, J., Wierzchoń, P. (2017). *Przedślowie*. W: Wawrzyńczyk, J., Wierzchoń, P. (Red.). *Wokół 300 tysięcy polskich słów. Wstęp do hasłownikologii*. Warszawa: Bel Studio.
- Wawrzyńczyk, J. (2020). *Przegląd grafojednostek ze spacją wewnętrzną w zasobach «Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego»*. Warszawa: nakład własny.
- Wawrzyńczyk, J. (2021). *Chronologizacja współczesnego słownictwa polskiego – postpraktyka. Nowa centuria redatacyjna*. Warszawa: nakład autora.
- Wawrzyńczyk, J. (2021). *Notatka*. [Maszynopis z dn. 15.09.2021].
- Wawrzyńczyk, J., Wierzchoń, P., Borchmann, Ł. (2021). *Sześćdziesiąt „Narodowego Fotokorpusu Języka Polskiego”*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wojan, K. (Red. nauk.) (2020a). *Wokół pewnego cytatu. Zbiór artykułów*. Warszawa: Bel Studio.
- Wojan, K. (2020b). *Bibliografie słowników przekładowych jako narzędzie rekonstrukcji dziejów oraz oceny stanu i dorobku słownictwa narodowego (w świetle nowych danych)*. W: Wojan, K. (Red.). *Wokół pewnego cytatu Zbiór artykułów*. Warszawa: Bel Studio: 475–495.
- Wojan, K. (2020c). *Post scriptum: Od entelechii do słownikowej duszy*. W: Wojan, K. (Red. nauk.). *Wokół pewnego cytatu Zbiór artykułów*. Warszawa: Bel Studio: 495–495.
- Wojan, K. (2020d). *Przedmowa*. W: Wojan, K. (Red. nauk.). *Wokół pewnego cytatu Zbiór artykułów*. Warszawa: Bel Studio: 5–6.
- Żmigrodzki, P. (2021). *Leksykograf jako „językoznawca otwarty”*. *Jeszcze o statusie leksykografii (z doświadczeń redaktora «Wielkiego słownika języka polskiego» PAN)*. Referat plenarny wygłoszony podczas LXXVII Zjazdu Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 15.09.2021, Gorzów Wielkopolski.

KATARZYNA WOJAN

Uniwersytet Gdański / University of Gdańsk
Wydział Filologiczny / Faculty of Languages

Institut Skandinavistyki i Fennistyki / Institute of Scandinavian and Finnish Studies

ul. Wita Stwosza 51, PL-80-308 Gdańsk, Polska / Wita Stwosza St. 51, PL-80-308 Gdańsk, Poland
Corresponding Author e-mail: katarzyna.wojan@ug.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0368-727X>
(nadesłano / received 10.11.2021; zaakceptowano / accepted 11.11.2021)



KRÓL CHRONOLOGIZACJI POLSKIEJ (O Janie Wawrzyńczyku tylko w jednej sprawie [i też niepełnie, ale przynajmniej z uwzględnieniem w 10 punktach tego, co tam jest najważniejsze])

O sprawie chronologizacji leksyki polskiej, w której Jan Wawrzyńczyk działał brauwrowo od końca lat 80., można pisać z wielu perspektyw. Z perspektywy ilościowej (czyli: jak dużo donosi się chronologizacji w postaci: hasło – data), jakościowej (jakiego typu jednostki języka się chronologizuje, tzn. wyraz, jaki wyraz, wielowyrazowiec, jaki wielowyrazowiec). Postulatywnej (co się jedynie postuluje, co się planuje, co się stęka i innym – ewentualnie – sobie doradza) i realizacyjnej (co się realnie wytwarza, co faktycznie wychodzi spod czyjegogo pióra jako zasób, jako lista, jako indeks, jako rejestr). Dalej można mówić o wkładzie: teoretycznym (jaki program badawczy się formułuje, jakie sporządza dyrektywy operacyjne, jak piękna a przynajmniej elegancka jest dana teoria itp.) i praktycznym (co jest efektem końcowo-publikacyjnym, zasobowym).

Jan Wawrzyńczyk, działając jak mało kto (nie licząc piszącego te słowa) na gruncie programowej chronologizacji, nie sformułował zwartego programu badawczego typu: zwerbalizowana teoria lingwochronologizacji w postaci np. kilku-kilkudziesięciu tez chronologizacyjnych itp. Jan Wawrzyńczyk w dziedzinie chronologizacji działa głównie w obszarze językoznawstwa stosowanego, stąd wynika fakt, że Jego „Poradnik chronologizatora słownictwa nowopolskiego” należy (sobie) zrekonstruować we własnym zakresie. Zrekonstruować w dwu znaczeniach: raz jako rejestr dyrektyw,

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

dwa – jako rejestr w dodatku nierozproszony w monografiach, artykułach, notatkach uczniów, korespondencji z innymi uczonymi itd. (czyli w jednym miejscu, czyli tak jak w zamierzeniu niniejszego tekstu). Natomiast rzeczą bezsporną jest, że Jan Wawrzyńczyk przekazuje taki wolumen schronologizowanych jednostek języka, że wynik ten świadczy o ultraświadomości chronologizacyjnej autora PRZEGLĄDU TEREFERYZMÓW DATACYJNYCH (w świetle danych strony www.nfjp.pl), świadomości, która nakazuje, bez większego nawet wyzwania, nazywać tego badacza tak, jak się tu nazywa.

Co interesujące, Jan Wawrzyńczyk jest klarowny w swoich porozrzucanych w dezyderatach i choć w niektórych miejscach wyrazistość ustępuje metaforze, to generalnie wiadomo, o co Autorowi chodzi. A chodzi głównie o to, że:

„Nie wznosi się domu od dachu, najpierw buduje się fundament”

1. Formułowanie hipotez datacyjnych musi zostać poprzedzone analizą wcześniejszego chronologizacyjnie materiału:

Badania nad tak (niestety) zwanym nowym słownictwem polskim, realizowane od lat siedemdziesiątych XX w. do dziś nie przynoszą, bo nie mogą przynieść, zadowalających wyników. Ich etap specjalny, skoncentrowany wyłącznie na źródłach prasowych, nie może być traktowany jako doniosły w dziejach polskiej leksykografii ze względów czysto metodologicznych – m.in. dlatego, że zaczyna penetrację tekstów od roku 1972, ignorując choćby rok 1971 czy 1970 (o latach wcześniejszych już nie wspomnę). Zebrane dane są ewidentnie fragmentaryczne, cząstkowe, przypadkowe. Słownictwo nowopolskie, poczynając od roku 1773 do lat bieżących XXI w., to pewna historyczna konstrukcja. Nie wznosi się domu od dachu, najpierw buduje się fundament, a tym są zawsze dane bibliograficzne wcześniejsze na temat pojawiania się poza prasą czy/i w prasie nowych jednostek leksykalnych; w przeciwnym razie taka praca w stylu NSP staje się raczej zabawą w dokumentację.

(J. Wawrzyńczyk. *Przegląd tereferyzmów datacyjnych* (w świetle danych ze strony www.nfjp.pl). Warszawa: Miła Hoschi, 2015)

„Absolutne pierwszeństwo należy dawać w pracach (re)chronologizacyjnych”

2. W chronologizacji pierwszeństwo dajemy tekstom przed słownikami:

Absolutne pierwszeństwo należy dawać w pracach (re)chronologizacyjnych datowanym tekstom, a nie słownikom. Słowniki ogólne języka polskiego są przez chronologizatorów notorycznie przeceniane, traktowane jako dzieła autorytatywne. A przecież nie istnieje do dziś żaden słownik ogólny – od „Lindego” do „Dubisza” – który by był czymś więcej niż świadectwem cząstkowego jedynie rozeznania autora czy autorów w rzeczywistym bogactwie leksyki polskiej (por. Wawrzyńczyk 2010, Wawrzyńczyk 2009).

(J. Wawrzyńczyk i in. *Sześćdziesiąte NFJP*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020).

„Pojawił się w ruszczyźnie dawno i w konsekwencji trafił w przekładach z rosyjskiego także do polskich tekstów”

3. W chronologizacji uwzględniamy kontekst międzyjęzykowy. Sprawdzamy rozprzestrzenienie danej konstrukcji w innych językach.

Funktor *ogólno-*, generujący tysiące przymiotników, nie może być nieaktywny czy mało aktywny w obszarze tekstów politycznych. Podając informację o wystąpieniu danego słowa dopiero w prasie okresu 1985–1992 (Smółkowa 2001), sugeruje się jego „świeżość”, bez refleksji historycznej, bez domysłu, że w rozmaitych publikacjach dotyczących spraw partii, w partyjnych kategoryzacjach, mogło ono zaistnieć znacznie wcześniej. Na przykład jego rosyjski analog (*общепартийный*) zwłaszcza w tak upartyjnionym kraju, jakim był ZSRR, pojawił się w ruszczyźnie dawno i w konsekwencji trafił w przekładach z rosyjskiego także do polskich tekstów.

(J. Wawrzyńczyk. *Przegląd tereferyzmów datacyjnych* (w świetle danych strony www.nfjp.pl). Warszawa: Miła Hoschi, 2015).

„Niemal zupełnie”

4. Chronologizujemy jednostki języka (nie wyrazy).

Niemal zupełnie nie budziły i nadal nie budzą większego zainteresowania badaczy losy związków wyrazowych, choć to one właśnie, a nie pojedyncze grafowyrazy (byty bez spacji wewnętrznych), tworzą prymarną statystycznie masę mowy, każdej rozwiniętej mowy.

(J. Wawrzyńczyk i in. *Sześćdziesiąt lat NFJP*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021).

„dopóki badaczka nie zrezygnuje z używania dezinformującego tytułu”

5. Dbamy o niedezinformujące tytuły indeksów chronologicznych:

Tą/taką opinią nie przekreślam jednak wartości i przydatności samej dokumentacji! Zebrana została łącznie w kilkunastu tomach (różnej objętości). Dane uzyskane w ramach NSP jako dane przyczynkowe są wartościowe, ale tylko w perspektywie badawczej „życia wyrazów”, a nie jako zbiór informacji autonomiczny. W czasopiśmie „Poradnik Językowy” w nr. 3. z 2015 r. ukazał się na s. 116–120 zaskakujący tekst (T. Smółkowa, *Uwagi na temat witryny Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego*) w obronie NSP z argumentacją – de facto „admonicją”, powtarzaną przez T. Smółkową od pewnego czasu jak mantra, a skierowaną ewidentnie do nielicznych osób, takich jak ja, zajmujących się krytyką NSP: „Z naciskiem musimy podkreślić, że umieszczony w naszym opracowaniu zbiór wyrazów został jedynie wyekscerpowany z prasy wychodzącej w określonych latach, a nie utworzony w tym właśnie okresie” (op. cit., s. 117). Prawdopodobnie T. Smółkowa długo jeszcze może mantrować; mantra będzie na pewno nieskuteczna, dopóki badaczka nie zrezygnuje z używania dezinformującego tytułu *Nowe słownictwo polskie*, na rzecz innej nazwy, rzetelnej, nie wprowadzającej w błąd, np. *Słownictwo nieznanne „Doroszewskiemu” i/lub „Szczymczakowi”*.

(J. Wawrzyńczyk. *Przegląd tereferyzmów datacyjnych* (w świetle danych strony www.nfjp.pl). Warszawa: Miła Hoschi, 2015).

„Gdyby „Kultura” została włączona”

6. W sporządzaniu rejestrów datacyjnych polszczyzny należy wykorzystać czasopisma emigracyjne.

Gdyby „Kultura” została włączona do kanonu źródeł dokumentacyjnych powojennego słownictwa polskiego – co się jej należało, zgodnie z jej wielką rangą społeczną i polityczną – obraz rozwoju tego słownictwa byłby pełniejszy i bliższy stanowi faktycznemu.

(J. Wawrzyńczyk. *O języku polskim i rosyjskim. Studia i szkice*, Łask: Leksem, 2006)

Stopnie weryfikacji „tereferyczności datacyjnej”

7. Hipotezy datacyjne mogą być oceniane co do stopnia omyłkowości.

Tereferyczność datacyjna należy oczywiście do zjawisk stopniowalnych, z dużą skalą: od konstatacji absurdalnych, fałszywych, falsyfikowalnych niemal od razu, po paru sekundach refleksji historycznej podmiotu badawczego od gimnazjum wzwyż, do konstatacji, których podważenie wymaga już minut i, naturalnie, poparcia odpowiednimi, rzeczywistymi, tekstowoźródłowymi faktami.

(J. Wawrzyńczyk. *Przegląd tereferyzmów datacyjnych* (w świetle danych strony www.nfjp.pl). Warszawa: Miła Hoschi, 2015).

pseudostereofoniczny pseudo-stereofoniczny

8. W sporządzaniu rejestrów datacyjnych należy uwzględnić warianty ortograficzne jednostki języka.

Odnotowujemy niektóre (tylko) wahania pisowni, brak jej stabilizacji poświadczony w tekstach źródłowych z tego samego roku czy kilkulecia; pokazujemy także niektóre (tylko) kakografie, te rozmyślne, wprowadzane przez autorów w celach poetyzacyjnych czy dokumentacyjnych, a także gry i zabawy z ortografią.

(J. Wawrzyńczyk. *Z e-brudnopisów Słownika bibliograficznego języka polskiego. (Ku półmilionowemu szybkiemu rejestrowi hasel)*. Warszawa: Miła Hoschi, 2016).

Wypadki wcześniejszej rejestracji neologizmu czy neosemantyzmu w słowniku dwujęzycznym nie są zupełnie wyjątkowe

9. Dla chronologizacji słownictwa nowopolskiego należy wykorzystać słowniki przekładowe.

zami specjalnymi, terminowymi . . .
 Drugi najczęstszy rodzaj haseł w kartotece to wyrazy nie zarejestrowane w żadnym spośród wskazanych wyżej 10 słowników języka polskiego, ale występujące w polskich tekstach drukowanych, głównie prozie i dramacie artystycznym, publicystyce, wiadomościach prasowych i literaturze popularnonaukowej. Odpowiednie wypiski z tych tekstów dokumentują użycie i znaczenie bądź znaczenia owych wyrazów. Należy podkreślić, że pewna część wyrazów nie znanych słownikom języka polskiego występuje w siatce haseł niektórych polsko-rosyjskich słowników ogólnych; wypadki wcześniejszej rejestracji neologizmu czy neosemantyzmu w słowniku dwujęzycznym nie są zupełnie wyjątkowe.

JAN WAWRZYŃCZYK

W SPRAWIE MATERIAŁÓW
 DO TEZAUUSA POLSZCZYNY DWUDZIESTOWIECZNEJ

ŁÓDŹ 1987

„Internetu się na pewno nie boicie”

10. Dla chronologizacji słownictwa należy wykorzystywać aktualne zdobycze techniki.

Internetu się na pewno nie boicie, potraficie w nim znaleźć najróżniejsze informacje, przydatne w szkole i do zabawy. Informacji jest w nim jednak tak wiele, że mogłyście jeszcze nie odkryć strony z adresem: www.nfjp.pl. Jest to wspólne dzieło grupy filologów i informatyków z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Uniwersytetu Warszawskiego.

(J. Wawrzyńczyk. *Gabrysi i innym licealistkom: o „Narodowym Fotokorpusie Języka Polskiego”*. Warszawa: Wawrzyn, 2017)

Wszystkie wymienione dyrektywy (1–10) rozpatrywane w detalu, jedna za drugą, generalnie są oczywiste, i – w sumie – pozornie nieodkrywcze. Dokonanie Autora *GABRYSI I INNYM LICEALISTKOM. O «Narodowym Fotokorpusie Języka Polskiego»* polega jednak na skoncentrowaniu ich (użyciu, zastosowaniu) w jednym strumieniu konsekwentnej pracy twórczej. Przez ponad 30 lat. A co Jan Wawrzyńczyk ekscerpuje? Co jest wynikiem tego chronologizacyjnego wyzyskiwania?

W przybliżaniu sylwetki ekscerpcyjnej Jana Wawrzyńczyka powinny pomóc poniższe rejestry – konia z rzędem temu, kto wyodrębni jednostki o aż takim stopniu komplikacji (oprócz jeszcze „stajni” Bogusławskiego i Chlebdy):

amerykocentryczny
 bełkociarz
 Brukselo-Berlin
 Chińczyk, Węgier – dwa bratanki
 Dar Stalina

dudowiec
ellaOne
europuzzle
Golec uOrkiestra
grzbietobrzusznie
gwiezdnowojenny
hejterorysta
holocaustiański
iksik
jaka wizyta, taki zamach
kapliczkowicz
klabing
kulomiotka
kuźwa
łamistrajczyni
mazowieccyzna
miękką prostytutcja
Miodek
odsmogowy
onkocelebryta
palcohol
Platforma Obywatelska
płetwonurkowski
Pochanke
Polska w ruinie
postpeerelczyk
przestępstwo karuzelowe
sejmorgazm
Sen o Warszawie
Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy
streetworkerka
stuhrowiec
śmieszkiżm
teleewangelistka
thinktankowiec
wieśniara
wybadacz
wydrenowywać
zośkowiec

Albo:

Ciamajdan
Kukuniek
lebkuchen
maszyngewater
michnikoidalny
millenials
misselling

mitokrytyka
nowocześniak
ołżygeolog
opinionoszczurczy
ostrzykiwać
otuskać
padgatowka
palcohol
pazibroda
Pedofilandia
PEKA
pepparkakor
PeSTka
pierdolnik
planner
popijawa
postdoc
prezydencica
przegraniec
przodkini
psiebiśnieg
relacyjny
robotowy
rosenthalowski
rumotać
salafizm
salonowszczyzna
santhara
schetyнизм
Semperit
shitake
shitstorm
sistemowiec
slobopleks
smartwatch
smishing
sobowtórstwo
softballowy
spoilerować
społecznościówka
strzępobrodaty
suszynina
śmieszkować
świńszczyzna
tiklopidyna
totartowy
tryprowaty
ubankować

ubogotyraminowy
ujazzawianie
umundurzyć
uniwersalizować
veyogu

* * *

proszę, rzuć wszystkie roboty przeczytaj superuważnie !!!!!!!!!!!
i odeslij z uwagami

najlepiej jeszcze dzisiaj

* * *

Cześć Jego pamięci!

PIOTR WIERZCHOŃ

Uniwersytet imienia Adama Mickiewicza w Poznaniu / Adam Mickiewicz University of Poznań
Wydział Neofilologii / Faculty of Modern Languages and Literature
Instytut Etnolingwistyki / Institute of Ethnolinguistics
Zakład Języka Koreańskiego / Department of Korean Language
Collegium Novum, al. Niepodległości 4, PL-61-874 Poznań, Polska / Collegium Novum,
Niepodległości 4, PL-61-874 Poznań, Poland
Corresponding Author e-mail: wierzch@amu.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7658-5362>
(nadesłano / received 1.12.2021; zaakceptowano / accepted 1.12.2021)



Citation:

Kosmeda, T., Bilovus, H. (2021). Профессор Михаил Алексеенко – учитель, ученый, организатор науки (19 X 1942 – 14 XI 2020). *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 390–397. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.24>

Kosmeda, T., Bilovus, H. (2021). Professor Mihail Alekseenko – učitel', učenyj, organizator nauki (19.X.1942 – 14.XI.2020). *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 390–397. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.24>

ПРОФЕССОР МИХАИЛ АЛЕКСЕЕНКО – УЧИТЕЛЬ, УЧЕНЫЙ, ОРГАНИЗАТОР НАУКИ (19 X 1942 – 14 XI 2020)



Профессор Михаил А. Алексеенко
Фот. из архива семьи М.А. Алексеенко

14 ноября 2020 года славянская филология понесла тяжелую утрату. Ушел из жизни Михаил Андреевич Алексеенко – профессор, доктор филологических наук, заведующий кафедрой русского языка филологического факультета Львовского университета имени Ивана Франко (1982–1993), руководитель кафедры транслятологии и контрастивной лингвистики гуманитарного отделения Щецинского университета (1999–2012), авторитетный ученый, обогативший

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

славистику разносторонними исследованиями в области восточнославянской фразеологии, переводоведения, лексикографии, гендерологии, контрастивного изучения русского, украинского и польского языков и воспитавший на этом поприще несколько поколений учеников в Украине и Польше.

Преподавательская и научная деятельность ученого началась после окончания в 1967 году русского отделения филологического факультета Львовского университета имени Ивана Франко и зачисления на должность старшего лаборанта кабинета экспериментальной фонетики, а затем ассистента кафедры русского языка и общего языкознания. Склонность к научной работе, целеустремленность, исключительное трудолюбие – качества, определившие научный путь Ученого, последовательно прошедшего все ступени послужной лестницы от лаборанта до заслуженного профессора: обучение в аспирантуре (1971–1974), защита кандидатской (1976) и докторской (1991) диссертаций, присвоение ученого звания доцента (1980) и профессора (1991). Профессионализм и организованность способствовали его работе на должности заместителя декана подготовительного факультета для иностранных граждан (1976–1977) Львовского государственного университета имени Ивана Франко.

В 1977–1981 годах свою интенсивную научно-педагогическую деятельность Михаил Алексеенко продолжил как доцент секции теоретического и прикладного языкознания в Лейпцигском университете им. К. Маркса (Германия).

По возвращению в 1981 году во Львов был назначен на должность доцента кафедры русского языка филологического факультета ЛГУ им. Ивана Франко, которую возглавил в 1982 году. В это время кафедра приобретает статус опорной относительно западного региона Украины и начинает координировать научно-методическую и учебную работу кафедр русского языка вузов региона (Ужгородского госуниверситета, Дрогобычского, Ивано-Франковского, Каменец-Подольского, Луцкого, Ровенского, Тернопольского пединститутов). Возглавив новое направление деятельности Михаил Алексеенко блестяще организовал работу по всем направлениям: подготовка кадров высшей квалификации через аспирантуру, проведение открытых занятий на выездных заседаниях опорной кафедры, создание межвузовских авторских коллективов по подготовке научно-методических сборников, организация и проведение научных конференций, посвященных изучению творческого наследия известных русистов Львовского университета (Евгения Кротевича, Виктора Борковского и др.).

Михаил Алексеенко – талантливый педагог и методист, всегда тонко чувствовавший „дух времени”, в 1991 году организовал работу над составлением первого в Украине учебного пособия *Русский язык в тестах* (1993).

С 1990-х годов научно-педагогическая деятельность Михаила Алексеенко тесно связана с университетами Польши и Германии:

- Щецинским университетом, в котором он с 1993 по 2012 год работал профессором и заведующим кафедрой транслятологии и контрастивной лингвистики Института славянской филологии;
- Гданьским университетом, где в 1999–2001 годы руководил магистерским семинаром по проблемам фразеологии и переводоведения;

- Ростоцким университетом (Германия) – в 1999 году читал фонетику, синтаксис и фразеологию русского языка;
- Институтом славистики в Грайфсвальде (Германия) – в 1999–2001 годы преподавал украинский язык.

За 20 лет работы в Щецинском университете проф. М. Алексеенко многое сделал для развития европейской славистики. По его инициативе была организована кафедра транслятологии и контрастивной лингвистики Института славянской филологии, которую он возглавлял с 1999 по 2012 годы. Были заложены новые традиции проведения международных научных конференций, посвященных проблемам фразеологии славянских языков, актуальным процессам языковой динамики, вопросам номинации, переводоведения, гендерологии, лексикографии, лингвокультурологии, а также 200-летию со дня рождения Адама Мицкевича и Александра Пушкина, Тараса Шевченко. За 1996–2013 годы было проведено 12 международных славистических форумов, участие в которых принимали ученые разных стран: Беларуси, Болгарии, Венгрии, Германии, Испании, Казахстана, Польши, России, Словакии, Чехии, Украины и др. Результаты работы этих конференций представлены в сборниках *Слово. Текст. Время*, выходящих под редакцией Ученого (всего опубликовано 12 выпусков). Некоторые из выпусков посвящены юбилеям крупнейших ученых, среди которых Иосиф Матешич, Елена Кубрякова, Валерий Мокиенко.

Имя Михаила Алексеенко – автора свыше 300 научных трудов – хорошо известно ученым во многих странах. Почетное место в научном наследии профессора Михаила Алексеенко занимают лексикографические проекты: *Polsko-rosyjsko-ukraiński słownik języka oficjalno-urzędowego* (Польско-русско-украинский словарь деловой речи = Польсько-російсько-український словник ділового мовлення) (2002), *Rosyjsko-polski słownik terminów lingwistycznych* (Русско-польский словарь лингвистических терминов) (2003), *Словарь отфразеологической лексики современного русского языка* (в соавт.) (2003), *Человек в русской диалектной фразеологии* (в соавт.) (2004), *Глагольные омонимы русской диалектной речи* (в соавт.) (2005), *Українсько-польський словник лінгвістичних термінів* (*Ukraino-polski słownik terminów lingwistycznych*) (в соавт.) (2005), *Человек в производных именах русской народной речи* (в соавт.) (2007), *Словарь словообразовательных синонимов русской народной речи* (в соавт.) (2008), *Словарь глаголов-омонимов русского языка: (литературно-диалектная соотносительность)* (в соавт.) (2008), *Омонимы русской диалектной речи* (в соавт.) (2009), научную концепцию которых разрабатывал Профессор, был автором или соавтором (с Татьяной Белоусовой, Людмилой Головиной, Ольгой Литвинниковой и др.), а также научным редактором. Лексикографические труды Ученого, получившие высокую оценку в научном мире, – это весомый вклад в развитие славянского языкознания.

Под руководством Ученого была создана уникальная фразеологическая школа энтузиастов-последователей, представленная сегодня тремя поколениями ученых-языковедов. Воспитанники украинско-польской (львовско-щецинской) научной школы проф. М. Алексеенко – 13 кандидатов наук, подготовленных в Украине (Дина Григорьева, Людмила Суржко, Татьяна Космеда, Ирина Еременко, Елена Тимошук, Татьяна Белоусова, Жасмина Кулиш, Алла Архангель-

ская, Елена Левченко, Светлана Григорук) и Польше (Мирослава Горды, Томаш Шутковски, Христина Марьяк) и 2 доктора наук (Елена Левченко, Алла Архангельская) – активно продолжают свою научно-исследовательскую работу, воплощая и развивая идеи своего Учителя и Наставника.

Светлая и вечная память талантливому ученому, интеллектуалу, блестящему педагогу и методисту, воспитателю молодежи, прекрасному организатору науки, творческой, глубоко интеллигентной личности с исключительной работоспособностью и организованностью, доброжелательному и высокопорядочному человеку. В нашей памяти он навсегда останется генератором идей, мудрым руководителем и наставником.

Abstract

Professor Mikhail Alexeenko – a teacher, scholar, science organizer (19 X 1942 – 14 XI 2020)

The published text contains a personal memory of Professor Mikhail Alexeenko, a well-known Slavist, who died in 2020. Professor Alexeenko authored works in the field of East Slavic linguistics – phraseology, translation, lexicography and didactics of the Russian and Ukrainian languages. In his scientific career, he was affiliated with many universities, incl. the University of Lviv, the University of Leipzig, the University of Greiswald, the University of Szczecin and the University of Gdańsk. The reminiscences are supplemented with a list of the scholar's most important works.

Keywords: Mikhail Alexeenko, linguist, lexicologist, lexicographer, obituary, list of publications.

Abstrakt

Profesor Michał Aleksiejenko – nauczyciel, uczony, organizator nauki (19 X 1942 – 14 XI 2020)

Publikowany tekst zawiera osobiste wspomnienie o zmarłym w 2020 roku profesorze Michale Aleksiejencie, znanym slawistę. Profesor Aleksiejenko był autorem prac z zakresu językoznawstwa wschodniosłowiańskiego – frazeologii, przekładu, leksykografii i dydaktyki języka rosyjskiego oraz ukraińskiego. W swej naukowej karierze był związany z wieloma uniwersytetami, m.in. Uniwersytetem Lwowskim, Uniwersytetem w Lipsku, Uniwersytetem w Greiswaldzie, Uniwersytetem Szczecińskim oraz Uniwersytetem Gdańskim. Do tekstu dołączona jest lista ważniejszych prac prof. M. Aleksiejenki.

Наиболее важные труды профессора Михаила Алексеенко

Словари

- Alekseenko, M. (2002). *Polsko-rosyjsko-ukraiński słownik języka oficjalno-urzędowego (= Pol'sko-rusko-ukraiński slovar' delovoj reči = Pol's'ko-rosijsko-ukraiński slovník dílovogo movlennâ*. Institut ruskogo âzyka RAN imeni V.V. Vinogradova, Ŗčecinskij Universitet. Institut slavânskoj Filologii. Moskva: Azbukovnik [Алексеенко, М. (2002) *Польско-русско-украинский словарь деловой речи = Польсько-російсько-український словник ділового мовлення*]]. Институт русского языка РАН имени В.В. Виноградова. Щецинский университет. Институт славянской филологии. Москва: Азбуковник].
- Aleksiejenko, M. (2003). *Rosyjsko-polski słownik terminów lingwistycznych (= Russko-pol'skij slovar' lingvističeskich terminov [Русско-польский словарь лингвистических терминов])*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Alekseenko, M., Belousova, T., Litvinnikova, T. (2003). *Slovar' ot frazeologičeskoj leksiki sovremennogo ruskogo âzyka*. Moskva: Azbukovnik [Алексеенко, М., Белоусова, Т., Литвинникова, О. (2003). *Словарь отфразеологической лексики современного русского языка*. Москва: Азбуковник].
- Alekseenko, M., Belousova, T., Litvinnikova, T. (2004). *Čelovek v ruskoj dialektnoj frazeologii: slovar'*. Moskva: ITI Tehnologii [Алексеенко, М., Белоусова, Т., Литвинникова, О. (2004). *Человек в русской диалектной фразеологии: словарь*. Москва: ИТИ Технологии].
- Alekseenko, M., Litvinnikova, T. (2005). *Glagol'nye otonimy ruskoj dialektnoj reči: slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo Èl'pis [Алексеенко, М., Литвинникова, О. (2005). *Глагольные омонимы русской диалектной речи: словарь*. Москва: Издательство Элпис].
- Alekseenko, M., Gornâtko-Šumilovič, A. (2005). *Ukraiński'ko-pol's'kij slovník lingvističnîh terminiv = Ukraiński-polski słownik terminów lingwistycznych*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego [Алексеенко, М., Горнятко-Шумилович, А. (2005). *Українсько-польський словник лінгвістичних термінів = Ukraiński-polski słownik terminów lingwistycznych*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego].
- Alekseenko, M., Litvinnikova, T. (2007). *Čelovek v proizvodnyh imenah ruskoj narodnoj reči: slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo Èl'pis [Алексеенко, М., Литвинникова, О. (2007). *Человек в производных именах русской народной речи: словарь*. Москва: Издательство Элпис].
- Litvinnikova, T., Alekseenko, M., Golovina, L. (2008). *Slovar' slovoobrazovatel'nyh sinonimov ruskoj narodnoj reči*. Elec: Eleckij gosudarstvennyj universitet imeni I.A. Bunina [Литвинникова, О., Алексеенко, М., Головина, Л. (2008). *Словарь словообразовательных синонимов русской народной речи*. Елец: Елецкий государственный университет имени И.А. Бунина].
- Litvinnikova, T., Alekseenko, M., Golovina, L. (2008). *Slovar' glagolov-otonomimov ruskogo âzyka: (literaturno-dialektnââ sootnositel'nost')*. Elec: Eleckij gosudarstvennyj universitet imeni I.A. Bunina [Литвинникова, О., Алексеенко, М., Головина, Л. (2008). *Словарь глаголов-омонимов русского языка: (литературно-диалектная соотносительность)*. Елец: Елецкий государственный университет имени И.А. Бунина].
- Alekseenko, M., Litvinnikova, T. (2009). *Otonimy ruskoj dialektnoj reči: slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo Èl'pis [Алексеенко, М., Литвинникова, О. (2009). *Омонимы русской диалектной речи: словарь*. Москва: Издательство Элпис].

Учебники

- Alekseenko, M.A. (1993). *Russkij âzyk v testah*. Kiev: ISDO [Алексеенко, М.А. (Ред.). (1993). *Русский язык в тестах*. Киев: ІСДО].

- Alekseenko, M. (1995). *Očerki sopostavitel'nogo kursa sovremenного russkogo i ukraïnskogo âzykov*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego [Алексеенко, М. (1995). *Очерки сопоставительного курса современного русского и украинского языков*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego].
- Alekseenko, M. (2000). *Očerki sopostavitel'nogo kursa sovremenного russkogo i ukraïnskogo âzykov*. Č. 1: *Fonetika, orfoèpiâ, grafika, orfografiâ*. Wyd. 2 popr. i uzup. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego [Алексеенко, М. (2000). *Очерки сопоставительного курса современного русского и украинского языков*. Wyd. 2 popr. i uzup. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego].
- Alekseenko, M., Komorowska, E., Rycielska, B., Siekierzycki, E. (2001). *Osnovy teorii i praktiki kursa «Sovremennyj russkij literaturnyj âzyk»*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego [Алексеенко, М., Коморовска, Э., Рыцельска, Б., Секежицки, Э. (2001). *Основы теории и практики курса «Современный русский литературный язык»*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego].

Научные статьи

- Alekseenko, M. *Translâtologičeskie vzglâdy A.A. Potebnii koncepciâ funkcional'noj polnocennosti perevoda*. V: A.A. Potebnâ – issledovatel' slavânskikh vzaimosvâzej: tezisy Vsesoûznoj naučnoj konferencii, oktâbr', 1991 g. Č. 2 [Алексеенко, М. (1991). *Транслятологические взгляды А.А. Потевни и концепция функциональной полноценности перевода*. Хар'kov: Хар'kovskij gosudarstvennyj universitet imeni A.M. Gor'kogo: 67–68. В: А.А. Потевня – исследователь славянских взаимосвязей: тезисы Всесоюзной научной конференции, октябрь, 1991 г. Ч. 2. Харьков: Харьковский государственный университет имени А.М. Горького: 67–68].
- Alekseenko, M. (1993). *Novatorstvo «zabavnogo russkogo sloga» G. Deržavina (k 250-letiu so dnâ roždeniâ)*. V: *Mova ta її функціонування. Visnik L'viv'skogo universitetu. Seriâ filologična*, 23: 74–86 [Алексеенко, М. (1993). *Новаторство «забавного русского слога» Г. Державина (к 250-летию со дня рождения)*. В: *Мова та її функціонування. Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 23: 74–86].
- Alekseenko, M. (1996). *O translâtologičeskikh sootvetstviâh frazeologizmov v blizkorodstvennom perevode (na materiale russkogo i ukraïnskogo âzykov)*. *Slavica Stetinensia*, 5: 141–155 [Алексеенко, М. (1996). *О транслятологических соответствиях фразеологизмов в близкородственном переводе (на материале русского и украинского языков)*. *Slavica Stetinensia*, 5: 141–155].
- Alekseenko, M. *Pragmatika nominativnog processa «perestroecного novoâza»* *Studia Rossica Posnaniensia*, 27: 195–202 [Алексеенко, М. (1996). *Прагматика номинативного процесса «перестроечного новояза»*. *Studia Rossica Posnaniensia*, 27: 195–202].
- Alekseenko, M. (1996). *Frazeologiâ kaksredstvo vyraženiâ nacional'noj mental'nosti (bezëkvivalentnââ frazeologiâ vostočnoslavânskikh âzykov)*. *Acta Polono-Ruthenica*, 1(1): 201–208 [Алексеенко, М. (1996). *Фразеология как средство выражения национальной ментальности (безэквивалентная фразеология восточнославянских языков)*. *Acta Polono-Ruthenica*, 1(1): 201–208].
- Alekseenko, M. (2001). *Deâki aktual'ni procesi dinamiki sučasnoï ukraïns'koï movi*. *Slavica Stetinensia*, 11: 121–130 [Алексеенко, М. (2001). *Деякі актуальні процеси динаміки сучасної української мови*. *Slavica Stetinensia*, 11: 121–130].
- Alekseenko, M. (2009). *Kto že kogo «diskriminiruet» v âzyke?*. V: *Gorizonty sovremennoj lingvistiki. Tradicii i novatorstvo. Sbornik v čest' E.S. Kubrâkovej*. Moskva: Âzyki slavânskikh kul'tur: 835–846 [Алексеенко, М. (2009). *Кто же кого «дискриминирует» в языке?*. В: *Горизонты современной лингвистики. Традиции и новаторство. Сборник в честь Е.С. Кубряковой*. Москва: Языки славянских культур: 835–846].

Литература о профессоре Михаиле Алексеенко

- Bombicki, M.R. (Red.). (2002). *Encyklopedia Actus Purus. Kto jest Kim w Polsce nowego Millenium (2000–2002)*. Poznań: Pol-Euro-Business: 16–16.
- Grigoruk, S. (2011). *Alekseëenko Mihajlo Andrijovič. V: Encyklopedia. L'vivs'kij nacional'nij universitet imeni Ivana Franka*. T. 1. L'viv: LNU imeni Ivana Franka: 131–132 [Григорук, С. (2011). *Алексеенко Михайло Андрійович. В: Encyklopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*. Т. 1. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 131–132].
- Hordy, M., Mokijenko, W., Szutkowski, T., Walter, H. (2012). *Z okazji Jubileuszu Michaila Aleksiejenki. V: Hordy, M. et al. (Red.). Słowo. Tekst. Czas XI: Frazeologia słowiańska w aspekcie opomazjologicznym, lingwokulturologicznym i frazeograficznym*. Szczecin–Greifswald: Zapol: 15–18.
- Hordy, M. (2017). *Jej imię znaczy życie. Z okazji jubileuszu Profesora Michaila Aleksiejenki*. W: Archangielska, A., Hordy, M. (Red.). *Kobieta. W zwierciadle języka i kultury*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego: 11–17.
- Ivan, K., Kovalska-Pašt, I. (2002). *M.A. Alekseenko v Institute slavânskoj filologii Šecinskogo universiteta. V: Slovo. Fraza. Tekst IV: Sbornik naučnyh statej k 60-letiu prof. M.A. Alekseenko*. Moskva: Azbukovnik: 19–20 [Иван, К., Ковальска-Пашт, И. (2002). *Профессор М.А. Алексеенко в Институте славянской филологии Щецинского университета. В: Слово. Фраза. Текст IV: Сборник научных статей к 60-летию проф. М.А. Алексеенко*. Москва: Азбуковник: 19–20].
- Karaulov, Ū, Mustajoki, A. (Red.) (1994). *Kto est' kto v sovremennoj rusistike*. Moskva–Hel'sinki: Discimus: 14–14 [Караулов, Ю., Мустайоки, А. (Ред.). (1994). *Кто есть кто в современной русистике*. Москва–Хельсинки: Discimus: 14–14].
- Kosmeda, T. (2002). *Mihail Andreevič Alekseenko. V: Slovo. Fraza. Tekst IV: Sbornik naučnyh statej k 60-letiu prof. M.A. Alekseenko*. Moskva: Azbukovnik: 12–18 [Космеда, Т. (2002). *Михаил Андреевич Алексеенко. В: Слово. Фраза. Текст IV: Сборник научных статей к 60-летию проф. М.А. Алексеенко*. Москва: Азбуковник: 12–18].
- Kosmeda, T., Bilovus, G. (2020). *Klasična naukova škola profesora M.A. Alekseënka: rozbudova zasad frazeologii v ii mežah (z nagodi 75-litnogo ūvileŭ včenogo)*. V: Hordy, M. (Red.). *Słowo. Tekst. Czas XIII: Frazeologia w dyskursie i przekładzie*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego: 13–29 [Космеда, Т., Біловус, Г. (2020). *Класична наукова школа професора М.А. Алексеенка: розбудова засад фразеології в її межах (з нагоди 75-літнього ювілею вченого)*. В: Hordy, M. (Red.). *Słowo. Tekst. Czas XIII: Frazeologia w dyskursie i przekładzie*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego: 13–29].
- Kozlova, O. (2002). *Slaviâ i professor. V: Slovo. Fraza. Tekst. Sbornik naučnyh statej k 60-letiu prof. M.A. Alekseenko*. Moskva: Azbukovnik: 23–32 [Козлова, О. (2002). *Славия и профессор*. В: Слово. Фраза. Текст. Сборник научных статей к 60-летию проф. М.А. Алексеенко. Москва: Азбуковник: 23–32].
- Walter, H., Hordy, M., Mokienko, V. (2007). *Słowo o ūbilâre. W: Język. Człowiek. Dyskurs V: Księga dedykowana prof. zw. dr. hab. Michailowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin*. Szczecin: Print Group Daniel Krzanowski: 15–20 [Вальтер, Х., Горды, М., Мокиенко, В. (2007). *Слово о юбиляре. В: Język. Człowiek. Dyskurs V: Księga dedykowana prof. zw. dr. hab. Michailowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin*. Szczecin: Print Group Daniel Krzanowski: 15–20].

TETYANA KOSMEDA

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса /
Vasyl' Stus Donetsk National University
Факультет иностранных языков / Faculty of Foreign Languages
Кафедра романских языков и мировой литературы /
Department of Romance Languages and World Literature
ул. Академика Янгеля, 4, UA-21007, г. Винница, Украина / Akademika Yanhelia St. 4,
UA-21022, Vinnitsia, Ukraine
Corresponding Author e-mail: tkosmeda@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8912-2888>

HALYNA BILOVUS

Львовский национальный университет имени Ивана Франко /
Ivan Franko National University of Lviv
Факультет культуры и искусств / Faculty of Culture and Arts
Кафедра библиотековедения и библиографии / Department of Library Science and Bibliography
ул. Валова, 18, г. Львов, UA-79008, Украина / Valova St. 18, UA-79008, Lviv, Ukraine
Corresponding Author e-mail: bilovushalyna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7527-5832>
(nadeslano / received 05.02.2021; zaakceptowano / accepted 7.02.2021)

Competing interests: The authors have declared they have no competing interests.

Authors' contribution: The following declarations about the particular authors' contributions to this work have been made: concept of the article: first author; drafting the manuscript: first and second author.

SPRAWOZDANIA NAUKOWE
НАУЧНЫЕ ОТЧЁТЫ
SCIENTIFIC REPORTS

Article No 270

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.25>

Научный отчет / Scientific report

Copyright © 2021 SRG and V. Dubichynskiy, M. Dąbrowska¹

Citation:

Dubichynskiy, V., Dąbrowska, M. (2021). О лексикологии и лексикографии в Варшавском университете (XV Международная конференция «Современные проблемы лексикографии LEX-2021».

Варшавский университет. Кафедра русистики. Варшава, 20–21.05.2021 г.). *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 401–405. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.25>

Dubichynskiy, V., Dąbrowska, M. (2021). О лексикологии и лексикографии в Варшавском университете (XV Meždunarodnaá konferenciá „Sovremennye problemy leksikografii LEX-2021”. Varšavskij universitet. Kafedra rusistiki. Varšava, 20–21.05.2021 г.). *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 401–405. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.25>



О ЛЕКСИКОЛОГИИ И ЛЕКСИКОГРАФИИ
В ВАРШАВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ
(XV Международная конференция *Современные проблемы
лексикографии LEX-2021*. Варшавский университет.
Кафедра русистики. Варшава, 20–21.05.2021 г.)

*VOLODYMYR DUBICHYNSKYI

**MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska /
Krakowskie Przedmieście St. 26/28, PL-00-927 Warsaw, Poland

*Corresponding Author e-mail: v.dubichynskiy@uw.edu.pl

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8115-7015>

**Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4724>

(nadesłano / received 7.06.2021; zaakceptowano / accepted 8.06.2021)

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

Abstract

On lexicology and lexicography at the University of Warsaw (15th International Scientific Conference *The Modern Problems of Lexicography LEX-2021*. University of Warsaw. Institute of Russian Studies. Warsaw, 20–21.05.2021)

The paper is a report from the scientific conference on modern lexicology and lexicography LEX-2021 (University of Warsaw. Institute of Russian Studies. Warsaw, online, 20–21 May 2021). The first edition of the conference was held in 1993 in Alushta–Kharkiv (Ukraine). The Warsaw conference was attended by 80 participants from: Austria, Belarus, Bulgaria, the Czech Republic, Estonia, France, Canada, Poland, Russia, USA and Ukraine. The attendees became acquainted with new dictionaries. Also, the problems of methodology and didactics.

Keywords: lexicology, lexicography, dictionary, Russian language, conference, report.

Резюме

Статья представляет собой описание научной конференции о современной лексикографии и лексикологии *LEX-2021* (Варшавский университет. Кафедра русистики. Варшава, дистанционная форма, 20-21 мая 2021 г.). Первая конференция цикла состоялась в 1993 году в Алуште–Харькове (Украина). В варшавской конференции приняли участие 80 участников (Австрия, Беларусь, Болгария, Канада, Польша, Россия, США, Украина, Франция, Чехия, Эстония). Участники познакомились с новыми словарями. Рассматривались также методологические и дидактические проблемы.

Ключевые слова: лексикология, лексикография, словарь, русский язык, конференция, отчет.

20–21 мая 2021 г. состоялась в дистанционной форме юбилейная XV Международная конференция *Современные проблемы лексикографии LEX-2021*, организованная Лабораторией лексикографических исследований кафедры русистики Варшавского университета (создатель и руководитель лаборатории – Владимир Дубичинский). Соорганизаторами конференции были: Институт славистики Альпен–Адриа университета в г. Клагенфурте (Австрия), Гродненский госуниверситет им. Янки Купалы (Беларусь), Институт языкознания им. Якуба Коласа БАН (Беларусь), Институт лингвистических исследований РАН (Россия) и Институт славяноведения РАН (Россия). Предыдущие лексикографические конференции, начатые Харьковским лексикографическим обществом (Украина) еще

в 1993 году, проходили каждые два года в Украине, Беларуси и России². Конференция, организованная в «виртуальной» Варшаве, стала одним из крупнейших научных событий 2021 г. в Польше.

В конференции приняли участие более 80 участников из Австрии, Беларуси, Болгарии, Канады, Польши, России, США, Украины, Франции, Чехии и Эстонии. Главный рабочий язык – русский.

Проблематика конференции касалась наиболее актуальных вопросов современной словарной науки:

- методологические и лингвистические аспекты лексикографии, включая компьютерную и корпусную лексикографию;
- новые словарные проекты;
- переводная лексикография;
- терминография, терминологические базы и банки данных;
- когнитивное терминоведение и концептография;
- авторская (писательская) лексикография;
- историческая лексикография;
- учебная лексикография, использование лексикографических продуктов в компьютерной лингводидактике и в интернет-дидактике;
- идеографические, статистические, ономастические и др. словари;
- лексикографическое описание диалектов, социолектов, жаргонов и других коммуникативных вариантов языков;
- социокультурные и экономические аспекты словарной деятельности.

Конференция состояла из пленарного и шести секционных заседаний. Секция пятая была полностью посвящена словарным проектам Института русского языка им. В.В. Виноградова, в том числе *Академическому толковому словарю*

² Организационный комитет: Владимир Дубичинский (кафедра русистики Варшавского университета, Польша), Магдалена Домбровска (кафедра русистики Варшавского университета, Польша), Тильманн Ройтер (Институт славистики Альпен-Адриа университета, Клагенфурт, Австрия), Игорь Копылов (Институт языкознания им. Якуба Коласа Центра исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси, Минск, Беларусь), Людмила Рычкова (Гродненский государственный университет им. Янки Купалы, Гродно, Беларусь), Сергей Мызников (Институт славяноведения РАН, Москва; Институт лингвистических исследований РАН, Санкт-Петербург; Россия), Сергей Хватов (Лаборатория лексикографических исследований, кафедра русистики Варшавского университета, Польша), Гизела Грабиньска (кафедра русистики Варшавского университета, Польша), Адам Яскульский (кафедра русистики Варшавского университета, Польша).

Организаторы и места проведения:

1. Харьковское лексикографическое общество при Национальном техническом университете „Харьковский политехнический институт” (Украина): г. Алушта–Харьков (I–1993, II–1995); г. Харьков (V–1999, X–2011, совместно с Институтом славистики Альпен-Адриа университета в г. Клагенфурте, Австрия);
2. Гродненский госуниверситет им. Янки Купалы (Беларусь): г. Гродно (III–1997, IV–1998, VI–2002, VII–2005, VIII–2007, IX–2009, XI–2013);
3. Институт лингвистических исследований РАН (Россия): г. Санкт-Петербург (XII–2015);
4. Институт языкознания им. Якуба Коласа БАН (Беларусь): г. Минск (XIII–2017, XIV–2019).

русского языка, *Словарю русской поэзии XX в.*, проблеме обновления толкового словаря в части разговорной и сниженной лексики (докладчики: Л.П. Крысин, Л.Л. Шестакова и др.). Следует отметить мегапроекты словарей, которые были продемонстрированы на конференции: Институт украинского языка НАН Украины – Е.А. Карпиловская: *Система «Український глосарій»: база знань про українське слово та інструмент лексикографа*; Уральская семантическая школа, г. Екатеринбург – Л.Г.Бабенко: *Принципы лексикографической параметризации в структуре идеографического словаря* (на сегодня издано 20 словарей); Томская лексикографическая школа, г. Томск – Е.А. Юрина: *Словарь пищевой метафоры* (в трёх томах). Коллектив варшавской Лаборатории лексикографических исследований представил свои последние словарные издания: *Украинско-немецкий словарь лексических параллелей* (Dubičinskij, Rojter, 2020) и *Словарь русско-польских фразеологических параллелей* (Dubičinskij, Jaskólski, Muszyńska-Wolny, 2021). Многие докладчики представляли книжные новинки, которые пригодятся не только лингвистам, но и литературоведам, а также студентам-славистам.

Учитывая назревшую необходимость поднять восточнославянскую лексикографию на новый, более высокий уровень развития, конференция поставила перед собой задачи обсудить вопросы составления и издания словарей русского, украинского, белорусского, польского и других языков, выработки теоретических основ лексикографической практики, компьютеризации словарной работы.

По итогам лексикографических конференций каждые два года публикуются периодические сборники научных статей по лексикографии *Vocabulum et vocabularium: Слово и словарь*. На сегодня вышло 16 выпусков. Публикация материалов Варшавской конференции планируется в издательстве PeterLang в виде очередного номера научного филологического журнала „Wiener Slavistischer Almanach” (*Vocabulum et vocabularium. Слово и словарь*, выпуск 17³).

В рамках конференции состоялось ежегодное заседание Комиссии по лексикологии и лексикографии Международного комитета славистов (КЛЛ МКС), в котором приняли участие ведущие лексикографы-слависты из Австрии, Беларуси, Польши, России, Сербии, Словении, Украины. За последнее время Комиссией по лексикологии и лексикографии МКС изданы две коллективные монографии (ответственный редактор – М.И. Чернышева, место издания – Москва): *Славянская лексикография в 2013 г.* (*Slavânskaâ... 2013*) и *Лексикология и лексикография славянских языков в 2017 г.* (*Leksikologiâ... 2017*). В научной части заседания КЛЛ МКС могли принять участие все участники конференции.

К предстоящему в 2023 году Международному съезду славистов в Париже Комиссия приняла решение подготовить новый коллективный труд, включающий две темы: *Славянская тематическая и идеографическая лексикография* и *Уникальные словарные проекты в истории славянской лексикографии*.

Стоит подчеркнуть, что КЛЛ МКС видит свои задачи не только в издании и подготовке различных теоретических и словарных материалов, но и в концентрации всех лексикографических сил славянских стран, в координации работы

³ См. <https://www.peterlang.com/view/serial/WSASL>

создателей словарей, в организации и проведении конференций, семинаров, обсуждений.

Важнейшим выводом по итогам конференции, который был озвучен как организаторами, так и польскими и зарубежными участниками, стала констатация факта, что такого рода научные мероприятия помогают по-новому и с разных точек зрения рассмотреть ключевые вопросы лексикологии и лексикографии.

Следующая XVI Международная конференция *Современные проблемы лексикографии* планируется Лабораторией лексикографических исследований кафедры русистики факультета прикладной лингвистики Варшавского университета в мае 2023 г. в Варшаве.

Библиография / References

- Leksikologiã...* (2017). *Leksikologiã i leksikografiã slavãnskikh ãzykov*. Otv. red. M.I. Černyševa. Moskva: LEKSRUS [Лексикология и лексикография славянских языков (2017). Otv. red. M.I. Чернышева. Москва: ЛЕКСПУС].
- Slavãnskaã...* (2013). *Slavãnskaã leksikografiã*. Otv. red. M.I. Černyševa. Moskva: Azbukovnik [Славянская лексикография. Otv. red. M.I. Чернышева. Москва: Азбуковник].
- Dubičinskij, V., Rojter, T. (2020). *Leksikografuvaniã leksičeskikh paralelej: teoretični položenã ta ukraïnsko-nemeckij slovník*. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband, 99. Berlin: PeterLang [Дубичинський, В., Ройтер, Т. (2020). *Лексикографування лексичних паралелей: теоретичні положення та українсько-німецький словник*. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband, 99. Berlin: PeterLang].
- Dubičinskij, V., Jaskólski, A., Muszyńska-Wolny, D. (2021). *Leksikografičeskaã interpretaciã russko-polskikh frazeologičeskikh paralelej*. Varšava: Izdatel'stvo Varšavskogo universiteta [Дубичинский, В., Яскульски, А., Мушиньска-Вольны, Д. (2021). *Лексикографическая интерпретация русско-польских фразеологических параллелей*. Варшава: Издательство Варшавского университета].

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Wiener Slawistischer Almanach – Sonderbände. Editors: Tilmann REUTHER, <https://www.peterlang.com/view/serial/WSASL> (доступ: 30.10.2021).

Competing interests: The authors declare that they have no conflict of interests.

Authors' contribution: The following declarations about the particular authors' contributions to this work have been made: concept of the article: first author; drafting the manuscript: first and second author.

Magdalena Dąbrowska is a reviewer in this issue of the journal.

O AUTORACH / ОБ АВТОРАХ / ABOUT AUTHORS

HALYNA BILOVUS / ГАЛИНА БІЛОВУС

Doktor nauk filologicznych, docent Katedry Bibliotekoznawstwa i Bibliografii Wydziału Kultury i Sztuki Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie. Za interesowania naukowe: język Tarasa Szewczenki, bibliografistyka (m.in. bibliografia zawartości czasopism ukraińskich). Autorka ponad 80 publikacji naukowych, w tym monografii *Фразеологічна інтертекстуальність повістей Т.Г. Шевченка (на матеріалі українських перекладів кінця XIX–XX ст.)* (Львів–Щецін 2012), współautorka monografii wieloautorskiej *Kobieta. W zwierciadle języka i kultury* (Szczecin 2017), wykazów bibliograficznych *Культурно-мистецькі процеси на сторінках української періодики Галичини першої половини XX століття* (Львів 2009), *Просценіум* (Львів 2006, 2013, 2018), *Майя Гарбузюк* (Львів 2016).

MAGDALENA DĄBROWSKA

Rusycystka i komparatystka, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa. Długoletnia dyrektor Instytutu Rusycystyki i kierownik Zakładu Historii Literatury Rosyjskiej Uniwersytetu Warszawskiego; w latach 2018–2021 kierownik Katedry Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego. Historyk literatury rosyjskiej, badacz Oświecenia i Romantyzmu, rosyjsko-zachodnioeuropejskich (w szczególności rosyjsko-polskich) związków literackich, kulturalnych i naukowych oraz dziejów czasopiśmiennictwa literackiego XVIII–XIX wieku. Badacz spuścizny literackiej i historiograficznej Nikołaja Karamzina. Autorka monografii na temat sentymentalizmu rosyjskiego oraz redaktor i współredaktor licznych monografii wieloautorskich (m.in. *Nikołaj Karamzin i jego czasy*, współred. P. Głuszkowski, Warszawa 2017; *Adam Mickiewicz i Rosjanie*, współred. P. Głuszkowski, Z. Kaźmierczyk, Warszawa 2020). Autorka ponad 150 publikacji naukowych w języku polskim, rosyjskim i angielskim, poświęconych w większości zapomnianym i słabo rozpoznanym zjawiskom, wydarzeniom, twórcom oraz dziełom. W latach 2016–2020 członek Rady Bibliotecznej Uniwersytetu Warszawskiego. Od 2021 roku członek Zespołu Rektorskiego ds. ekologii i kryzysu klimatycznego na Uniwersytecie Warszawskim.

SVETLANA DORONINA / СВЕТЛАНА ДОРОНИНА

Młodszy pracownik naukowy Pracowni Filozofii Kultury w Instytucie Filozofii Narodowej Akademii Nauk Białorusi. W sferze jej zainteresowań leży filozofia dzieciństwa, filozofia dla dzieci, historia filozofii, problemy etyki i religii, hermeneutyka etyczna, dociekania bio- i psychosemiotyczne. Ostatnio opublikowane artykuły: *Философское исследование феномена детства: проблемы и перспективы* («Социум и власть» 1/2021), *Толерантность в системе высшего образования: от определения понятия к практике* («Педагогическая наука и образование» 3/2020), *Социальная структура прошлого: индивидуальная и коллективная память* („Tempus et Memoria” 1–2/2020), *Педагогические проблемы поколения ”Z”: анализ с позиции теории поколений и не только...* («Артэфакт» 12/2020) i in.

VOLODYMYR DUBICHYNSKYI / ВЛАДИМИР ДУБИЧИНСКИЙ

Leksykolog i leksykograf, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; absolwent Charkowskiego Uniwersytetu Państwowego (Ukraina). Obecnie zatrudniony jako kierownik Pracowni Badań Leksykograficznych w Katedrze Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego. Autor, współautor i redaktor ponad 230 publikacji, w tym siedmiu terminografii języka rosyjskiego, dwóch słowników języka ukraińskiego (deskrypcyjnego i ortograficznego), pięciu monografii naukowych, jedenastu podręczników z zakresu leksykologii, leksykografii, terminologii rosyjskiej i ukraińskiej, a także prac na temat kulturologii, przekładu, komunikacji międzyjęzykowej, socjolingwistyki, dydaktyki nauczania języków obcych (w tym rosyjskiego jako obcego) i in. Miał liczne wystąpienia naukowe na uniwersytetach w Austrii, Finlandii, Hiszpanii, Niemczech, Słowacji, Rosji i Białorusi. Był organizatorem piętnastu międzynarodowych konferencji naukowych nt. współczesnych problemów leksykografii. Przewodniczący Charkowskiego Towarzystwa Leksykograficznego (od 1992) oraz przewodniczący Charkowskiego Oddziału Ukraińskiej Asocjacji Wykładowców Języka Rosyjskiego i Literatury (УАПРЯЛ) (od 1993); członek komisji leksykologiczno-leksykograficznej i terminoznawczej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów.

DANIEL DZIENISIEWICZ

Doktor nauk humanistycznych, językoznawca; wykładowca na Wydziale Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jego zainteresowania badawcze obejmują przede wszystkim związki języka i kultury oraz wartości i wartościowanie w języku – zagadnieniom tym poświęcił swoją rozprawę doktorską pt. *Językowy obraz wartości w polsko- i rosyjskojęzycznych aktach życzeń przesyłanych na kartach pocztowych* (2021). Dotychczas zajmował się m.in. problematyką językoznawstwa korpusowego, e-leksykografią historyczną, frazematyką oraz słowotwórstwem języka polskiego i rosyjskiego. Obecnie jego badania koncentrują się na charakterystyce wiadomości zamieszczanych na kartach pocztowych w ujęciu genologicznym, pragmatycznojęzykowym oraz językowo-kulturowym. Analizuje również praktykę transkrypcji rosyjskich tekstów na znaki polskiego alfabetu. Autor i współautor artykułów, m.in. *Błędy (orto)graficzne w rosyjskojęzycznych wiadomościach przesyłanych na kartach pocztowych* („Studia Rossica Posnaniensia” XLIV/1) i *Kwantytatywne aspekty doboru haseł*

w słownikach (na materiale „Słownika języka polskiego” pod red. W. Doroszewskiego) (w: *Wokół 300 tysięcy polskich słów. Wstęp do hasłownikologii* pod red. J. Wawrzyńczyka i P. Wierchonia, Warszawa 2017).

MAKSIM FIODOROV / МАКСИМ ФЕДОРОВ

Doktor nauk filologicznych w zakresie literaturoznawstwa, absolwent Wydziału Historyczno-Filologicznego Rosyjskiego Uniwersytetu Prawosławnego w Moskwie; adiunkt; sekretarz naukowy i starszy archiwista w Dziale Rękopisów Instytutu Literatury Światowej im. Maksima Gorkiego Rosyjskiej Akademii Nauk. Kierował Muzeum Fiodora Dostojewskiego w Moskwie (2002–2011). Zainteresowania naukowo-badawcze koncentrują się wokół historii teatru rosyjskiego i europejskiego oraz życia literackiego i kultury duchowej XX wieku, a także twórczości Demiana Biednego. Autor licznych artykułów, m.in. *Фонд Демьяна Бедного в ОР ИМЛИ РАН* oraz *Страсти по «Богатырям». Демьян Бедный в Камерном театре* (w: *Codex manuscriptus. Статьи и архивные публикации*, Москва 2018).

ZBIGNIEW KAŻMIERCZYK

Doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, profesor uczelni, zatrudniony w Zakładzie Historii Literatury w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego. Autor około 170 publikacji, w tym monografii: *Dzieło demurga. Zapis gnostyckiego doświadczenia egzystencji we wczesnej poezji Czesława Miłosza* (Gdańsk 2011), *Słowiańska psychomachia Mickiewicza* (Gdańsk 2012), redaktor i współautor monografii zbiorowych: *Religijność Czesława Miłosza* (Gdańsk 2020) oraz *Adam Mickiewicz i Rosjanie* (Warszawa 2020), współredaktor numeru tematycznego półrocznika „Karto-Teka Gdańska” pt. *Rosyjski renesans religijny: źródła – polemiki – konteksty* (1/2020). Autor licznych artykułów publikowanych w Polsce i za granicą (m. in. w przekładzie angielskim, litewskim, rosyjskim i ukraińskim). Założyciel i kierownik naukowo-badawczej Pracowni Literatury Etnogenetycznej. Ukazał gnostycko-manichejski wymiar egzystencji w twórczości Miłosza. Wypracowany do tego wymiaru język dostępu stosuje do ujęcia słowiańskiej specyfiki literatury polskiej. W języku tym tworzy kanon dzieł etnogenetycznej historii literatury od Mickiewicza do Miłosza i Tokarczuk.

Sekretarz (od 1996) i Prezes (od 2016) Oddziału Gdańskiego Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza. Zastępca redaktor naczelnej rocznika „Studia Rossica Gedanensia”.

TATYANA KOSMEDA / ТЕТЯНА КОСМЕДА

Doktor habilitowany, profesor Katedry Języków Romańskich i Literatury Światowej Donieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stusa w Winnicy (Ukraina); była również zatrudniona w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: aksjologia lingwistyczna, pragmalingwistyka, językoznawstwo komunikacyjne, lingwistyka genderowa, językoznawstwo kognitywne, teoria językowej osobowości, stylistyka, frazeologia, leksykografia, lingwistyka porównawcza. Autorka i współautorka około 400 artykułów naukowych, w tym 20 monografii, m.in.

Очерки по функциональной лексикологии (współaut. F. Batsevych, Львов 1997), *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки* (Львів 2000), *Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри* (Львів 2006), *Ego i Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу* (Дрогобич 2012); *Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы (на материале русского и украинского языков)* (Saarbrücken 2017); *Delineation of Linguopersonology and Linguoaxiology* (współaut. A. Zahnitko, Zh. Krasnobaieva-Chorna, Poznań 2019); «Дух» літери, або буква – першоелемент лінгвокультури (Кам'янець-Подільський 2020); współautorka dwóch słowników, m.in. *Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки* (Познань–Харків, 2017) oraz kilku podręczników akademickich.

VALERY MAKSIMOVICH / ВАЛЕРИЙ МАКСИМОВИЧ

Profesor, doktor habilitowany nauk filologicznych; literaturoznawca, filozof i krytyk. Kierownik Ośrodka Filozofii Literatury i Estetyki przy Instytucie Filozofii Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku; zastępca dyrektora ds. nauki. Zainteresowania naukowe obejmują szeroki krąg zagadnień filozoficznych, kulturologicznych, literaturoznawczych dotyczących specyfiki funkcjonowania kultury duchowej i jej elementów strukturalnych (teorię i historię literatury i kultury, tradycji i innowacji, problematykę moralności kultury współczesnego społeczeństwa w warunkach globalizacji, kultury estetycznej i artystycznej oraz komunikacji międzykulturowej, a w szczególności rozważania interakcji „jądrowych” (substratowych) i „peryferyjnych” (superstratowych) artefaktów w kulturach pogranicza). Autor ponad 200 publikacji, w tym kilku monografii, m.in. *Беларускі мадэрнізм: эстэтычная самаідэнтыфікацыя літаратуры пачатку ХХ стагоддзя* (Мінск 2001), *Нацыянальны космас класікі: дыялог традыцый і наватарства ў творчасці Янкі Купалы і Якуба Коласа* (Мінск 2008), *Шляхам спазнання існасці: літаратурны працэс другой паловы ХІХ – пачатку ХХ ст. у постацях* (Мінск 2011). Członek komitetów redakcyjnych czasopism naukowych «Наука. Мысль» (Волжский), «Образование личности» (Москва), «Философские исследования» (Мінск).

PIOTR J. MICHAŁOWSKI

Doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; b. adiunkt w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego; współpracownik dydaktyczny Instytutu Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół języków specjalistycznych i przekładoznawstwa. Autor monografii *Podstawy modelowania terminograficznego* (Warszawa 2017) oraz kilkudziesięciu prac z zakresu terminologii i terminografii, a także przekładu tekstów specjalistycznych i jego dydaktyki; współredaktor książek: *Język rosyjski jako obcy. Dydaktyka przekładu, słowniki i pomoce naukowe* (współred. D. Muszyńska-Wolny, D. Urbanek, Warszawa 2019), *Język rosyjski jako obcy. Dydaktyka w audytorium słowiańskim i niesłowiańskim* (współred. D. Muszyńska-Wolny, D. Urbanek, Warszawa 2019).

MARIYA MIKHNOVETS / МАРИЯ МИХНОВЕЦ

Magister filologii, pracownik naukowy Muzeum Literacko-Memorialnego F.M. Dostojewskiego w Petersburgu (Rosja). Autorka prac na temat recepcji i krytyki teatralnej twórczości Dostojewskiego, m.in. *Театральная критика конца 1910-х – начала 1920-х гг. о Достоевском: к вопросу о театральности эпического творчества писателя* („Достоевский и мировая культура” 34/2016), *Достоевский в процессе идеологизации театральной критики 1920–1930-х гг.* (w: *Печать и слово Санкт-Петербурга (Петербургские чтения 2016): ч. 2: Литературоведение. Лингвистика*, Санкт-Петербург 2017), *Роман-предвестье [сопроводительная статья]* (w: *Ф.М. Достоевский, Униженные и оскорбленные*, Москва 2018), *Газетные публикации СССР в связи с юбилеем Ф.М. Достоевского в 1956 году: попытка перевода художественной системы писателя на язык советской идеологии* (in: *Translatio and History of Ideas: Ideas, Language, Politics*, Peter Lang 2018). Kurator wystaw literackich.

INESSA MOROZOVA / ИНЕССА МОРОЗОВА

Doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa; docent, starszy pracownik naukowy Instytutu Filozofii w Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku. Zainteresowania naukowe obejmują literaturę rosyjską drugiej połowy XIX wieku, spuściznę twórczości Konstantina Leontjewa, rosyjską myśl religijno-filozoficzną XIX–XX wieku oraz współczesną literaturę białoruską, a także transformację rodziny w świecie współczesnym. Autorka ponad 70 prac naukowych, w tym podręczników naukowo-metodycznych, rozdziałów książek i artykułów, m.in. *Культурное и национальное самосознание в творчестве К.Н. Леонтьева* (w: *Философские исследования: сборник научных трудов Института философии НАН Беларуси*, Мінск 2014), *Леонтьев и Ф. Ницше: pro et contra* („Studia Slobozhanica” 2014), *Семья в религиозных построениях К.Н. Леонтьева* (w: *Религия и образование в светских обществах: опыт, проблемы, перспективы*, Мінск 2014), *С верой в человечность* («Неман» 2/2015), *Поэты Первой мировой* («Неман» 2/2015); redaktor kilku monografii zbiorowych, m.in. *Достоевский в XXI веке* (Гомель 2002), *Триада бытия. Слово – время – личность: вторые научные чтения, посвященные памяти В.Н. Соболенко* (Гомель 2006), *Актуальные проблемы филологии* (Гомель 2008).

EWA MOSTOWICZ-KAPCIAK

Doktorantka na Wydziale Nauk Historycznych na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu; absolwentka studiów magisterskich UMK w zakresie filologii rosyjskiej (2006) i historii sztuki (2009). Od 2009 roku pracuje w Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. Zainteresowania badawcze obejmują przede wszystkim malarstwo polskie XIX wieku, dziewiętnastowieczne piśmiennictwo starożytnicze, kształtowanie się historii sztuki jako nauki, grafikę polską, dziewiętnastowieczny rynek księgarski w Warszawie. Autorka m.in. publikacji: *Szkicownicy malarza Marcina Zaleskiego* („Sztuka i Kultura” 5/2017–2018), *O różnych typach inspiracji malarstwem w twórczości Fiodora Dostojewskiego* (w: *Ars in Artibus. Recepcja sztuk plastycznych w literaturze, muzyce i filmie*, red. A. Jezierska i D. Maciejewska, Warszawa 2008).

VIKTOR ODINOCZENKO / ВИКТОР ОДИНОЧЕНКО

Doktor filozofii, docent w Katedrze Filozofii Homelskiego Uniwersytetu Państwowego im. Franciszka Skaryny (Białoruś). Interesuje się filozofią religii, filozofią kultury oraz zagadnieniami roli religii w kulturze białoruskiej. Autor książki *Рэлігіязнаўства: вучэбны дапаможнік* (Mінск 2018) oraz artykułów: *Культурная прастора Беларусі: праблема вызначэння* («Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Сер. 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія» 1/2017), *Рэлігію-аведенне в савременной Беларусі: праблема смены карціны міра* («Журнал Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філасофія. Псіхалогія» 3/2017), *Время культуры как проблема* («Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины» 1/2018), *Десекулярызацыя в савременной Беларусі: праблемны аспект* («Ученые записки УО ВГУ им. П.М. Машерова» 24/2017), *Сучасная беларуская культуралогія: праблема набудовы тэорыі* («Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 1. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія» 1/2018), *Глокалізацыя в савременной беларускай культуры как взаімадзействіе працэсов глабалізацыі і лакалізацыі* («Научные труды Республиканского института высшей школы. Філасофска-гуманітэрныя навукі» 17/2018), *Культурная глабалізацыя в прастранстве і часе* (w: *Культурно-цывілізацыйная дынаміка савременнага міра*, ред. В.Н. Калмыков и др., Гомель 2018), *Православіе как фактор культурной орыентацыі савременной Беларусі* („Doctrina: Studia Społeczno-Polityczne” 15/2018) i in.

GRZEGORZ OJCEWICZ

Doktor habilitowany nauk humanistycznych, b. prof. n. Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie i Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Zainteresowania badawcze: filologia śledcza, życie i twórczość Iwana Bunina, Sergiusza Jesienina, św. Matki Marii z Paryża (Skobcowej), Gieorgija Efrona; literaturoznawca, badacz XX-wiecznej emigracji rosyjskiej. Najważniejsze publikacje: *Zabójstwo Sergiusza Jesienina* (Szczytno, 2009), *Święta Dorota z Mąków: mity i rzeczywistość* (Szczytno, 2016), G. Efron, *Dzienniki 1940–1943*, t. 1–3 (Szczytno 2019–2021; przekład i opracowanie), *Nie byłam Jonaszem? Chryścijaństwo i społeczeństwo w światopoglądzie św. Matki Marii [Skobcowej]* (Olsztyn, 2020), *Wstęp do filologii śledczej* (Olsztyn 2021).

SIARHEI PADSASONNY

Doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa; adiunkt w Instytucie Lingwistyki Stosowanej na Uniwersytecie Warszawskim. Absolwent Homelskiego Uniwersytetu Państwowego im. Franciszka Skaryny (Wydział Filologii); studia na Wydziale Psychologii. Filolog, historyk literatury rosyjskiej, badacz kontekstów kulturowych literatury rosyjskiej XIX wieku, zagadnień mentalności rosyjskiej, rosyjskiej myśli filozoficzno-religijnej, przekładu literackiego. Znaczący twórca Fiodora Dostojewskiego. Autor ponad 40 prac opublikowanych w Polsce, Bułgarii, Rosji, na Białorusi. W dorobku naukowym znajduje się monografia *Грех по Достоевскому* (Mінск 2007). Redaktor naczelny Działu Informacji Telewizji Bielsat (TVP S.A.); dziennikarz, twórca ponad tysiąca reportaży o tematyce politycznej, społecznej, kulturowej.

IVAN SMIRNOV / ИВАН СМІРНОВ

Doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; adiunkt w Instytucie Rusycystyki Uniwersytetu Łódzkiego. Zainteresowania naukowe: językoznawstwo kontrastywne, semantyka funkcjonalna, pragmatyka tekstu, porównanie języków z różnych rodzin językowych, przede wszystkim: chińskiego z językami słowiańskimi. Autor monografii *Зооморфная метафора в китайском и русском языках* (Łódź 2019), *Другие миры Ивана Бунина* (Łódź 2021 [w druku]), a także rozdziałów monografii wieloautorskich i artykułów publikowanych na łamach periodyków polskich i zagranicznych. Laureat międzynarodowych konkursów: *Международный Пушкинский конкурс для учителей русского языка* (Moskwa 2007), *Русское слово* (Petersburg 2009), *Лучший учитель русской словесности зарубежья* (Moskwa 2015).

MIKHAIL SHATERNIK / МИХАИЛ ШАТЕРНИК

Magister filozofii, młodszy pracownik naukowy Pracowni Filozofii Literatury i Estetyki w Instytucie Filozofii Narodowej Akademii Nauk Białorusi. Zainteresowania naukowe: filozofia i metodologia nauk humanistycznych, dyskurs moralny, logika i komunikacja. Liczne publikacje w materiałach pokonferencyjnych (Charków, Jekaterynburg, Lipieck, Mińsk, Syktywkar), a także w seriach naukowych, m.in. *Становление философии дискурса как учения об образовании смысла* («Научные труды Республиканского института высшей школы. Серия Философско-гуманитарные науки» 15/2016 (Minsk)), *Проблема субъекта в философии дискурса* («Философия и социология науки» 2/2016), *Философский подход к исследованию морального дискурса* («Вестник Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 1: Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія» 2/2016), *Сравнение философско-этических концепций дискурса М. Фуко и Ю. Хабермаса* («Вестник Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 1: Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія» 1/2017).

TADEUSZ SUCHARSKI

Doktor habilitowany, profesor Akademii Pomorskiej w Słupsku; historyk literatury polskiej i rosyjskiej. Zainteresowania naukowe: polska literatura Drugiej Emigracji; związki literatury polskiej z literaturą rosyjską i ukraińską; literatura i doświadczenie totalitaryzmu; twórczość Fiodora Dostojewskiego. Członek *International Dostoevsky Society*. Autor monografii: *Dostojewski Herlinga-Grudzińskiego* (Lublin 2002); *Polskie poszukiwania „innej” Rosji. O nurcie rosyjskim w literaturze Drugiej Emigracji* (Gdańsk 2008), za którą uhonorowany został Nagrodą Polskiej Akademii Nauk im. Aleksandra Brücknera w dziedzinie literatury i filologii (2011); *Literatura polska z sowieckiego „domu niewoli”. Poetyka. Aksjologia. Twórcy* (Kraków 2021). Redaktor książki *Dostojewski i inni. Literatura. Idee. Polityka* (Katowice 2016); współredaktor książek: *Przestrzenie lęku. Lęk w kulturze i sztuce XIX–XX wieku* (Słupsk 2006); *Autobiografizm i okolice. Prace ofiarowane Profesor Małgorzacie Czerwińskiej* (Słupsk 2011); *Polska – Ukraina. Dziedzictwo i współczesność. Польща – Україна. Спадщина і сучасність* (Słupsk 2012); *Polacy – Ukraińcy: historia, która łączy i dzieli* (Słupsk – Gdańsk 2015); *Między rusofobią a rusofilią. Poglądy, postawy i realizacje w literaturze polskiej od XIX do XXI wieku* (Gdańsk 2016); „Rozliczanie” przeszłości. *Relacje polsko-żydowskie w tek-*

stach kultury XX i XXI wieku (Słupsk 2016); *Poza rusofobią a rusofilią? Poglądy, postawy i realizacje w literaturze polskiej od XIX do XXI wieku* (Słupsk 2019). Publikował prace w najważniejszych polskich pismach historycznoliterackich („Pamiętnik Literacki”, „Teksty Drugie”, „Przegląd Rusycystyczny”, „Roczniki Humanistyczne”, „Przegląd Filozoficzny”) oraz w tomach zbiorowych w Polsce, Rosji, Ukrainie, Białorusi, Litwie, Węgrzech, Niemczech, Hiszpanii.

ANNA SZCZĘŚNY

Doktor nauk humanistycznych, adiunkt dydaktyczny w Instytucie Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Specjalizuje się w przekładzie tekstów z dziedziny kultury, historii oraz szeroko rozumianej humanistyki. W kręgu jej zainteresowań naukowych szczególnie miejsce zajmuje onomastyka translatoryczna. Autorka szeregu publikacji z zakresu praktyki przekładu i onomastyki przekładowej (m.in. w periodykach: „Komunikacja Specjalistyczna”, „Między Oryginałem a Przekładem”, „Rocznik Przekładoznawczy”); współautorka książki *Tłumaczenie pisemne na język polski. Kompendium* (współaut. Z. Kozłowska, Warszawa 2018/2020), współredaktorka trzech tomów serii „Między Oryginałem a Przekładem”: *Teoria tłumaczenia czy teorie tłumaczeń?. Cz. 1* (współz K. Hejwowski, Kraków 2016), *Dydaktyka przekładu* (z M. Piotrowska, Kraków 2013) oraz tomów zbiorowych: *Tłumacz: sługa, pośrednik, twórca?* (współred. M. Guławska-Gawkowska, K. Hejwowski, Warszawa 2012), *50 lat polskiej translatoryki* (współred. K. Hejwowski, U. Topczewska, Warszawa 2009), *Językowy obraz świata w oryginale i przekładzie* (współred. K. Hejwowski, Siedlce 2007); autorka podręczników do nauki języka rosyjskiego i gramatyki rosyjskiej (Langenscheidt Polska). Tłumaczka pisemna i ustna (konferencyjna) języka rosyjskiego.

FILIP ŚWIERCZYŃSKI

Student filologii rosyjskiej na Uniwersytecie Warszawskim (studia magisterskie), absolwent Katedry Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego. Pasjonat literatury, w szczególności twórczości Franza Kafki, Aldousa Huxleya, Stanisława Lema i Nikołaja Gogola. Zainteresowania badawcze obejmują zakres literaturoznawstwa rusycystycznego i anglojęzycznego, a także komparatystykę i narratologię. Stypendysta Uniwersytetu Państwowego w Samarze (Samara 2018) oraz Fundacji „Российско-польский центр диалога и согласия” („Школа молодого переводчика Россия–Польша”, Moskwa 2019, Moskwa 2020). Członek międzynarodowego stowarzyszenia literaturoznawczego Aldous Huxley Society (AHS, Westfalski Uniwersytet Wilhelma w Münsterze), towarzystwa The International Academic Forum (IAFOR, Osaka University) oraz Koła Naukowego Współpracy i Dialogu ze Wschodem w Katedrze Rusycystyki UW. Autor pierwszego polskiego przekładu i krytycznego wydania poematu *Flet kręgosłupa* W. Majakowskiego (Majakowski, W., *Flet kręgosłupa*, tłum. F. Świerczyński, red. A. Borkowski, R. Mnich, D. Szymonik, F. Świerczyński, Siedlce 2022). Członek kolegów redakcyjnych serii naukowych *Ad Fontes* (Siedlce) oraz *Spicilegium Slavicum* (Siedlce). Hobbystycznie tłumacz poezji rosyjskiej i angielskiej, podejmujący własne próby okołoliterackie.

PIOTR WIERZCHOŃ

Profesor, doktor habilitowany nauk humanistycznych, językoznawca. Zainteresowania naukowe: chronologizacja słownictwa polskiego XIX i XX wieku, leksykografia historyczna, automatyzacja przetwarzania języka naturalnego, leksykografia przekładowa, korpusy językowe, humanistyka cyfrowa (wydobywanie wiedzy ze źródeł cyfrowych), uczenie maszynowe (klasyfikatory), fotodokumentacja. Autor kilkudziesięciu książek i kilkudziesięciu artykułów w językach: polskim, angielskim, koreańskim, japońskim, rosyjskim. Ważniejsze monografie: *Fotodokumentacja. chronologizacja. emendacja. Teoria i praktyka weryfikacji materiału leksykalnego w badaniach lingwistycznych* (Poznań 2008), *Jaskółki przejawów internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny w materiałach z lat 1894–1984. Tylko sto przykładów* (Łask 2008), *Anti* (Poznań 2008), *Kotuś. «verba polona abscondita...» (w fotodokumentacji). Szkic lingwochronologiczyny. centuria pierwsza* (Poznań 2008), *Dlaczego fotodokumentacja? dlaczego chronologizacja? dlaczego emendacja? instalacja gazowa, parking podziemny i „odległość niezerowa”* (Poznań 2009), *Depozytorium leksykalne języka polskiego. nowe fotomateriały z lat 1901–2010* (Warszawa 2010).

KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK

Profesor zwyczajny, filolog klasyczny, językoznawca, literaturoznawca, z zamiłowania historyk-regionalista, nauczyciel akademicki, zatrudniony w Katedrze Filologii Klasycznej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Główne zainteresowania naukowe: filologia klasyczna, językoznawstwo klasyczne (grecko-łacińskie), indoeuropeistyka, językoznawstwo indoeuropejskie, językoznawstwo historyczno-porównawcze, religioznawstwo porównawcze, hellenistyka, mykenologia, pismo linearne B, dialektologia grecka, onomastyka, kontakty językowe, literatura grecka, epigramatyka, literatura łacińska, rzymska elegia miłosna, starożytności słowiańskie, regionalistyka. W ostatnim czasie bada prehistoryczne kontakty językowe indoeuropejsko-uralskie, w tym także dawne i nowsze relacje słowiańsko-ugrofińskie. Z nowszych prac: *Is Old Norse gammi an inherited or a borrowed word?* (współaut. M. Rychło, A.P. Kowalski, „Скандинавская филология / Scandinavian Philology” 18(1)/2020), *Are there traces of a Finno-Ugric substratum in Proto-Slavic?* („Slavistična Revija” 68(1)/2020), *Ugrofinizmy w języku jaćwieskim* („Acto-Baltico-Slavica” 44/2020), *Праславянские *grōtъ и *grozǎ: этимологические рассуждения* (współaut. J. Sosnowski, „Slavistična Revija” 68(1)/2020), *Zapóżycczenia ugrofińskie w języku prasłowiańskim* (w: *Przeszłość w języku zamknięta II. In memoriam Andreae Bańkowskiego*, red. U. Wójcik, Częstochowa 2020), *Ugrofinizmy w języku staropruskim* („Przegląd Wschodnioeuropejski” 2021, t. 12 (1)), *Z badań nad wpływem ugrofińskim na prasłowiańską terminologię drzewną* („Slavia” 91/2022 [w druku]).

KATARZYNA WOJAN

Doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, profesor Uniwersytetu Gdańskiego; pracuje w Instytucie Skandynawistyki i Fennistyki UG; założycielka i kierownik badawczej Pracowni Leksykograficzno-Bibliograficznej oraz Pracowni Języka Fińskiego na Wydziale Filologicznym UG. Autorka i współautorka

ponad 270 prac z zakresu językoznawstwa słowiańskiego, ugrofińskiego, komparatystyki lingwistycznej, historii leksykografii, biobibliografistyki i bibliografistyki, przekładoznawstwa, a także recepcji twórczości polskich pisarzy za granicą. Opublikowała 22 książki, m.in. *Wstęp do badań wieloznaczności leksemów w ujęciu kontrastywnym* (Gdańsk 2010), *Przypadkowe i nieprzypadkowe wędrówki leksemów* (Gdańsk 2010), *Rosyjskie leksemy homonimiczne w teorii językoznawczej i praktyce leksykograficznej* (Gdańsk 2011), *Język fiński w teorii i praktyce* (Gdańsk 2016), *Z dziejów leksykografii polsko-rosyjskiej. Tom 1: Słowniki lingwistyczne (bibliografia za lata 1700–2015)* (Gdańsk 2016), *Tom 2: Słowniki terminologiczne (bibliografia za lata 1803–2017)* (Gdańsk 2020). Opracowała edycję tekstów źródłowych Zbigniewa Żakiewicza *W czasie zatrzymane. T. 1: Wybór szkiców literackich z lat 1977–2008* (Gdańsk 2017); współredagowała monografię *Religijność Czesława Miłosza* (red. nauk. Z. Kaźmierczyk, Gdańsk 2020). Członek Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza (Oddział Gdański), Krakowskiego Towarzystwa Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej „Tertium”. Redaktor naczelna „Studia Rossica Gedanensia”.

BOGUSŁAW ŻYŁKO

Profesor doktor habilitowany nauk humanistycznych; profesor emerytowany Uniwersytetu Gdańskiego, profesor zwyczajny w Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi. Zajmuje się semiotyką kultury (autor książek o szkole tartusko-moskiewskiej), rosyjskimi doktrynami estetycznymi (zwłaszcza literaturoznawczymi) XX wieku, twórczością naukowo-filozoficzną Michaiła Bachtina, historią idei. Autor wielu przekładów z humanistyki rosyjskiej tego okresu (m.in. opublikował we własnym tłumaczeniu i opracowaniu ponad 10 tomów prac semiotyków z grupy Tartu–Moskwa). Zajmuje się także udostępnianiem polskiemu środowisku filozoficznemu dzieł filozofa-fenomenologa polskiego pochodzenia Gustawa Szpeta, publikując w swoim przekładzie jego książki: *Wewnętrzna forma słowa: etiudy i wariacje na tematy Humboldta* (Gdańsk 2013) i *Zjawisko i sens: fenomenologia jako nauka podstawowa i jej problemy* (Warszawa 2018). Obecnie pracuje nad książką o wschodnich intelektualnych fascynacjach Czesława Miłosza.

Redakcja: Katarzyna Wojan